FERNAND BHAUDEL Civilizatlon matârielle, economie et capitalisme.
XVe-XVme siede
Tome I
Let fructuret du *quotidien*: *le possible et l'impossible*

Fernand Braudel structurile cotidianului: posibilul şi imposibilul
Volumul II
Traducere şi postfaţă de ADRIAN RIZA
EDITURA MERIDIANE BUCUREŞTI, 1984
— *A*-Pe copertă:
Pieter de Hooch (1629 – 1684)
Curte Interioară olandeză. Washington.
National Gallery of Art
Capitolul IV

LUCRURILE DE PRISOS ŞI CELE OBIŞNUITE: LOCUINŢA, VEŞMINTELEŞI MODA

În paragrafele capitolului precedent – ocupându-ne de consum, de la cel de carne la cel de tutun – am încercat să dăm fiecăruia, atât lucrului de prisos, cât şi celui obişnuit, ceea ce i se cuvine. Ca să ne încheiem călătoria, rămâne să vorbim despre locuinţă şi despre haine, un nou prilej de a pune faţă în faţă pe oamenii săraci şi pe cei bogaţi. Unde poate luxul să-şi dea frâu mai în voie decât în aceste domenii de soi: casă, mobila, costumul? Cât de stânjenitor devine el aici! Totul pare să i se cuvină de drept. Prilej de a opune civilizaţiile între ele: niciuna nu a ales aceleaşi soluţii.

Î* 3 5
H m
I
O
m

CASELE DIN LUMEA ÎNTREAGĂ

Vorbind despre case, şi gândindu-ne la timpul cuprins între secolul al XV-lea şi cel de-al XVIII-lea, cu greu am putea desprinde

câteva trăsături indiscutabile care să le privească pe toate, dar fără surpriză. Nici nu poate fi vorba să le vezi, să le priveşti pe toate.

Din fericire, într-un raport de 100 la 1, ne aflăm în faţa unor permanenţe, în cel mai rău caz a unor evoluţii lente. Păstrate sau-restaurate, numeroase case ne poartă în timp, în secolul al XVIII-lea, al XVI-lea sau, tot atât de bine în cel de-al XV-lea şi chiar mai departe: bunăoară pe strada de Aur a Hradcinului din Praga; sau în minunatul sat Santillana, aproape de Santan-der. Despre Beauvais în 1842, un observator spunea că niciun oraş n-a păstrat atâtea lo. cuinţe vechi şi ne descrie „vreo patruzeci de case de lemn din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea” 1.

Mai mult decât atât, orice casă se construieşte sau se reconstruieşte după modele tradiţionale. În acest domeniu, într-o măsură mai mare decât în altele, se face simţită forţa precedentului. Atunci când la Valladolid s-au reconstruit casele bogătaşilor, după incendiul monstruos din 1564, şantierele au făcut apel la zidari, reprezentanţi, inconştient de altfel, ai vechilor meseriaşi musulmani2. Aşa se explică arhaismul real al acestor case noi şi atât de frumoase. Dar obişnuinţele, tradiţiile acţionează pretutindeni: sunt vechi moşteniri de care nu scapă nimeni. De pildă, felul în care casele Islamului se închid în ele însele. Un călător vorbind despre Persia în 1694, are dreptate când spune că toate. casele înstărite „au aici aceeaşi arhitectură. Afli de obicei în mijlocul clădirii o sală pătrată de vreo treizeci de picioare, în mijlocul ei fiind o adâncitură plină cu apă ca un iezer mic, şi de jur-împrejur covoare” 3. Pentru ţăranii din lumea întreagă, permanenţa este şi mai adevărată. A vedea cum se construieşte, în cepând cu fragila armătură de lemn, o casă de ţăran foarte sărac, de *cabloco*, (

În regiunea Vitoria, la nord de Rio de Janeiro, în 19374, înseamnă a dispune de un document fără vârstă, valabil la sute de ani distanţă de vremea noastră. Tot atâta cât corturile simple ale nomazilor: ele traversează secolele fără să se schimbe, ţesute adesea la acelaşi război primitiv ca altă dată.

te scurt, o „casă”, oriunde ar fi ea, durează şi depune neîncetat mărturie cu privire la mişcarea lentă a civilizaţiilor, a. culturilor încăpăţânate să păstreze, să menţină, să repetel

Materialele de construcţie scumpe: *piatra* şi *cărămida*

Repetarea este cu atât mai naturală cu *cât* materialele de construcţie variază puţin, cu cât ele impun în fiecare regiune anumite constrângeri. Ceea ce nu vrea să spună, fără îndoială, că civilizaţiile trăiesc absolut sub imperiul pietrei cioplite, al cărămizii, al lemnului, al lutului. Dar aici avem adesea constrângeri de lungă durată. „Din lipsă de piatră, notează un călător (adăugăm: din lipsă de lemn) eşti silit (în Persia) să zideşti metereze şi case din pământ”. De fapt, case de cărămizi, câteodată arse, mai adesea uscate la soare. „Oamenii mai bogaţi înfrumuseţează zidurile acestea pe din afară cu un amestec de var, de verde de Moscovia şi de clei, care le face de par argintate” 5. Sunt totuşi ziduri de argilă şi geografia explică acest lucru, dar nu explică tot. Au şi oamenii de spus un cuvânt al lor.

Preţul pietrei, care se dovedeşte un lux, trebuie plătit.ca atare, şi în felul acesta se impune compromisul, abaterea: eşti silit să amesteci cărămida cu piatra, ceea ce făceau şi zidarii romani, cei bizantini şi, în mod obişnuit încă, zidarii turci sau chinezi; să foloseşti lemn şi piatra sau să păstrezi piatra numai pentru casele prinţilor şi ale zeilor. În oraşul incaşilor Cuzco, triumful pietrei este complet, dar la mayaşi numai 7 observatoarele, templele, arenele, au acest privin legiu. Alături de aceste monumente, călătorul trebuie să-şi închipuie sălaşele de nuiele şi de chirpici ale vieţii de fiecare zi, aşa cum le poate vedea, şi astăzi încă, în jurul ruinelor de la Chichén Itzá sau Palenque, în Yucatán. La fel, în India Dekkanului, prestigioasă arhitectură de piatră a oraşelor rectangulare urcă spre nord până la întâlnirea cu pământul moale al câmpiei indo-gangetice.

În Occident şi în jurul Mediteranei, civilizaţia pietrei a avut nevoie de secole pentru a se constitui. A fost nevoie să fie exploatate carierele, să fie găsite pietrele uşor de lucrat şi carfr devin apoi mai dure în contact cu aerul. A fost nevoie să se investească la scară de secole.

În jurul Parisului, carierele de gresie, de nisip, de piatră de var, de ghips sunt nenumărate… Oraşul şi-a minat, dinainte, propria aşezare. Parisul s-a consitruit pe uriaşe excavaţii „înspre Chaillot, Passy şi spre vechiul drum al Orleansului”, sub „tot faubiurgul Saint-Jacques, strada de la Harpe şi chiar rue de Tournon…” 6. Până la primul război mondial, calcarul a fost exploatat intens, tăiat cu fierăstrăul în staţiile de la marginea oraşului, apoi transportat prin

Paris cu atelaje pe nişte platforme de mari dimensiuni. Totuşi, aceste imagini nu trebuie să ne înşele: Parisul n-a fost totdeauna un oraş de piatră. Pentru ca să ajungă aşa, a fost nevoie, începând din secolul al XV-lea, de o muncă uriaşă, continuată de o droaie de dulgheri veniţi din Normandia, de ţiglari, fierari, zidari din Limousin (obişnuiţi cu munca grea), tapiţeri specialişti în lucrări gingaşe, nenumăraţi ipsosari. Pe vremea lui Sébastien Mercier, puteai recunoaşte, seara, după urma amprentelor albe, drumul ipsosarilor spre casele lor7. Şi câte, case n-au fost făcute, atunci, doar pe o temelie de piatră, nivelele superioare rămânând de lemn? Când, la 27 aprilie 1718 a luat foc Petit Pont, casele de lemn au ars neostoit, ca „un cuptor de var mare (în care) se vedeau căzând grinzi, bârne întregi". Rarele case de piatră au fost ca nişte diguri protectoare pe care focul nu le-a putut depăşi. „Le Petk Châtelet, care e foarte bine clădit, notează un martor, a salvat rue de la Hachette şi partea dinspre rue Galande".

Parisul a fost, astfel, multă vreme un oraş de lemn, asemănător atâtor altora, ca Troyes care a fost mistuit dintr-odată de flăcări în marele incendiu din 1547, ca Dijon care, încă în secolul al XVII-lea, are case de lemn cu acoperişuri de paie; abia atunci se impune piatra şi, odată cu ea, olanele, mai ales cele, „*poleite*", smălţuite, care îşi fac apariţia atunci9. În Lorena, casele de la oraşe şi sate sunt acoperite cu şiţă de lemn, olanele sunt adoptate tardiv „cu toate că tradiţia orală, încăpăţânată dar falsă, vrea să vadă în ele o supravieţuire romană.10 în secolul al XVII-lea, în urnele sate din Wettereau, aproape de Main, se interzice acoperirea caselor cu paie şi chiar cu şiţă. Fără îndoială din pricina primejdiei pe care o prezintă incendiile. Acestea sunt atât de frecvente în Savoia, încât administraţia regelui Sardiniei propune, în 1772, să nu acorde ajutor sinistraţilor, „în oraşe, târguri şi sate mari", decât dacă noile acoperişuri sunt din olane sau ardezie11. Pe scurt, pe ici pe colo, întronarea pietrei şi ţiglei se face prin constrângere, respectiv cu ajutorul acestui. sistem de prime de asigurare. În secolul al XVIII-lea acoperişul de ţiglă rămâne în câmpia Saonului un „simbol al bunei stări" 12, şi chiar în 1815 constituie un lucru excepţional în habitatul ţărănesc din Franţa13. La muzeul din Nürnberg, un desen. care recenzează cu exactitate casele unui sat, colorează cu roşu acoperişurile de ţiglă, cu cenuşiu acoperişurile de paie; putem pune rămăşag că este vorba şi de un mod de adeosebi cu anticipaţie pe

ţăranii săraci şi pe ţăranii înstăriţi.

Nici cărămida, din Anglia şi până în Polonia, nu a învins de la început; aici, ea se substituie de obicei unei arhitecturi de lemn. În Germania, cu paşi înceţi, succesul său începe totuşi de timpuriu încă din secolul al XI-lea.

În momentul când Parisul devine un oraş de piatră, Londra, începând din epoca Elizabetei.

u>

5:

«14

adoptă cărămida. Transformarea se desăvârşeşte după incendiul din 1666, care a mistuit trei pătrimi din oraş, mai mult de 12.000 de case, datorată reconstrucţiilor masive şi dezordonate care i-au urmat şi pe care, neîndoielnic, nimic nu le-ar fi putut disciplina. La fel, la Amsterdam, în secolul al XVII-lea, toate noile construcţii se fac din cărămidă, o cărămidă înnegrită de stratul protector de gudron, contrastând cu petele de piatra albă ale frontoanelor sau cornişelor. Tot aşa la Moscova, în 1662, casele sunt de obicei din lemn, dar, de câţiva ani, „ori din înfumurare, ori ca să fie în mai mare linişte dimpotrivă focului (...) care bântuie foarte adesea” casele de cărămidă se construiesc „în destul de mare număr

Materialele se succed astfel în timp şi această succesiune marchează o linie a progresului şi a îmbogăţirii. Dar, în acelaşi timp, materialele coexistă aproape pretutindeni. În China, de exemplu alături de lemn, utilizat din abundenţă, şi de chirpici, cărămida deţine un loc considerabil în arhitectura domestică a oraşelor şi a câtorva sate privilegiate. Meterezele urbane sunt de obicei din cărămidă, podurile frecvent de piatră şi unele drumuri sunt pavate. La Canton, casele scunde şi fără etaj, aşa cum se obişnuieşte în China, prea slab clădite, aproape fără fundaţie, sunt de cărămidă crudă sau arsă, acoperită cu un mortar de paie şi de var15. Nu sunt folosite nici piatra, nici marmora: acestea ţin de luxul princiar. În enorma incintă în care s-au închis palatele din Beijing, terasele, scările şi balustradele de marmură albă se succed la infinit şi „toate clădirile sunt ridicate pe temelii de marmură cenuşie roşietică”, la înălţimea unui stat de om16. Acoperişurile cu marginile răsfrânte în sus, făcute din celebrele olane

smălţuite, se sprijină pe coloane de lemn şi Ipe „o pădure de grinzi, căpriori şi bârne de lemn, acoperite cu lac verde, întreţesut cu chipuri de aur” 17. În arhitectura chineză, acest asamblaj de marmoră şi de lemn nu apare decât 10

În arhitectura palatului imperial, oraş în sine şi oraş de excepţie. Descriind. Se King-fu, oraş din Sekiang, „aşezat într-una din cele mai frumoase câmpii ale lumii şi. care seamănă mult cu Veneţia”, cu podurile care aproape acoperă canalele şi cu străzile lui „podite cu piatră albă”, un călător adaugă: „Parte din case sunt clădite din piatră făţuită, de o albeaţă neobişnuită, lucru aproape fără asemănare în celelalte oraşe din Chioa”. 18

Alte materiale de construcţie:

lemn, păviânt, ţesături

Asociat sau nu argilei sau chirpiciului, lemnul domină acolo unde geografia şi tradiţia îi favorizează folosirea: în Picardia, în Champagne, în ţinuturile scandinave şi moscovite, în ţinuturile renane, şi pretutindeni unde o anume întârziere ajută la menţinerea lui. În secolul al XV-lea, pictorii Şcolii din Kb în semnalează cu regularitate case de chirpici şi de paiantă. La Moscova, casele de lemn prefabricate pot fi montate în câteva ore sau deplasate acolo unde vrea cumpărătorul 19. Pădurea omniprezenta, stăpână a spaţiului şi peisajului, îşi impune şi oferă serviciile. De ce să cauţi aiurea? în Polonia, unde ea apare în suprafeţe întinse şi sufocante „ca şi în Moscovia, ţăranul pentru ca să-şi construiască casă, „doboară nişte pini, ia trunchiurile pe care le despică în două de-a lungul, le aşază pe patru pietroaie mari puse în cele patru colţuri ale unui pătrat ca să slujească de temelie, având grijă să întoarcă înăuntru partea dreaptă; el face nişte lăcaşuri la capătul acestora ca să le poaită îmbuca la colţuri fără să lase între ele o crăpătură prea mare; el înalţă în acest fel o colivie de şase picioare în înălţime şi douăsprezece în lărgime, în care păstrează două locuri de trecere: unul pentru lumină, cam de un picior, altul, pentru oameni, de Patru sau cinci; două sau trei ochiuri de geam 1 sau hârtie unsă cu grăsime închid fereastra. La

— C”.

un, colţ al temeliei se înalţă patru prăjini formând muchiile unei piramide trunchiate, întreţesute cu crengi spoite cu lut, ca să slujească de coş pentru fumul unui cuptor zidit înăuntru”. Toată această muncă

se face cu ajutorul unei „singure scule”: securea20. Acest model nu este unul rezervat Europei de est; el se regăseşte în Alpii francezi sau italieni şi casa „pionierului”, în America de nord, unde condiţiile sunt analoage, nu este foarte diferită.

Acolo unde lemnul nu este îndestulător – şi devine odată cu aceasta un lux – pământul, argila, paiele sunt singura scăpare. În 1639, aproape de Goa portugheză, casele „sunt toate de paie şi mici, neavând altă deschizătură decât o uşă strâmtă joasă. Mobila lor constă doar din câteva rogojini pe care se întind ca să doarmă sau ca să mănânce (...) %*n* casele lor, ei dau cu balegă de vacă, deoarece cred că aceasta alungă puricii” 21. Aceste imagini se mai pot vedea, şi astăzi încă, în multe regiuni din India: casa rămâne dramatic de neîncăpătoare, fără vatră, fără ferestre – ulicioara satului e plină de vitele care nu cunosc grajdul.

Casele rurale din China de nord, aşa cum le-au descris Macartney sau Guignes „sunt făcute (cele mai multe) din *barsillage* staiu din bucăţi de pământ turnate între nişte scânduri şi nu de tot arse la soare (...) Câteodată pereţii sunt numai din nuiele, cu o tencuială de lut. Acoperişurile sunt de paie mai toate, câteodată de iarbă. Odăile sunt despărţite printr-un fel de zăbrele şi tapisate cu hârtie lată pe care se văd chipuri de divinităţi sau şiruri de sentinţe morale. Fiecare casă are în jurul ei un spaţiu gol împrejmuit cu leasă de nuiele sau de tulpini de *kotv lean* (sorg)” 22. Modelul casei actuale aminteşte aceste vechi descrieri, în simplitatea sa, el este un dreptunghi îngust, în cel mai bun caz două sau trei dreptunghiuri, aşezate în acest caz în jurul unei curţi pe care o închide un zid. Către curte se deschid uşile şi, când există, ferestrele. În mare, materialul este cărămida 12

şi olanul, în sud (semn de bogăţie sau tradiţie); chirpiciul şi paiele (de sorg sau de grâu) în nord.

Cu toate acestea, fie de cărămidă, fie de pământ, casa se sprijină aproape totdeauna pe o armătură de lemn. Până în zilele noastre, în limba chineză, „construcţie” este „un lucru făcut din pământ şi lemn”. Dar lemnul este rar, mai ales în nordul Chinei atât de golaş, şi aprovizionarea cu lemn pentru o construcţie *eh* de cât importantă reprezintă „cheltuieli nebuneşti” în bani şi în oameni. Un funcţionar din secolul al XVI-lea aminteşte un dicton popular din Se-Ciuan: „Dintr-o mie de oameni care suie în munte ca să caute lemne, numai

cinci sute se întorc”. Acelaşi martor ne spune că în Hupe şi se-Ciuan, la orice veste despre cereri de lemn pentru construcţiile imperiale, ţăranii „de deznădejde, plângeau în hohote de se înecau” ...23”.

În linii mari, China – şi regiunile vecine care sunt într-un fel în raza ei de acţiune culturală – clădesc la sol „din materiale solide”, *totul fiind relativ*. Dimpotrivă, Asia de sud-est (în Laos, Cambodgia sau Siam, în afară de regiunile sinizate din Vietnam) s-a oprit, cel mai adesea, la casa şi foişorul pe piloni, deci prin forţa împrejurărilor la o construcţie uşoară de lemn şi bambus, cu o îmbrăcăminte din şipci de lemn şi chirpici şi un acoperiş din „iarbă de făcut colibe”, echivalentul acoperişului nostru de paie24. Această relativă trăinicie a echipamentului chinezesc este oare dovada trăiniciei economiei rurale a Chinei, a vieţii sale profunde?

Islamul construieşte şi el din materiale solide. Iar cavalerul Chardin, cu minuţia sa care, rând pe rând, captivează şi plictiseşte, ne arată cum stau lucrurile, de pildă în Persia, al cărui observator fără egal a fost, cu dragoste şi entuziasm. Cu toate că piatra nu lipseşte, în Persia domneşte cărămida: pe cant sau pe lat, ea răspunde tuturor cerinţelor, cu atât mai mult, cu cât bolţile care încununează casele sunt şi ele din zidărie. Numai marile edificii au, câteodată, pâa-3 fonul aşezat pe coloane sau pilaştri de lemn. Dar

SC

— D

fie că sunt arse, roşii şi tari (ele valorează în acest caz un *scud* suta), fie, că sunt numai uscate la soare (iar preţul nu mai este decât de la doi până la trei soli), aceste cărămizi sunt un material fragil. Astfel, casele „foarte departe de frumoasa înfăţişare a alor noastre”, se strică repede, chiar palatele, dacă nu sunt întreţinute. Şi, dacă moştenesc o casă, săracii ca şi bogaţii preferă în general să o dărâme şi să-şi reconstruiască o alta, a lor25. Se vede bine. că în lumea largă există o ierarhie a materialelor care clasează arhitecturile lumii unele în raport de altele.

Cea mai fragilă locuinţă este tot cortul nomazilor. Materialul din care este făcut variază (pâslă, ţesătură de păr de capră sau cămilă), forma şi proporţiile de asemenea. Dar obiectul fragil traversează secolele. Necesitate sau lâpsă de altceva mai bun? Este de ajuns o conjunctură, un prilej pentru ca nomadul să se sedentarizeze şi să-şi

schimbe locuinţa: aşa cum a făcut-o pe o anume scară, fără îndoială, la sfârşitul Imperiului roman; tot aşa, mai sigur încă, pe vremea cuceririlor turceşti şi a sedentarizărilor autoritare care le-au însoţit în Balcani; ca în Algeria colonială de ieri şi ca în toate ţările Islamului de astăzi.

Habitatul rural al Europei *

Cunoaştem dinainte cele două mari categorii de case pe care le putem întâlni prin lume: cele rurale, cele urbane. Primele, evident majoritare, mai mult adăposturi decât, case, destinate nevoilor elementare ale oamenilor şi animalelor domestice, îi este foarte greu unui occidental să îşi imagineze, în realitatea lor zi de zi, aşa cum erau ele altă dată, locuinţele rurale ale Islamului şi ale Asiei. Aici ca şi în alte domenii, continentul privilegiat din punctul de vedere al cunoaşterii istorice este Europa. Şi încă privilegiul este foarte limitat. 14

Casa ţărănească europeană nu apare, ca să zicem aşa, în documentele literare. Cutare descriere clasică a lui Noel du Fail nu este decât schiţa rapidă a unei case bretone de pe la mijlocul secolului al XVI-lez. La fel, cutare descriere a unei gospodării fineze de lângă Sankt Petersburg (1790), de o precizie totuşi destul de rară: iată grupul de cocioabe de lemn, cele mai multe părăginite, care o compun; locuinţa, o simplă odaie afumată, două grajduri mici, o baie (*sauna*), un cuptor pentru uscat griul sau secara. Mobilierul? O masă, o laviţă, o oală de tuci, un ceaun, o puţină, o căldare, butoaie, hârdaie, blide de lemn sau pământ, un topor, un hârleţ, un cuţit de tocat varză27.

Din desenele şi tablourile pictorilor aflăm de obicei ceva mai mult, fie despre fizionomia unor sate întregi, fie despre interiorul caselor încăpătoare, în care oamenii şi animalele trăiesc împreună. Aflăm şi mai mult, cercetând atent regleaiemările cutumiare privind construcţiile săteşti.

Într-un sat, într-adevăr, o casă nu se construieşte, nu se repară decât cu autorizaţia obştei, a comunităţii, sau a autorităţii senioriale care controlează accesul la carierele din care se extrage piatra sau argila şi la pădurile din care provine lemnul „*a maisonner*”, de făcut case. În Alsacia, în secolul al XV-lea, trebuie să tai cinci copaci mari pentru o casă, tot atâţia pentru un grajd28. Aceste reglementări ne dau informaţii şi despre chipul în care se împănează rogozul, stuful sau paiele la coama acoperişului; despre pietrele care, la munte, ţin şiţa, ca

să nu o ia vântul; despre pericolul relativ mic de incendiu pe care-l prezintă acoperişul de paie expus multă vreme intemperiilor; despre excelentul îngrăşământ pe care-l furnizează de altfel orice acoperiş vechi de paie atunci când este înlocuit; despre hrana pe care o poate el oferi vitelor în vreme de foamete (ca în Savoia în secolul al 5 AVIII-lea) 29; despre chipul cum se îmbină lem-X

nul şi argi la sa/u despre felul în care se aşază podeaua în odaia mare; despre obiceiul de a indica hanul printr-un însemn, un cerc de butoi sau o coroana, ca în Germania. Piaţa satului, zidul care înconjoară ansamblul caselor, fortăreaţa care este de atâtea ori chiar biserica, aprovizionarea cu apă (râu, fântână, puţ), împărţirea spaţiului gospodăriei ţărăneşti, între locuinţa oamenilor, adăpostul animalelor şi hambarul pentru recoltă, reprezintă tot atâtea detalii cunoscute. şi care, de altfel, se menţin până în secolul al XIX-lea şi chiar mai târziu. La Varzy (Ni-evre), orăşel din Bourgogne, cu înfăţişare sătească, casele bogaţilor se dovedesc a fi de tip ţărănesc, iar inventarele care le descriu, în secolul al XVII-lea, amintesc doar o singură cameră de locuit, bucătărie, dormitor şi odaie de zi, în acelaşi timp30.

De vreo douăzeci de ani, săpături întreprinse în vatra unor sate părăsite, în U.R.S.S., Polonia.

Ungaria, Germania, Danemarca, Olanda, Anglia şi recent în Franţa, acoperă încetul cu încetul o lipsă, cronică până acuma, de informaţii. Case ţărăneşti vechi, regăsite în solul pustei ungureşti sau în alte părţi, relevă forme, detalii (de pildă, cuptorul de cărămizi) menite să se perpetueze.

Primele cercetări franceze (1964 şi 1965) au fost

Făcute în trei sate părăsite: Montaigut (Aveyron).

aint-Jean-le-Froid (Tarn), Dracy (Cotel Or), primul destul de întins, al treilea bogat în diverse obiecte, al doilea destul de degajat încât v a ne îngăduie să-l reconstituim, cu meterezele îi, şanţul, drumul lui de acces, străzile pavate şi revăzute cu rigole şi unul din cartierele de lolinţe, cu două şi poate trei biserici suprapuse! dimensiuni mai impozante decât ultima ca

ta, încă vizibilă, cimitirul lui...*3*!

Lecţia acestor săptături vorbeşte despre relativa abilitate a satelor\ şi cătunelor; ele se creează, *isc*, se împuţinează şi se şi mută. Câteodată e vorba de „părăsiri” fără apel, acele *Wiisigen*, semnalate de

istoricii şi geografii ger16

mani. Mai adesea, în interiorul unui teritoriu dat, a avut loc o simplă deplasare a centrului de greutate; şi din satul abandonat, mobilierul, oamenii, vitele, pietrele, totul a fost mutat cu câţiva kilometri mai departe. În cursul unor asemenea vicisitudini, se poate schimba chiar forma satului. Marele sat loren adunat datează, se *pare*: din secolul al XVII-lea 32. Crângurile din Gî” tine, în Vendée, s-au născut în aceeaşi perioadă, odată cu întemeierea marilor gospodării aren-dăşeşti, izolate unele de altele şi care au remodelat peisajul.

Dar multe sate sau case, modificate fără îndoială, au ajuns până la noi. Este suficient să le priveşti. Alături de oraşele-muzeu există sate-muzeu, de la care, pornind îndărăt, putem ajunge într-un trecut îndepărtat, marea problemă fiind ca, în drumul nostru, să nu vrem să datăm cu precizie popasurile. Dar anchete ample – cu rezultate publicate în ceea ce priveşte întreaga Italie31 şi care ar urma să fie publicate în ceea ce priveşte Franţa (în total 1759 de monografii inedite) 35 – schiţează liniile unei reconstrucţii posibile. Acolo unde viaţa nu şi-a grăbit prea tare curgerea, ca în Sardinia, se regăsesc, adesea intacte „caisele ţărăneşti, divers adaptate, dar adaptate, la sarcinile lor şi la înlesnirea celor care le locuiesc, potrivit diferitelor regiuni ale insulei36.

De altfel ce turist, ce călător nu le recunoaşte şi singur, fără nicio anchetă savantă, privind interiorul casei de muntean păstrat la muzeul din Innsbruck, sau cutare casă savoiardă, pe care gustul vilegiaturiştilor n-a distrus-o până acum, încă pe locul ei, cu coşu-i de lemn, *la borne*, în care se afumă şuncile şi cârnaţii? Vom regăsi la fel, în Lombardia, încăpătoarele case ţărăneşti din secolul al XVII-lea, în Catalonia magnifica *masia* din secolul al XV-lea, cu bolţile şi arcele ei, cu piatra ei frumoasă37. În aceste două cazuri, recunoaştem desigur casele unor ţărani înstăriţi. În mod sigur, nişte rarităţi.

m

2.

e

Case şi *locuinţe urbane*

Dar este fără îndoială mai uşor să intri în casele bogaţilor de la oraşe, în Europa bineînţeles, căci în afară de Europa, cu excepţia palatelor princiare, aproape niciuna dintre vechile case nu s-a păstrat,

trădate de materialul de construcţie. Iar mărturiile de nădejde ne lipsesc. Să rămânem deci pe măruntul continent.

La Paris, muzeul Cluny (reşedinţă a abaţilor de Cluny), în faţa Sorbonei, a fost terminat în 1498 (în mai puţin de treisprezece ani) de Jacques d'Amboise, fratele cardinalului care a fost multă vreme ministru al lui Ludovic al XII-lea. Clădirea; a adăpostit un timp, în 1515, pe foarte tânăra văduvă a lui Ludovic al XII-lea, Maria de Anglia. Reşedinţa ducilor de Guise, între 1553 şi 1697, din cartierul Marais, este sediul Arhivelor Naţionale de astăzi, în timp ce Mazarin a locuit, în 1643 – 1649, în Biblioteca Naţională, dacă se poate spune aşa. Casa fiului lui Samuel Bernard (cel mai bogat negustor din Europa în epoca lui Ludovic al XIV-lea), Jacques-Samuel, conte de Coubert, pe me du Bac (nr. 46), la câţiva metri de bulevardul Saint-Germain, a fost construită între 1741 şi 1744. Nouă ani mai târziu, în 1753, proprietarul ei dă faliment, Voltaire fiind şi el o victimă a acestuia…38. Dar dacă, în loc de Paris, am aduce în discuţie un oraş admirabil păstrat cum este Cracovia, am putea face o vizită fie prinţului Czartoryski, fie acelui negustor foarte bogat din secolul al XIV-lea, Wier-zynek, a cărei casă este aşezată în piaţa Târgului (*Rynek*) şi unde, încă şi astăzi, se poate lua masa. La Praga, am putea vizita, înfruntând riscul de a ne pierde în ea, imensa şi prea orgolioasa casă a lui Walilesneştein, de pe malul Moldavei. La Toledo, muzeul ducilor de Lerma este fără îndoiala mai autentic decât casa lui El Greco…

La un nivel mai modest, iată câteva apartamente pariziene din secolul al XVI-lea cărora datorită registrelor din Arhivele notariale, le putem trasa planurile, întocmai ca într-o ofertă pentru o clientelă de eventuali cumpărători. Aceste planuri vorbesc de la sine, dar nu avem a face cu locuinţe pentru toată lumea39. Căci chiar atunci când construcţiile se vor fi înmulţit, peste măsură de mult din punctul de vedere al parizienilor din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, săracii continuă să locuiască în condiţii mizerabile, mai rău decât astăzi, ceea ce nu este puţin lucru. Ţinute de obicei de negustorii de vin sau de perachieri, camerele mobilate ale Parisului, murdare, pline de purici şi de ploşniţe, slujesc de adăpost jpf ostituatelor, delincvenţilor, străinilor, tkie –rilor lipsiţi de venituri, abia sosiţi din provincia lofr-Poliţia face pe aici perchiziţii fără menajamente. Oamenii doar cu puţin mai înstăriţi locuiesc în noile *entre* sol! – un, construite de către

arhitecţi la preţuri reduse, „ca nişte pivniţe” sau la ultimele etaje. De obicei, cu cât urci mai sus, cu atât mai mult se deteriorează condiţia socială a locatarului. La etajul al şaselea, al şaptelea, în mansarde şi poduri, şi-a ales domiciliu mizeria. Unii evadează, Greuze, Fragonard, Vernet au trăit acolo şi „nu roşesc deloc din pricina asta”, dar alţii? în „fauxbourg Saint-Marcel”, cel mai rău dintre toate, în 1782, „o familie întreagă ocupă adesea o singură cameră... în care paturile n-au perdele, în care vasele de bucătărie se rostogolesc printre oalele de noapte”. La fiecare soroc, la fiecare scadenţă se înmulţes. e mutările făcute în grabă, umilitoare, cea de Crăciun, în frigul iernii, fiind cea mai sinistră dintre toate.» Un hamal pune pe targa din spinarea lui toată gospodăria unui om sărac, pat, saltea, scaune, masă, dulap, lucrurile de bucătărie, îi coboară toată averea de la al cincilea şi o urcă la al şa-seiea (...). Este întru totul adevărat că într-o singură casă din fauxbourgul Saint-Honoré (prin 1782) sunt toţi atâţia bani cât în tot cartierul Saint-Marcel luat împreună” şi cartierul este în mod periodic expus inundaţiilor râului Bievre, „râul Gobelinurilor”, al manufacturii regale de tapiserii şi al vopsitoriilor ei40. Câte nu s-ar putea spune „îi despre casele înghesuite din micile orăşele, ca

VCASACU DOUĂ CORPURI GE LOCUINŢA S! CU GALERIE A HOTELIERULUI JEAN ALAIRE Kw. CtMr. XIX-2 t9.9 iude 1540 I

Grejdwn tom craca

Bucătărie?

Cameră

2. CASA CU DOUĂ CORPURI DE LOCUINŢA A LUI NICOLAS BRAHIER PROCUROR LA CHATELET lArcti Noi. iMin. Cinti XIV-2.28 moi 1528!

Iuca

Can>ră		
n	Co mera	
ca ...		§ *

3. CASA CU UN SINGUR CORP DE LOCUINŢĂ A LUI GEORGES DESO-UELOT APOTICAR BĂCAN

(Arch. Nat.

Min. Centr. CWll-56 tauoust

Curte de tucru

Solă

Primul etaj

Al doilea etaj

22. APARTAMENTE PARIZIENE DIN SECOLUL AL XVMca cele din Beauvaâs, făcute din paianta de proastă calitate, „două odăi jos, două sus şi câte o familie în fiecare odaie” 41! Sau despre cele din Dijon „toate în adâncime, (care) n-au spre strada decât o faţadă îngustă”, cu frontoane ascuţite „ca nişte scufe de nebun”, făcute şi ele din bârne şi chirpici42.

Oriunde te duci, situaţia este aceeaşi. Astfel, în oraşele Olandei şi chiar la Amsterdam, săracii stau în case scunde sau în odăile de jos. Această casă, săracă – care reprezenta regula înainte de înflorirea generală din secolul al XVII-lea – are două. camere: „odaia din faţă, odaia din dos”. Când s-au mărit, devenind din acel moment „burgheze”, tot cu faţade foarte înguste, dar adăpostind în general o singură familie, casele s-au întins cum au putut, în înălţime şi în adâncime, în subsoluri, pe etaje, în „camere suspendate”, toate numai unghere şi cotloane; camerele sunt legate prin trepte sau prin scări înguste ca nişte scări de pod43. Iată, în spatele odăii de oaspeţi a casei lui Rembrandt, camera şi patul în alcov unde se odihneşte Saskia, bolnavă.

Luxul decisiv, în secolul al XVIII-lea, reprezenta înainte de orice o ruptură a habitatului bogaţilor. Săracii îi suportă. consecinţele, dar aceasta este o altă problemă. De o parte locuinţa, încăperea unde se mănâncă, unde se doarme, unde se cresc copiii, unde femeia nu mai are de îndeplinit decât rolul său de stăpână a casei şi unde, odată cu supraabundenţa mâinii de lucru, se îngrămădeşte o servitorime numeroasă, care lucrează sau se face că lucrează, flecară şi destul de vicleană, dar şi terorizată: un cuvânt, o bănuială, o pungăşie, înseamnă închisoarea, chiar spânzurătoarea... De cealaltă parte, casa în care se lucrează, prăvălia în care se face vânzarea, chiar biroul în care stăpânul

își petrece cea mai bună parte a timpului44. Până în acel moment, existase un regim de indiviziune: stăpânul își avea prăvălia, atelierul în propria-i casă; acolo își adăpostea lucrătorii, ucenicii. Așa se explică forma caracteristică a acestor case de negustori și meșteșugari din Paris, înguste (dat fiind prețul terenului) și înalte: jos prăvălia, deasupra locuința stapmului, mai sus odăile lucrătorilor. Tot așa, orice brutar din Londra, în 1619, adăpostește sub aacoperișul său pe proprii copii, pe servitori și pe ucenici, grupul constituind *the family*, familia al cărei șef este meșterul brutar45. Pe vremea lui

D

O

Ludovic al XIV-lea, chiar secretarii regelui își aveau câteodată biroul ministerial în propria lor locuință.

În secolul al XVIII-lea totul se schimbă. Și suntem siliți să socotim că există aici o constrângere logică exercitată de către marele oraș, deoarece o regăsim în mod ciudat la Canton (la fel ca la Paris sau Londra): în secolul al XVIII-lea, negustorii chinezi. care se afla în legătură cu europenii își au prăvălia într-o parte, locuința în alta. Tot așa, la Pekin, unde negustorii înstăriți pleacă de la prăvălie în fiecare seară ca să ajungă în cartierul în care locuiesc soțiile și copiii lor46.

Ce nenorocire că pentru corecta noastră apreciere a lumii imaginile din afara Europei se sustrag curiozității noastre! Schemele și imaginile pe care le dăm despre casele Islamului, Chinei și Indiei riscă să pară, și sunt, atemporale. Chiar orașele – și cititorul să aibă în vedere și ceea ce vom spune chiar în această carte despre Beijing – nu ne dezvăluie adevăratele lor chipuri. Cu atât mai mult cu cât călătorii care ne informează nu au curiozitatea meticuloasă a lui Montaigne: ei merg la marile spectacole pe care le așteaptă eventualii lor cititori, și care nu sunt casele din Cairo, ci piramidele; nu strada sau prăvăliile, sau chiar locuințele notabililor din Beijing sau Delhi, ci orașul imperial interzis și meterezele lui galbene sau palatul Marelui Mogol…

Satele urbanizate

Este totuși evident că, la scara întregii lumi, împărțirea în case de oraș și case de țară e prea categorică. Cele două familii se regăsesc pe nivelul bunăstării, căci în afara câtorva transformări ca cele care, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, renovează cu totul, în mod spectaculos*7, satele englezești, mutațiile de la țară sunt reflexul, chiar

consecinţa luxului oraşului. De îndată ce acesta a strâns mulţi bani, el îi replasează, îi investeşte în satele din apropiere. Ar face-o chiar dacă bofv5 Sfă

r Zbă d. câvm.

lMar 1 tviuea, cândva secolul aA XV devine o nebunie

L de cârma, ea dejin

olo

„Irul oraşelor, p «g ulei. Nu întinde.ca o P de de „rarhaice deci lbatică Caa de aceasta Poat* thea Ză bunul, oraş şi suptav-V amî tul, el scoate de LA Jão rţnd ac proprie, iţile sale

a Brentei – e – g JS urbane –

secolul al XVIII-U vile e. J

trecerea de care se d spus un D

al să? V h-i:? Kordeaux, Milano, în rezi dese aceste „castele” şi ducelui de Oxford, la ceput de Walpole în 1

săli: „» lucraft din inc

23 în căutarea

ton, m şi terminat în armoră, cu ga ot itf

B10E

pe n cu celelalte.

bedele: să când ei străpungi nu lor

UI” r, i, e răspiwaw nictate ba. «a cumsând la o pa Kj ţăranului fag a lui a

cu pământ puţ reaunul de ne va 75 laşi: „pirostmie, tigăile (*Ies quasses*), *la meix* sau covată (pentru frământat pâinea) ... lada cu încuietoare, patul de lemn cu patru stâlpi, cu perina de puf şi *le guedon* (plapumă de puf, duna), sulul de pus căpătâi, câteodată învelitoarea patului; nădragii de sărbătoare, pieptarul, pulparele; câteva scule (lo-peţi, cazmale) ...” Dar înainte de secolul al XVIII-lea, aceleaşi inventare se reduceau la câteva boarfe, un taburet, o masă, o laviţă, scândurile pat, nişte saci umpluţi cu paie... în unui

Bourgogne, din secolul al XVI-lea până într-ai XVIII-lea, procesele verbale sunt pline de menţiuni cu privire la „oameni (culcându-se) pe paie (...) fără pat ori altele (mobile)”, care nu sunt despărţiţi „de porci, decât printr-o leasă de nuiele” 56. Să dăm apoi crezare ochilor noştri. Într-un tablou de Adrien Brouwer (1605 – 1638), patru ţărani cânta în cor într-o odaie sărac mobilată: câteva

taburete, o laviţă, un butoi care serveşte drept masă, pe care sunt aşezate, alături de un ştergar, o pâine mare rotundă, un urcior. Nu e vorba de o întâmplare. Butoaiele vechi, tăiate în două, meşterite şi transformate chiar în fotolii cu spătar, slujesc la orice, în aceste cârciume săteşti, dragi picturii olandeze din secolul al XVII-lea. Iar într-o pânză de J. Steen, o scândură pusă pe un butoi devine pupitru pentru un tânăr ţăran pe care mama lui, în picioare alături, îl învaţă să scrie. Şi el nu face parte dintre dezmoşteniţi, de îndată ce, în jurul lui, oamenii citesc şi scriu! Câteva cuvinte dintr-un text vechi din secolul al XIII-lea sunt, ele însele, un adevărat tablou: în Gasconia, atât de „bogată în pâinalbă şi în minunat vin roşu", ţăranii „aşezaţi pe lângă foc, au obiceiul să mănânce fără masa şi beau toţi din acelaşi pahar" 57.

Toate acestea au o logică: mizeria este omniprezentă. Grăitoare este o ordonanţă din 1669, din Franţa, care recomandă dărâmarea „caselor ridicate pe bulumaci de vagabonzi şi pierde vară" la marginea pădurilor38. Aceste sălaşe te duc cu gândul la cele pe care le construiesc câţiva englezi scăpaţi de ciuma londoneză din 1666 şi care s-au 26

fueiat în mijlocul codrilor59. În oraşe, specta-„hJ este la fel de jalnic: la Paris în faubourg Saint-Marcel şi chiar în Saint-Antoine, numai câţiva /molari trăiesc în mod. convenabil; la Mans sau la Beauvais lucrătorii ţesători nu au dejuci unele. Dar la Pescara, pe Adriatica, o anchetă din 1564 semnalează că trei sferturi din familiile orăşelului u vreo mie de locuitori, venite din munţii din vecinătate sau din Balcani, sunt practic fără locuinţă şi trăiesc în cocioabe şi, cu toate acestea, mic, oraşul are o fortăreaţă, o garnizoană, zilele lui de târg, un port, ocne de sare şi este aşezat în acea Italie din secolul XVI, tovarăşă de parte la măreţia atlantică şi metalică a Spaniei60. În foarte bogata Genova, iarna, săracii fără locuinţă se vând ca ocnaşi voluntari pe galere61. La Veneţia, nevoiaşii cu familiile lor se adăpostesc în nişte bărci amante, aproape de cheiuri (*fundamenta*) sau sub podurile de pe canale, fraţi cu acei meşteşugari chinezi care trăiesc la bordul joncilor sau sampanelor, pe râurile din oraşe, mereu pe drum, în amonte sau aval, cu familiile, cu animalele, cu orătăniile lor, în căutare de lucru.

m

Civilizaţiile tradiţionale sau interioarele care nu se schimbă

A dotta regulă: civilizaţiile tradiţionale rămân credincioase

decorului lor obişnuit. Dacă nu luăm seama la unele variaţiuni – porţelanuri, picturi, oronzuri – un interior chinez poate fi la Fel de bine din secolul al XV-lea sau din al XVIII-lea; casa japoneză tradiţională – în afară de stampele colorate, care încep s-o decoreze în secolul al XVIII-lea – este, în secolul al XVI-lea sau în al XVIII-lea, la fel cum putem s-o vedem şi astăzi. Tot aşa, în India. Iar un interior musulman de altă dată se poate închipui pornind de la imaginile lui cele mai recente.

a în afară de cea chineză, civilizaţiile neeuropene

! int. de altminterea sărace în mobilă. Practic, în

27 India nu există scaune şi nici mese: în limba' tamii cuvântul*meger* derivă din portugheză (*mesa*). Nu există scaune în Africa neagră, unde artiştii din Benin se mulţumesc să imite scaunele europene. N» există scaune, şi nici mese înalte, în Islam sau în ţările care au suferit influenţa lui. În Spania, printre invectivele lui Pérez de Ghmehon contra moriscilor, din *Antialcorân-xA* său (1532), figurează şi această stranie dovada de superioritate: „Noi, creştinii, ne aşezăm la înălţime potrivită şi nu pe pământ, ca animalele" 62. În Iugoslavia musulmană de astăzi, la Mostar de exemplu, masa joasă, în jurul căreia mesenii stau „turceşte", pe perne, era încă obişnuită acum vreo douăzeci de ani; ea supravieţuieşte în unele familii ataşate tradiţiei şi în numeroase sate63. În 1699, se recomanda negustorilor olandezi să ducă în Moscovia hârtie foarte tare fiindcă rusul are puţine mese şi, scriind cel mai adesea pe genunchi, trebuie să folosească o hârtie rezistentă64 *i*.

Bineînţeles, Occidentul, faţă de alte universuri; nu prezintă numai superiorităţi. Acestea au adop4 tat pentru locuinţă şi mobilier soluţii ingenioase, adesea mai puţin costisitoare decât ale lui. La activul lor se înscriu unele superiorităţi: pentru Islam, băile publice, moştenite totuşi de la Roma; pentru Japonia, eleganţa, curăţenia interioarelor celor mai comune, ingeniozitatea orânduirii spaţiilor.

Atunci când Osman Aga, aflat pe drumul. chinuitei lui eliberări (fusese făcut prizonier sau mai degrabă fusese înrobit de germani, cu zece ani mai înainte, cu prilejul cuceririi Lipovei), trece prin Buda (recucerită de creştini în 1686), în acea primăvară din 1699, el este tot numai fericire că poate să se ducă Mân măreţele băi ale oraşului" 65. Este vorba, bineînţeles, de băile turceşti instalate pe malul Dunării, la

poalele cetăţii, şi unde oricine, pe timpul stăpânirii otomane, intra fără să plătească.

Pentru Rodrigo Vivero66, care le vede în 1609 t casele japoneze nu au spre stradă frumosul aspect al caselor din Spania, dar le întrec pe acestea în ceea ce priveşte frumuseţea interioarelor.

m Oti; 7 dpientul metalic persan»

ca's

foarte scump u – amine iar băile cu apa w sunt, xn's

Dar. În sea cu u aprins" 69

29 proasta sau inexistent. Islamul foloseşte nişte lăzi de cedru preţios în care se păstrează veşmintele, ţesăturile şi bogăţiile. casei; el foloseşte la rigoare mese joase, câteodată tăvi întinse de aramă aşezate pe un cadru de lemn. Cel puţin, în casele turceşti şi persane, nişte nişe în pereţii camerelor joacă rolul dulapurilor. Dar „nu sunt deloc paturi, nici scaune cum avem noi; nu sunt deloc oglinzi, nu sunt deloc mese, nici gheridoane, nu sunt deloc cabinete (piesă europeană de mobilier, cu compartimente şi sertare pentru obiecte de dimensiuni mici. N.T.), nu sunt deloc tablouri". Nimic altceva în afară de saltele, care se întind seara şi se strâng ziua, perne din belşug şi câteodată, îngrămădite unele peste altele71, admirabile covoare de lână în culori vii faţă de care creştinătatea are o foarte veche pasiune. Avem a face cu un mobilier de nomazi.

Bogăţiile întrezărite prin muzeele Istanbulului sunt ţesături preţioase, adesea brodate cu lalele stilizate, pahare cu torsadă (numite „ochi de privighetoare"), magnifice linguri din cristal de stâncă, din fildeş, din lemn de arbore de piper, încrustate cu aramă, argint, cu sidef sau coral; porţelanuri de Cipru sau de China, bijuterii somptuoase şi două sau trei tronuri extraordinare, încrustate peste tot, cu rubine, smaragde, peruzele, perle. Aceeaşi impresie o lasă şi inventarul minuţios al comorilor prinţului curd pe care pune mâna armata turcească, în iulie 1655, şi pe care le scoate la mezat: lăzi din fildeş, din abanos şi lemn de chiparos, lădiţe încrustate cu pietre preţioase strălucitoare, sticluţe cu apă de trandafir sclipind de briliante, arzătoare de parfumuri, cărţi tipărite în Occident, Coranuri împodobite cu nestemate, opere de caligrafie câteodată celebre, sfeşnice de argint, porţelanuri chinezeşti, cupe de agată, castronaşe şi farfurii de Iznik, arme demne de o *mie şi una de nopţi*, săbii cu lama din oţelurile cele

mai renumite, cu tecile lucrate maestru în aur, grămadă de argint, şei cusute cu aur, în sfârşit sute de piei de tigru şi covoare nenumărate...72.

30

Dublul mobilier chinezesc în secolele care ne preocupa, în China nu se înregistrează niciun fel de evoluţie rapidă, ci o complicaţie latentă, care o deosebeşte de toate celelalte ţări neeuropene. Cu mobilierul ei abundent, rafinat, cu esenţele preţioase de lemn, adesea importate de departe, cu lacurile ei, cu dulapurile, etajerele savant îmbinate, cu mesele ei înalte şi joase, scaunele, băncile şi taburetele „cu paturile ei, de obicei cu perdele, cam ca în Occidentul de ieri, ea este într-adevăr o excepţie. Cea mai pronunţată originalitate (căci ea implică un mod de viaţă) este, desigur, folosirea mesei, cu scaun, taburet sau bancă. Este de notat totuşi că nu avem a face aici.cu o înfăptuire a Chinei primitive. Atunci când Japonia a împrumutat, copiindu-l meticulos, *tot* materialul civilizaţiei chineze din epoca Tang (618 – 907), ea n-a găsit în el scaune şi nici masă înaltă. De fapt, actualul mobilier japonez corespunde întru totul mobilierului arhaic al Chinei: mese scunde, rezemătoare pentru braţe care fac mai confortabilă şederea pe vine, rogojini (acele *tatami* japoneze) pe estrade mai mult sau mai puţin ridicate, mobile scunde pentru depozitarea inventarului casnic (etajere şi lăzi în serie), perne, totul e făcut pentru o viaţă la nivelul solului.

Scaunul a ajuns probabil în China din secolul al II-lea sau al III-lea e.n., dar i-a trebuit multă vreme pentru a deveni o mobilă curentă (prima reprezentare pe care i-o cunoaştem datează din 535 – 540: o stelă sculptată de la muzeul din Kan-sas City, Statele Unite). Originea sa este probabil europeană oricât de ocolit ar putea fi drumul pe care l-a făcut ca să ajungă în China (prin Persia, India sau prin nordul Chinei): de altfel numele său chinezesc primitiv, în că folosit astăzi, înseamnă „culcuş barbar”. Probabil că el a servit mai Tritâi ca „loc de onoare”, laic sau religios. Şi. chiar până nu de mult, în China, scaunul era fezervat oaspeţilor de onoare, persoanelor în 31 vârsta, taburetul fiind de întrebuinţare cu mult mai frecventă, aşa cum se întâmpla în Europa Evului Mediu.

Dar ceea ce este important în acest caz este poziţia, pe care scaunul ca şi taburetul o implică, deci un mod de viaţă, o serie de

gesturi contrare celor specifice Chinei vechi, contrare şi celor din alte ţări ale Asiei, din toate ţările neeuropene de altfel: dacă scaunul a străbătut Persia sau India, în trecerea prin aceste ţări el n-a cunoscut nici urmă de succes popular. Dar, din secolul al XIII-lea, de exemplu, într-o stampă chinezească care ne poartă de-a lungul unui drum de ţară, apoi printr-un oraş, putem vedea în hanurile rustice ca şi în prăvăliile citadine, mese înalte, cu bănci şi tot felul de scaune.

Pentru China, această achiziţie a corespuns unei noi arte de a trăi, cu atât mai originală cu cât ea nu va exclude vechile moduri de existenţă. China poseda în felul acesta amândouă formele de mo-bjHermobilierul ş, ciund şi mobilierul înalt. Marea cameră comună, atât de caracteristică în toată China de nord, este de altminterea dublă: la un nivel inferior, scaunul, taburetul şi banca stau lângă masa înaltă, dulapul înalt (adesea cu sertare) – dar China n-a cunoscut niciodată „şifonierul" sau comoda, toată numai sertare, decât tardiv şi izolat, ca o imitare a Europei secolului al XIX-lea; mobilierul de tip vechi, sau japonez, se aşază la un nivel superior, pe estrada largă construită din cărămizi şi având înălţimea unei laviţe, mai ridicată decât cealaltă parte a camerei; acesta este *kang*-ul, încălzit de un întreg sistem de ţevi interioare, acoperit de rogojini sau de pâslă, de perne, de covoare viu colorate, având pe el o masă joasă, dulapuri şi lăzi, foarte joase şi ele. Aici se doarme iarna, la adăpost de frig şi tot aici, aşezaţi la nivelul solului, se primesc oaspeţii şi se bea ceai; femeile cos sau ţes covoare, înainte de a urca pe *kang*, chinezul se descalţă, rămânând numai cu încălţările de pânză albastră, cu talpă albă, vătuită, care trebuie să fie totdeauna de o curăţenie fără cusur. În China de sud, încălzirea nu este necesară, dar şi ea posedă cele două 32

tipuri de mobila. Părintele de Las Cortés, înfaţişând un spectacol pe care îl avea sub ochi, în regiunea Cantonului, la începutul secolului al XVII-lea, ni-i arata pe chinezi mâncând, aşezaţi pe scaune, în jurul unei mese pătrate. Şi când ne descrie o lectică, un „scaun de purtat", oricât de deosebită ar părea aceasta, datorită prăjinilor uşoare de care se ridica, ea este concepută pe aceiaşi principiu ca lectica din Europa.

Rezumatul rapid de până acum pune, fără să le rezolve, problemele a, cestei mutaţii, totuşi impresionante. A vedea aici o simplă aventură a scaunului şi numeroasele consecinţe ale introducerii lui, ar însemna să reluăm una din acele explicaţii simpliste în care

abundă vechea istorie a tehnicilor. Realitatea (asupra căreia, în general, vom reveni în capitolul următor) este totdeauna cu mult mai complexă. De fapt, a existat, în China (să zicem, în mare, înainte de secolul al XIII-lea) un salt puternic în ceea ce priveşte viaţa şi un soi de partaj între o viaţă aşezată pe scaun şi una chircită, stând.pe vine la nive-îul solului, aceasta din urmă familiară, cealaltă oficiala, tronul suveranului, jilţul mandarinului, băncile şi scaunele şcolilor... Toate acestea ar cere explicaţii şi cercetări peste puterea noastră. Este totuşi semnificativă constatarea că în lume există două comportamente în viaţa de fiecare zi: poziţia aşezată şi poziţia chircita pe vine, aceasta prezentă pretutindeni, în afară de Occident, şi amândouă juxtapuse numai în China. Căutarea originilor acestui comportament, în Europa, ar conduce până în antichitate şi până la înseşi rădăcinile civilizaţiei occidentale.

Dar iată „ca un rezumat, câteva imagini. În carul cu boi japonez, călătorul nu are, cum ar trebui, un loc pe care să şadă. Într-o miniatură persană, un prinţ instalat pe tronul lui încăpător stă pe el ca un croitor. Până mai ieri la Cairo, trăsurile de piaţă, vizitiul egiptean, pe un mănunchi de paie în faţa caprei, îşi strângea picioarele sub el, când ar fi putut să şi le întindă. 33 Până la urmă este vorba într-adevăr de o diferenţă quasi-biologică73: să te odihneşti îngenunchind ca japonezii sprijiniţi pe călcâie sau cu picioarele încrucişate, croitoreşte, ca în Islam şi în Turcia, pe vine, cum atât de des o fac hinduşii, este un lucru cu neputinţă, cel puţin greu pentru europeni, al căror fel de a se aşeza părea atât de surprinzător pentru japonezi, încât îl indicau prin expresia amuzantă: 5 a-jiatârn.a. picioarele”... Dar iată-l, în iarna lui*16 95*, pe Gemelli Care-i, călătorind într-o „carosă” turceasca sau, mai degrabă bulgărească, de la Gallipoli la Adrianopol. În căruţă nu există scaun: „Nefiind eu deloc obişnuit, scrie el, să stau pe jos, cu picioarele încrucişate turceşte, am fost foarte stânjenit în acea căruţă fără scaun şi făcută în aşa chip încât nu se află un european care să nu fi fost stânjenit tot aşa”, în palanchinul indian, acelaşi călător, doi ani mai târziu, este „silit să stea întins ca într-un pat” 74. Obligaţie care ne-ar părea mai puţin penibilă. Dar şi la Beijing sunt frecvente trăsurile fără scaune şi e rândul lui John Barrow să bombăne, ca Gemelli Care-i, „că ele sunt pentru europeni cel mai uricios fel de căruţă ce se poate închipui” 75.

Numai chinezii sunt obişnuiţi cu oricare din cele două atitudini (cu toate că chinezii de origine tătărească, în principiu, adoptă rar scaunul şi masa; la Beijing, din acest punct de vedere, exista chiar o diferenţă de stil de viaţă între oraşul tătărăsc şi oraşul chinezesc). Un francez, primit la Beijing, în 1795, ca membru al unei ambasade olandeze, povesteşte: „Mandarinii socotiseră să ne pună să stăm cu picioarele încrucişate. Dar, văzând că această stare ne stânjeneşte, ei ne-au dus într-un mare foişor (...) în care erau mese şi scaune”, mobilat mai luxos; estrada „avea un covor mare şi dedesubt aprinseseră focul” 79. În Occident, suprapunerea celor două culturi – iberică şi islamică – a provocat o clipă, în Spania, o situaţie analoagă. Reflecţia lui Pérez de Chin-chon, pe care am citat-o, cu privire la musulmani care „se aşază pe pământ ca nişte animale”, este reluată de el sub o altă formă, de neînţeles la prima 34

vedere: „... pe pământ ca nişte femei”. Pentru că, într-adevăr, femeile spaniole au continuat multă vreme (până în secolul al XVII-lea) să stea arăbeşte pe perne. De unde expresia *tomar la almohadilla* (literalmente: a lua perna) ca să spui că o doamnă de la Curte a obţinut dreptul de a sta jos de faţă cu regina. În timpul lui Carol Quintul, în sălile de recepţie, o estradă plină de perne şi de mobile scunde era rezervata femeilor77. Te-al fi putut crede în China.

În Africa neagră...

Rezultatul este acelaşi, şi când este vorba de sărăcia pamejjilor, şi când este vorba de şăj-ciacmlizaţiilor. În ceea ce priveşte Mculturile” 7V” ele” reălizează în fond un cumul – o dublă sărăcie – şi mizeria se menţine timp de secole. Acesta este într-adevăr spectacolul pe care îl oferă Africa neagră şi asupra căruia ne vom opri o clipă, cu titlu de confirmare rapidă.

Pe ţărmurile golfului Guineii unde se fixează şi pătrunde traficul european, nu există oraşe adunate, de felul celor occidentale sau chinezeşti. MuN ţimi ţărăneşti, nu voi spune nenorocite (în sine, acest cuvânt nu are sens), în mod sigur însă lipsite de cele mai elementare lucruri, ne întâmpină încă din primele sate care, odată cu povestirile călătorilor, ajung până la curiozitatea noastră.

În reajiţajţej riuexistă locuinţă adevărată: co-libe înjghebate din craci lipite cu lut, din stur, „rotunde ca nişte porumbare”, rareori spoite cu var, fără mobile (nimic în afară de oale de pământ şi coşuri),

fără ferestre, afumate cu grijă în fiecare noapte, pentru a alunga ţânţarii, *marin-gouin*, ale căror înţepături sunt foarte dureroase. „Nu toată lumea e învăţată ca ei (negrii), scrie Părintele Labat (1728), să fie afumaţi precum o şuncă şi să prindă un miros de fum care provoacă greaţa celor ce-i frecventează pe negri” 79. Să nu mai vorbim de greaţa aceasta, căci i-am da o 35 prea mare importanţă. Istorici, şi sociologi, din

Brazilia ne spun însă (dar până la urmă nimeni nu e obligat să-i creadă) că negri fugari, stabiliţi în *sertao*, în republici independente, şi chiar negrii de la oraşe în cocioabele lor urbane (*mucam-bos*) trăiesc, în secolul al XIX-lea, într-un fel mai sănătos decât stăpânii lor de pe plantaţii şi din oraşe.

Privind mai atent, vedem în Africa, alături de bojdeucile obişmiite, câteva colibe albe spoite cu var, şi aceasta reprezintă deja un lux, oricât de neînsemnat ar fi el, în comparaţie cu ursita comună. Şi mai mult ies în evidenţă, foarte puţin numeroase este adevărat, casele „portugheze”, construite după maniera portugheza, căci exemplul e luat de la vechii cuceritori, a căror limbă mai este încă vorbită de către „prinţi”: case cu „vesti-bule deschise, unde sunt rânduite (pentru ca oaspeţii să *ponta*, sta pe ele) „mici scăunaşe de lemn foarte curate”, şi chiar mese, şi unde pentru oaspeţii aleşi se găseşte desigur şi vin de palmier. În case de felul acestora, trăiesc frumoasele mulatre care stăpânesc inima regilor ţării sau, ceea ce este acelaşi lucru, a vreunui bogat negustor englez. Curtezana care domneşte asupra „regelui” din Barre este îmbrăcată „cu un mic corset de satin, după moda portugheză” şi poartă „drept fustă o basma din acelea frumoase, care vin din São Ya-gue, insulă din cele ale (arhipelagului) Capului Verde... basma preţioasă, căci numai feţele alese se folosesc de asemenea obiecte; ele sunt cu adevărat foarte frumoase şi foarte fine” 81. Imagine amuzantă şi fugitivă care dovedeşte că în chiar vastul bloc al pământurilor africane, obişnuitele două tărâmuri se înfruntă: partea bună şi partea rea a vieţii, lipsa şi luxul.

Occidentul şi mobilele lui cele multe

Chiar în raport cu China şi în raport cu restul lumii, originalitatea Occidentului în materie de mobilier şi de amenajare interioară consta fără îndoială din pofta lui de schimbare, din rapiditatea 3*

relativaaevoluuci, pe care China n-a cunoscut-o Tttcâo-Tă-i-OcoHentjţul-e schimbă. Fără îndoială nu – He” pe „o-zâpe alta. Darinomâc nu scapă unei evoluţii multiforme. Încă un pas într-un muzeu, într-o sală noua, şi spectacolul s-a schimbat; el s-ar schimba cu totul în alt fel dacă ne-am afla într-o alta regiune a Europei. Numai marile transformări sunt comune, dincolo de decalaje importante, de imitaţii, de contaminări mai mult sau mai puţin conştiente.

Viaţa comună a Europei amestecă astfel culori foarte diferite, care nu se împacă bine una cu alta: nordul nu este Europa meridională, Occidentul nu este Lumea Nouă, Europa cea bătrână nu este cea nouă, cea care s-a întins spre est până în Siberia sălbatică. Mobilele-jibi-jnailsrii. acg JŞQJ; opoziţii, afirmarea acestor patrii minuscule între „*căxele* împarte lumea occidentală. Mai mult încă, şi trebuie să repetăm lucrul acesta, societatea, implicata, incriminată mereu, are de spus şi ea un ciivânr. În sfârşit, mobilierul, sau mai degrabă ansamblul decorului casei, depune mărturie despre ampla mişcare economică şi culturala care duce Europa spre epoca pe care ea însăşi a botezat-o, 1 *Luminilor*, spre progres.

Parchet, *pereţi*, *plafoane*, *uşi şi ferestre*, →

Dacă pornim de la decorul familial al vieţii noastre de astăzi, gândindu-ne puţin, rof Hl să – XE. deşte a ILJXJÂUIS – ttaâk – njjis-a-r-Kr Biroul în care se rânduieşte rufă

Şie ai pe care scriu, dulapul în care se rânduieşte rufăria, tapetul lipit pe perete, scaunele, parchetul de lemn, plafoanele de stuc, dispunerea încăperilor, căminul, scara, prezenţa bibelourilor, gravurilor, a tablourilor. Dintr-un interior simplu de astagi pot-şă, re. e, OJQ.sjdt. ul „C_3A «g, îndul Vechea evoluţie, s derulez jnjvej-şi, u, n „film-care îl ya duce pe cititor «ariei spre „a e-clule-Jşxurit, jyite totuşi jtârziu; A, ceasta înseamnă să fixezi repere, să-deşer-jbe cedarul „rimei istorii a… roobilijer. ului. Nimlernai: muâtâdartre Duie început cu începutul.

O încăpere a avut întotdeauna patru pereţi, o podea, tavan, una sau mai multe ferestre, una sau mai multe uşi.

La parter, solul va fi fost multă vreme de pământ bătătorit, acoperit apoi cu dale de piatră sau cu cărămidă. Iar în miniaturile vechi, adesea, pardoseala este somptuoasă: desenul este un lux care nu costă. Careurile încrustate sunt de altfel în uz din secolul al XIV-lea,

careurile „plombate” (acoperite cu un email pe bază de grafit) apar în cel de-al XVI-lea; în cel de-al XVII-lea, pardoseli din plăci. ceramice se găsesc pretutindeni, chiar în locuinţele modeste. Cu toate acestea, nu există mozaic, în Franţa cel puţin, înainte de sfârşitul secolului al XVII-lea. În ceea ce priveşte *parchetul*, în sens modern, numit „parchet de asamblaj”, el apare în secolul al XIV-ga, dar nu cunoaşte marea vogă decât în cel de-al XVIII-lea, cu multiple variante, în „mozaic”, în *po mt de Hongrie*... *P* – Nevoia de lemn sporeşte. Voltaire poate să scrie: „Stejarii putrezeau altă dată prin păduri; ei sunt fasonaţi astăzi în chip de parchet”.

Tavanul s-a numit multă vreme în franceză *plancher* „podea”: el nu era într-adevăr decât „podeaua” podului sau a etajului superior, cu susţinerea lui de bârne şi grinzi aparente, neprelucrate în casele obişnuite, geluite, împodobite sau ascunse de tapete, de tapiserie, în locuinţele bogate. La începutul secolului al XVIII-lea, o moda venită din Italia acoperă bârnele şi grinzile cu che-soane de lemn sculptat, aurite, împodobite, cu picturi mitologice. Abia în secolul al XVIII-lea începe-voga t-vandoj-Sir-Tsâcuâalâşi stucaturile îneacă şarpanta de lemn şi sub straturile lor acumulate, se întâmpla să regăseşti astăzi, prin casele vechi, bârne şi grinzi pictate acum trei secole, cu flori şi cartuşe83.

Cel mai curios dintre vechile obiceiuri, în uz până în secolul al XVI-lea (şi chiar după această dată), acoperirea parchetului, parterului şi camerelor, cu paie în timpul iernii, cu ierburi şi flori *în* timpul verii: „Strada du Fouarre (termenul vecKT francez pentru „paie”), leagănul Facultăţi38

lor noastre de Litere şi de Ştiinţe, îşi datorează numele paielor cu care se acoperea solul sălilor de curs” 84. La fel se obişnuieşte şi în rezidenţele regale, în iunie 1549, la banchetul dat de oraşul Paris Caterinei de Medicis, organizatorii au avut grijă sa se „împrăştie prin sală ierburi mirositoare de cele alese” 85. La balul de noapte, cu prilejul nunţii ducelui de Joyense, un tablou ano-i.im (1581 – 1582) ne arată parchetul presărat.cu flori. Şi aceste flori, ierburile, păpurişul trebuiau schimbate. Ceea ce nu se întâmpla totdeauna în Anglia, cel puţin după. câte ne spune Erasmus, aşa încât gunoaiele şi tot soiul de resturi se adunau acolo de la sine. În pofida acestor neajunsuri, un medic recomandă încă în 1613 folosirea acestor mănunchiuri de

ierburi „într-o cameră frumoasă, bine acoperită cu rogojini sau îmbrăcată de jur-împrejur şi aşternută pe jos cu rosmarin, busuioc, maghiran, levanţică, salvie şi alte asemenea ierburi” 86. Această decoraţie câmpeneasca, paie, iarbă şi stuf sau stânjenei, care se aşezau de-a lungul pereţilor, dispare în faţa împletituri-Io7 – 3 e-paâe-clinoscute de când lumea şi care, în curând, încep să se facă de culori diferite, cu arabescuri; iar apoi în faţa covoarelor. Acestea apar foarte devreme; groase, viu colorate, ele acoperă solul, mesele cărora nu totdeauna li se văd picioarele, lăzile şi chiar partea de sus a dulapurilor.

Pe pereţii camerei, zugrăviţi în ulei sau în culori de clei, florile, ramurile şi stuful lasă loc tapiseriilor care se pot face „din orice soi de ţesătură, cum ar fi din catifeaua, adamasca, brocardul, brocatela, satinul de Bruges, cadisul” (o stofă uşoară de lână), deşi poate că ar trebui să păstrăm această denumire, ne sfătuieşte Savary (1762), pentru „bergamuri, pieile trase cu aur (acele *guada-meciles* din Spania, cunoscute acolo de secole) tapiseriile de lână tunsă care se fac la Paris şi la Rouen şi celelalte tapiserii născocite destul de curând, ce se fac din pânză groasă de aţă pe care, cu felurite culori, se imită destul de bine persona-9} ele şi frunzişul copacilor din tapiseriile *băute lisse*” & *1*. Aceste tapiserii *hanţe lisse*, lucrate la complicate războaie de ţesut verticale, cu personaje, a căror vogă începe prin secolul al XV-lea şi se înscrie la activul artizanilor din Flandre, au fost duse mai târziu la perfecţiunea lor tehnică de către manufactura Gobelinilor. Dar preţul de cost e împotriva lor; în plus mobilierul, care se înmulţeşte în secotuil aii XVIII-lea, le va limita răspândirea: pui o comodă, sau un bufet în faţa lor şi, iată, cum ne explică Sébastien Mercier, personajele cele frumoase se taie pe din două.

Ajutată de preţul ieftin, „hârtia pictată”, „*le papier peint*”, i se spune *domino*, face progrese decisive. Ea este imprimată de către „*dominotien*”, după procedeul care serveşte la fabricarea cărţilor de joc. „Acest soi de tapiseriile Jiârtie C) n-a servit multă vreme decât oamenilor de la ţară şi prostimii din Paris, ca să împodobească şi, aşa zicând, să tapisezfe nişte colţişoare de prin oojmeliile lor şi de prin prăvăliile şi camerele lor; dar (...) către sfârşitul secolului al XVII-lea, a fost dusă până la o asemenea desăvârşire şi la o asemenea plăcută înfăţişare încât în afară de marile cantităţi ce se trimit în ţările străine

şi în oraşele de seamă ale Regatului, nu e casă la Paris, cât de măreaţă să fie ea, care să nu aibă câteva colţuri, ori garderobe, ori locuri încă mai tainice, care să nu fie tapisate cu ea şi destul de plăcut împodobite" 88 (1760). De altfel de cum ajungi la mansardă, nu se poate să nu găseşti acolo hârtia pictată, câteodată foarte simplă, cu dungi albe şi negre. Căci există hârtie pictată şi hârtie pictată: nu toate sunt atât de somptuoase ca eşantionul (1770) de la National Museum din München, de inspiraţie chinezească.

Câteodată, pereţii stnţ „acoperiţi cu *boiseries*, lambriuri de Temjni DIN secolul* a CXPKÂea] ntârn-plarii englezi fabricaseră din stejar de Danemarca aceste panouri pentru îmbrăcarea pereţilor care sunt şi o modalitate de a lupta împotriva frigului89. Regăsim lambriurile acestea şi în nu prea spaţiosul cabinet de lucru dintr-o casă a Fuggerilor (secolul al XVI-lea), în Germania, unde sunt sim40

ple şi curate, ca şi pe marile panouri somptuos sculptate, pictate şi aurite, din saloanele secolului al XVIII-lea francez, al căror decor va servi ca model Europei întregi, inclusiv Rusiei.

Este însă timpul să deschidem *uşile* şi *ferestrele*. Uşa până în secolul al XVII-lea este îngustă, deschizându-se din interior, permiţând trecerea unei singure persoane. Uşile marjL.duble vin mai târziu. Fereastra, oricâtoe puţin am urca în trecut (sau dacă este vorba de o casă ţărănească, încă în secolul al XVIII-lea), poate să fie un simplu oblon de lemn plin; atunci când vitraliul, privilegiu al bisericii, trece la casele particulare, sticla neuniformă montată în plumb este prea grea, şi este şi prea preţioasă pentru ca batantul să fie mobil. Aşa stând lucrurile, în fereastra cu geamurile fixe se deschide un singur ochi – soluţia germană; sau se îmbină panouri vitrate fixe cu panouri de lemn mobile – soluţia olandeză, de exemplu. În Franţa, cadrele vitrate sunt adesea fixe, căci Montaigne notează că „ceea ce face să strălucească atât de puternic geamurile (în Germania) este că ei n-au ferestre înţepenite cum e moda noastră", aşa fel încât pot „să le frece foarte des" 90. Există şi ferestre mobile, cu „geamuri" de pergament, de pânză îmbibată în terebentină, de hârtie îmbibată cu ulei, de foi subţiri de gips. Abia cu începere din secolul al Xyjj: le-ai. amuX., tţ: afispăjrent. lşi-face cu adeva Făţ apariţia: el se răspândeşte apoi fără o regula anume. Repede în Anglia, unde, din anii 1560, se răspândeşte în casele ţărăneşti, odată cu marea înflorire a agriculturii englezeşti şi.cu

dezvoltarea industriei sticlei91. Dar, cam prin aceeaşi epocă (1556), Carol Quintul ajungând în Estremadura (venea din Flandra), are grijă să cumpere geamuri, înainte de a ajunge la capătul călătoriei92. Pe drumul spre Germania, Montaigne notează că, începând de la Epinal: „Nu se află casă de sat *eh* de mica să nu aibă geamuri” 93. Aceeaşi observaţie o face, şaizeci de ani mai târziu, strasburghezul Brackenhoffer94 în legătură, cu Nevers şi Bourges. Dar doi călători plecaţi din Ţările de Jos spre Spania, în 1633, semnalează o linie de demar*o*caţie spre sud: geamurile dispar de la ferestrele caselor de cum trec Loara la Saumur95. Cu toate acestea, spre est, la Geneva, în aceeaşi epoca, casele cele mai distinse se mulţumesc cu hârtie95 şi, încă în 1779, în timp ce la Paris camerele celor mai modeşti muncitori sunt luminate de geamuri, la Lyon, ca şi în unele provincii, adaugă informatorul nostru, s-a păstrat folosirea hârtiei îmbibate în ulei, în special de către lucrătorii mătă-sari, pentru că lumina lor este „mai dulce” 97. În Serbia, geamurile nu apar ia ferestre în mod curent decât în plin secol al XIX-lea: ele sunt încă o raritate la Belgrad în 180898.

O altă evoluţie lentă: în cejţegjaua J [crestrei se încrucişează o mulţime de stinghii de lemn-cHn cauza dimensiunilor geamurilor, a rezistenţei cadrului. Trebuie să aşteptăm secolul al XVIII-lea pentru, ca marea fereastră să apară şi să se impună cel puţin în casele bogate.

În legătură cu aceste modernizări tardive, avem mărturii numeroase şi diverse, cum era de aşteptat, din partea pictorilor. Nu există, reglementară de la un capăt la altul al Europei, şi la un moment dat, o fereastră olandeză tipică cu geamurile ei imobile (partea de sus) şi cu panouri de lemn mobile (partea de jos). Iată, într-o *Bunavestire* de Schongauer, o fereastră conformă cu acest model, dar alta, din aceeaşi epocă, nu comportă decât un panou îngust de sticlă mobil; o alta, un oblon de lemn exterior care se închide peste fereastra fixa (*dormante*); după caz batantul da lemn va fi dublu, sau simplu etc. Într-o parte, perdele interioare; dincolo, niciun fel de perdele, în fond avem a face cu o serie de soluţii la o problemă care constă în aerisirea şi luminarea caselor, dar care trebuie să includă şi posibilitatea apărării împotriva frigului şi a luminii zilei ce poate să trezească pe cel care doarme. Totul depinde de climat şi de obiceiuri: Montaigne nu aprobă în Germania faptul că nu exista „nicio apărare de umezeală sau de vânt decât numai sticla singură, care nu este acoperită deloc cu lemn”.

deci fără obloane exterioare sau interioare, iar paturile din hanurile germane nu au perdele!...”

Căminul

Nu există cămin aşezat la perete înainte de secolul al XII-lea. Până atunci, căminul rotund, central, ţinea Tleâmcătărie. Pentru încălzit se foloseau încălzitoarele cu jăratec, *braseros* sau *chaufferettesm*. Dar foarte curând, de la Veneţia, ale cărei înalte cămine exterioare au fost atât de des reprezentate de pictorii ei, până la Marea Nordului, de la hotarele Moscovei până la Atlantic, căminul se instalează şi în încăperea principală, în care toată lumea caută un adăpost împotriva frigului.

Vatra este, încă de la origine, pardosită cu un strat de cărămizi, mai târziu, începând din secolul al XII-lea „cu o placă de metal; un soi de capre metalice, ch*enet,* ch*iennet,* (de la ch*ien,* „câvie”, din cauza asemănării cu un câine stând cu botul pe labe, N.t.) susţin buştenii. O placă de fontă, aşezată în picioare, adesea decorată (există unele de toată frumuseţea) şi care se cheamă „co*ntrecoeur”* acoperă fundul vetrei „le *coeur”,* „in*ima”* ei. În căminul propriu-zis, cârligul, agăţat de un inel, prevăzut cu crestături pentru schimbarea înălţimii, o „cremalieră”, îngăduie să se agaţe deasupra focului o oală, cel mai adesea un ceaun, în care apa fierbe în permanenţa. Se găteşte pe vatră, în faţa focului, oala de tuci fiind aşezată chiar în bătaia flăcării sau, şi mai bine, folosind jarul cu care poate să i se acopere capacul. T-i găi cu mâner lung îngăduie să se folosească uşor chiar inima focului.

În casele bogate, căminul devine, fireşte, elementul decorativ esenţial al sălii comune în care se află: *le muntean*, „îmbrăcămintea” căminului se împodobeşte cu basoreliefuri, hota cu fresce, picioarele se ornează cu muluri, terminate în consola sau cu capiteluri sculptate. Hota unui cămin din Bruges, de la sfârşitul secolului al XV-lea, ara pictata pe ea o Bunavestire, operă din şcoala lui Gerard David101.

Dar aceste frumoase cămine au rămas multă vreme de o concepţie rudimentară, analoage tehnic celor din casele ţărăneşti de la începutul secolului al XX-lea: un coş de fum prea larg pe verticală, lăsând loc de trecere pentru, eventual, doi. coşari deodată, provoacă un asemenea curent de aer încât în apropierea focului rişti să te pârjoleşti pe o parte şi să îngheţi pe cealaltă. De unde tendinţa de a mări din ce în

ce mai mult dimensiunea căminului, aşa fel încât sub hotă, de o parte şi de alta, să poată fi aşezate bănci de piatră102. Aici se stă atunci când focul se potoleşte şi se discută *sous le manteau*, sub îmbrăcămintea căminului.

Un asemenea sistem, încă acceptabil pentru gătit, rămâne un mijloc de încălzire deplorabil. Într-o casă, odată cu venirea frigului iernii, numai vecinătatea căminului oferă un refugiu. Cele două cămine de la extremităţile Galeriei Oglinzilor de la Versailles nu reuşeau să încălzească enormul spaţiu al încăperii. Era de preferat să apelezi la blănurile protectoare. Dar erau ele de ajuns? La 3 februarie 1695, Prinţesa Palatină scrie: „La masa regelui, vinul şi apa au îngheţat în pahare”. Este de ajuns acest detaliu, unul dintr-o mulţime de altele, nenumărate, pentru a evoca inconfortul unei case din secolul al XVII-lea. În această epocă, frigul putea fi o calamitate publică, îngheţând râurile, oprind morile, năpustind peste ţară haite primejdioase de lupi, înmulţind epidemiile. De îndată ce asprimea lui creşte, ca în 1709 la Paris, „oamenii de rând mor de frig ca muştele”. (2 martie). Din ianuarie, din lipsa de încălzire (ne spune tot Prinţesa Palatină), „toate spectacolele au încetat şi tot aşa procesele” 103.

Dar totul se schimbă prin 1720: „De când cu Regentul, putem spune, într-adevăr, că stăm la căldură în timpul iernii”. Şi se ajunge la aceasta graţie progreselor „carninologiei”, datorate coşarilor şi sobarilor. S-a descoperit secretul „tirajului”. 44

Lăcaşul pentru foc se strâmtează, se adânceşte, îmbrăcămintea căminului se lasă în jos, căminul propriu-zis (coşul, hornul) devine jgpjit, cel drept având o încăpăţânată pornire” saâiumege104. (Te poţi întreba chiar, retrospectiv, cum a putut ieşi din încurcătură marele Rafael, însărcinat să împiedice căminele ducelui d’Este să afume). Aceste progrese sunt de altfel cu atât mai eficiente cu cât nu mai este vorba de încălzirea unor săli din palatele construite de Mansart, ci de cele din clădirile ridicate de Gabriel, cu încăperi de dimensiuni rezonabile. Cămine cu lăcaşurimultipie (cel puţin duble, zise à la *Popeliniere*) îngăduie să fie încălzite până şi camerele servitorilor. În felul acesta, târziu, se produce o revoluţie a încălzitului.

Dar să nu ne închipuim că s-a produs astfel o economie de combustibil, cum visa o carte: *L’Epar-gne-bots*, apărută cu un secol mai devreme, în 1619, căci focurile, mai eficiente, s-au înmulţit ca prin

minune. De altfel, în prag de iarnă, toate oraşele intră în febra căratului şi tăiatului lemnelor. La Paris, încă în ajunul Revoluţiei, de pe la mijlocul lui octombrie „începe altă forfoteală prin toate cartierele oraşului. Mii de telegi cu roţile strâmbe, încărcate cu stive de lemne, încurca străzile şi în vreme ce se descarcă, se taie, şi se cară lemnele pun pe toţi trecătorii în primejdie să fie zdrobiţi, daţi peste cap sau să li se rupă picioarele. Cărăuşii, în zor mare, arunca pe neaşteptate şi repezit buştenii, de sus din vârful telegii. Calda-râmul răsună; ei sunt surzi şi orbi şi nu caută decât să-şi descarce cât mai iute lemnele, cu primejdie pentru capetele trecătorilor. Apoi vine tăietorul, mânuieşte ferăstrăul cu iuţeală şi aruncă lemnele împrejur, fără să se uite la nimeni” 105.

În toate oraşele spectacolul este acelaşi. Iată-l la Roma pe vânzătorul de lemne, însoţit de măgăruşul lui şi oferindu-se să livreze marfa la domi. -ciliu. Nürnbergul are norocul să fie aşezat în mijlocul unor păduri întinse apropiate; la 24 octombrie 1702, ţăranilor de sub jurisdicţia sa li sc. 45 porunceşte să desfacă pe piaţa oraşului jumătate

O

din rezervele lor de lemne10*5. Şi iată-l, pe străzile Bolognei, pe spărgătorul de buturugi în căutare de lucru.

Cuptoare şi sobe

Montaigne spune, cam grăbit, că în Germania na există „niciun cămin”. Precizăm: niciun cămin în camerele de dormit din hanuri sau în sala comună, în bucătărie există întotdeauna un cămin. Dar, mai întâi, germanii „socotesc drept vin lucru foarte rău să intri în bucătăriile lor”. Călătorul n-are decât să se încălzească în vasta sală comună, unde se ia masa şi unde se află soba de faianţă, *KachelbofenW7*. Apoi, căminul nu este „după moda noastră”: „Ei înalţă cămine în mijlocul sau în colţul unei bucătării şi folosind mai toată lăţimea acestei bucătării pentru coşul căminului; e o deschizătură mare de şapte ori opt paşi pe o latură, care merge ajungând până la tavanul casei; spaţiul acesta, le îngăduie să pună într-un colţ acea pânză mare a lor, care ar cuprinde atâta loc în coşurile noastre, încât ar împiedica trecerea fumului” 108. Această „pânză” este „o vârtelniţă” care învârte frigarea, nişte aripi de moară pe care le pune în mişcare fumul şi aerul cald... Dar o privire pe ilustraţii ne va scuti de explicaţii mai lungi, dacă nu în ceea ce priveşte mecanismul acesta, cel puţin în

ceea ce priveşte frigarea, p] iţa i! iâlţă jsi posibilitatea. jde-ajg-îi-fara' a te îndoi de mijloc, ca în HFranţa, sau ca la Geneva109, sau ca în Ţările de Jos.

Soba se întâlneşte. des şi dincolo de Germania, în JTJ – ngaria, în Polonia, în Rusia, peste puţină vreme şi în Siberia. E vorba de nişte cuptoare obişnuite, construite din piatra, din cărămidă, câteodată din lut. În Germania secolului al XIV-lea, cuptorul se face mai lesne, chiar dintr-un pământ de felul lutului de olărie (*Topferthon*). Carourile de faianţă care îl îmbracă sunt adesea decorate. În faţa lui e o bancă pe care te poţi aşeza şi dormi. Erasmus explică (1527); „în sobă (adică în camera 4*

pe care o încălzeşte soba), îţi scoţi cizmele, îţi pui papucii, îţi schimbi cămaşa dacă vrei; îţi atârni aproape de sobă veşmintele udate de ploaie şi te apropii de ea ca să te usuci" 110. „Cel puţin, cum va spune Montaigne, aici nu-ţi pârleşti nici faţa, nici cişmele şi scapi şi de fumăraia din Franţa" 111, în casele poloneze în care, din lipsă de hanuri, este primit orice călător, Francesco da Pavia se culcă împreună cu toţi membrii familiei şi cu alţi oaspeţi în trecere, pe laviţele late acoperite cu perne şi blănuri care înconjoară odaia în care se găseşte soba. De această împrejurare profită seniorul italian Octavian, care îşi alege locul pe lângă una din femeile casei, „de care era câteodată bine primit, iar câteodată se alegea cu zgârieturi", totul pe tăcute, ca să nu trezească pe nimeni112.

Sobele din pământ glazurat şi-au făcut apariţia înfranţa prin 1520, cinci ani după Marignan; dar ele nu cunosc succesul decât în secolul al XVII-lea, pentru ca să se impună în secolul următor. De altfel, încă în 1571, chiar căminele erau rare la Paris113. Încălzirea se făcea obişnuit cu *braseros*. În secolul al XVIII-lea, săracii Parisului continua să folosească acele *brasiers*, în care ardi cărbuni de pământ. Aşa se explică intoxicaţiile frecvente114. În orice caz, în Franţa, căminul avea să joace până la urmă un rol mai mare decât sobele, rezervate mai ales ţărilor friguroase din est şi nord. Sébastien Mercier scrie în 1788: „Ce diferenţă între o sobă şi un cămin! Vederea unei sobe îmi stinge imaginaţia" 115.

Să notăm că în Spania nu există nici sobe, nici cămine; „în niciun apartament... nu se folosesc decât de încălzitoare". Contesa de Aulnoy, cară relatează acest lucru, adaugă: „E un mare noroc că lemnul lipsind,

cum se întâmpla în această ţară, să nu ai nevoie de el” 116.

Cât despre Anglia, ea ocupă în istoria căminului un loc aparte, căci, începând cu secolul ial XVI-lea, lipsa de lemn introduce aici drept combustibil, din ce în ce mai mult, cărbunele de pământ. Aşa se explică o serie de transformări ale vetrei, dintre 7 care cea mai importantă a fost cea a lui Rumford.

1

de la sfârşitul secolului al – XVIII-lea, gândita în aşa fel încât să împrăştie căldura în încăpere117.

De la meşterii de mobilier la vanitatea clienţilor

Oricât de vie ar fi la cei bogaţi pofta de schimbare, interioarele şi mobila nu se modifica niciodată foarte repede. Moda se schimbă, dar cu încetinitorul. Şi asta din mai multe motive: cheltuielile pe care le presupune schimbarea sunt enorme; într-o măsură şi mai mare, posibilităţile de producţie care rămân limitate. Astfel, până cel puţin în 1250, nu există niciun ferăstrău mecanic acţionat de apă118; până în secolul al XVI-lea nu există niciun alt material în *general*, în afară de stejar; atunci începe la Anvers voga nucului şi a lemnului exotic, într-o măsură şi mai mare, totul a depjns de meserii. Iar acestea evoluează lent. Între secolele al XV – ea şi al XVI-lea, din rândul dulgherilor se desprind tâmplarii, *Ies menuisier*, adică cei ce lucrează *le bois menu*, „lemnul pe subţire”; apoi din rândurile tâmplarilor, în secolul al XVIII-lea, *Ies ebenistes*, „ebeniştii” 119.

Timp de secole, dulgherii au făcut probabil mobile şi case. Aşa se explică dimensiunile mari, trăinicia, o anume grosolănie cinstită a mobilelor „gotice”, acele dulapuri grele fixate în pereţi, enorme mese înguste, laviţele mai frecvente decât scaunele fără spătar sau jilţurile, lăzi din scânduri late şi prost cioplite, potrivite pe muchie şi „ferecate”, cu aşa-numitele *pentures*, şine de fier ţintuite, şi cu nişte încuietori solide120. Mobilele erau, astfel, un fel de lădoaie. Scândurile erau faţuite cu barda: „veche unealtă cunoscută în Egipt, ca şi sau la Roma, nu-şi va relua rolul în Europa de nord decât în secolul al XIII-lea. Scândurile sunt prinse cu cuie de fier, mai târziu îşi vor face cu încetul reapariţia asamblarea în nituri, în cepuri, în coadă de rândunică, urmată de cuiele de lemn, de ştifturi, perfecţionări tardive şi, în sfârşit, de – şuruburile de fier, cunoscute dintotdeiauna, dar *4B*

niciodată folosite din plin înainte de secolul al XVIII-lea.

Uneltele, toporul, barda, dalta, maiul (ciocanul de lemn), ciocanul, strungul cu arc *a arbalete* (pentru piese e mari: strunjirea unui picior de masă, de exemplu), strungul cu manivela sau cu călcătoare (pentru piesele fine), sunt toate cunoscute din străvechime, sunt o moştenire venita de departe pxin intermediul lumii romane121. Unelte şi procedee vechi se păstrează de altfel în Italia, unde se găsesc singurele mobile dinainte de 1400 ajunse până la noi. Şi din acest punct de vedere, Italia a avut un avans şi o superioritate: ea a difuzat mobilă, modele de mobila, procedee de a o face. Pentru a te convinge de acest lucru e de ajuns să vezi la Nationa museum din München, de exemplu, lăzi italiene din secolul al XVI-lea, cu sculpturile lor complicate, cu soclurile, cu lemnul lor lustruit, cu formele căutate, atât de deosebite de lăzile care se făceau în aceeaşi epocă în alte părţi ale Europei. Sertarele, care apar târziu la nord de Alpi, au venit şi ele tot din sud, de-a lungul văii Rinului. Ele ajunj în Anglia abia în secolul al XV-lea.

De regulă, până în secolul al XVI-lea, şi chiar în al XVII-lea, mobila, tavanul, pereţii se spoiesc. Trebuie să ne închipuim vechile mobile şi sculpturile lor colorate în auriu, argintiu, roşu, verde, pretutindeni la fel, în palate, în case ca şi în biserici. Dovadă a unei porniri pătimaşe spre lumina, spre culoarea vie, în interioare întunecoase, prost deschise spre exterior. Câteodată, înainte de a fi vopsite, mobilele erau acoperite cu o pânză fină şi cu ipsos astfel încât culoarea să nu scoată în evidenţă niciunul din defectele lemnului. Pe la sfârşitul secolului al XVI-lea, mobilele încep să fie numai ceruite sau lustruite.

Dar cum ar putea fi urmărită biografia complicată a fiecăreia dintre ele? Ele apar, se modifică, dar nu se pierd dintr-atâta. Ele suportă la nesfârşit tiraniile stilului arhitectural şi ale schimbării dispunerii interne a caselor.

Probabil că laviţa aşezată în faţa căminului *9* impune masa dreptunghiulară îngustă; mesenii sunt aşezaşi de o singură parte, cu spinarea la foc şi cu faţa spre masa. Masa rotunda suprimă problemele de prioritate, ne spune legenda regelui Arthur. Dar această masă rotundă n-a putut face carieră decât în compania scaunului care îşi câştigă târziu drepturile, forma şi privilegiul numărului. Jilţul primitiv este un scaun monumental, unic, rezervat seniorului medieval; pentru

ceilalţi sunt laviţele, taburetele, scăunaşele, foarte târziu scaunele1.

Arbitrul acestui meci dintre mobile este societatea, adesea, cu alte cuvinte, vanitatea. Etajera, de pildă, este o mobilă ivită la bucătărie, un fel de „servantă", adesea o simplă masă pe care se aşezau „felurile" şi numeroasa veselă trebuincioasă pentru prânzurile ce urmau să fie servite. În casele senioriale, o a doua etajeră a ajuns în sala de ceremonie; pe ea se expunea vesela de aur, de argint sau de argint aurit, castroanele, ibricele, cupele. Ea comporta mai multe sau mai puţine poliţe, numărul lor fiind stabilit de etichetă în funcţie de calitatea stăpânului casei: două pentru un baron, numărul crescând în conformitate cu scara titlurilor123, într-un tablou reprezentând banchetul dat de Irod, o etajeră cu opt rafturi semnalează incomparabila demnitate regală, pe treapta cea mai de sus a scării. În sfârşit, mai mult decât atâta, etajera se aşeza chiar în stradă, în ziua de *Fete-Dieu*, „în faţa tapiseriilor în care era îmbrăcata casa". Un călător englez, Thomas Coryate, se minunează, în 1680, că vede pe străzile Parisului atâtea etajere pline de argintărie124.

S-ar putea, cu titlu de exemplu, schiţa istoria *dulapului*, începând de la greoaiele dulapuri vechi întărite cu balamale lungi de fier, până la cele din secolul al XVII-lea, care „se îmburghezesc", după cum spune un istoric căruia nu-i prea plac „frontoanele, antablamentele, coloanele şi pilaştrii" stilului Louis XIII125. Dulapurile pot atinge atunci dimensiuni considerabile, atât de mari câteodată, încât o soluţie pare să fie tăierea în două, de unde noua mobilă, care nu face carieră, *le bas d'artnoire*, „partea de jos a dulapului". Dulapul a devenit astfel o mobila pretenţioasa, câteodată bogat scuip5

tată şi decorată. În secolul al XVIII-lea, el pierde acest rol, cal puţin în carele luxoase şi, redus la rolul de *garderobe*, nu mai apare în încăperile de primire126. Dar timp de secole, el rămâne mândria care-i ţărăneşti şi a locuinţei oamenilor de rând.

Mări e, apoi decădere, umilinţă; moda trage foloasele. Lucrul acesta ni l-ar putea spune destul de bine. *cabinetul*, mobilă cu sertare sau compartimente în care se orânduieic obiectele de toaletă, cele trebuitoare pentru scris, cărţile de joc, bijuteriile. Arta gotică îl cunoaşte. Secolul al XVI-lea asistă la primul sau succes. Cabinetele Renaissance, împodobite cu pietre semipreţioase sau cabinetele de moda gernună au avut voga lor în Franţa. Sub Ludovic al XIV-lea, unele

din acele mobile sunt de dimensiuni foarte mari. În secolul al XVIII-lea, impulsionat de toate acestea, succesul *secretaire-ului* va fi deplin.

Dar să urmărim mai bine, pentru o clipă, succesul comodei, care îşi adjudecă în curând primul loc; ea este mobila care detronează cu adevărat dulapul. Îşi face apariţia în Franţa, în anii de început ai secolului al XVIII-lea. Şi, aşa cum prin intermediul mobilei ţărăneşti bretone sau prin cel al unora din mobilele milaneze, ne putem închipui primele dulapun ca pe nişte lăzi puse „în picioare”, tot aşa, ideea cimodei e cea a suprapunerii unor lăzi mici. Dar e: te o idee şi o realizare târzie.

Lansată de către o modă nouă, într-un secol de rafinaţi eleganţă, comoda devine foarte repede o mobilă luxoasă, cu linii savante, ale cărei forme rectilinii sau sinuoase, drepte sau ximfiate spre mijloc, masive sau zvelte, ale cărei intarsii, esenţe preţioase, bronzuri, lacuri urmează îndeaproape legile unei mode schimbătoare, inclusiv pe cea a „chine-zariilor”, cu deosebirile cunoscute, de la stilul „L uis XIV”, la „Louis XV” sau la „Louis XVI”. Mobile de bază, mobile de oameni bogaţi, comodele nu ce generalizează decât în secolul al XIX-lea.

Să fie, totuşi, istoria multiplă a acestor mobile, 51 luate la rând, una câte una, istoria mobilierului?

m l-l

Numai ansamblurile au importanţă

Nu, oricât de caracteristică este ea, o mobilă nu creează şi nici nu ne dezvăluie ansamblul. Dar numai ansamblul are importanţă1*7. Cu obiectele lor, de obicei izolate, muzeele nu ne învaţă decât abecedarul unei istorii complicate. Esenţialul consta, dincolo de mobilele înseşi, în dispunerea lor, liberă sau nu, şi în atmosferă, în arta de a trăi, în încăperea care le conţine şi, în acelaşi timp, în afara ei, în casa din care ea face parte. Cum se trăia, cum se mânca, cum se dormea în aceste universuri aparte, universuri luxoase bineînţeles?

Primele mărturii exacte se referă la goticul târziu, mai ales prin intermediul tablourilor olandeze sau germane, în care mobilele şi obiectele sunt pictate cu tot atâta dragoste ca şi personajele, precum o serie de naturi moarte înserate în compoziţie. *Naşterea săntului*, *Ioan* a lui Jan Van Eyck sau cutare *Bunavestire* de Van der W’eyden dau o idee concretă despre atmosfera încăperii comune din secolul al XV-lea şi este de ajuns o uşă deschisă spre anfilada celorlalte odăi ca să ghiceşti

bucătăria sau forfota servitorilor. Este adevărat că subiectul se pretează la aceasta: „Bunele vestiri” şi „Naşterile Fecioarei” fie că sunt de Carpaccio, de Holbein cel Bătrân sau de Schongauer, cu paturile, cu lăzile lor, o frumoasă fereastra deschisă, o laviţă în faţa căminului, ciubărul de lemn în care este scăldat pruncul, castronaşul de supă adus lehuzei, sunt tot atât de evocatoare pentru cadrul casei, pe icât e tema „Cinei” pentru ceremonialul mesei.

În ciuda rusticităţii robuste a mobilelor, a numărului lor mic, locuinţele goticului târziu, cel puţin în ţările nordului, au intimitatea caldă a odăilor bine închise, cu spaţiul strâns în pliurile stofelor luxoase, viu colorate şi lucioase. Singurul lor lux adevărat sunt perdelele şi acoperitoarele de pat, tapetele care îmbracă pereţii, pernele mătăsoase. Tapiseriile secolului al XV-lea, cu tentele lor deschise, cu fonduri e luminoase presărate cu flori şi animale, sunt şi ele mărturia acestui gust, 52

mărturia acestei nevoi de culoare, ca şi cum casa acestei epoci ar fi fost un răspuns dat lumii exterioare y, asemeni „mănăstirii, castelului-cetate, oraşului întărit, grădinii împrejmuite cu ziduri”, o apărare împotriva greutăţilor, în mod nedesluşit presimţite, ale vieţii materiale.

Şi totuşi, încă din această epocă în care Italia Renaşterii, atât de înaintată economic, produce nou! fast al Curţilor princiare şi ostentative, în – peninsulă apare un cadru cu totul diferit, solemn şi mai afectat, în care arhitectura şi mobilele – care repetă în frontoanele, în cornişele, medalioanele şi sculpturile lor aceleaşi motive şi aceleaşi linii monumentale – tind spre somptuozitate, spre grandios, spre punerea în scena socială. Interioarele secolului al XV-lea italian, cu colonadele lor, cu imensele paturi sculptate cu baldachin şi cu scările lor monumentale sunt strania prevestire a Marelui Secol, a vieţii de Curte care este un fel de parada, de spectacol teatral. Fără îndoială, luxul devine un mijloc de guvernare.

Să sărim peste două sute de ani. În secolul al XVII-lea – cu excepţii desigur, printre altele excepţia Olandei sau Germaniei, mai simple – decorul casei, aşa cum îl vedem în Franţa, în Anglia sau chiar în Ţările de Jos catolice, este făcut exclusiv pentru „lume”, are în primul rând o semnificaţie socială. Încăperea de primire a devenit imensă, cu tavanul foarte înalt, într-o mai mare măsură deschisă spre exterior,

solemnă fără constrângere, supraîncărcată de ornamente, de sculpturi, de mobile de aparat (vitrine, bufete îngreunate de sculpturi), care suportă piese de argintărie, şi acestea de aparat. Farfuriile, talerele, tablourile se află şi ele pe pereţi, nişte pereţi zugrăviţi cu motive complicate (ca în să unul lui Rubens, cu decorul fău grotesc), iar tapiseriile, care au aceeaşi mare trecere, şi-au schimbat stilul, alunecând şi ele spre o anume grandilocvenţă şi spre complicaţia costisitoare şi câteodată fadă a nuanţelor infinite.

Şi totuşi această uriaşă sală de aparat este o încăpere comună: în acest decor solemn, care este 53 decorul din atâtea tablouri flamande, de la Van de

Bassen la Abraham Bjsse şi Hieronymus Janssen, patul, îndeobşte aşezat alături de cămin, ascuns după perdele mari, este prezent chiar în aceasta sala în care îi vedem pe meseni reuniţi la un prânz copios. Pe de altă parte, luxul secolului al XVII-lea nu cunoaşte mii de înlesniri, de comodităţi, începând cu cea a încălzitului. Într-o şi mai mare măsura, el nu cunoaşte intimitatea. La Versailles, însuşi Ludovic al XIV-lea, ca să facă o vizită doamnei de Montespan, era silit să treacă prin camera domnişoarei de La Valiere, favorita precedentă128. Tot aşa, într-o reşedinţă pariziană din secolul al XVII-lea, toate încăperile de la primul etaj, care este etajul nobil, rezervat stăpânilor casei, anticamere, saloane, galerii, came-e de dormit, câtendată prost diferenţiate, sunt dispuse în anfi-ladă. Ca să ajungă la scară, toată lumea trebuie să le traverseze, inclusiv servitorii îndeplinind's. uj-be e lor obişnuite.

În ace: t domeniu va inova secolul al XVIII-lea. Europa nu renunţă nici atunci la pompa mondenă, ea sacrifică totul vieţii de societate, mai mult ca oricând, dar de aci înainte, individul se strădu – este să-şi apere viaţa privată. Locuinţa se schimbă, mobilierul se schimbă pentru că indivizii vor acest lucru, aspiră la el, şi pentru că marele oraş le este complice. Este aproape de ajuns să te laşi dus de curent. La Londra, la Paris, la Sankt Petersburg, în aceste oraşe care cresc repede şi de la sine, totul costă din ce în ce mai scump; luxul nu mai cunoaşte frâu; spaţiul lipseşte; arhitectul trebuie să folosească la maximum spaţii limitate, cumpărate cu aur greu129. Atunci se impun reşedinţa modernă, apartamentul modern, concepute pentru o viaţă mai puţin grandioasă, dar mai agreabilă. Sub Ludovic al XV-lea, un

anunţ oferă la Paris un apartament de închiriat de zece camere, împărţite în „anticameră”, „sală de mâncare”, „odaie de societate”, (*plece a compagnie*), a doua „odaie de societate” rânduită pentru iarnă (deci cu încălzire), un mic „cabinet de bibliotecă”, un în: e „cabinet de societate” (*société*) şi „apartament de culcare cu garderobele sale” 130. Un asemenea anunţ ar fi 54

fost de neînchipuit pe vremea lui Ludovic al XIV-lea.

nu este numai o pro

’133

După cum explica un autor al timpului, de acum înainte, o reşedinţă se împarte în trei feluri de apartamente: cele de bună-cuviinţă sau societate, pentru a-ţi primi prietenii în mod agreabil; cele de parada sau de magnificenţă; în sfârşit, apartamentele private sau de comoditate, cele ale intimităţii familiale131! De aci înainte, datorită acestei departajări a locuinţei, fiecare va trăi oarecum după placul său. Cămara s-a despărţit de bucătărie, sufrageria de salon, dormitorul s-a constituit într-un regat aparte. Lewis Mumford socoteşte că dragostea, activitate estivală, retransformă în această epocă într-una de fiecare zi! 132. Nimeni nu este obligat să creadă acest lucru (datele de naştere din registrele de stare civilă dovedesc chiar contrariul), dar este adevărat că, prin 1725, se schiţează o „distribuţie interioară a apartamentelor” pe care nu o cunoscuseră nici Roma, nici Toscana familiei Medici, nici Franţa lui Ludovic al XIV-lea. Această distribuţie nouă, „care degajează cu atâta artă apartamentul şi îl face atât de comod pentru stăpân şi servitor blemă de modă. În aceste „locuinţe mici cu mai multe corpuri (altfel spus camere) ... ai lucruri multe în spaţiu puţin” 134. „Micile noastre apartamente, scrie mai târziu Sébastien Mercier, sunt rânduite şi împărţite ca nişte cochilii bine împlinite şi lustruite şi locuieşti în ele cu plăcere, bucurându-te de lumină în spaţii mai înainte vreme neprielnice şi de-a dreptul întunecoase” 135. De altfel, adaugă un înţelept, „vechea manieră (casele imense) ar fi prea scumpă; astăzi oamenii nu sunt îndeajuns de bogaţi” 136.

În schimb, întreaga poftă de lux se îndreaptă spre mobile, o infinitate de mobile mici cu lucrătură preţioasă, mai puţin stânjenitoare ca înainte, adaptate noilor dimensiuni ale budoarelor, micilor saloane şi camere, dar extrem de specializate, pentru a

răspunde nevoilor noi de confort şi de inti-55 unitate. Asistăm la întronarea micilor mese multiforme, console, mese de joc, mese de noapte, birouri, mese de pus în mijlocul camerei, *serv*. *iteurs muets* „servitori muţi” etc, la întronarea comodei (pe la începutul secolului) şi a unei întregi familii de fotolii moi. Pentru toate aceste noutăţi, se născocesc nişte nume: *bergere*, *marquise*, *duchesse*, *turquoise*, *veilleuse*, *voyeuse*, *athenienne*, *fauteuil cabriolet* sau *volant*...137. Un acelaşi rafinament se observă în decor: lambriuri sculptate şi pictate, o argintărie somptuoasă şi adesea supraîncărcată, bronzuri şi obiecte lăcuite în stil „Louis XV”, clenţe exotice preţioase, oglinzi, aplice şi sfeşnice, panouri decorative, tapete de mătase, porţelanuri chinezeşti şi bibelouri de Saxa. Este epoca rococou-lui franco-german, care sub diverse forme, a influenţat toată Europa; epocă, în Anglia, a marilor colecţionari, a arabescurilor de stuc ale lui Robert Adiam şi a condominiumului chinezăriilor şi unei ornamentaţii numita gotică, „într-un fericit amestec al celor două stiluri”, pretinde un articol din *World*, în 1774138. Pe scurt, simplitatea nouă a arhitecturii nu atrage după sine, ba dimpotrivă, o sobrietate a decoraţiei. A dispărut grandiosul: adesea el a făcut loc preţiozitat-ir.

Lux şi confort

Acest lux nu se însoţeşte totdeauna de ceea ce noi am numi un „adevărat” confort. Încălzirea este încă proastă, aerisirea derizorie, bucătăria făcută ca la ţară, câteodată pe nişte plite portative cu mangal *„en briques cercles de bois”*. Apartamentele nu au întotdeauna un *„cabinet à l’anglaise”*, cabinet englezesc, inventat totuşi de către Sir John Harington în 1596, iar atunci când există, pentru a elimina mirosurile pestilenţiale, mai urmează să fie pusă la punct supapa sau sifonul, şi în orice caz conducta de aerisire139. Golirea imperfectă a closetelor la Paris pune în 1788 probleme de care se preocupă chiar Academia de Ştiinţe. Iar oalele de noapte continuă, ca totdeauna, să fie golite fereastră; străzile sunt o cloacă. Multă vreme, la Tuâăerres, parizienii, „sub unşir de tise se uşurau de nevoile lor”; izgoniţi de acolo de către gărzile elveţiene, ei se mută pe malurile Senei care „revoltă tot atât de mult privirea ca şi mirosul” 140. Imaginea este de pe vremea domniei lui Ludovic al XVI-lea. Toate oraşele se afla mai mult sau mai puţin în aceeaşi situaţie, cele mari ca şi cele mai puţin însemnate, Liège ca şi Cadix, Madridul ca şi micile orăşele din Haute Auvergne,

străbătute în general de un canal sau de un şanţ, numit *mer-derel*: „primea tot ceea ce aveai poftă să-i dai" 141.

În oraşele secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, o cameră de baie este un lux rarisim. Putejij pl-duchii şi ploşniţele pun stăpânire pe Londra ca şi pe Paris, pe interioarele bogate ca şi pe cele sărace, în ce priveşte iluminatul caselor, se folosesc lumânările de seu şi ceafa, opaiţele, până ce apare, abia la începutul secolului al XIX-lea, flacăra albastră a gazului de iluminat. Dar miile de forme ingenioase ale iluminatului primitiv, de la faclă la felinar, la aplică, la sfeşnicul cu toartă sau la candelabru, pe care ni le dezvăluie tablourile vechi, sunt încă luxuri târzii. Un studiu stabileşte că la Tou-louse ele nu se răspândesc cu adevărat decât prin 1527142. Până atunci, iluminatul fusese aproape inexistent. Iar această „victorie împotriva nopţii", prilej de mândrie şi chiar de ostentaţie, este plătită scump. Se recurge obligatoriu la ceară, la seu, la ulei de măsline (sau mai degrabă la un subprodus al lui numit *huile d'enfer*, „uleiul iadului"), în secolul al XVIII-lea tot mai mult la uleiul de balenă care a îmbogăţit pescarii din Olanda şi Hamburg, şi, mai târziu, porturile din Statele Unite despre care vorbeşte Melville, în secolul al XIX-lea. Aşa stând lucrurile, dacă în chip de vizitatori intempestivi am intra în interioarele de altă dată, ele ne-ar da foarte repede senzaţia de inconfort, de strâmtoare. Oricât de frumos ar fi – şi el este adesea admirabil – supranecesarul lor nu ne-ar 7 fi de ajuns.

OR

COSTUMELE ŞI MODA

Istoria costumelor este mai puţin anecdotica decât pare. Ea pune toate problemele; pe cea a materiilor prime, a procedeelor de fabricaţie, a costurilor de producţie, a imobilităţilor culturale, a modei, a ierarhiilor socialei Cât se poate de schimbător, costumul indică pretutindeni, cu înverşunare, opoziţiile sociale. Legile somptuare oglindesc deci înţelepciunea guvernanţilor, dar într-o măsură şi mai mare iritarea claselor de sus ale societăţii atunci când se văd imitate de către proaspeţii îmbogăţiţi. Nici Henric al IV-lea şi nici nobilimea lui nu ar fi putut să consimtă ca nevestele şi fetele burghezului parizian să se îmbrace în mătase. Dar niciodată, nimeni n-a putut face nimic împotriva pornirii pătimaşe de a parveni sau a dorinţei de a purta veşminte care, în Occident, sunt semnul celei mai mărunte promovări

sociale. Guvernanţii *nzu* stăvilit niciodată nici luxul ostentativ al marilor seniori, acea extraordinară paradă a lahuzelor de la Veneţia, şi mici, la Napoli, strălucitoarele alaiuri pe care le prilejuiesc înmormântările.

Acelaşi lucru se întâmplă în cele mai mediocre universuri. La Rumegies, sat din Flandre, aproape de Valenciennes, după spusele parohului care ţine un jurnal, în 1696, ţăranii bogaţi sunt în stare să facă orice sacrificiu pentru un veşmânt luxos, „cei tineri cu pălării pline cu fireturi de aur sau de argint, fetele cu pieptănături înalte de un picior şi toate celelalte haine pe măsura...” Iată-i, de o „neobrăzare nemaiauzita, umblând prin cârciumi în fiece duminică...” Dar zilele trec şi acelaşi paroh ne spune: „Dacă nu socotim duminicile când sunt la biserică ori la cârciumă, necurăţenia lor (bogaţi şi săraci) este atâta de mare, încât fetele se preschimbă în leac pentru pofta nestăvilită a bărbaţilor şi bărbaţii pentru pofta fetelor...” 143. Iată un element care repune (lucrurile în ordine, le înserează în decorul de fiecare zi. Doamna de Se-vigne, jumătate admirativă, jumătate indignată, primeşte bine pe o „frumoasă ţărăncuţă din Bodegat (Bretania) (îmbrăcată) în rochia ei de pânză de 58

Olanda decupata pe *tab is* (tabisul este o ţesătura de mătase monocromă cu ape N.t.), şi cu mânecile *taillades*...” „tăiate”, care, vai, îi datorează 8 00C de livre144. Avem de a face cu o excepţie, ca şi în cazul ţărăncilor din tabloul reprezentând o sărbătoare de hram dintr-un sat german, în 1680, care poartă gulere plisate. De obicei toţi umblă desculţi sau aproape şi, chiar în pieţele oraşelor, este de ajuns o singură privire ca să deosebeşti pe burghez de oamenii de rând.

Dacă societatea ar sta pe loc...

Toate ar fi mai puţin schimbătoare dacă societatea ar rămâne relativ stabilă. Şi aşa se întâmplă cel mai adesea până în vârful ierarhiilor constituite, în China, şi cu mult înainte de secolul al XV-lea, costumul mandarinilor este acelaşi, din împrejurimile Beijingului, noua capitală (1421), până în provinciile de pionierat Seciuan şi Yunan. Costumul de mătase cu broderii de aur pe care părintele de Las Cortés îl desenează în 1626 este acelaşi cu cel pe care îl mai arată atâtea gravuri din secolul al XVIII-lea, cu aceleaşi „cizme de mătase în deosebite culori”. În casele lor, mandarinii se îmbracă în haine simple de bumbac. (Numai în exerciţiul funcţiunii îmbracă ei costumul

strălucitor, mască soctailă, autentificare a persoanei lorj De-a lungul secolelor, masca nu se va schimba într-o societate, e adevărat, aproape imobilă. Nici măcar răsturnarea provocată de cucerirea tătărească cu începere din 1644, nu rupe, sau rupe foarte puţin, echilibrul vechi. Noii stăpâni şi-au silit supuşii să se radă pe cap (lăsându-şi doar o şuviţă în creştet) şi au modificat amplul veşmânt de altă dată. Asta a* fost tot: nu mare lucru, la urma urmei. „În China, notează un călător în 1793, forma veşmintelor se schimbă rar după modă ori după toane, îmbrăcămintea ce se potriveşte cu starea omului şi cu anotimpul din an când o poartă e făcuta tot-59 deauna în acelaşi fel. Chiar femeile n-au câtuşi de puţin mode noi, poate numai în felul în care potrivesc florile şi alte podoabe ce-şi pun pe cap” 145. Japonia este şi ea conservatoare, poate fără voia ei, după severa reacţie a lui Hideyoshi. Iat-o, timp de secole, credincioasă *kimonoulisi*, îmbrăcăminte de interior puţin diferită de *kimonoul* actual, şi „îmbrăcaminţii de piele pictată pe spate, *jinbaori*”, care se poartă de obicei atunci când mergi pe stradă146.

Ca regulă generală, în aceste societăţi nu există schimbare afară de schimbările provocate de răsturnările politice care afectează întreaga ordine socială, în India aproape cucerită de musulmani, costumul învingătorilor, mongoli, se generalizează, cel puţin printre bogaţi (e vorba de *pijama* şi de *şapkari*) ...Toate portretele prinţilor din Rajputana ni-i arată (<mroape fără excepţie), în anteriu de curte dovadă de netăgăduit că înalta nobilime hindusă acceptase, în general, obiceiurile şi manierele suveranilor mongoli” 147. Aceeaşi constatare se poate face în Imperiul turcesc. Pretutindeni acolo unde se face simţită forţa şi influenţa sultanilor osmanlâi, costumul lor se impune claselor de sus, în Algerul îndepărtat ca şi în Polonia creştină, în care moda turcească nu dă înapoi decât târziu şi parţial în faţa modei franţuzeşti a secolului al XVIII-lea. Odată adoptate, toate aceste imitaţii nu mai; comportă variaţii timp de secole: modelul rămâne imuabil. Muradj et Ohsson, în cartea lui *Tableau general de l'Empire ottoman*, apărută în 1741, observă că „moda care tiranizează pe femeia europeană nu frământă câtuşi de puţin sexul (slab) în Orient: acolo se vede aproape întotdeauna aceeaşi pieptănătură, aceeaşi croială la haine, acelaşi fel de ţesături” 148. În orice caz, la Alger, oraş turcesc din 1516 şi sortit să rămână turcesc până în 1830, moda feminină s-a

schimbat puţin, în timpul acestor trei secole. Descrierea precisă pe care o datorăm unui captiv, părintele Haedo, de prin 1580, „ar putea servi cu foarte puţine corecturi la comentarea gravurilor din 1830” 149.

Dacă *n-ar fi decât săraci*...

Atunci problema nici nu s-ar mai pune. Totul ar rămâne imobil. Nu ar fi cu putinţă nici bogăţia, nici libertatea de mişcare, nici schimburile. Ignorarea modei este partea săracilor, de oriunde ar fi ei. Costumele lor, oricât de frumoase sau oricât de fruste, rămân ceea ce sunt. Frumos este costumul de sărbătoare, transmis adesea de la părinţi la copii, care, în ciuda infinitelor lui varietăţi naţionale şi provinciale, rămâne, timp de secole, asemănător cu sine însuşi-Frust este costumul de lucru de fiecare zi, care foloseşte resursele locale cele mai puţin costisitoare şi care se schimbă şi mai puţin decât celălalt.

Femeile indiene din Noua Spanie în lunga lor cămeşoaie de bumbac, *mai târziu* de lână, câteodată brodată, arată la fel şi pe vremea lui Cortez şi în secolul al XVIII-lea. Costumul masculin s-a schimbat, bineînţeles, dar numai în măsura în care învingătorul şi misionarii lui pretind o îmbrăcăminte decenta care să acopere goliciunea de odinioară, în Perú, indigenii sunt îmbrăcaţi astăzi aşa cum erau şi în secolul al XVIII-lea: un pătrat de lână de lama ţesută în casă, străpunsă în mijloc de o deschizătură prin care omul îşi trece capul, binecunoscutul *poncho*. Imobilă este şi India, şi din totdeauna: hindusul continuă să se îmbrace cu *dhoti*, astăzi la fel ca ieri, la fel ca altă dată. În China, „ţăranii şi oamenii de rând” şi-au făcut totdeauna „veşminte din pânză de bumbac (...) de toate culorile” 150; de fapt o cămaşă lungă, strânsă pe mijloc. Ţăranii japonezi, în 1609 şi fără îndoială cu secole mai înainte, se îmbrăcau în kimo-nouri matlasate cu vată151. Volney, în *Voyage* d'*Egypie* (1783) se miră de costumul egiptenilor, „o fâşie de postav făcută sul, în cute, pe capul ras; un veşmânt lung care cade de la gât până la călcâie, (şi care) mai mult învăluie corpul decât îl îmbracă” 152. Acesta este un veşmânt foarte vechi, şi mai vechi decât cel al bogaţilor mameluci, rămas totuşi aşa cum era în secolul al XII-lea. În ceea ce 61 priveşte costumul musulmanilor săraci, pe care pal

Q

X3

rintele Labat îi vede în Africa neagră, el nu poate evolua de îndată ce este aproape inexistent. „Ei n-au cămăşi, ei îşi acoperă corpul, pe deasupra ismenelor, cu o bucată de ţesătură, pe care o prind de curea; cei mai mulţi umblă cu capul şi cu picioarele goale” 153.

Săracii din Europa sunt ceva mai acoperiţi, dar nu se omoară nici ei cu fantezia. Jean-Baptiste Say scrie în 1828: „Vă mărturisesc ca nu simt niciun fel de înclinare pentru moda imobilă a turcilor şi a altor popoare din Orient. Se pare că ea dă durată stupidului lor despotism... Sătenii noştri sunt puţin turci în privinţa modei; ei sunt robii rutinei şi vedem vechi tablouri cu războaiele lui Ludovic al XIV-lea în care ţăranii şi ţărancele sunt reprezentaţi cu veşminte care se deosebesc prea puţin de cele pe care le vedem pe ei astăzi” 154. Se poate face aceeaşi observaţie pentru o perioadă anterioară. Dacă, de exemplu, la Pinacoteca din München, comparăm un tablou de Pieter Aersten (1508

1575) şi două pânze de Jan Brueghel (1568 – 1625), reprezentând toate trei mulţimea dintr-un târg, constatăm amuzaţi, mai întâi, că în toate cazurile recunoaştem de la prima privire pe umilii vânzători sau pescari şi grupele de burghezi, clienţi sau plimbăreţi: costumul îi diferenţiază imediat. Dar cea de a doua constatare, mai curioasă, este că în

timpul jumătăţii de secol care îi desparte pe cei doi pictori costumul burghez s-a schimbat mult:

gulere e montante după moda spaniolă, bordate cu un simplu *tuyaute*, un pliseu „rotund”, din tabloul lui Aersten, au fost înlocuite cu adevărate *fraise*, gulere plisate şi scrobite, pe care le poartă la Brueghel şi femeile şi bărbaţii, în timp ce costumul popular al femeilor (guler deschis şi răsfrânt, *corselet*, şorţ pe fustă fronsată) a rămas întru totul asemănător, afară de bonetă, fără îndoială regională, într-un sat din Jura superioară, în 1631, în temeiul unei dispoziţii testamentare a soţului său, o văduvă urma să primească „o pereche de încălţări şi o cămaşă, acestea din doi în doi ani, şi o rochie de postav, din trei în trei ani” 155.62

Este adevărat că, asemănător ca înfăţişare generală, costumul ţărănesc se schimbă totuşi în anu – mite detalii importante. Prin secolul al XIII-lea, începe bunăoară să fie folosită rufăria de corp, în Franţa şi în afara Franţei. În Sardinia, în secolul al XVIII-lea, este obiceiul ca, în semn de doliu, să nu se schimbe cămaşa timp de un an;

avem cel puţin o dovadă că ţăranul cunoaşte cămaşa şi că faptul că ea nu se schimbă reprezintă un sacrificiu. Noi ştim însă că altă dată, încă în secolul al XVI-lea, aşa cum ne spun atâtea tablouri cunoscute, şi bogaţii şi săracii dormeau în paturile lor goi.

Un demograf din secolul al XVIII-lea remarca de altfel ca „râia, chelbea şi toate bolile de piele, ca şi altele, a căror origine este lipsa de curăţenie, erau altă dată atât de obişnuite numai din lipsă de rufărie" 156. Aceste boli, de fapt, aşa cum o dovedesc cărţile de medicină şi de chirurgie, n-au dispărut cu totul nici în secolul al XVIII-lea, dar ele sunt în regres. Acelaşi observator din secolul al XVIII-lea mai semnalează, pe vremea sa, generalizarea printre ţărani a veşmintelor grosolane de lână. „Un ţăran francez, scrie el, este prost îmbrăcat şi zdrenţele care-i acoperă goliciunea îl apără cu greu de asprimea anotimpurilor: cu toate acestea se pare că starea sa, în ce priveşte îmbrăcămintea, este mai puţin jalnică decât era altă dată, haina pentru sărac nu e un obiect de lux, ci o apărătoare trebuincioasa împotriva frigului: pânza, veşmântul multor ţărani, nu îi apără îndeajuns (...) dar de câţiva ani (...) o mulţime cu mult mai mare de ţărani poartă îmbrăcăminte de lână: dovada e uşor de făcut, fiindcă este sigur că de câtăva vreme se fabrica în regat o mai mare cantitate de postavuri de lână; şi cum ele nu se exportă, sunt negreşit folosite ca să îmbrace un număr mai mare de francezi" 157.

Avem a face aici cu ameliorări tardive, limitate.

Transformarea vestimentară a ţăranilor francezi a urmat, cu un decalaj vădit, pe cea a ţăranilor englezi. Să nu ne închipuim că ea a fost generală.

3 încă în ajunul Revoluţiei, în Chalonnais şi Bresse, ţăranii nu sunt „veşmânraţi decât în pânză vopsită în negru" cu ajutorul scoarţei de stejar şi „acest obicei e atât de răspândit încât toţi copacii sunt stricaţi din această pricină". De altfel „îmbrăcămintea în Bourgogne nu este (pe atunci) un articol important în buget (al ţăranului)" 158. Tot astfel, în Germania, încă la începutul secolului al XIX-lea, ţăranul continua să se îmbrace în pânză. În 1750, ciobanii tirolezi, personaje într-o reprezentare a naşterii lui Iisus, poartă nişte cămeşoaie de pânză care le ajung până la genunchi, dar pulpele şi picioarele le sunt goale sau încălţate cu o simplă pingea prinsă cu o cureluşă de piele înfăşurată în jurul gambei. În Toscana, care trece drept un ţinut bogat,

încă în secolul al XVIII-lea, ţăranul se îmbracă exclusiv cu pânzeturi ţesute în casă, cu alte cuvinte cu pânzeturi din cânepă şi din cânepă cu lână (*mezzelane*) ™.

Europa sau nebunia modei

Putem aborda acum Europa bogaţilor şi a modei schimbătoare, fără primejdia de a ne rătăci printre mulţimea capriciilor ei. Ştim, mai întâi, că aceste capricii nu privesc decât un număr foarte mic de oameni, care fac mult zgomot şi se sclifosesc, poate pentru că ceilalţi, şi chiar cei mai amanţi dintre ei, îi privesc cu admiraţie şi îi încurajează, până şi în extravaganţa lor.

Ştim de asemenea că această nebunie a schimbării, an după an, s-a declanşat cu adevărat foarte târziu. Neîndoielnic, la curtea lui Henric al IV-lea, un ambasador italian ne şi spune: „Un bărbat (...) nu trece drept om bogat dacă nu are 25 – 30 de feluri de îmbrăcări deosebite şi pl trebuie să le schimbe în fiece zi” 160. Dar moda nu este numai abundenţă, cantitate, profuziune. Ea înseamnă schimbare la momentul potrivit. Este o problemă de anotimp, de zi, de oră. Dar o asemenea autoritate a *modei* nu se impune cu toată rigoarea înainte de 1700, în momentul de altfel când cuvântul, care a căpătat o a doua tinereţe, bântuie lumea 64

cu sensul lui cel nou: a urma, a fi în pas cu actualitatea, în acel moment, totul capătă alura modei în sensul de astăzi. Până atunci, totuşi, lucrurile nu evoluaseră atât de repede.

De fapt, dacă urcăm mult în trecut, regăsim până la urma ape liniştite, situaţii vechi analoage celor din India, din China sau din Islam, întocmai aşa cum le-am descris. Regula imobilităţii acţionează din plin, pentru că, până pe la începutul secolului al XII-lea, costumul în Europa a rămas întru totul la fel ou cell din epoca galo-romană: tunici lungi căzând, la femei, până la călca şi, *la* bărbaţi, până la genunchi. La urma urmei, secole întregi de imobilitate. Când intervine o schimbare oarecare, cum este lungirea veşmintelor bărbăteşti în secolul al XII-lea, ea este viu criticată. Orderic Vital (1075 – 1142) deplânge nebuniile vestimentare ale timpului, după părerea lui cu totul netrebuincioase: „Vechile datini au fost aproape cu totul date peste cap, spune el, datorită acestor noi scorneli” 1151. Afirmaţie foarte exagerată. Chiar influenţa cruciadelor a fost mai puţin importantă decât se credea: ea a introdus mătasea, blănurile, fără să schimbe în mod fundamental

formele costumului, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea.

Marea schimbare este cea care, rjrin 1350, avea să scurteze dintr-odată îmbrăcămintea masculină, într-un fel scandalos din punctul de vedere al înţelepţilor, al persoanelor vârstnice şi al apărătorilor tradiţiei. „Cam prin preajma anului acestuia, scrie un continuator al lui Guillaume de Nangis, bărbaţii, şi mai cu osebire nobilii, scutierii şi suita lor, o seamă de orăşeni şi slugile lor şi-au pus pe ei haine atât de scurte şi de strâmte încât lasă să se vadă ceea ce ruşinea porunceşte să stea ascuns. Şi a fost pentru oamenii din popor lucru de mare mirare” 162. Acest costum care se ajustează pe corp avea să dureze şi bărbaţii nu mai aveau să-şi regăsească niciodată veşmântul lung. În ceea ce priveşte femeile, corsajele lor se ajustează şi ele, desenează formele şi se răscroiesc în decolteuri largi – alt subiect de dezaprobare.

Într-un fel, putem plasa prima manifestare a modei în acei ani! Căci de atunci înainte, în Europa avea să acţioneze regula schimbării vestimentarele de altă parte, în timp ce costumul tradiţional este aproape uniform pe întreg continentul, răspândirea costumului scurt ce face în mod inegal, nu fără rezistenţe şi adaptărtj-şi-ptna” Ta urmă duce la apariţia unor mode *naţionale*, influenţându-se mai mult sau mai puţin unele pe altele: apare un costum franţuzesc, un costum bourguignon, un costum italian, un costum englez etc; Europa de est, după căderea Bizanţului, suferă influenţa crescândă a modei turceşti163. Europa rămâne, de aci înainte, multicoloră, până în secolul al XIX-lea cel puţin, cu toate că e gata, destul de des, să accepte *leadership*-ul câte unei regiuni privilegiate.

În secolul al XVI-lea se impune astfel, pentru clasele înalte, costumul de postav negru inspirat de spanioli. Este un semn al preponderenţei politice a Imperiului „mondial” al Regelui Catolic. Somptuosului costum italian al Renaşterii, cu mari decolteuri pătrate, mâneci largi, fileuri şi broderii de aur şi argint, brocarturi daurite, satenuri şi catifele stacojii, care făcuseră şcoala într-o mare parte a Europei, i se substituie sobrietatea spaniolă, postavuri închise, *pourpoint* colant, pantaloni bufanţi „capă scurtă, guler foarte montant, bordat cu o mică fr*aise*. În secolul al XVII-lea, dimpotrivă, avea să se impună încetul cu încetul costumul numit franţuzesc, cu mătăsurile lui viu colorate, cu alura lui mai liberă. Spania, bineînţeles, se lasă sedusă

mai greu. Filip al IV-lea (1621 – 1665), ostil luxului, impune aristocraţiei sale moda austeră moştenită de pe vremea lui Filip al II-lea. La Curte a existat multă vreme o barieră împotriva acelui ve*stido de color;* străinul nu era primit aici decât, aşa cum se cuvine, „îmbrăcat în negru”. Un trimis al prinţului de Condé, pe atunci aliat al spaniolilor, nu a putut obţine audienţă decât după ce şi-a schimbat costumul cu veşmintele închise de rigoare. Abia după moartea lui Filip al IV-lea, prin 1670, pătrunde moda străină în Spania, în inima sa chiar, la Madrid, unde bastardul lui Fie

lip al IV-lea, cel de-al doilea Don Juan de Austria, avea să-i asigure succesul 164. Între timp, Catalonia fusese câştigată de partea noutăţilor vestimentare încă din 1630, cu zece ani înainte de a se revolta împotriva Madridului. La aceeaşi data, în Olanda, curtea *stathouderului* cedase şi ea admiraţiei exagerate, cu toate că numărul recalcitranţilor nu fusese mic. La Rijksmuseum, portretul primarului oraşului Amsterdam, Bicker, îl reprezintă în 1642 într-un costum tradiţional, după moda spaniolă. Fără îndoială este aici şi o problemă de generaţii, căci în tabloul comandat lui D. van Santvoort de către primarul Dirk Bas Jacobsz în care acesta este înfăţişat în 1635 împreună cu familia, soţia acestuia şi el însuşi poarta şi ei *fraise*, după vechea modă, în timp ce copiii lor sunt cu toţii îmbrăcaţi după gustul cel nou. Cele două mode se lupta şi la Milano, dar cu o altă semnificaţie: în acea vreme, Milano este posesiune spaniolă şi într-o caricatură de pe la mijlocul secolului, un spaniol îmbrăcat tradiţional pare să dojenească pe un milanez care a optat pentru moda franceză. Am putea oare vedea în răspândirea acesteia de-a lungul Europei un semn al decadenţei Spaniei?

Aceste supremaţii succesive sugerează tocmai explicaţia pe care o avansam în legătura cu expansiunea costumului mongol în India sau a costumului osmanlâilor în Imperiul turcesc. Europa este o singură şi aceeaşi familie, *în ciuda* şi *din cauza* disputelor ei. Legea o face cel mai admirat, nu neapărat cel mai puternic şi nici, aşa cum cred francezii, cel mai iubit sau cel mai rafinat. Este evident că preponderenţele politice care afectează întregul bloc european, ca şi cum acesta şi-ar schimba la un moment dat direcţia de marş sau centrul de greutate, nu afectează de îndată întregul regat al modei. Există decalaje, aberaţii, lacune, tergiversări. Preponderentă încă din secolul al XVII-lea, moda

franceză nu-şi afirmă cu adevărat întâietatea decât în secolul al XVIII-lea. În 1716, chiar în Perú, unde luxul spaniolilor este în acel moment nemaipomenit, bărbaţii se îmbracă 67 „franţuzeşte, cel mai adesea în haine de mătase

(importate din Europa), într-un amestec ciudat de culori vii" 165. În cele patru colţuri ale Europei din secolul Luminilor, moda este lansată, de la Paris, prin păpuşi manechine care apar foarte timpuriu. De atunci acestea nu-şi mai împart domnia cu nimeni. La Veneţia, vechea capitală a modei şi a bunului gust în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, una din cele mai vechi prăvălii se numea şi se numeşte încă *La Piavola de Franza*, „Păpuşa din Franţa". Încă în 1642, regina Poloniei (care era sora împăratului) cerea unui curier spaniol să-i aducă, dacă merge în Ţările de Jos, „o păpuşă îmbrăcată franţuzeşte pentru ca meşterul său croitor să-i poată lua modelul", întrucât deprinderile poloneze în materie nu îi sunt pe plac166.

Este cu totul evident că aducerea la numitorul comun al modei dominante nu se operează niciodată fără reticenţe. Există, în afara claselor avute, imensa inerţie a săracilor – aşa cum spuneam. Există, de asemenea, şi ele ies deasupra nivelului mediu al mareei, rezistenţele locale, compartimentările regionale. O anumită exasperare a istoricilor costuţnu-lui este provocată, în mod sigur, de dizidente, de aberaţiile faţă de mişcările de ansamblu. Curtea prinţilor Valois din Bourgogne este prea aproape de Germania şi de asemenea prea originală ca să urmeze moda de la curtea Franţei. Se poate vorbi, în secolul al XVI-lea, de generalizarea rochiilor cu turnură şi, încă mai mult, de-a lungul secolelor, şi pretutindeni, de răspândirea blănurilor, dar fiecare le poartă potrivit cu gustul său. Gulerul plisat şi scrobit *fraise* poate varia de la cumintele volănaş plisat la enorma *fraise* de dantela pe care o poartă Isabela Brandt în portretul în care Rubens o reprezintă alături de el; sau soţia lui Cornelis de Vos în tabloul de la muzeul din Bruxelles, în care pictorul apare împreună cu ea şi cu cele două fiice ale sale.

La Zaragoza sosesc într-o seară de mai 1581, *doppo disnar*, trei tineri călători veneţieni, nobili, frumoşi, bucuroşi de viaţă, sensibili, inteligenţi, mulţumiţi de ei înşişi. Trece o procesiune religioasă urmată de o mulţime de bărbaţi şi femei. „Femeile 68

foarte urâte, spune cu răutate povestitorul, cu faţa fardată cu

toate culorile, ceea ce era un lucru ciudat, purtând încălţări foarte înalte, sau mai degrabă *locoW67* după moda veneţiana şi mantile după moda care este în toată. Spania". Curiozitatea îi împinge spre acest spectacol. Dar cine vrea să vadă pe alţii este la rându-i văzut, remarcat, arătat cu degetul. Când trec prin faţa lor, bărbaţi şi femei izbucnesc în hohote de râs, îi iau peste picior. „Toate astea, scrie Francesco Contarini al nostru, numai pentru că purtam nimfe (colerete de dantelă) mai late decât cele pe care le porunceşte obiceiul din Spania. Unii ziceau: «Uite toată Olanda la noi în oraş» (adică, probabil, „toată pânza de Olanda" sau un joc de cuvinte în legătură cu „olanda", pânza din care se fac cearşafurile şi rufă-na), taiţii: «Câta mai verzel». Din care împrejurare a ieşit o mare veselie" 163. Mai puţin sigur de el, abatele Locatelli, sosind din Italia la Lyon în 1664, nu rezistă multă vreme alaiului de copii „care alergau după el" pe stradă. „A trebuit să lepăd căpăţâna de zahăr (pălărie înaltă cu boruri late) ... ciorapii coloraţi şi să mă îmbrac franţuzeşte", cu „o pălărie de Zani" cu boruri înguste, „un guler mare, mai degrabă de medic decât de preot, o sutană care-mi ajungea pe la jumătatea pulpei, ciorapi negri, încălţări ascuţite (...) cu catarame de argint în loc de şireturi. În acest veşmânt (...) nici nu mai credeam că sunt preot" 169.

Este moda frivolă?

În aparenţă, moda este stăpână pe actele sale, iar toanele ei nu cunosc nicio îngrădire. În fapt, într-o mare măsură, drumul îi este dinainte trasat şi, la urma urmei, nici evantaiul alegerii nu este nelimitat.

Prin mecanismele ei, ea ţine de transferurile culturale, cel puţin de legile difuziunii lor. Şi orice difuziune de acest tip este înceată prin natura sa, legată de nişte mecanisme, de nişte restricţii. Tho-69 mas Dekker (1572 – 1632), dramaturgul englez, se amuză întocmind un inventar al împrumuturilor vestimentare pe care compatrioţii săi le-au făcut de la alte naţiuni: „Prohabul vine din Danemarca, gulerul vestei cu mânecile *pourpoint* şi corsajul din Franţa, «aripile» şi mâneca strâmtă din Italia, vesta scurtă de la un telal olandez din Utrecht, uriaşii pantaloni scurţi şi bufanţi – *Ies gregues*, din Spania, cişmele din Polonia" 170. Aceste certificate de origine nu sunt neapărat exacte, dar diversitatea ingredientelor este fără îndoială un adevăr şi fabricarea unei reţete acceptabilă pentru toţi a cerut timp.

În secolul al XVIII-lea, lucrurile se precipită, se animă, dar, cu toate acestea, frivolitatea nu pune stăpânire pe acest domeniu neţărmurit, despre care vorbesc cu dragă inimă martori şi împricinaţi. Să-l ascultam, dar fără să-l credem orbeşte, pe Sébastien Mercier, bun observator, jurnalist de talent, spirit nu foarte mare, desigur: „Mă tem, scria el în 1771, de apropierea iernii, din pricina asprimii anotimpului (...). Tocmai atunci au loc adunările zgomotoase şi fără sare în care toate patimile uşuratice îşi exercită imperiul lor ridicol. Gustul frivolităţii dictează hotărârile modei. Toţi bărbaţii sunt metamorfozaţi în sclavi efeminaţi, cu totul plecaţi capriciului femeilor”. Se relansează „torentul de mode, de fantezie, de amuzament *t* din care nimic nu durează”. „Dacă m-ar apuca, mai scrie el, toana să compun un tratat despre arta frizurii, câtă mirare nu i-ar cuprinde pe cititori când le-aş dovedi că sunt trei sau patru sute de feluri de a tunde părul unui om de treabă”. Citatul este în tonul obişnuit al autorului, tentat să moralizeze, dar totdeauna preocupat să amuze. Iată de ce eşti încă şi mai ispitit să-l iei în serios atunci când apreciază evoluţia modei feminine de pe vremea lui. *V'ertugadinele*, stofele cu fante, cu crevase, *Ies falbalas*, volanele „mamelor noastre”, scrie el, „îngrăditurile lor de cercuri (din baghete de lemn, de metal sau din „balene”, care „susţineau” fusta), mulţimea de *mouches* („muşte”, bucăţi mici de tafta care se lipeau pe faţă, în chip de „aluniţe” N.t.), dintre care unele semănau cu 70

un plasture, au dispărut cu toate, afară de înălţimea nesocotită a pieptănăturii lor: ridicolul n-a putut îndrepta acest din urmă obicei, dar această lipsă este temperata de gustul şi graţia care veghează la întocmirea elegantului edificiu. Dacă stai să te gândeşti, femeile sunt astăzi îmbrăcate mai bine ca niciodată, găteala lor adună laolaltă vioiciunea, cuviinţa, prospeţimea şi farmecul. Rochiile acestea dintr-o ţesătură uşoară (*Ies indiennes*, „*m*-dienele”) se înnoiesc mai des decât rochiile acelea pe care sclipeau aurul şi argintul; ele amintesc, ca să zicem aşa, nuanţa florilor din diferitele anotimpuri ale anului...” 171.

Iată o mărturie interesantă: moda lichidează şi inovează; o muncă dublă, în cazul acesta o dublă dificultate. Inovaţia în discuţie sunt indienele imprimate, ţesături de bumbac relativ ieftine. Dar nici ele n-au cucerit Europa de pe o zi pe alta. Iar istoria textilelor ne dovedeşte că totul se leagă, se înlănţuie la acest bal al modei, unde invitaţii sunt mai puţin liberi decât s-ar părea la o primă vedere.

Este moda, într-adevăr, un lucru atât de frivol? Sau, aşa cum socotim noi, ea este un semn care depune mărturie, în profunzime, despre o anumită societate, o anumită economie, o anumită civilizaţie? Despre avânturile lor, despre posibilităţile, despre revendicările, despre bucuria lor de a trăi? în 1609, venind de la Manila, al cărei căpitan general era cu titlu interimar, la bordul unei nave mari (2000 de tone) care îl readucea spre Aca-pulco, în Noua Spanie, Rodrigo Vivero naufragiază pe coastele Japoniei. Aproape imediat, naufragiatul se transformă în oaspetele sărbătorit al acestor insule curioase să-l vadă pe străin, apoi într-un fel de ambasador extraordinar care încearcă, de altfel în zadar, să închidă insulele pentru comerţul olandez; plănuieşte, de asemeni, şi tot zadarnic, să aducă mineri din Noua Spanie pentru a exploata mai bine minele de argint şi de aramă ale arhipelagului. Trebuie să adăugăm că acest personaj simpatic este inteligent, bun obser71 vator. Într-o zi stă la palavre cu secretarul şogunului din Yedo. Secretarul le reproşează spaniolilor orgoliul, reticenţa, apoi, dintr-una în alta, vine vorba despre felul lor de a se îmbrăca, despre varietatea costumelor lor, domeniu în care sunt atât de puţin statornici încât la fiecare doi ani sunt îmbrăcaţi într-un alt fel. Cum să nu pui aceste schimbări pe seama uşurinţei lor, a uşurinţei guvernanţilor care îngăduie asemenea abuzuri? în ceea ce îl priveşte, el este gata să dovedească „prin mărturia tradiţiilor şi a vechilor documente că sunt mai bine de o mie de ani de când naţiunea sa nu şi-a schimbat portul” 172.

După zece ani petrecuţi în Persia, Chardin (1686) este la fel de categoric: „Am văzut haine de-ale lui Tamerlan care se păstrează în tezaurul de la Ispa-han, scrie el; ele sunt croite întocmai ca cele ce se fac astăzi, fără nicio deosebire!” Căci „hainele orientalilor nu se schimbă după modă, ele sunt totdeauna făcute în acelaşi chip; şi (...) persanii (...) nu sunt deloc schimbători, nici la culori, nici la nuanţe şi nici la felurile de ţesături” 173.

Nu socotesc că aceste observaţii sunt frivole. În fapt, viitorul aparţinea – să fie o simplă coincidenţă? – tocmai societăţilor destul de frivole încât să-şi facă o grijă din schimbarea culorilor, a materialelor, a formelor costumului, dar şi din cea a ordinii categoriilor sociale şi a hărţii lumii – adică societăţilor care realizează o ruptură în tradiţiile lor. Căci totul se leagă. Nu spune Chardin despre aceşti persani, care

„nu sunt setoşi de invenţii noi şi de descoperiri” că „ei socotesc a avea tot ce le este de nevoie pentru trebuinţele şi înlesnirile vieţii şi se mulţumesc cu asta” 174? Tradiţia: o virtute şi o temniţă... Poate că pentru a deschide uşa în faţa inovaţiei, unealtă a oricărui progres, este nevoie de o anumită nelinişte care ajunge până la haine, până la forma încălţărilor şi până la pieptănătură? Poate trebuie şi o anume bună stare pentru ca să hrăneşti mişcarea novatoare?

Dar moda are şi alte semnificaţii. Am socotit totdeauna că ea vine, în mare parte, din dorinţa privilegiaţilor de a se deosebi cu orice preţ de plutonul care-i urmează, de a ridica o barieră) 72

„Nefiind nimic care să-i facă pe oamenii nobili, să dispreţuiască atâta *les habits dotez*, hainele înzorzonate, cum spune un sicilian în trecere prin Paris, în 1714, decât să le vadă pe trupul celor mai de pe urmă oameni din lume” 175. Trebuie deci născocite noi *habits dotez*, noi zorzoane sau noi semne distinctive, oricare ar fi ele, ca să te poţi întrista iar, de fiecare dată atunci când observi că „toate s-au schimbat şi (că) noile mode burgheze, atât pentru bărbaţi cât şi pentru femei, nu se deosebesc de cele pe care le adoptă persoanele de calitate” 176 (1779). Cât se poate de limpede, presiunea urmăritorilor, a celor care talonează primul pluton, şi a imitatorilor animă tot timpul cursa. Şi este aşa pentru că prosperitatea privilegiază, împinge înainte un anume număr de proaspăt îmbogăţiţi. Există ascensiunea socială, afirmarea unei anumite bunăstări. Există progres material; fără el lucrurile nu s-ar schimba atât de repede. De altfel, moda este conştient folosită de lumea negustorească. În 1690, Nicholas Barbon îi cânta osanele: „*Fashion or alteration of Dress... is the spirit and life of Trade*”; datorită ei „marele corp al comerţului rămâne în mişcare” şi omul trăieşte într-o primăvară eterna, fără „a apuca să vadă veşmintele sale intrând în toamnă” 177. În secolul al XVIII-lea, mătăsarii din Lyon au exploatat tirania modei franţuzeşti pentru a-şi impune produsele în străinătate şi a elimina concurenţa. Mătăsurile lor sunt magnifice, dar artizanii din Italia le copiază fără greutate, mai ales atunci când se răspândeşte practica trimiterii de eşantioane. Mătăsarii lionezi au găsit răspunsul: ei plătesc desenatori, numiţi *illustrateurs de la soie, zugravi de mătase*, care schimbă, în fiecare an, toate modelele. Atunci când copiile ajung pe piaţă ele sunt de mult demodate. Carlo Poni a publicat o corespondenţă care nu lasă nicio îndoială cu privire la şiretenia

tactică a celor din Lyon în împrejurarea de faţă 178.

[Moda este şi un nou limbaj, menit să descalifice pe cel vechi, o modalitate a fiecărei generaţii de a o renega pe cea precedentă şi de a se deosebi de

73 ea (cel puţin atunci când e vorba de o societate în care există conflictul dintre generaţii). „Croitorii, spune un text din 1714, au mai multă bătaie de cap să inventeze lucruri noi decât să coasă” 179. Dar, în Europa, problema este tocmai invenţia, înlăturarea limbajelor depăşite. Valorile sigure, biserica, monarhia, se silesc cu atât mai mult să-şi păstreze o aceeaşi înfăţişare, cel puţin o aceeaşi aparenţă; călugăriţele poartă costumul femeilor din Evul Mediu; benedictinii, dominicanii, franciscanii sunt credincioşi foarte vechilor lor costume. Ceremonialul monarhiei engleze urcă cel puţin până la „războiul celor două roze”. Este un joc voit împotriva curentului. Sebastiien Mercier nu se înşală în această privinţă atunci când scrie (1782): „Când îi văd pe *bedauds*, *„ţârcovnici”*, îmi spun: aşa era îmbrăcată toată lumea sub domnia lui Carol al XI-lea...” 180.

Câteva cuvinte despre geografia textilelor înainte de a se încheia, o istorie a costumelor trebuie să ne ducă la cea a textilelor şi ţesăturilor, la geografia producţiei şi schimburilor, la munca migăloasă a ţesătorilor, la crizele regulate pe care le provoacă penuria de materii prime. Europa duce lipsa de lână, bumbac şi mătase; China – de bumbac; India şi Islamul – de lână fină; Africa neagra cumpără stofele străine pe ţărmurile Atlanticului sau oceanului Indian la preţ exorbitant sau pe sclavi. Aceasta era pe atunci, pentru popoarele sărace, modalitatea de a solda cumpărăturile lor de lux.

Există, bineînţeles, o anumită imobilitate a zonelor de producţie. Se desenează astfel o zonă, o arie-a lânii, destul de puţin mobilă din secolul al XV-lea până în cel de-al XVIII-lea, lăsând deoparte experienţa proprie a Americii şi a lânii americane (foarte fină) de *vicuna* şi (grosolană) de lama. Ea acoperă Mediterana, Europa, Iranul, India de nord, China rece de nord.

China are deci oile sale „şi lâna este acolo foarte obişnuită şi ieftină”. Cu toate acestea, „ei nu ştiu 74

să facă din ea postavuri după moda din Europa” şi admiră mult pe cele din Anglia, cu toate că nu le cumpără, fiindcă în China „ele costă incomparabil mai scump decât cele mai frumoase stofe de mătase”.

Ţesăturile lor groase de lână sunt grosolane, un fel de aba, de dimie181. Ei fac totuşi nişte serjuri „foarte fine. şi foarte preţioase (...) cu care de obicei bătrânii şi oamenii de vază se îmbracă în timpul iernii” (1982). Chinezii au din ce să aleagă. Ei au mătasea, bumbacul, plus două sau trei fibre vegetale care se lucrează uşor. Iar pe vreme de iarnă, în nord, mandarini şi moşieri se îmbracă în zibelină şi până şi săracii sunt îmbrăcaţi cu piei de oaie183.

Ca cele mai umile dintre bunurile culturale, textilele ajung şi ele să se deplaseze, să se implanteze în regiuni noi. În secolul al XIX-lea, lâna îşi va găsi o a doua patrie în Australia. Mătasea abordează lumea europeană, fără îndoială în epoca lui Traian (52 – 117); bumbacul părăseşte India şi inundă China începând din secolul al XII-lea; el ajunge încă mai devreme pe ţărmurile Medite-ranei, prin releul lumii arabe, prin secolul al X-lea.

Dintre toate aceste călătorii, cele mai strălucitoare au fost călătoriile mătăsii. Păzită cu străşnicie, ea a avut nevoie de câteva secole ca să ajungă din China până în Mediteraoa. Chinezii, la început, nu i-au arătat mai multă bunăvoinţă decât perşii sasanizi, care despărţeau China de Bizanţ şi făceau pază bună în amândouă direcţiile. Justinian (527 – 565) nu a fost numai constructorul Sfintei Sofia, autorul codului care-i poartă numele; el a fost împăratul mătăsii, *cel* care a izbutit, în urma unui şir întreg de peripeţii, să introducă în Bizanţ viermele de mătase, idiudrul alb, tehnologiile de prelucrare a mătăsii crude şi ţesutul preţiosului fir. Bizanţul a pus mâna pe o comoară asupra căreia, timp de secole, a vegheat cu gelozie.

Atunci când începe cartea de faţă, în secolul al

XV-lea, mătasea se află totuşi, de aproape patru sute de ani, în Sicilia şi în Andaluzia. Ea se răspândeşte în secolul al XVI-lea – şi dudul odată

75 cu ea – în Toscana, Ia Veneţia, în Lombardia, în

Piemontul de Sud, de-a lungul văii Ronului. Ca un uliim succes, ajunge în Savoia, în secolul al XVIII-lea. Fără această înaintare tăcută a dudului şi crescătoriilor de viermi, industria mătăsii, în Italia şi în afara Italiei, n-ar fi cunoscut succesul ieşit din comun care a fost succesul ei, începând din secolul al XVI-lea. Călătoriile bumbacului nu sunt mai puţin spectaculoase. Europa cunoaşte destul de timpuriu această preţioasă plantă textila începând din secolul al XIII-lea, când, urmare a

diminuării creşterii oilor, lâna devine rară. Atunci se răspândesc ţesăturile*ersatz*, aşa-numitele *futaines*, în care urzeala e de in şi bateala de bumbac. Voga lor este mare în Italia şi încă mai mare la nord de Alpi, unde începe marea carieră de *Barchent*-ului, la Ulm şi la Augsburg, în acea zona de dincolo de Alpi pe care o domină şi o anima din depărtare Veneţia. Marele oraş este într-adevăr portul de import al bumbacului, tors brut în baloturi, aşa-zis în lână (*en laine*). În secolul al XV-lea, de două ori pe an, nave mari pleacă din Veneţia să îl caute în Siria. Bineînţeles, bumbacul se lucrează şi pe loc, aşa cum se întâmplă la Alep şi în jurul Alepului, şi se exportă spre Europa. În secolul al XVII-lea, ţesăturile albastre de bumbac, asemănătoare materialului din care se făceau tradiţionalele noastre şorţuri de bucătărie, erau în sudul Franţei îmbrăcămintea populara. Mai târziu, în secolul al XVIII-lea, ajung pe pieţele Europei ţesăturile de bumbac din India, acele pânzeturi fine imprimate, „indienele”, bucuria clientelei feminine, până în ziua când revoluţia industrială va îngădui englezilor să le facă la fel de bine ca îndemânatecii ţesători din India şi, drept urmare, să-i ruineze.

Inul şi cânepa au cam rămas în mediul lor de origine, glisând spre răsărit către Polonia, ţările baltice, Rusia, fără a evada însă din Europa (Există, totuşi, cânepă în China). Aceste textile n-au făcut carieră în afara ţarilor occidentale (inclusiv America), ele au adus totuşi mari servicii: albiturile de pat, feţele de masă şi ştergarele, lingeria de corp, sacii, bluzele, nădragii ţărăneşti, pânzele de corabie, frânghiile, toate vin de la una sau 71

alta din cele două plante textile sau de la amândouă Aân alte părţi, în Asia sau America, bumbacul Teinlocuia pretutindeni, chiar la arborada navelor, cu toate că joncile chinezeşti şi japoneze preferaseră stinghiile înguste de bambus, ale căror merite specialiştii în arta nautică nu contenesc să le laude.

Dacă am aborda acum istoria fabricării pânzeturilor, apoi caracteristicile diferitelor şi nenumăratelor ţesături, ar fi nevoie de pagini şi pagini şi de un, voluminos dicţionar al termenilor folosiţi, mulţi din cei ajunşi până la noi neindicând totdeauna aceleaşi produse, iar câteodată indicând lucruri pe care noi nu le mai cunoaştem cu certitudine.

Dar vom fi nevoiţi să revenim, în cel de-al doilea volum al

acestei lucrări, asupra capitolului important al industriilor textile. Fiecare lucru la timpul său.

Moda în sensul larg şi oscilaţiile de lungă durată

Moda nu reglementează numai îmbrăcămintea. *Le* Dictionnaire *sentendeux* defineşte cuvântul: „Felurite chipuri de a se îmbrăca, de a scrie şi de a se purta pe care francezii le sucesc şi răsucesc într-o mie de deosebite maniere pentru a căpăta mai multă drăgălăşenie, mai multe farmece şi adesea pentru a deveni mai ridicoli”. Această modă care contaminează totul este un fel de a se orienta al fiecărei civilizaţii. Ea este felul de gândire ca şi costumul, vorba de duh, ca şi gestul de cochetărie, felul de a primi la masă şi grija de a sigila o scrisoare. Este felul de a vorbi: se spune astfel (1768) că „burghezii au servitori, oamenii de condiţie-lachei iar preoţii-valeţi”. Este felul de a mânca: ora meselor în Europa variază după locuri şi clase sociale, dar şi după modă. *ITiner*, a lua masa de seară, Ma cina”, înseamnă în secolul al XVIII-lea ceea ce francezii de astăzi ar numi *dejeuner* „a i7 dejuna”: „Meşteşugarii cinează (*dânent*) la ceasu-l

rile nouă (de dimineaţă), provincialii la douăsprezece, parizienii la două, oamenii de afaceri la două şi jumătate, seniorii la trei”. Cât priveşte *le soupe*, „supeul” („dineul” francezului de astăzi) el „se face la ceasurile şapte în oraşele mici, la opt în cele mari, la nouă la Paris şi la zece la Curte. Seniorii şi bancherii (financiarii) (adică protipendada, *le haut du panier*) supează în mod regulat, oamenii de lege (*Ies gens de robe*) niciodată, *Ies egrefins* (şic! *aigrefins* „plevuşcă”) când pot şi ei”. De unde expresia quasi-proverbiala *La Robe dine et la Fiii ance* 50 «pe184.

Moda înseamnă şi felul de a merge şi, nu mai puţin, acela de a saluta. Trebuie să te descoperi sau nu? în Franţa obiceiul de a se descoperi în faţa regilor ar fi venit de la nobilii napolitani a căror reverenţă l-a mirat pe Carol al VIII-lea şi ar fi slujit drept lecţie.

Moda mai înseamnă îngrijirea corpului, a feţei, a părului. Dacă zăbovim puţin asupra acestor ultime trei cazuri o facem pentru că ele sunt mai uşor de urmărit decât altele şi vom observa în legătură cu ele că exista şi în ceea ce le priveşte oscilaţii foarte lente, anialoage tendinţelor, acelor *trends*, pe care economiştii le desprind dincolo de mişcarea precipitată şi cam incoerentă a preţurilor „curente”, care se schimbă de pe o zi pe alta. Aceste repetate mişcări de du-te-vino, mai

mult sau mai puţin lente, sunt încă una din înfăţişările, una din realităţile luxului şi modei europene, între secolele al XV-lea şi al XVIII-lea.

Curăţenia corporală lasă de dorit, şi este mult prea puţin spus, şi asta în toate perioadele acestui interval de timp şi la toţi oamenii. Foarte de timpuriu, privilegiaţii vor arăta cu degetul murdăria respingătoare a săracilor. Un englez (1776) se miră de „necurăţenia de necrezut" a săracilor din Franţa, Spania şi Italia: ea „îi face mai puţin sănătoşi şi mai pociţi decât sunt în Anglia" 185. Să adăugăm că mai pretutindeni, sau aproape pretutindeni, ţăranul se ascunde în spatele mizeriei sale, că o etalează, că se pune sub scutul ei împotriva seniorului sau agentului fiscului. Dar, în sfârşit, ca să 7

rămânem în Europa, or fi privilegiaţii chiar atât de curaţi?

Abia în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se statorniceşte obiceiul ca bărbaţii, în locul simplei *culotte*, pantaloni căptuşiţi, să „poarte *calceonsf* izmene, care se schimbă zilnic şi care ţin curăţenia". Şi, aşa cum am semnalat, în afara marilor oraşe nu există băi. În ce priveşte băile corporale şi curăţenia, din secolul all XV-lea până în cel de-al XVII-lea, Occidentul a înregistrat chiar o regresiune fantastică. Băile, îndepărtată moştenire a Romei, erau în toată Europa medievală un lucru obişnuit. Băi private dar şi băi publice, foarte numeroase, având cabine cu abur (*etuve*), cu scăldători şi paturi pentru odihnă, sau piscine mari în care bărbaţii şi femeile se scăldau împreună. Oamenii se întâlneau aici la fel de firesc ca la biserică, iar aceste stabilimente balneare erau la îndemâna tuturor claselor sociale, până într-atât încât erau supuse drepturilor senioriale, în felul morilor, fierăriilor şi locantelor în care se vindeau băuturi186. În ceea ce priveşte casele înstărite, ele aveau toate „scăldători" la subsol, adică o *etuvă*, o încăpere cu o instalaţie de produs abur, şi puţini, în general de lemn, încercuite ca butoaiele. Carol Temerarul avea, lux rar, o scăldătoare de argint care îl urma pe câmpurile de bătaie: a fost găsită în tabăra sa, după dezastrul de la Granson (1476) 18?

Începând din secolul al XVI-lea, băile publice se răresc, dispar aproape, ca urmare, zice-se, al molimelor şi a înfiorătorului sifilis. Fără îndoială şi din pricina predicatorilor, catolici sau calvinişti, înverşunaţi să demaşte pericolul moral pe care-l reprezentau şi ticăloşia lor. Sălile de baie vor continua să existe totuşi multă vreme, cu caracter privat,

dar, încetul cu încetul, baia va deveni o medicaţie, nu o habitudine de curăţenie. La curtea lui Ludovic al XIV-lea, nu se recuree la ea decât în mod excepţionali, în caz de boală188. De altfe, la Paris, băile nublice care supravieţuiesc trec până la urmă în mâinile bărbieritor-chirurgi. Numai în 79 Europa de răsărit dăinuie practica băilor publice, până şi în sate, cu un fel de inocenţă medievală, în Occident, ele devin adesea „case de petrecere" pentru clienţi bogaţi.

Începând din 1760, moda lansează băile în Sena, organizate la bordul unor ambarcaţii special construite. *Les Dains Chinois*, „băile chinezeşti", instalate în apropiere de insula Saint-Louis, au fost mai apoi şi multă vreme în vogă. Aceste stabilimente aveau totuşi o reputaţie îndoielnică şi curăţenia nu le datorează progrese hotărâtoare189. După Retif de la Bretonne, mai nimeni nu se îmbăiază la Paris şi cei care fac lucrul acesta se mărginesc să-l facă o diată sau de două ori într-o vară, adică într-un an" (1788) 190. La Londra, în 1800, nu există nici măcar un singur stabiliment de băi şi, cu mult mai târziu, o mare doamnă englezoaica, foarte frumoasă, Lady Mary Montagu, povesteşte ce a răspuns într-o zi cuiva care îi atrăsese atenţia asupra curăţeniei îndoielnice a mâinilor sale: „Asta numiţi dumneavoastră murdărie? Ce-aţi mai spune dacă mi-aţi vedea picioarele!" 191.

În aceste condiţii, nu trebuie să ne mirăm de modicitatea producţiei de săpun, a cărui origine, cu toate acestea, urca până în Galia romană. Raritatea lui constituie o problemă şi este poate una din cauzele puternicei mortalităţi infantile 192. Săpunurile dure cu sodă din zona Mediteranei servesc la toaletă, inclusiv acele *savonette*, care trebuie să fie „marmorate şi parfumate ca să aibă dreptul să atingă obrazul elegantelor noastre" 193. Săpunurile lichide cu potasă (în nord) sunt destinate spălatului rufăriei şi altor ţesături. Bilanţ sărac, la urma urmei, şi cu toate acestea Europa este continentul săpunului prin excelenţă. În China nu există săpunul, la fel cum nu există nici rufărie de corp.

Îngrijirea frumuseţii femeilor va aştepta secolul al XVIII-lea şi descoperirile lui, care se adaugă unor moşteniri vechi. Cocheta rămâne uşor cinci şi şase ore în şir la masa de toaletă, pe mâna slujnicelor, şi mai mult decât atât pe mâna coaforului, pălăvrăgind cu abatele sau cu „amantul". Marea problemă: părul rânduit în eşafodaje atât de înalte 80

Încât, din această pricină, ochii frumoaselor doamne păreau aşezaţi pe la mijlocul corpului. Fardatul feţei este o muncă mai uşoară, dat fiind că fondurile de ten sunt etalate cu generozitate. Numai roşul viu al fardurilor, care se cere la Versaille, impune o alegere: „Arată-mi ce roşu porţi şi am să-ţi spun cine eşti”. Parfumurile sunt foarte multe: esenţe de toporaşi, de trandafir, de iasomie, de narcisă, de bergamotă, de crin, de stânjenel, de mărgăritar, iar Spania a impus de multă vreme gustul parfumurilor violente, pe bază de mosc şi ambra1 4. „Fiecare franţuzoaica, notează un englez (1779), se crede în ceea ce priveşte toaleta ei un geniu al gustului şi eleganţei în toată strălucirea lui şi îşi închipuie că nu se poate născoci podoabă pentru înfrumuseţarea chipului omului care să nu îi aparţină, cu drept exclusiv” 195. Că această sofisticare era de pe atunci într-o fază avansată ne spune *Le Dictionnaire sentencieux* care dă această definiţie: „Toaleta este o îmbinare a tuturor soiurilor de pudră, a tuturor esenţelor, a tuturor fardurilor în stare să denatureze o persoană şi să facă chiar bătrâneţea şi urâţenia tânără şi frumoasă. Aici se dreg hibele taliei, se fac sprâncene, se pun la loc dinţi, se face o faţă, îţi schimbi în sfârşit chipul şi pielea” 196.

Dar subiectul cel mai frivol rămâne moda capilară, chiar în ce îi priveşte pe bărbaţi 197. Purta-vor ei, de pildă, parul lung sau scurt? Vor accepta ei sau nu barba şi mustaţa? E foarte surprinzător să vezi că în acest domeniu atât de particular capriciile individuale sunt ţinute în frâu întotdeauna.

La începutul războaielor din Italia, Carol al VIII-lea şi Ludovic al XII-lea poartă părul lung şi sunt imberbi. Moda cea nouă, cu barbă şi mustăţi, dar cu părul scurt, a venit din Italia, lansată, ni se spune, de papa Iuliu al II-lea, lucru de care ne putem îndoi, şi imitata mai târziu de Francisc I (1521) şi de Carol Quintul (1524). Aceste date nu au o valoare sigură. Sigur este că moda cucereşte întreaga Europă. „Atunci când, în 1536, 81 François Olivier, care a devenit apoi cancelar şi

O

care primise atunci o magistratură inferioară, s-a înfăţişat Parlamentului, barba lui a speriat Camerele reunite şi a dat loc unui protest din partea lor. Olivier n-a fost primit decât cu îndatorirea de a-şi tăia barba”. Dar biserica s-a ridicat şi mai puternic decât Parlamentele împotriva obiceiului de a „îngriji părul de pe faţă”. Până

în 1559 a fost nevoie chiar de câteva scrisori regale pentru a impune un episcop sau arhiepiscop bărbos unor consilii ecleziastice recalcitrante care aveau de partea lor tradiţia şi vechea moda.

Bineînţeles, ele nu câştigă. Dar învingătorii se scârbesc de propriul lor succes. Asemenea mode, într-adevăr, nu durează mai mult de un secol. Odată cu începutul domniei lui Ludovic al XIII-lea, părul se lungeşte din nou, bărbile şi mustăţile se scurtează. O dată mai mult, cu atk mai rău pentru întârziaţi. Lupta şi-a schimbat ţinta, nu şi sensul. Foarte repede, purtătorii de bărbi lungi devin străini, „într-un fel, în propria lor ţară. Văzându-i, erai înclinat să crezi că veneau dintr-un ţinut îndepărtat. Tocmai asta i s-a întâmplat lui Sully (...) Atras la curte de către Ludovic al XIII-lea, care voia să îl consulte asupra unei afaceri importante, tinerii curteni nu s-au putut împiedica să nu râdă văzându-l pe erou, cu o barbă lungă, cu o haină care nu se mai purta, cu o ţinută gravă şi cu maniere potrivite la vechea curte". În modul cel mai logic, barba, compromisă deja, se tot scurtează până când, în sfârşit, „Ludovic al XIV-lea desfiinţează cu totul barba *en toupet* („ţăcălia"). Fraţii Cartusieni sunt singurii care nu au abandonat-o" (1773). Căci biserica, ca întotdeauna şi în conformitate cu natura sa, are repulsie faţă de schimbări; odată acceptate, ea le menţine chiar dacă nu mai convin, în conformitate cu o logică nu mai puţin evidentă. Atunci când, prin 1629, începe moda „părului artificial", care duce curând la peruci, apoi la perucile pudrate, ea se ridică din nou împotriva modei. Poate sau nu preotul să oficieze cu peruca care îi ascunde tonsura? Acesta a fost obiectul unei îndârjite controverse. Perucile îşi vor vedea însă de treabă şi, la începu 82

tul secuiului al XVIII-lea, Constantinopolul exporta spre Europa „păr de capră lucrat pentru peruci". Esenţialul, în aceste cazuri futile, este efectiv durata acestor mode succesive, aproximativ un secol. Barba care a dispărut odată cu Ludovic al XIV-lea este din nou la modă abia odată cu romantismul, apoi ea dispare odată cu primul război mondial, prin 1920. O s-o ţină aşa o sută de ani? Nu, pentru că din 1968 părul lung, bărbile şi mustăţile au reînceput să prolifereze. Nici să nu exagerăm şi nici să nu minimalizăm importanţa tuturor acestor lucruri. Într-o Anglie care nu avea 10 milioane de locuitori, prin 1800, există, dacă fiscul spune adevărul, 150.000 de purtători de peruci. Şi pentru ca acest mic exemplu să regăsească regula observaţiilor

noastre, să semnalăm un text din 1779, fără îndoială exact, la scara Franţei în orice caz: „Ţăranii şi oamenii de rând (...) şi-au ras totdeauna barba, mai bine sau mai prost, şi s-au purtat cu părul destul de scurt şi foarte neîngrijit” 198. Fără a lua această declaraţie ad litera/m, putem fi siguri că există şansa, io dată mai mult, ca imobilitatea să fie de o parte, de cea a majorităţii, şi mişcarea de alta, de cea a luxului.

Care ar fi concluzia?

Toate aceste realităţi ale vieţii materiale – hrană, băuturi, locuinţa, îmbrăcăminte şi, pentru a încheia, modă – nu sunt strâns legate între ele, nu stabilesc corelaţii pe care ar fi suficient să le semnalăm o dată pentru totdeauna. A deosebi luxul şi mizeria înseamnă a face doar unjprim clasament, monotQD... încă... nu. dreptul de precis prin el însuşi. La drept vorbind, toate aceste realităţi nu sunt numai rodul unor necesităţi care constrâng: omul se hrăneşte, se adăposteşte, se îmbracă pentru că nu poate altcumva, dar acestea fiind spui e, el ar putea să se hrănească, să se adăpostească, să se îmbrace altcumva decât o face. Voltijele repetate ale modei o spun în chip „diacronic”, iar opozi-3 ţiile care se manifestă în lume, clipă de clipă, în trecut şi în prezent, în chip „sincronic” de data aceasta. În fapt, nu suntem aici numai în domeniul lucrurilor, ci în cel al „lucrurilor şi cuvintelor”, extinzând acest din urmă termen dincolo de sensul său obişnuit. Este vorba de limbaje, cu tot ceea ce omul pune în ele, insinuează în ele, devenind inconştient prizonier al lor, în faţa blidului său de orez sau a feliei zilnice de pâine, cea de toate zilele. Important, pentru a urmări demersul unor cărţi novatoare ca cea a lui Mano Praz 199, este în primul rând gândul că aceste bunuri, aceste limbaje trebuie privite într-un ansamblu. În cadrul economiilor în sens larg, da, fără discuţie. Al societăţilor, da, fără îndoială. Dacajuxul nu este un bun mijloc de a susţine sau 3 e-a promova o economie, el este un mijloc de a ţine, de a fascina o societate, în sfârşit, promovează civilizaţiile, stranii societăţi anonime de bunuri, de simboluri, de iluzii, de fantasme, de scheme intelectuale... Pe scurt, până în străfundul vieţii materiale se stabileşte o ordine inutil complicată, în care intervin subînţelesurile, înclinaţiile, presiunile inconştiente ale economiilor, societăţilor, civilizaţiilor.

Capitolul V

DIFUZAREA TEHNICILOR: SURSE DE ENERGIE ŞI METALURGIE

Totul este ţelinică!! efortul violent, dar şi efortul rab3 aâoF şi rrronqton jil Toamelî TÂQR care acţionează asupra lumii exterioare; mutaţiile vioaie pe care le numim cam repede revoluţii (cea a prafului de puşcă, a navigaţiei de cursă lungă, a tiparului, a morilor de apa şi vânt, a primului maşinism), dar şi îmbunătăţirile lente aduse tehnologiilor şi uneltelor, ca şi nenuruăjatelegesturi, desigur fără importanţă inovatoare: marinaru Tcare întinde panma, minerul săpând galeria, ţăranul în urma plugului, fierarul la nicovală... Toate aceste gesturi care sunt rodul unei ştiinţe acumulate. „Numesc tehnică, spunea Marcel Mauss, un act adi Tonal. efică-* în fond, un act care implică travaliul omului asupra-omului, un Telresaj* întreprins, perpetuat de la începutul timpurilor.

Tehnica are în cele din urmă dimensiunea istoriei însăşi şi prin forţa lucrurilor încetineala acesteia, ambiguităţile acesteia; ea se explică prin ea şi o explica la rândul său, fără ca această corelaţie să dea, într-un sens sau altul, deplină satisfacţie, în acest domeniu extins până la limitele extreme ale istoriei totale nu există *o* acţiune, ci *nişte* acţiuni multiple şi reveniri multiple, şi angrenaje" / multiple. Cu siguranţă nu p istorie lineara. Maiorul Lefebvre de Noettes, ale cărui lucrări rămân admirabile, greşeşte cedând materialismului simplist. Nu hamul de greabăn, care în secolul al IX-lea înlocuieşte hamul de piept şi sporeşte astfel puterea de tracţiune a cailor, a suprimat progresiv sclavajul uman (Marc Bloch se înscrie în fals împotriva acestei scurtături excesive) 2; şi nu cârma de etambou, care se răspândeşte pornind din mările nordului, a pregătit începând din secolul al XII-lea, şi mai apoi a asigurat aventura descoperirilor maritime3. Tot aşa, putem accepta în cel mai bun caz ca pe o butadă amuzantă afirmaţia lui L. White în legătură cu ochelarii care, generalizându-se din secolul al X\Mea, înmulţind cititorii, ar fi ajutat „la înflorirea intelectuală a Renaşterii4, într-adevăr „câţi alţi factori nu sunt de duat în discuţie. Dacă n-ar fi decât tiparul şi, butadă pentru butadă, iluminatul interior al caselor, care se generalizează şi el: iată ceasuri câştigate pentru citit şi pentru scris. Dar mai ales ar trebui cercetate motivele acestei pasiuni noi pentru citit şi cunoaştere, economiştii ar spune ale „cererii dorite" de cunoştinţe: n-a existat oare, cu mult înainte de acest boom al ochelarilor, începând din epoca lui

Petrarca, o căutare pătimaşă de manuscrise vechi?

Pe scurt, istoria generală sau, dacă doriţi, societatea în sens larg, a avut întotdeauna un cuvânt al său de spus într-o dezbatere în care tehnica n-a fost niciodată singură. Societatea, adică o istorie lentă, surdă, complicată; o memorie care repetă cu încăpăţânare soluţiile cunoscute, câştigate, care îndepărtează dificultatea şi pericolul de a visa la altceva. Orice invenţie care bate la uşă trebuie să aştepte ani sau chiar secole pentru a fi introdusă în viaţa reală. Există o *inventio*, mult mai târziu o aplicare (*uşurpatio*) atunci când societatea a atins gradul dorit de receptivitate. Bunăoară în ce priveşte coasa. În secolul al XIV-lea, ca urmare a epidemiilor care decimează Occidentul, *Schnitter Tod*, moartea înarmată cu o coasă, devine o imagine obsedantă. Dar această coasă serveşte pe atunci exclusiv la tăiatul ierbii de pe pajişti, ea este arareori unealta celui ce recoltează griul. Spicele sunt tăiate mai din scurt sau mai puţin scurt, la o înălţime mai mare sau mai mică, cu secera, paiele sunt lăsate în picioare, iar drept aşternut în grajduri se pun frunze şi crengi din pădure. În ciuda enormei expansiuni, urbane, în ciuda reducerii Europei la o întindere cultivată cu grâne (*Vergetreidung* „cerealizare", spun istoricii germani), coasa învinuită că scutură grâul nu se generalizează înainte de începutul secolului al XIX-lea5. Numai atunci nevoia de a merge mai repede, posibilitatea de a îngădui o anume risipă de grâne asigură difuziunea prioritară a acestei unelte rapide. O sută de alte exemple ar spune acelaşi lucru. Bunăoară maşina cu aburi inventata cu atâta vreme înainte ca ea să lanseze revoluţia industrială (sau să fie lansată de ea?) Redusă la ea însăşi, istoria evenimenţială a invenţiilor nu este deci decât un cabinet catoptric, şi o frază magnifică a lui Henri Pirenne, rezumă destul de bine dezbaterile: „America descoperită de vikingi, pierdută de îndată după descoperire, pentru că Europa nu avea încă nevoie de ea" 6. Ce ar mai fi de spus, decât că tehnica este când acel *posibil* pe care oamenii, din raţiuni mai ales economice şi sociale, dar şi psihologice nu sunt în stare să-l atingă să să-l folosească dmjpjin; când acel *plafon* de care se lovesc, nu-ţerial, „tehnic", eforturile lor? în acest din urmă caz, într-o bună zi plafonul cedează, ruptura tehnică devine punctul de pornire al unei accele-rajijijspide. Cu toate acestea, mişcarea care înlătură obstacolul nu este niciodată simpla dezvoltare internă a tehnicii sau a ştiinţei ca atare, nu în orice caz, înainte de secolul al X<IX-lea.

PROBLEMA CHEIE: SURSELE DE ENERGIE

Între secolul al XV-lea şi al XVIII-lea omul dispune de forţa sa proprie, de cea a animalelor domestice, de vânt, de apa curgătoare, de lemne, de mangal, de cărbune de pământ. Adică, de surse diverse, modice încă, de energie. Noi o ştim acuma, instruiţi de evenimentele ulterioare, ce progres ar fi însemnat angajarea omenirii pe direcţia exploatării cărbunelui de pământ, întrebuinţat în Europa începând din secolul al XI-lea şi al XII-lea şi în China, după cum o sugerează textele, din mileniul al IV-lea înaintea erei noastre; mai ales folosirea lui sistematică, sub formă de cocs, în metalurgie. Dar va fi nevoie de foarte multă vreme pentru ca oamenii să recunoască în cărbune altceva decât un combustibil complementar. Nici descoperirea cocsului nu atrage imediat după sine folosirea lui7.

Motorul uman

Omul, cu muşchii lui, reprezintă un motor mediocru. Măsurată în cai-putere (75 kg la o înălţime de un metru, într-o secundă), puterea sa este derizorie: 3 – 4. sutimi de cal-putere, faţă de 27 – 57 sutimi ale unui cal de povară8. În 1739, Forest de Belidor susţinea că ar fi nevoie de 7 jaameni pentru a îndeplini munca unui cal9. AÂFE"-măsurători: în 1800, un om poate într-o zi „să are de la O, 3 la O, 4 ha, să cosească fânul de pe O, 5 ha de pajişte, să secere grâul de pe O, 2 ha, să îmblătească 100 de litri de grâu"; în mod sigur, randamentul este slab10. Cu toate acestea, sub Ludovic al XIII-lea, o zi-om este plătită nu cu o şeptime, ci cu jumătate de zi-cal (8 şi 16 soli) 11; acest tarif supraestimează, pe drept cuvânt, munca umană. Căci acest motor neînsemnat este aproape totdeauna amplificat, este adevărat, într-un fel extrem de variabil, prin numeroasele unelte pe care omul le-a pus în ser – viciul său, pe unele din cele mai îndepărtate vremi: „ciocan, topor, ferăstrău, cleşte, hârleţ şi prin mo88

toarele elementare pe care le pune în mişcare cu propria sa farţă: sfredel, troliu, scripete, macara, cric, pârghie, pedală, manivelă „strung. Pentru ultimele trei instrumente, venite cândva în Occident din India sau din China, G. Haudricourt propune o formulă fericită: „motoare umane". Un simplu scripete înmulţeşte cii 4, 5 sau mai mult randamentul energetic al unui om. În aceste condiţii, Gerard Wailter, inginer şi profesor agregat de fizică, socoteşte că puterea" *medie* a nioţoyului uman ar trebui estimata-*Jnfuncţie de unealtă şi ar putea să

fie stabilită între 13 şi 16 sutimi de cal-putere (scrisoare din 26 iunie 1980).

Omul reprezintă, deci, o serie întreagă de posibilităţi care sunt numai ale lui. Îndemânare, supleţe: un hamal, la Paris (mărturia este din 1782), ridică în spate „greutăţi care ar omorî un cal" 12. P.G. Poinsot, în *L'Atni des cultivateurs* (1806) dă acest sfat uluitor: „Ar fi foarte de dorit ca toate ogoarele să se poată lucra cu hârleţul. Aceasta muncă ar fi neîndoielnic ou murit mai avantajoasă decât cea a plugului şi această unealtă este preferată în multe cantoane ale Franţei unde marea deprindere în mânuirea ei scurtează cu mult lucrarea, căci un singur om poate întoarce 487 de metri (pătraţi) de pământ, la 65 de centimetri adâncime, în cincisprezece zile, şi această singură săpătură este de ajuns, în timp ce arătura trebuie repetată de patru r ori înainte de a putea semăna în pământ tare; de altminteri pământul nu e niciodată aşa de bine întors, nici mărunţit, cum este cu hârleţul (...) Se va vedea că e o proastă economie să lucrezi cu plugul, atunci când nu ai de cultivat un domeniu considerabil şi aici este principala pricină pentru care toţi micii fermieri se ruinează (...) Apoi, este dovedit că recoltele de pe pământurile lucrate în acest chip sunt de trei ori mai mari decât altele. Hârleţul care se foloseşte pentru lucratul ogoarelor trebuie să fie cel puţin de două ori mai lung şi mai tare decât cel folosit pentru grădini; acesta (...) n-ar ţine la eforturile pe care este silit a le face ca să ridici pământul compact şi ca să-l mă

9 runţeşti îndestul" 13.

Să nu credem că avem a face cu o simplă proiecţie imaginară. Adesea, la sate, ţăranii îşi cultivă loturile cu hârleţul şi dacă nu, cu cazmaua. Aceasta se numea în secolul al XVIII-lea a valorifica, a munci pământul „cu mâna" sau „a lucra cu braţele" 14. Problema ar consta dintr-un calcul al rezultatului acestei valorificări absurde, „chinezeşti", dacă în loc ca ea să fi fost o excepţie, ar fi constituit regula. În aceste condiţii, ar fi putut oraşele occidentale să subziste, sau chiar să se creeze? Şi ce s-ar fi întâmplat cu şeptelul?

Acest om singur, cu mâinile goale, este o prezenţă monotonă în China epocii moderne. Un călător notează (1793): nu numai că aici munca omului „este cea care costă cel mai puţin, dar nici nu este cruţată atunci când sunt încredinţaţi că ea nu se face în proastă folosinţă", restricţie în a cărei realitate nimeni nu este obligat să

creadă. Omul sapă, trage plugul în locul bivolului, distribuie apa, mişcă pompele cu lanţ, se slujeşte numai de râşniţă pentru a zdrobi grânele („acesta este ocupaţia a nenumăraţi locuitori”), cară călătorii, ridică poveri enorme, transportă greutăţi în echilibru pe o pârghie lungă de lemn purtată pe umeri, învârte pietrele morilor de hârtie, trage la edec bărcile, în timp ce „în alte multe ţări se întrebuinţează pentru aceasta cai” 15. Pe Marele Canal care duce de la Yang-tse-kiang la Beijing, cea mai înaltă ecluză, numită Tien fi Să adică „Regina şi Stăpâna Cerului” nu funcţionează prin deschiderea şi închiderea porţilor. Bărcile sunt ridicate de la un canal la altul cu ajutorul unor troliuri verticale şi cu o „mulţime de ştreanguri şi frânghii trase de o parte şi de alta a canalului de căitre 400 ori 500 de oameni, ori chiar de un număr şi mai mare, după greutatea şi mărimea bărcii”. Dacă aşa stau lucrurile, are oare dreptate părintele de Magaillans, care subliniază dificultatea operaţiei şi pericolele pe care le prezintă, atunci când dă ca exemplu obiceiul chinezilor de a săvârşi „tot felul de lucrări mecanice cu mult mai puţine instrumente şi mult mai lesne decât noi”? 16. Gemelli Care-i, zece ani mai târziu (1695), se miră şi el de iuţeala purtător Uor de scaune care mereu aleargă la trap, la fel de repede ca „mărunţii cai de Tartaria 17. Un preot iezuit fabrică la Pekin, în 1657, o pompă de incendiu, în stare să arunce „apa la o sută de palme înălţime”, *prin forţa oamenilor* şi a vântului18. Dar chiar în India, *nori a*, (instalaţiile de irigare), teascurile de zahăr şi de ulei sunt puse în mişcare cu atelaje de animale 19. Şi totuşi, exemplu extrem, în Japonia şi în secolul al XIX-lea, o imagine de Kokusai prezintă un spectacol aproape de necrezut: trestia de zahăr este zdrobita numai cu forţa braţelor.

Preoţii iezuiţi explică, mai departe, în 1777: „Întrebarea ce priveşte folosul maşinilor şi animalelor de muncă nu este aşa uşor da hotărât, cel puţin într-o ţară unde pământul abia dacă ajunge pentru hrana locuitorilor săi. La ce-ar sluji aici maşini şi vite de muncă? să facă o parte dintre locuitori filosofişti [sic] (*philosopbistes*, în textul francez N.t.), altfel spus nefăcând nimica pentru societate, şi făcând-o să poarte povara nevoilor lor, a bunei lor stări, ba încă mai rău „a caraghioaselor şi de tot râsul idei ale lor. Oamenii noştri de la ţară (iezuiţii chinezi aduc aceste argumente) aflându-se în prea mare număr sau lipsiţi fiind de lucru în câteva cantoane, se hotărăsc să plece să lucreze în Tartaria mare, în ţinuturile de curând cuprinse, în care agricultura noastră face

progrese...” 20. Iată un lucru rezonabil, după câte s-ar părea. Este de altfel adevărat că agricultura chineză cunoaşte în acel moment o colonizare puternică, interna şi externă. Dar totodată este nimerit să spunem că progresul agricol era atunci incapabil să ţină pasul şi mai ales s-o ia înaintea progresului demografic.

Mai trebuie oare să vorbim îndelung despre munca oamenilor din Africa neagra sau din Indii? în timpul călătoriei lui Aureng Zeb spre Caşmir, de îndată ce se ivesc primele pante mai acuzate ale Himalayei, cămilele trebuie descărcate: 15 – 20.000 de hamali le schimbă, unii constrânşi să facă această corvoadă, alţii „atraşi de momeala celor 1 10 scuzi pentru 100 de livre greutate” 21. Risipă, vor spune unii. Economie, chibzuinţă, vor gândi alţii. La spitalul Bicêtre (1788), apa din puţuri era scoasă cu 12 cai „dar printr-o înţeleaptă economie din care iese un şi mai mare folos, puşcăriaşi puternici şi vânjoşi au fost puşi între timp la aceasta muncă” 22. Şi când te gândeşti că tocmai Sébastien Mercier moralistul vorbeşte în felul acesta! Tot a9 tfel, vom vedea, chiar şi mai târziu, în oraşele Braziliei, sclavii negri înlocuind când este nevoie caii, trăgând cu braţele telega încărcata din greu. Condiţia progresului este, fără îndoială, un echilibru rezonabil între munca omniprezentă a omului şi celelalte surse energetice de înlocuire. Profitul este iluzoriu, atunci când omul le concurează peste măsură, ca în lumea antică şi în China, unde maşinismul a fost până la urmă blocat de munca ieftină a oamenilor: sclavii Greciei şi Romei, *ciili-i*, prea eficienţi şi prea numeroşi, ai Chinei. Într-adevăr nu exista progres fără o anume valorificare a omului. De cum există o sursă de energie, la un preţ de producţie dat, trebuie să se pună problema ca ea să-l ajute sau, şi mai bine, să-l înlocuiască.

Forţa animală

O înlocuire a omului s-a operat foarte timpuriu, datorită animalelor domestice, un lux de altfel foarte prost repartizat prin lume. Istoria acestor „motoare” va fi mai limpede dacă facem de la început o deosebire între Lumea Veche şi Lumea Nouă.

În America lucrurile par destul de simple. Singura moştenire importantă rămasă de la amerindieni a fost lama, „oaia Anzilor”, hamal destul de prost, dar singurul în stare să se adapteze la aerul rarefiat al înălţimilor din Cordilieri. Toate celelalte animale (în afară de vicuna şi curcan) au venit din Europa: boi, oi, capre, cai, câini, orătănii. Dintre

toate, cele mai importante pentru viaţa economică sunt catârii deveniţi progresiv camionarii esenţiali, în afară de America de nord, de anumite regiuni ale Braziliei coloniale, şi, încă mai 9

limpede, de pampa argentiniană, în care căruţe cu două roţi înadte, trase de atelaje de boi, rămân mijloacele de transport cele mai răspândite până în secolul al XX-lea.

Pe spaţii întinse, caravanele de catâri îşi zdrăngănesc zurgălăii zgomotoşi, în Noua Spanie, unde Alexander von Humboldt notează, în 1808, importanţa lor pentru transportul mărfurilor şi a fainei de porumb23 fără de care niciun oraş, şi mai ales foarte bogatul México, n-ar putea să trăiască; ca şi în Brazilia, unde Auguste de Saint-Hilaire, martor atent, le vede zece ani mai târziu. Cu popasurile şi cu culoarele sale impuse, această circulaţie are „gările" ei de catâri, ca la Porto da Es-trella24, la poalele lui Serra de Mar, la porţile lui Rio de Janeiro. Stăpânii convoaielor, acei *tropeiros* brazilieni, finanţează producţia bumbacului, şi în curând pe cea a cafelei. Ei sunt pionierii unui capitalism precoce.

În vastul regat al Perú-ului, în 1776, 500.000 de catâri sunt întrebuinţaţi în traficul de coastă ori de munte, în Anzi, sau pentru atelajele de trăsură la Lima. Imensul regat îi importă, poate 50.000 *y* pe an, veniţi din sud, din pampa argentiniană. Acolo, supravegheaţi de la distanţă, ei cresc în stare sălbatică; *peones* călări îi mână apoi spre nord, în ciurde imense de mai multe mii de capete, pâtnă la Tuouman şi Sakia, unde începe dresajul lor plin de cruzime; ei ajung până la urmă fie în Perú, fie în Brazilia, şi mai ales în enormul târg de la Sorocaba, în provincia São Paolo25. Această producţie şi acesit Qrperţ evocă, pentru Marcel.22-tâiâlon, inău-tna de automobile de astăzi „şi piaţa sa internă, într-un continent desefiis motorizării" 26.

Acest comerţ este pentru primitiva Argentina o manieră de a se asocia la argintul peruan sau la aurul brazilian; 500.000 de catâri în Perú, poate tot atât în Brazilia, cei din Noua Spanie, apoi contingentele folosite în alte părţi, în căpitănia de Caracas sau în cea de Santa Fé de Bogotá, sau în America centrală, înseamnă cu sigurr. nţă de la unul la două milioane de animale, de povară sau de '3 călărie (rar de tracţiune); să zicem un animal

1 O

I P>

< – *ori 0*

e pentru 5 sau IC locuitori, adică un enorm efort de motorizare” pusă, după caz, în serviciul metalelor preţioase, zahărului, porumbului. Nu exista nimic comparabil în întreaga lume, afară de Europa. Şi chiar situaţia din Europa poate fi discutată. Spania din 1797 la 10 milioane de locuitori (adică aproape tot atât cât întreaga populaţie a Americii iberice) numără numai 250.000 de catâri27. Chiar dacă cercetări mai exacte vor modifica cifrele Americii, disproporţia va rămâne puternică. Celelalte animale domestice din Europa au proliferat şi ele în Lumea Noua, mai ales boii şi caii. Boii, puşi în jug, târăsc după ei greoaiele care cu două roţi ale pampei, iar în Brazilia colonială caracteristicul *carro de boi*, cu roţi pline, cu osii scâr-yietoare de lemn. În multe locuri, sălbăticiţi, ei alcătuiesc adevărate cirezi. Aşa se întâmplă în valea lui Rio São Francisco, în Brazilia, unde o „civilizaţie a pieilor” evocă spectacolele asemănătoare din pampa argentiniana şi din Río Grande de Sol, cu dezmăţul lor de carne la grătar, consumată aproape cruda.

În ceea ce priveşte calul, în ciuda supraabundenţei, el reprezintă, aici ca pretutindeni în lume, un fel de aristocraţie violenta şi virilă, cea a stăpânilor îşi a acelor *peones* oare nună cirezile de vite. Încă la sfârşitul secolului al XVIII-lea prin pampa gonesc cei mai uluitori coKaletlallumii, *gauchos*. Atunci cât face un cal? Doi reali; pagubă-n ciuperci. Un bou nici măcar nu are preţ comercial; el este al celui care îl prinde cu un *lasso* sau cu *bolas*. Un catâr, totuşi, se vinde la Saltă până la 9 pesos23. Întrucât la Buenos Aires un sclav negru valorează adesea 200 pesos, Lumea Nouă, la un asemenea tarif, pune în valoare omul, căruia îi livrează pe deasupra un întreg univers animalier.

În Lumea Veche, jocurile au început de mult. De unde, situaţii foarte vechi, complicate.

Nimic mai raţional totuşi, dar *a posteriori*, decât extinderea cămilelor şi dromaderilor în toate ţinuturile uscate ale Lumii Vechi, lanţ interminabil de deserturi calde şi reci, care merg neîntrerupt de la Sahara atlantică până la deşertul Gobi. Deşertu?

’29

Iile calde sunt domeniul dromaderului, animal friguros căruia nu-i convin nici ţinuturile muntoase; deserturile reci şi munţii sunt domeniul cămilei, partajarea făcându-se de o parte şi de alta a

Ana-toliei şi Iranului. Aşa cum spune un călător (1694): „Providenţa a făcut două soiuri de cămile, unul pentru ţările calde şi altul pentru cele care sunt reci

Dar pentru a ajunge la această înţeleaptă repartiţie, a fost nevoie de un proces îndelungat. *Dro-maderul* nu ajunge în Sahara decât în preajma erei noastre30 şi nu se împământeneşte aici decât odată cu arabii cuceritori în secolele al VII-lea şi al VIII-lea, şi cu venirea mai apoi a „marilor nomazi”, în cursul secolelor al XI-lea şi al XII-lea. La rândul ei, cămila îşi desăvârşeşte cuceririle în direcţia vest cu ajutorul expansiunii turceşti în Asia Mică şi Balcani. Bineînţeles, cămila şi droma-derul depăşesc limitele ariilor respective31; dromaderii, traversând Iranul, ating India, unde se vând la preţuri mari ca şi caii; ei pătrund în sudul să-harei, pe liziera lumii negre unde întâlnesc pirogile şi potecile străbătute de oamenii cărăuşi ai acesteia. O clipă, vor pătrunde chiar spre nord, până în Galia merovingiană. În răsărit, cămilele au cucerit imperfect, dar le-au străbătut până în secolul al XIX-lea, ţările balcanice. În 1529, ele aprovizionau armata turcă sub zidurile Vienei. La celălalt capăt al Lumii Vechi, China de nord este atinsă şi ea de expansiunea cămilei. Aproape de Beijing, un căllător (1775) vede, alături de nişte roabe (tărăboanţe), o cămilă „ducând (în spate)

Ol

’31

u

Islamul a avut practic quasi-monopolul unui animal puternic pentru transporturi locale, pentru arat, pentru pus în mişcare roţile de irigaţie (cu toate că, în preajma Mediteranei măgăruşul îşi oferă serviciile. cunoscute de foarte multă vreme), în sfârşit, pentru legăturile la mare distanţă, prin caravane ale Saharei, Orientului Apropiat, Asiei centrale, de înscris toate la activul unui vechi capitalism sprinten33. Şi dromaderii şi cămilele ri—5 dică încărcături destul de mari, 700 de livre pentru animalele cele mai puţin vi-uroa-e, 800 destul de frecvent (în împrejurimile oraşului Erzerum), 1.000 până la 1.500 între Tabriz şi Istanbul, după un document din 170834. Este vorba evident de livre „uşoare”, sub 500 de grame; încărcătura medie se stabileşte *grosso modo* la 4 sau 5 chintale de-ale noastre. O caravană de 6.000 de cămile înseamnă de la 2 400 la 3.000 de tone,

adică, cu măsurile acelor timpuri încărcătura a 4 sau 6 corăbii respectabile. Islamul, stăpân (şi pentru multă vreme) al tuturor comunicaţiilor interne ale Lumii Vechi a găsit în această unealtă elementul decisiv al întâietăţii sale comerciale.

În ce priveşte boul (şi, pe lângă el, bivolul şi zebu), el s-a răspândit prin toată Lumea Veche oprit numai în nord de către pădurea siberiana, domeniu al renului (sălbatic sau domesticit) şi, mai la sud, de către pădurea tropicală, mai ales în Africa, unde musca ţeţe îi stăvileşte drumul.

În India, unde face câteodată pe rentierul, iată-l, totuşi, înjugat la o cotigă, trăgând o caleaşca daurită, învârtind o moară, încălecat de un soldat, ba chiar de un senior. Convoaie enorme, care numără până la 10.000 de animale unul, transportă aici chiar grâul sau orezul, sub conducerea cărăvănarilor din ciudata castă a *murilor*. Atunci când sunt atacaţi, aceştia, şi bărbaţii şi femeile, se apără trăgând cu arcul. Dar dacă două asemenea caravane se încrucişează pe drumurile înguste ale Indiei de nord, mărginite de copaci şi de ziduri, aceste fluvii trebuie lăsate să se scurgă pe rând, întâi unul, apoi celălalt; cât priveşte călătorii, ei sunt blocaţi timp de două sau trei zile, fără ca să poată înainta sau da înapoi, în mijlocul vitelor35. Aceşti boi indieni sunt prost hrăniţi, nu ştiu ce înseamnă grajdul. Cât priveşte bivolul din China, animal cu mult mai rar, este adevărat că el munceşte puţin, dar mănâncă şi mai puţin; practic trebuie să se descurce singur; cam sălbatic, el este foarte sperios atunci când întâlneşte străini.

Un spectacol obişnuit, mai ales în Europa: o pereche de boi în jug; în urma lor, încă astăzi (ca în Galicia spaniolă), cai ui de lemn cu roţi pline. 9

Boul poate fi şi înhămat ca un cal: aşa procedează japonezii şi chinezii (ham cu pieptar, „nu de coarne") şi câteodată europenii din nord (ham cu grebănar). Ca animal de tracţiune, boul are posibilităţi imense. Alonso de Herrera36, agronom spaniol a cărui carte apare în 1513, este avocatul atelajelor de boi, adversarul catârilor: aceştia merg mai repede, dar ceilalţi ară mai adânc, mai economic. Dimpotrivă, în Franţa, Charles Estienne şi Jean Liebaut înalţă osanale, calului: „Nu fac atâta trei boi buni, dintre cei mai de soi din Bourbon-nais sau din Forez, cât face un cal bun din France (se înţelege „din Île-de-France") sau din Beauce", scriu ei în 156437. François Quesnay reia, în 1758,

vechea discuţie: pe vremea lui, o agricultură capitalistă, folosind caii, înlătura o agricultură tradiţională care folosea mai ales boii38. După măsurători făcute astăzi, calul are o putere de tracţiune egală cu cea a boului. Dar luând în seamă toate elementele, calul este mai rapid, ziua lui de muncă este mai lungă, dar el mănâncă mai mult şi, atunci când îmbătrâneşte, se depreciază cu mult mai mult decât boul sortit tăierii. Făcând, deci, toate socotelile, la muncă egala, boul revine cu 30% mai scump decât rivalul său. În Polonia, în secolul al XVII-lea, o unitate folosită pentru măsurarea pământului corespundea suprafeţei pe care o putea lucra un cal sau o pereche de boi. – Cakil este iun vechii autor aii istoriei. În Franţa el este prezent din neolitic, aşa cum o dovedeşte marele. osuar de cai descoperit la Solutre, în apropiere de Mâcon, şi care se întinde pe mai mult de un hectar; îl găsim în Egipt din secolul al XVIII-lea î.e.n. şi traversează Sahara în epoca romană. S-ar putea să fie originar din regiunile care înconjoară poarta Dzungariei din chiar inima Asiei? în orice caz, el este atât de răspândit în spaţiul european, încât în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea e.n. Întâlnim cai sălbatici, sau mai exact reîntors! la starea dejsălbăticie, în pădurile şi crângurile Germaniei de nord-vest în munţii elveţieni, în Alsacia, în Vosgi. În 1576, un cartograf, Daniel Spekâei 97 vorbeşte despre aceşti cai sălbatici „în pădurile vasgiene, înmulţindu-se, hrănându-se ei singuri în tot timpul anului, iarna, se adăpostesc pe sub steiuri (...) Cât se poate de sălbatici, au mersul toarte ţeapăn pe steiurile înguste şi lunecoase” 39. Avem a face, deci, cu un vechi european. Această familiaritate multiseculară a îngăduit punerea la punct progresivă a harnaşamentului (ham cu gre-benar, în secolul al IX-lea în Occident, şi, mai devreme sau mai târziu, şa, scări, zăbală, frâu, hamuri, înhămatul mai multor perechi în lanţ, potcoave). Pe vremea Romei, prost înhămat (hamul cu pieptar, fără grebenar, gâtuie animalul) oalul nu putea să tragă decât o încărcătură relativ uşoară şi nu făcea, la muncă, mai mult decât 4 sclavi. Iată –, 1 însă în secolul aii XII-lea, dintr-odată ameliorat, ca un motor adus la de patru sau cinci ori puterea sa, datorită hamului cu grebenar. Până atunci animal de război, el începe să joace un foarte mare rol la grăpat, la arat şi în transporturi. Această importantă transformare se integrează într-o serie de alte mutaţii: creşterea demografică, difuziunea plugului greu, răspândirea în regiunea de nord a asolamentului trienal, mărirea randamentelor, înflorire

evidenta a Europei septentrionale. Totuşi, repartiţia calului rămâne inegala. În China – relativ puţini cai: „Abia dacă i-am văzut, spune părintele de Las Cortés (1626), în regatuj Chanchinfu, şi sunt vite mici, cu pas scurt; ei nu îi potcovesc şi nu folosesc pinteni. Şeile lor, zăbalele lor nu sunt la fel cu ale noastre (În secolul al XVIII-lea încă, există şei de lemn, simple sfori în Joc de fră u). Am văzut puţin mai mulţi în „regatele" Fuchinsu şi Canton, dar niciodată în număr mare. Mi-au spus că în munţi sunt mulţi cai întorşi la viaţă sălbatică şi pe care au obicei să-i prindă şi să-i îmblânzească" 40. Cât priveşte catîrii, există puţini şi ei sunt simţitor mai mici, spune un alt călător, cu toate că se vând mai scump decât caii pentru că se hrănesc mai uşor şi rabdă mai bine oboseala41. Dacă în China un călător vrea să facă drumul călare, el trebuie să-şi aleagă de la plecare un animal bun; el nu-l va mai putea schimba, schimburile de poştă fiind exclusiv în 98

serviciul împăratului. Soluţia înţeleaptă rămâne lectica, uşoară, rapidă, confortabilă, purtata de 8 oameni care se schimbă. De altfel, transportul bagajelor şi mărfurilor, admirabil organizat prin nişte birouri unde este de ajuns să le depui (le regăseşti apoi la sosire, într-un birou asemănător), se face frecvent pe spinarea oamenilor sau cu nişte cărucioare cu o roată pe care le împing unul sau doi oameni, mai rar cu ajutorul catârilor sau măgarilor de samar42. Fără îndoială, se poate spune că „împăiatul Chinei este cel mai puternic prinţ din lume în călărime" şi Magaillans, în 1668, avansează cifre în aparenţă precise: 389.000 de cai pentru armată, 175.000 pentru poştă, rezervaţi serviciului suveranului în Imperiu. În ciuda acestui fapt, în 1690, în timpul unei expediţii împotriva hanului eluţilor, toţi caii pe care particularii, fie ei chiar mandarini, îi posedă la Pekin sunt rechiziţionaţi pentru armată44. Ne putem întreba totuşi dacă supuşii împăratului, toţi la un loc, posedă cu mult mai mulţi decât suveranul lor. Într-adevăr, afară de câteva excepţii (mărunţii cai din Seciuan, de exemplu) aprovizionarea Chinei cu cai este asigurată din exterior, prin târgurile speciale organizate la frontierele Mongoliei şi Manciuriei: târgurile de la Ka-Yiian ori Kuang Min, sau, începând din 1467, din împrejurimile Fu Sun-ului45. Dar după o informaţie de la începutul secolului al XVIII-lea, achiziţiile imperiale din aceste târguri ar fi de 7.000 de cai pe an, cele „ale seniorilor, mandarinilor civili şi militari" şi ale restului populaţiei urcând doar la „de două sau trei ori acest

număr”. Adică la maximum 28.000 de cai pe an, cumpăraţi din nord. Este puţin.

Caii sunt şi mai rari în India sau în Africa neagră. Adevărate obiecte de mare lux, caii marocani se schimbă în Sudan pe praf de aur, pe fildeş, pe sclavi: 12 sclavi pentru un cal, la începutul secolului al XVI-lea; mai târziu valorau încă 5 sclavi46. Din Ormuz, pornesc la drum spre Indii flote încărcate cu cai cumpăraţi în Persia. În Goa, un cal se vindea până la 500 *pardoes*, adică 1.000 de rupii de-ale Marelui Mogol, în timp ce u «sclav tânăr se preţuia la 20 – 30 *pardoes**7.

Cum avea însă să trăiască, fără orz şi ovăz, acest cal cumpărat la un preţ atât de mare? „Drept hrană dau cailor, scrie Tavernier în 1664, un soi de bob mare şi colţos pe care-l sfarmă între două pietre mici de moară pe care-l lasă apoi de se moaie în apă, căci tăria lui face mistuirea prea lungă. Dau din acest bob cailor seara şi dimineaţa; le dau de înghit două livre de zahăr negru pe care îl frământă în tot atâta făină şi o livră de unt făcut cocoloaşe mici pe care le vâră pe gâtul lor; după care îi spală cu grija pe bot, pentru, că ei au scârbă de această mâncare. În timpul zilei, nu le dau decât unele ierburi de pe câmp, pe care le smulg cu rădăcină şi au grijă de le spală să nu rămână pământ sau nisip” 48, în Japonia, unde vehiculele sunt în mod obişnuit trase de boi (coreeni), calul este mai ales animalul de călărie ale nobililor.

În regiunea musulmana, calul reprezintă aristocraţia animalieră. El este forţa de izbire a Islamului, aproape de la originile acestuia, şi într-o măsură şi mai însemnată după primele sale mari succese. Prin 1590, Giovanni Botero recunoaşte superioritatea cavaleriei valahe, ungureşti, poloneze, turceşti: „Dacă ei te-au rupt, nu poţi să le scapi fugind, iar dacă ei s-au răspândit sub atacul tău, nu vei putea să-i urmăreşti, căci asemeni şoimilor, ori se năpustesc peste tine, ori pier dintr-odată” 49. Pe deasupra, zona Islamului este plină de cai: un călător (1694) vede în Persia caravane de 1.000 de capete50. Imperiul otoman, în 1585, înseamnă, din punct de vedere militar, 40.000 de cai în Asia, 100.000 în Europa; Persia ostilă, după spusele unui ambasador, ar poseda 80.00051. Aşadar, „parcuri” impresionante. De fapt, Asia ocupă primul loc în producţia cailului de război, aşa cum o dovedeşte chiar şi spectacolul pe care-l oferă oraşul Scutari, unde se adună uriaşe convoaie de cai; ei ajung apoi cu navele la Istanbul52.

În secolul al XIX-lea încă, Théophile Gau-tier se extaziază atunci

când, ia Istanbul, vede un număr atât de mare de pur sânge de Nedj, Hedjaz.

Kurdistan. Cu toate acestea, în faţa debarcaderului (51 faţă în faţă cu Scutari) staţionează „tot soiul de fiacre turceşti”, *arahale*, „căruţe aurite şi vopsite”, acoperite., cu pânză prinsă pe nişte cercuri”, dar trase „de bivoli negri sau de boi gri-argin-tii” 53. Într-adevăr, calul, în secolul al XIX-lea, este încă rezervat soldatului, bogatului, întrebuinţărilor nobile. Desigur, mai sunt la Istanbul şi nişte cai puşi să învârtă morile; şi, în Balcanii de vest, cai mărunţi, „potcoviţi” cu placi metalice în Joc de potcoave, asigură transporturile. Dar aceştia sunt servitorimea. Nu despre asemenea cai spunea, mai ieri, în 1881, un călător că, în Maroc, la Mă-zagan, valorau 40 – 50 de ducaţi, un sclav negru de 18 ani – 16 ducaţi, un copil – 754. În Asia mică, abia dună. primul război mondial, prin 1920, calul a înlocuit boul şi că-mi a la arat.

În faţa acestui univers de cavaleri, Europa s-a dovedit înceată în ce priveşte dezvoltarea propriilor resurse. Experienţa a costat-o. După bătălia de la Poitiers (732) pentru a se apăra şi a supravieţui, ea a fost silită să-şi mărească numărul de cai şi cavaleri: marele *destrier*, pe care îl încalecă cavalerul armat la luptă, *palefroi*, care îl poartă în zilele obişnuite, şi vulgarul *roussin*, calul valetului său. De partea Islamului, ca şi de cea a creştinismului, este vorba aici despre un efort de război, cu punctele lui de tensiune, câteodată cu momentele lui de răgaz. Biruinţa elveţienilor asupra cavaleriei lui Carol Temerarul a marcat în Occident o revenire la infanterie, la suliţaşi şi. În curând, la archebuzieri. *El tercio*, „regimentul”, de infanterie spaniol din secolul al XVI-lea, reprezintă triumful pedestraşului. La fel, de partea turcească, ienicerul instaurează domnia soldatului fără cal. Alături de el, cavaleria turcească a spahiilor rămâne totuşi importantă, multă vreme incomparabil superioară cavaleriilor Occidentului.

Aân Europa caii *buni* se vând la preţul aurului. Când Cosimo de Medici, reinstalat la Florenţa în 1531, creează o gardă de 2000 de cava Leri, această splendoare ostentativă îl ruinează. În 1580, cavaleria spaniolă forţează ritmul facilei cuceriri ac

Portugaliei, dar imediat ducele de Alba se plânge de lipsa de cai şi de căruţe. Penuria se menţine în secolul următor, în timpul războiului din Catalonia de exemplu (1640 – 1659), şi în tot timpul

domniei lui Ludovic al XIV-lea când armata franceză depindea de cei 20.000 sau 30.000 de cai ce se puteau cumpăra în străinătate, an de an. Organizarea hergheliilor franceze de către Ludovic al XIV-lea, cu cumpărături sistematice de etaloni în Frizonia, Olanda, Danemarca şi Barbaria55, n-a îndepărtat nevoia de a recurge la cai străini, de-a lungul întregului secol al XVIII-lea56.

Caii buni se creşteau la Napoli şi în Andaluzia: caii mari de Napoli, cei mărunţi de Spania. Dar nimeni nu şi-i putea procura, chiar plătind pireţ de aur, fără bunăvoinţa regelui Neapolelui sau a regelui Spaniei. Bineînţeles, contrabanda era activă din amândouă părţile: pe frontiera catalană *pas-sador de cavalls* înfrunta chiar trăsnetele Inchiziţiei, căreia i se încredinţează această acţiune de supraveghere. Trebuie să fii foarte bogat, în orice caz, cum este marchizul de Mantova, ca să ai agenţi proprii care să prospecteze pieţele, în Castilia şi până în Turcia şi în Africa de Nord, pentru a cumpăra cai buni, câini de rasă, şoimi57. Adesea, marele duce de Toscana, ale cărui galere (cele ale Ordinului Sfântului Ştefan, fondat în 1562) practică pirateria în Mediterana, face servicii corsarilor maghrebieni în schimbul unor daruri constând din cai buni58. În secolul al XVII-lea, legăturile cu Africa de Nord devin mai lesnicioase şi cai „berberi", la fel de buni ca cei arabi, debarcaţi la Marsilia, se vând curent în târgurile din Beaucaire. Curând Anglia, începând cu domnia lui Henric al VIII-lea, apoi Franţa, de pe vremea lui Ludovic al XIV-lea, şi Germania, unde hergheliile se înmulţesc în secolul al XVIII-lea, vor încerca creşterea de cai pur-sânge, pornind de la cai arabi de import59. „Din ei (caii arabi), explică Buffon, se trag, fie de-a dreptul, fie mijlocit, cei mai frumoşi cai din lume". În Occident s-a înregistrat, de asemenea, o ameliorare progresivă a raselor. Şi o creştere a şeptelului. La începutul secolului al 1".

XVIII-lea, cavaleria austriacă, care permite succesele fulgerătoare ale prinţului Eugen *împotriva** turcilor, s-a născut în parte ca urmare a acestor progrese. Concomitent cu succesele occidentale în ce priveşte creşterea cailor de călărie pentru cavalerie, se extinde folosirea calului de tracţiune, indispensabil pentru aprovizionarea armatei şi pentru transportul pieselor de artilerie. În 1580, armata ducelui de Alba, care invadează Portugalia, înaintează rapid datorită rechiziţionării unui mare număr de căruţe60. Încă în septembrie 1494,

armata lui Carol al VIII-lea uimea populaţia Italiei cu artileria ei de campanie, ale cărei piese defilau într-un tempo vioi, trase nu de boi, ci de cai mari „tunşi franţuzeşte, fără coadă şi fără urechi” 61. Un manual de pe vremea lui Ludovic al XIII-lea62 face o enumerare a tot ce trebuie pentru deplasarea unei trupe de 20.000 de oameni, prevăzută cu artilerie, între altele, un număr uriaş de cai: pentru ustensilele bucătarului, bagajele şi vesela diferiţilor ofiţeri, uneltele fierarului de campanie, cele ale dulgherului, pentru lăzile chirurgului, dar mai ales pentru piesele de artilerie şi pentru muniţia lor. Cele mai mari, cele de baterie, cer nu mai puţin de 25 de cai pentru a căra piesa însăşi şi o duzină cel puţin pentru pulberea şi ghiulelele ei.

Sunt munci potrivite pentru caii mari din nord care se exportă spre sud, din ce în ce mai mult. Milanul, cel puţin de la începutul secolului al XVI-lea, îi cumpără de la negustorii germani; Franţa, de la misiţii evrei din Metz; Languedocul îi caută; zonele cu crescătorii se precizează în Franţa: Bre-tania, Normandia (târgul de la Guibray), Limou-sin, Jura...

Nu ştim dacă în secolul al XVIII-lea preţul cailor a scăzut relativ. Totuşi s-a înregistrat atunci o dotare, o supradotare a Europei. În Anglia, la începutul secolului al XIX-lea, hoţii şi gazdele de hoţi de cai sunt, ca atare, o categorie socială. În ajunul Revoluţiei, Lavoisier socoteşte că în Franţa există 3 milioane de boi şi 1 780.000 de cai, dintre care 1 560.000 sunt ocupaţi în agricultură (ceva 13 mai mult de 960.000 în regiunile în care sunt utilizaţi numai cai, 600.000 acolo unde munca este făcută şi de boi) 68. Cifra aceasta priveşte o Franţă de 25 de milioane de locuitori. La proporţii egale, Europa ar dispune de un parc de 14 milioane de

...Capacitatea mosuni de ovăz în locul citatfin boisseau de Fbris. veche măsura de capacitate de aproximativ 131)

Regiuni unde se cresc cai Târg°

TTrg important° 3

5%2 Regiuni unde se ară cu caii Q 5

= s Regiuni în corp se ară cu Q 7

= – caii şi cu boii

CREŞTEREA CAILOR ÎN FRANŢA COLULUI AL XVIII-ka.

notat: 1. *regiunile în care se cresc cai*; 2. *limitele aproximative ţinuturilor de nord-est, ţinuturile ogoarelor deschise, ale asola*tului

trienal, ale marilor pieţe de ovăz şi ale întrebuinţării predo-ante a calului la arat. Aceste două zone sâni limpede definite, exista zone de compensate (Normandia, Jura, Alsacia). În afara %tei de nord-est, aratul se face de obicei cu atelaje de boi. Excepţii ivoarea ca/irului: Pruvence, o parte din Languedoc şi Dauphine, şi 24 milioane de boi. Este o cifră de înscris: divul puterii sale.

I Europa catârul are şi el rostul lui, în agricul-spanio Jă, în Languedoc, în alte părţi. Quique104

ran de Beaujcu vorbeşte, în Provence de unde este el, de catâri „al căror preţ depăşeşte adesea pe cel al cailor" 64 şi, cunoscând numărul catârilor şi catâr-giilor, mişcarea afacerilor pe care le fac aceştia, un istoric deduce de aici ritmurile vieţii economice din Provence în secolul al XVII-lea65. În sfârşit, căruţele neputând trece Alpii decât pe anumite drumuri privilegiate, ca cel al Brennerului, celelalte sunt domeniul exclusiv al transporturilor cu catâri; se spune chiar despre aceste animale, la Suse şi în toate celelalte popasuri de catâri din Alpi, că ele sunt *grandes voiâures*, mari vehicule, mari mijloace de transport. Printre regiunile importante pentru creşterea măgarilor şi catârilor trebuie semnalată Poitou, în Franţa.

Nu exista un singur oraş care, în ceea ce priveşte aprovizionarea de fiecare zi, legăturile sale interne, rădvanele şi căruţele lui să nu depindă de cai. Prin 1789, Parisul numără în jur de 21.000 de cai66. Este o masă care trebuie mereu reînnoită. Convoaiele sosesc fără încetare, *voitures de che-vanx*, cum li se spune, adică şiruri de 10 – 12 animale, unul legat de coada celui precedent, cu o pătură pe spinare şi având în părţi, în *bat-ţi a* ne un soi de hulube. Erau strânşi spre Saint-Victor sau pe „montagne" (înălţimea de la) Sainte-Gene-vieve şi multă vreme a existat un târg de cai pe rue Saint-Honoré.

În afară de duminici când nişte ambarcaţiuni (*galintes* sau *bachots*), nu totdeauna sigure, care poarta mulţimea de gură-cască până la Sèvres sau Saint-Cloud, Sena nu serveşte pentru transporturi în comun, de altfel quasi-inexistente. Pentru cine se grăbeşte, mijlocul extrem este trăsura. (Ja sfârşitul secollului, două mii de trăsuri proaste cutreieră oraşul, trase de cai scoşi la reformă, mânate de vizitii spurcaţi la gură şi care trebuie să scoată zilnic din pungă 20 de sous „pentru a căpăta" dreptul să circule pe caldarâm". Les *embarras de Paris*, încurcăturile pe care le naşte îmbulzeala oraşului sunt celebre

de pe atunci şi avem despre ele mii de mărturii concrete. Pe burta goală (adică dimineaţa) ’5 spune un parizian, trăsurile sunt ascultătoare; spre nz sunt mai greu de stăpânit, seara sunt nără

e”. Şi de negăsit în orele de vârf, aşa cum se împlă spre două ceasuri după amiază, vremea neurilor”: „Deschizi uşa fiacrului; de pe partealaltă, o altă persoană face la fel; ea se suie, tu

ui. (Pe urmă) trebuie să te duci la comisar (de iţie) ca să hotărască el a cui rămâne”. La aceste poţi vedea o caleaşca aurită blocată de un fiecare se târâie încet în faţa ei, cu paşi mărunţi, jrezit, acoperit cu o piele arsă, şi care în loc de miri are scânduri” 67.

Iu este oare vechiul Paris, acest păienjeniş de *zi* înguste, mărginite adesea de oase sordide în populaţia s-a grămădit într-atât încât Ludovic

QV-lea s-a opus extinderii oraşului (prin prinţa din 1672), adevăratul vinovat pentru te gâtuiri de circulaţie? Parisul este la fel ca pe îea lui Ludovic al XI-lea. Să fi avut nevoie-n cataclism, care să şteargă vechiul oraş de pe pământului, aşa cum a fost pentru Londraunul din 1666, pentru Lisabona cutremurul de

ni din 1755? Este ideea pe care o atinge în alt Sébastien Mercier atunci când, evocând disrea, mai devreme sau mai târziu, „inevitabila”.

râsului, vorbeşte de Lisabona, târg întins şi în care trei minute au fost de ajuns ca să dă

„Ceea ce mâinilor omeneşti le-ar fi trebuit i vreme să doboare (...) Oraşul s-a ridicat

şi mândru” 68.

I în largul lor pe drumul de la Paris la Ver

şi înapoi, aleargă trăsuri trase de cai stă

I, dar mânaţi fără menajamente „foarte scârăduşiţi”. Aceştia sunt „turbaţii”. De altfel ailles este ţinutul cailor”. Există între ei îşi deosebire ca între locuitorii oraşului: unii bine hrăniţi, bine crescuţi (...), alţii (...)

de întristare (care) cară numai valeţi de la şi provinciali... „*69*.

tacolul ar fi acelaşi la Sankt-Petersburg, la a. Ca să-l cunoşti ar fi de ajuns să urmăreşti zile plimbările şi cursele lui Samuel Pepys: aşca de piaţă, pe timpul lui Carol al II-lea. 106

Mai târziu, Pepys îşi va îngădui luxul unei trăsuri personale.

E greu să ne închipuim ce înseamnă aceste probleme ale

transportului de mărfuri, ca şi de persoane. Bunăoară, toate oraşele sunt pline de grajduri. Potcovarul are o casă arătoasă, bine plasată: oarecum echivalenţa garajului.de astăzi. Să nu uităm nici problema aprovizionării cu ovăz, paie, fân. La Paris, cel căruia nu-i place să simtă mireasma fânului proaspăt cosit nu cunoaşte, scrie Sébastien Mercier în 1788, cel mai plăcut dintre parfumuri; cui îi place această mireasmă să se ducă de două ori pe săptămână spre Porte d'En-fer (ea există şi astăzi la sudul pieţii Denfert-Ro-chereau). Acolo sunt şiruri lungi de căruţe, încărcate vârf de fân; ele (...) aşteaptă cumpărătorii (...) Furnizorii caselor cu caleaşca sunt acolo, cercetând calitatea ierbii; ei smulg deodată un smoc de fân, îl pipăie, îl adulmecă, îl mestecă în gură, sunt paharnicii cailor doamnei marchize" 70. Dar marea cale de aprovizionare rămâne Sena. O ambarcaţie încărcată cu fân la bordul căreia izbucnise un foc, agăţându-se în arcurile „Podului mic" (*Petit-Pont*), a dat foc caselor de pe el şi locuinţelor vecine, la 28 aprilie 161871. La Londra, fânul se cumpără la piaţă, imediat lângă „bariera" de la Whitechapel. La fel la Augsburg, dacă judecăm după marea pânză care reprezintă cele patru anotimpuri; în târgul Perlachpllatz, în secolul al XVI-lea, vedem acolo, în octombrie, alături de vânat şi de stivele de lemne pentru iarnă, grămezile de fân pe care le aduc nişte ţărani. Iar o imagine din Nürnberg ne arată pe negustorul ambulant care pe o tărăboianţă a scos la vânzare paiele de care au nevoie grajdurile oraşului.

Motoare hidraulice, motoare eoliene

Odată cu secolele al XI-lea, al XII-lea şi al XIII-lea, Occidentul cunoaşte prima sa revoluţie mecanică. Revoluţie? Trebuie să înţelegem ansamblul transformărilor pe care le-a implicat înmulţirea '7 morilor de apă şi de vânt. Aceste „motoare primare" sunt fără îndoială de putere modică, de 2 – 5 CP pentru o roată mişcata de apă72, câteodată 5, cel mult 10, pentru aripile unei mori de vânt. Dar, într-o economie prost aprovizionată cu energie, ele reprezintă un spor de putere considerabil. Ele au jucat un anumit rol în prima creştere a Europei.

Mai veche, moara de apă are o importanţă cu mult mai mare decât cea pe care o are eoliana. Ea nu depinde de bătaia neregulată a vântul lui, ci de apă, în general mai puţin capricioasă. Ea este răspândită pe o arie mai largă, datorită vechimii ei, datorită mulţimii de fluvii şi nuri, de iazuri, de derivaţii, de apeducte care pot pune în

mişcare o roată cu palete sau cu ciuturi. Să nu uităm folosirea directă a firului apei de către morile luntre, la Paris, pe Sena, la Toulouse, pe Garona, etc. Să nu uităm nici forţa mareelor, pusă la contribuţie adesea, în Islam ca şi în Occident, chiar acolo unde ele sunt neînsemnate. În laguna Veaeţiei, un călător francez se extaziază (1533) în faţa singurei – mori hidraulice pe care o poate vedea în insula Murano, mişcată „de apa mării pe o stradă, când marea creşte ori descreşte” 73.

Prima moară de apă a fost orizontală, un fel de turbina elementara: se spune câteodată moară *grecească* (căci ea apare în Grecia antică) sau *scandinavă* (căci ea se menţine multă vreme în Scandinavia). I s-ar putea spune tot atât de bine chinezească, sau corsicană, sau braziliană, sau japoneză, sau din insullele Feroe, sau din Asia centrală, căci moara hidraulică îşi vede de lucru în toate aceste regiuni, de la caz ila caz, până în secolul al XVIII-lea sau all XX-lea, la orizontală, dezvolcând în acest caz o forţă elementară dt să mişte *încet* o moară de grăunţe. Nu e nimic de mirare în faptul că întâlnim asemenea roţi primitive, în Boeimia, încă în secolul al XVI-lea, sau, în România, prim 1850. Aproape de Ber-chtesgaden, mori de acest Tip, cu paiete, au şi funcţionat până prin 1920.

Operaţia! igemală” a fost ridicijrea-uijaj/er-ticala, pe care o reaiâzează arigânerii romani încă 108

clin secolul I î.e.n. Mişcarea transmisii prin angrenaje este convertită orizontal în folosul final al morii, care se învârte de altfel de cinci ori mai repede decât roata motrice; are loc aici o demultipli-care. Aceste prime motoare nu sunt totdeauna rudimentare. Aproape de Arles, la Barlegal, arheologii au descoperit admirabile instalaţii romane, un apeduct de mai mult de 10 km, pe care apa vine în conductă sub presiune, având la capăt 18 roţi succesive, adevărate motoare în serie.

Cu toate acestea, răspândirea acestor instalaţii romane tardive osce limitată; ele se întâlnesc în câteva puncte din Imperiu şi servesc numai la măcinarea griului. Dar revoluţia din secolele al XII-lea şi al XIII-lea nu se mulţumeşte să sporească numărul roţilor hidraulice; ea extinde folosirea lor în alte domenii. Cistercienii le-au răspândit în acelaşi timp cu forjele în Franţa, în Anglia, în Danemarca. Trec secolele: nu mai există un singur sat în Europa, de la Atlantic până în Moscovia – oare să nu aibă morarul lui şi o roată învârtindu-se pe firul apei, afară

doar dacă o canalizare nu aduce apa la un punct mai înalt de cădere.

Utilizările roţii hidrauljce s-au înmulţit: ea mişcă mahjrile care sfarmă minereurile, ciocanele grele care lovesc fierul forjat, pilugele enorme de la piua de bătut ţesăturile, foalele fierăriilor. Şi pompele şi roţile de tocilă pentru ascuţit cuţitele, şi morile de argăsit şi nou născutele mori de hârtie. Trebuie să adăugăm ferăsteaiele. mecanice, joagărele „care „apar. Încă din secolul al XIII-lea, „câupă cum o dovedeşte un crochiu, de prin 1235, al ciudatului „inginer" care a fost Villard de Honnecourt. Odată cu extraordinarul avânt al mineritului din secolul al XV-lea, cele mai frumoase mori lucrează pentru mine: troliuri pentru scos coşurile cu minereu (şi cu mişcare reversibilă), maşini puternice pentru aerisirea galeriilor sau pentru pomparea apei prin *noria*, prin lanţuri cu căuşe sau chiar prin pompe aspirante şi fulante, posturi de pilotaj unde pârghii de manevra îngăduie punerea în mişcare a unor mecanisme şi ele complicate şi care vor continua" să fie utilizate, aproape aidoma, până în secolul al

XVI-lea, chiar dincolo de el. Aceste admirabile mecanisme (ale căror roţi enorme au câteodată până la 10 metri în diametru) apar în foarte frumoasele planşe ale lucrării lui Georg Agricola, *De re metaltica* (Basel, 1556), care rezumă lucrările anterioare, aducându-le la zi.

În ce priveşte joagărul, maiele de piuă, în ce priveşte ciocanul şi foalele fierarilor, problema era transformarea unei mişcări circulare într-o mişcare alternativă, care a devenit cu putinţă prin folosirea arborilor cu came. Despre angrenajele necesan Tân acest scop s-ar putea scrie, şi s-a şi scris, o carte întreagă. Lucrul uimitor, din punctul nostru de vedere, este că lemnul a îngăduit aceste soluţii, dintre cele mai complicate. Totuşi, urma să mai treacă încă vreme pentru ca aceste capodopere de mecanică să devină pentru contemporani un spectacol familiar. Atunci când au prilejul să le întâlnească, ei sunt uimiţi, le admiră, până foarte târziu. Când Barthélemy Joly, în 1603, traversează masivul Jura îndreptându-se spre Geneva, el remarcă la ieşirea lacului Silan spre valea Ney-rolles morile care prelucrează „lemnul de pin şi de brad care se aruncă de sus la poalele munţilor cei prăpăstioşi, plăcut meşteşug de la care, printr-o singură roată pe care o învârteşte apa, purced mai multe mişcări de jos în sus şi dimpotrivă (sunt cele pe care le face joagărul), lemnele înaintează sub aceasta, pe măsură ce ea lucrează, (...) şi un alt copac urmează în loc, cu atâta

orânduială, ca şi când aceasta s-ar face de mâinile omului” 74. Este evident că spectacolul rămâne totuşi neobişnuit, demn de a figura în relatarea călătoriei.

Moara a devenit, cu toate acestea, o unealtă universală, aşa fel încât forţa râurilor, folosită integral sau nu, se impune pretutindeni, imperativă. Oraşele „industriale” (şi pe atunci care dintre ele nu era?) se adaptează la râu, se apropie de el, disciplinează apa curgătoare, iau înfăţişarea unor oraşe pe jumătate veneţiene, cel puţin de-a lungul a trei sau patru străzi caracteristice. Acesta este cazul, tipic, al oraşului Troyes; Bar-le-Duc are şi el o stradă a tăbăcilor, spre care a abătut V

apele râului său; Chilons, oraş de postavuri a făcut la fel cu Marna peste care trece un pod numit al celor cinci mori) şi tot aşa oraşul Reims cu Veste; Colmarul cu râul 111; Toulouse cu Garona, pe apele căreia apare foarte de timpuriu şi pentru foarte multă vreme o flotilă de „*moulins a nefs*”, „mori cu barcaz”, adică bărci pe care lucrează roţi hidraulice chiar pe firul apei; Praga, care s-a aşezat pe mai multe coturi ale Moldavei. Nürnbergul, datorită râului Pegnitz, exploatează numeroase roţi în interiorul zidurilor şi zona sa rurală din apropiere (180 se mai învârteau încă în 1900). La Paris şi în jurul Parisului, vreo douăzeci de mori de vânt ajută şi ele, dar, chiar presupunând că atmosfera calmă nu le opreşte nici măcar o singură zi pe an, ele nu dau toate la un loc decât a două-zecea parte din făinry pe care o consumă brutarii parizieni. 1 200 de mori hidraulice (în cea mai mare parte pentru măcinat griul) lucrează de-a lungul Senei, pe Oise, Marna şi pe râuri mici ca Yvette şi Bievre (pe care s-a instalat, în 1667 manufactura regală a Gobelinilor. Măruntele cursuri de apă au în apropierea izvoarelor avantajul de a fi într-adevăr doar arareori prinse de gheaţă pe timpul iernii.

Este această acaparare a morilor de către oraşe, în linii mari, doar o a doua etapă? în teza sa încă inedită, Robert Philippe descrie faza precedentă, prima difuziune a morilor, care se instalează, după reguli pe care le impune apa ce urmează a fi folosită în câmp, aproape de satele în care energia se înrădăcinează astfel, şi pentru secole. (Nloara, cu prioritate menită să zdrobească griul, a fost în acel moment instrumentul esenţial al *economiei domeniale*. /Seniorul este cel care hotărăşte construirea ei, cumpără pietrele de moară, dă lemnul, piatra; ţăranii vin cu munca lor. Economia domeniaia constituie o serie de

unităţi de bază, în stare să-şi satisfacă singure propriile nevoi. Dar economia de schimb, concentrând mărfurile şi redistribuindu-le, lucrează în favoarea oraşelor şi ajunge până la urmă la oraşe, şi ea îşi impune propriul sistem, suprapus celui precedent, şi creează noua densitate a morilor răspunzând multiplelor sale exigenţe75.

Moara, în cele din urmă, este un fel de unitate de măsura standard pentru utilarea energetica a Europei preindustriale. Vom înţelege atunci şi vom gusta reflecţia unui medic călător, Kämpfer, din Westfalia, care făcând escală la 1690 într-o mică insulă din golful Siam, vrea să dea o idee despre debitul fluviului: destul de bogat, spune el, pentru ca să învârtă trei mori76. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, în Galiţia devenită austriacă, pentru 2000 de leghe pătrate şi 2 milioane de locuitori, o statistică dă 5 243 de mori de apă (şi numai 12 de vânt). Cifră prodigioasă la o primă vedere, dar *Domesday Book*, în 1086, semnalează 5 624 de mori pentru numai 3.000 de comunităţi, la sud de Severn şi Trent77, şi este de ajuns să fii atent la nenumăratele roţi mici, care se văd în atâtea tablouri, desene, planuri de oraşe, pentru, a înţelege cât erau ele de generalizate. În orice caz; dacă proporţia între morile de apa şi populaţie este, pretutindeni cea din Polonia, ar trebui ca în ajunul revoluţiei industriale să avem 60.000 în Franţa\ şi în jur de 500.000 – 600.000 în Europa.

Într-un articol meticulos şi tot atât de strălucit, după părerea mea, ca şi articolul clasic al lui Marc Bloch cu privire la moara de apă, L. Makkai confirmă cu aproximaţie aceste cifre: „500.000 – 600.000 de mori, echivalente cu un milion şi jumătate sau cu trei milioane CP". Calculele sale pornesc de la învoielile dintre proprietarii de pământ şi ţărani; de la dimensiunea roţilor (2 – 3 m în diametru) şi de la numărul de palete sau căuşe pe care le au (cam douăzeci în medie); de la cantitatea de făina obţinută într-o oră (de ordinul a 20 de kilograme pentru fiecare pereche de pietre); de la numărul de roţi pe care le are fiecare moară (1, 2 sau mai multe); de la o comparaţie între morile Estului şi Vestului european, în linii mari analoage, cel puţin în ce priveşte morile de grâu; de la proporţia aproape constantă între morile de apă şi populaţie (în medie, pentru cazuri sigure, 1 – 29). Numărul de mori sau dimensiunea roţilor 112

motrice mărindu-se în ritmul creşterii populaţiei, ar fi vorba, în linii mari, de o dublare a utilajului motric între secolul al XII-lea şi al

XVII-lea. Fiecare sat are, în principiu, moara sa. Acolo unde, în lipsa vântului sau a apei curgătoare exploatabile, cum se întâmplă în câmpia ungurească, această moară nu poate fi pretutindeni hidraulică, moara mişcată de cai şi chiar moara de mână, râşniţa, o înlocuiesc79.

Moara de vânt a apărut cu mult mai târziu decât roata hidraulică. Până mai ieri se credea că este originară din China; mai verosimilă pare versiunea după care ea ar fi venit din ţinuturile înalte ale Iranului sau din Tibet.

În Iran, mori de vânt lucrează încă din secolul al VII-lea e.n., în mod sigur în secolul al IX-lea, animate de pânze verticale, înălţate pe o roată care, aceasta, se mişcă la orizontală. Învârtirea roţii, transmisă unui ax central, pune în mişcare râşnitoarele care zdrobesc grăunţele. Nimic mai simplu: nu e nevoie ca moara să fie orientată, ea se află mereu în bătaia vântului. Un alt avantaj: legătura între mişcarea eolienei şi cea a râşnitoarelor nu cere niciun angrenaj de transmisie. Problema, într-adevăr, în cazul unei mori de grâu, este totuşi miş. –carea unei râşnitoare care se învârte la orizontală, a *umblătoarei*, *mola versatiân*, şi care zdrobeşte bobul pe o piatră imobilă, *zacătoarea* (sau *stătătoarea*), aşezată dedesubtul ei. Musulmanii ar fi răspândit aceste mori spre China şi spre Medite-rana. Tarragona, la marginea de nord a Spaniei musulmane, ar fi avut mori de vânt încă din secolul al X-Iea80. Dar nu ştim cum se învârteau ele.

Căci în Occident marea aventură – spre deosebire de ceea ce s-a petrecut în China, unde moara se va învârti, timp de secole, la orizontală – este transformarea eolienei într-o roată ridicată în plan vertical, după chipul a ceea ce s-a întâmplat cu morile de apă. Inginerii spun că modificarea a fost genială, iar puterea mărită foarte mult. Această moară de model nou, creaţie în sine, este cea care ’3 se va răspândi în lumea creştină.

Statutele oraşului Arles îi înregistrează *prezenţa* în secolul al XII-lea. În aceeaşi epoca, ea există în Anglia şi în Flandre. În secolul al XIII-lea, Franţa întreagă o recepţionează. În cel de-al XIV-lea, ea este în Polonia şi în Moscovia, căci Germania le-a transmis-o. Un mic amănunt: cruciaţii n-au găsit morile de vânt în Siria, cum s-a spus; ei sunt cei care le-au adus acolo81. Decalajele sunt multe, dar, în general, Europa de nord a fost mai precoce, decât cea de sud. Moara de vânt ajunge astfel târziu în anumite regiuni ale Spaniei, în special în

Mancha, aşa încât, ne spune un istoric, spaima lui Don Quijote este foarte firească: aceşti monştri uriaşi sunt pentru el inediţi. Nu la fel stau lucrurile în Italia: în 1319, în *Infernul* lui Dante, Satan întinde braţe imense *come un molin che îi reento gira62*.

Moara de vânt, mai costisitoare în ce priveşte întreţinerea decât congenera sa, este mai oneroasă la muncă egală, în special atunci când e folosită la măcinat. Dar ea are alte întrebuinţări. În Ţările de jos, rolul major al *Wipmolen-ului*, încă din secolul al XV-lea (şi încă şi mai mult după 1600), este să mişte lanţurile cu găleţi, cu căuşe, care sleiesc apa de pe sol şi o varsă în canale83. Ea va fi astfel una din armele reconquistei perseverente a pământurilor Ţărilor de jos, în spatele digurilor, aproape de mare şi în lungul lacurilor care s-au format în turbăriile prea mult exploatate în trecut, încă un motiv pentru care Olanda este patria moilor de vânt: ea se situează în centrul ariei aco:

jerite de vânturile permanente de vest dintre Atlantâc şrbiâttca.**

Primar, moara în ansamblu pivotează pe ea însăşi, pentru a-şi orienta aripile pe direcţia vântului, ca morile din Bretania numite *chandeliers*, „sfeşnice”, denumire caracteristică. Întreaga moară este montată pe un stâlp centrai! (pe o babă) şi o bară de orientare (cârma, oiştea, proţapul morii) îngăduie pivotarea ansamblului. Întrucât randamentul aripilor creşte cu cât sunt ridicate mai sus deasupra solului, captând astfel vântul cel mai puternic, mecanismul angrenajelor şi râşnitoarelor se adăposteşte în partea superioară a construcţiei (de unde necesitatea unui dispozitiv de urcat sacii). Un mic detaliu: axul aripilor nu este niciodată strict orizontal, înclinarea se reglează în funcţie de necesitate. Schemele (cum sunt cele ale lui Rarnelli, 1588), morile încă existente ne îngăduie să înţelegem aceste mecanisme simple: transmisia mişcării, sistemele de frânare, posibilitatea de a înlocui o pereche centrală de râşnitoare cu două perechi laterale...

Ar fi doar puţin mai complicat să explicam funcţionarea unui *Wipmolen* care captează în partea de sus a morii forţa motrică şi o retransmite la bază, acolo unde funcţionează lanţul cu căuşe, care joacă rolul unei pompe. Mişcarea se transmite printr-un „arbore”, prin stâlpuil, prin catargul central scobit. Apar, prin urmare, câteva dificultăţi, de altfel nu de netrecut, atunci când acest *Wipmolen* este la

nevoie retransformat pentru a macină grâne.

Destul de devreme, cu siguranţă în secolul al XVI-lea, datorită inginerilor diandezi, se răspândeşte o moară cu *turn*: partea de sus a construcţiei, singura mobilă, este cea care schimba direcţia aripilor. Dificultatea, la aceste mori numite uneori „cu cămaşă” (căci ele amintesc, văzute de departe, de un ţăran îmbrăcat cu cămăşoaia lui), este de a înlesni mişcarea „calotei” pe partea fixă a morii, graţie unor sănii de lemn sau unor rulmenţi, de diverse concepţii. Înăuntru, problemele ce trebuie rezolvate ram în aceleaşi: cum să comanzi, cum să opreşti mişcarea aripilor, cuţii să manevrezi palele acestora, cum să asiguri, începând cu „scuturătoarea” (teica, copăiţa), coborârea lentă a boabelor care traversează prin gârlici masa pietrei superioare care se învârte, a râşnitoarei alergătoare, şi problemă de bază, cum să „răstorni”, cu ajutorul unor angrenaje, mişcarea, care trebuie să treacă de la planul vertical al aripilor la planul orizontal al râşnitoarelor.

Într-un fel mai general, marele progres a fost descoperirea că un singur motor, o singură roată – indiferent dacă este vorba de o moară de apă sau de vânt – poate să transmită mişcarea sa mai multor unelte: nu o singură râşnitoare, ci două sau trei râşnitoare; nu un joagăr, ci un joagăr şi un baros; nu un pilug ci un şir întreg, ca în acel model curios (din Tirol) care „bate” grâul în loc să-l macine85 (în acest caz, zdrobit abia, grâul foloseşte la prepararea unei pâini integrale, un fel de turtă mai degrabă decât pâine).

Pânzele: *cazul flotelor europene*

Nici vorbă să ridicăm aici întreaga problemă a velaturii navelor, ci doar să ne închipuim energia pe care pânza o pune în serviciul oamenilor, unul din cele mai puternice motoare care stă la dispoziţia lor. E, xemplul Europei dovedeşte acest lucru fără greş. Prin 1600, în serviciul sau se găsesc nave comerciale cu un tonaj de 600 – 700.000 tone *metrice* (măsură pe care o folosim în continuare, reprezentând un metru cub sau o greutate de 1.000 kg), cifră avansată cu rezervele de uzanţă, *şi pe deasupra un ordin de mărime*. Dar, după. O statistică serioasă, întocmită în Franţa, fără îndoială în 1786 – 1787, flota europeană ajunge în ajunul Revoluţiei, la 5 ’372 029 tone86: volumul său s-a mărit poate de cinci ori în două secole. Socotind, în medie, trei călătorii pe an, acest tonaj ar reprezenta un trafic de 10.000.000 de tone, traficul unui port mare de astăzi.

Nu putem deduce din cifrele de mai sus puterea motoarelor eoliene care deplasează aceste volume, cu relativa siguranţă pe care am avea-o în cazul unei flote de cargouri cu aburi. Este adevărat că prin 1840, pe vremea când coexistau nave cu pânze şi nave cu aburi, se estima că, la tonaj egal, vaporul face serviciul a circa cinci veliere. Flota europeană ar reprezenta, prin urmare, 6 – 700.000 de tone de cargouri cu aburi, sau cel puţin echivalentul lor, şi putem risca o cifră (deloc sigură), între 150.000 şi 233.000 CP; în funcţie de baza de calcul – o treime sau un sfert de CP – puterea necesară, prin 1840, pentru propulsarea unei tone marine. Ar trebui să mărim foarte mult această cifră pentru a include în calcul flotele de război87.

Lemnul, sursă zilnică de energie

Astăzi, calculele privitoare la energie lasă de o parte munca animalelor şi, într-un anume fel, munca manuală a oamenilor; adesea şi lemnul cu derivatele lui. Dar, înainte de secolul al XVIII-lea, lemnul, primul printre materialele de uz curent, este o sursă importantă de energie. Civilizaţiile anterioare secolului al XVIII-lea sunt civilizaţii ale lemnului şi ale cărbunelui de lemn, aşa cum cele din secolul al XIX-lea vor fi civilizaţii ale cărbunelui mineral.

Ceea ce se întâmplă în Europa ne-o dovedeşte pe deplin. Lemnul deţine o pondere mare în con-atrucţii, chiar în construcţiile de piatră; din lemn sunt fabricate mijloacele de transport terestre şi maritime, maşinile şi uneltele, părţile lor metalice având o pondere mică; din lemn sunt fabricate războaiele de ţesut şi vârtelniţele; teascurile şi pompele, la fel ca şi cea mai mare parte a uneltelor pentru arat; mai este încă în uz un plug în întregime din lemn iar cel generalizat are de cele mai multe ori un brăzdar de lemn întărit cu o lamă subţire de fier. Nu există un spectacol mai extraordinar decât angrenajele complicate ale căror piese, toate de lemn, se îmbucă perfect şi pe care le putem vedea la Deutsches Museum, muzeul tehnicii de la München. Mai sunt expuse acolo şi câteva orologii din secolul al XVIII-lea, fabricate în Pădurea Neagră, ale căror rotiţe sunt de lemn şi, piesă mai rară, un ceas-ou care, şi el, nu foloseşte decât acest material fragil.

Omniprezenţa lemnului a avut în trecut consecinţe considerabile. Europa, atât de bine înzestrată din punct de vedere forestier, a găsit aici unul din temeiurile puterii sale. Faţă de ea, pe termen, lung, Islamul a fost minat de penuria resurselor sale 117

forestiere şi de epuizarea lor progresivă88.

Fără îndoială, aici ar trebui să ne intereseze numai lemnul care prin ardere se transformă direct în energie pentru încălzirea caselor, pentru industriile care folosesc focul, turnătorii, fabricile de bere, rafinării, sticlării, ţiglării şi ateliere de carbonificare, iar pe deasupra ocnele de sare care folosesc adesea încălzirea. Dar nu numai că disponibilităţile de lemn pentru foc sunt limitate de către celelalte utilizări ale lemnului, dar acestea şi determină într-o mare măsură fabricarea tuturor instrumentelor producătoare de energie.

Omul se foloseşte de pădure pentru a se încălzi, pentru a-şi construi casă, a-şi face mobilă, unelte, vehicule, corăbii, fără deosebire.

După împrejurare, el are nevoie de o anumită calitate de lemn. Pentru case – de stejar; pentru galere – de zece specii diferite, de la brad până la stejar sau nuc89; pentru afetul tunurilor – de ulm. Aşa se explică exploatarea pustiitoare a pădurii. Arsenalele, bunăoară, ajung până la cea mai depărtata pădure; niciun transport nu este pentru ele prea lung sau prea oneros, toate pădurile sunt atinse, se ajunge în orice loc. Scânduri şi dulapi din Baltica şi Olanda ajung la Lisabona şi Sevilla încă din secolul al XVI-lea, şi chiar corăbii gata construite, pe care, greoaie dar ieftine, spaniolii le trimit în America fără intenţia de a le mai repatria, lăsându-le să-şi încheie cariera în Antile, vânzându-le chiar de la sosire mijlocitorilor care le cumpără pentru lemn, pentru a le desface: acestea sunt corăbiile pierdute, *Ios navios al i raves*.

Orice flotă, fără deosebire de ţară, distruge în acest fel, pentru a se construi, uriaşe mase forestiere. Pe timpul lui Colbert, construcţiile navale au pus în tăiere sistematică resursele forestiere ale întregului regat, transportul lemnului tăiat făcându-se pe toate căile navigabile, chiar şi pe râuri mici ca Ardour sau Charente. Transportul brazilor din Vo sgi se face prin flotare, pe Meurthe, apoi cu carele, până la Bar-le-Duc; aici, pe Ornain, se formează plutele, *Ies brelles*, care o apucă pe râul Saulx şi pe Marna, apoi pe Sena90. În ce priveşte 11

arborada navelor de război, element hotărâtor, Franţa este exclusa din comerţul baltic, care prin Riga şi curând prin Sankt-Petersburg aprovizionează mai ales Anglia; ea nu se gândeşte să exploateze (lucru pe care îl vor face mai târziu englezii) pădurile Lumii Noi, mai ales pe cele canadiene.

Marina franceză este deci silită să folosească o „arborada de

asamblaj”. Dar aceşti arbori artificiali, făcuţi din bucăţi de lemn puse cap la cap, ferecate apoi în cercuri de fier, sunt lipsiţi de supleţe, se rup dacă se dă pânză prea multă. Faţă de englezi, navele franceze nu vor dispune nicicând de un avans suplimentar de viteza. Putem aprecia mai bine importanţa acestui lucru atunci când, pentru o clipă, situaţia se inversează, pe timpul războiului de independenţă al coloniilor engleze din America: Liga Neutrilor lipsindu-i pe englezi de resursele Balticii, aceştia sunt nevoiţi să recurgă la arborada de asamblaj şi avantajul trece de partea adversarilor91.

Aceasta nu este singura şi, pe termen lung, nici măcar cea mai primejdioasă cale de a irosi bogăţia forestieră. În mod deosebit în Europa, ţăranul dezrădăcinează copacii, face „curături” pentru a-şi extinde arăturile. Duşmanul pădurii sunt aşa-numitele „*Ies usage*”, adică dreptul pe care îl au locuitorii din vecinătatea unei păduri de a tăia lemnul de care au nevoie. Pe timpul lui Francisc I pădurea Orleansului avea 140.000 de pogoane, şi numai 70.000, se spune, un secol mai târziu. Aceste cifre nu sunt sigure, dar este neîndoielnic că de la sfârşitul războiului de o sută de ani (care favorizase invadarea ogoarelor de către pădure) şi până la domnia lui Ludovic al XIV-lea, defrişări active au adus masa lemnoasă aproape de limita celei de astăzi92. împrejurările care să faciliteze acest proces nu lipsesc: în 1519, un uragan „pe seama căruia s-au pus multe” dobora 50.000 sau 60.000 de copaci în pădurea Bleu, care unea în Evul Mediu masivele Lyonului cu pădurile de la Gisors: arăturile au năvălit în spărtură şi legătura nu s-a mai restabilit93. Astăzi încă, un simplu 119 zbor cu avionul de la Varşovia la Cracovia arată la sol în ce fel se înfig curelele de arătură, ca nişte pene, în masele forestiere. Stabilizarea pădurii franceze din secolele al XVI-îea-şT-ar irvTT-lea se datorează unei legislaţii atente (ca marea ordonanţă din 1573, de exemplu, ori măsurile luate de către Colbert) sau unui echilibru atins în chip firesc, deoarece pământul care se mai putea câştiga pe seama ei nu plătea osteneala, fiind prea sărac?

Pe baza unor date privind mai ales Lumea Nouă, calculatoarele au arătat ca incendierile de pădure, crearea unor zone cultivate pe seama ei, au fost o momeală: distrugătorul pădurii a schimbat-o ay-e „gata Uoaţa-pij Ja ce urma abia să fie încreţită, ultima nefiind neapărat mai mare decât prima. Raţionamentul este, în mod evident, înşelător:

nu există bogăţie forestieră decât în măsura în care ea se încorporează unei economii, prin prezenţa unei mulţimi de mijlocitori, ciobani care-şi poartă prin ea turmele (şi nu numai porcii la ghinda), tăietori de lemne, cărbunari, cărăuşi, un întreg popor sălbatic, liber, a cărei meserie este să o exploateze, să o folosească, să o distrugă. Pădurea nu jire valoare decât dacă este folosită, înainte – de secolul al XIX-lea, există imense mase forestiere care nu intră încă în sfera de interes a civilizaţiilor: pădurile scandinave; pădurea fineză; pădurea aproape neîntreruptă dintre Moscova şi Arhanghalisk, pe care o traversează un fascicol îngust de drumuri; pădurea canadiană; pădurea siberiana, pe care trapeurii o leagă de pieţele Chinei sau ale Europei; pădurile tropicale din Lumea Nouă, din Africa sau din Insulânda, în care, în lipsa animalelor de blană, se hăituiesc esenţele rare: lemnul de băcan, în actualul Honduras, *pan brasil* (băcanul, care dă o culoare roşie şi care se taie pe coastele din nord-estul Braziliei), lemnul de tek în Decan, în alte părţi santalul, lemnul de trandafir…

Alături de toate aceste întrebuinţări, lemnul este folosit pentru gătit, pentru încălzirea caselor, în I» toate industriile care folosesc focul şi a căror cerere creşte cu o repeziciune îngrijorătoare încă înainte.1

de secolul al XVI-lea. Un exemplu concludent: în 1315 – 1317, în apropiere de Dijon, pentru a alimenta şase cuptoare în care se ard plăci de teracotă, în pădurea de la Lesayes lucrează 423 de tăietori de lemne şi 334 de cărăuşi 94. Prea mulţi parteneri, până la urmă, pentru o bogăţie crâncen disputată, căci ea prisoseşte numai în aparenţă. Nici pe vremea aceea pădurea nu reprezenta o concentraţie de combustibil comparabilă cu o foarte modesta mină de cărbune. Pentru ca, odată tăiată, ca să se refacă trebuie să se aştepte timp de 2C sau 30 de ani. În timpul războiului de treizeci de ani, suedezii, ca să facă rost de bani, doboară în Pomerania imense mase forestiere, până într-atât încât regiuni întinse sunt mai apoi invadate de nisipuri95, în Franţa, când situaţia se agravează în secolul al XVIII-lea, se apreciază că o singură forjă consumă tot atâta lemn cât un oraş ca Chilons-sur-Marne. Sătenii furioşi se plâng de forjele şi de turnătoriile care devorează pădurile şi nu mai lasă combustibil nici pentru cuptoarele brutarilor96, începând din 1724, la Wielicza, în Polonia, având în vedere devastarea pădurilor înconjurătoare, se renunţa adesea la tratarea prin încălzire a apelor

saline din uriaşa mină şi se exploatau numai zăcămintele de sare gemă97.

Lemnul de foc, material cu volum mare, trebuie într-adevăr să fie la îndemână. Este ruinător sal aduci de la distanţe mai mari de 30 de kilometri, afară de cazul în care transportul se face singur, pe cale fluviala sau pe mare. Trunchiuri de copac aruncate în Doubs călătoresc, în secolul al XVII-lea, până la Marsilia. La Paris, vin corăbii întregi pline cu lemn „nou”, iar din 1549 începe „invenţia de a plutări lemnul”, mai întâi din Morvan, de-a lungul râului Cure şi pe Yonne; doisprezece ani mai târziu, din Lorena şi din Barrois, prin plutărit pe Marna şi afluenţii ei. Îndemânarea celor care conduc convoaiele de lemne, lungi de până la 250 de picioare, pe sub arcele podurilor, stârneşte la Paris admiraţia mulţimii de gură-casca. În ce priveşte cărbunele de lemn, el ajunge în capitală încă din secolul al XVI-lea de la Sens, din pădurea de la Othe; în secolul al XVIII-lea din toate pădurile accesibile, câteodată în căruţe sau pe spinarea animalelor, cel mai adesea pe „râuri”, Yonne, Sena, Marna, Loara, pe barcazuri „încărcate cu vârf, având pe ele mai multe îngrădituri înalte împletite ca să ţină cărbunele deasupra bordurilor”».

Încă din secolul al XIV-lea, plute uriaşe coboară pe fluviile poloneze până la Baltica”. Acelaşi spectacol, încă mai grandios, ne întâmpină în îndepărtata China, cu plutele din Seciuan, trunchiuri de copaci legate între ele cu funii de răchită şi care sunt duse până la Pekin: ele sunt mai mari sau mai mici, „pe potriva avuţiei negustorului, dar cele mai lungi sunt cu puţin mai mult de o jumătate de leghe” *».

Pe distanţe mari, furnizorii de lemn vin pe mare. Bunăoară, „corăbiile negre” care duc cărbunele de lemn de la capul Corse la Genova. Sau bărcile din Istria şi Quarnero care livrează Veneţiei lemnul pe care îl arde iarnă de iarnă. Tot aşa, din Asia Mică care aprovizionează Ciprul şi Egiptul, velierele remorcând nu odată câte un trunchi de copac care pluteşte în urma lor. Chiar zveltele gailere aduc lemn de foc în Egipt, unde penuria de combustibil este dramatică101.

O asemenea aprovizionare are totuşi limitele ei şi cele mai multe oraşe trebuie să se mulţumească cu ceea ce găsesc prin apropiere. Th. Platter, din Basel, care îşi termină studiile de medicină la Montpellier, în 1595, notează lipsa pădurilor în jurul oraşului: „cea mai apropiată este cea a sticlăriei de la Saint-Paul, la trei mile bune

spre Celle-neuve. De acolo se aduce în oraş lemnul de foc, care se vinde la greutate. Te întrebi de unde l-ar mai lua dacă iarna ar ţine mai mult, căci prăpădesc's, cât nu se mai poate de mult în căminele lor, mai şi tremurând pe deasupra lângă ele. Sobele nu le sunt cunoscute în acest ţinut; brutarii îşi înfundă cuptoarele cu rosmarin, cu un fel de tufan râios şi cu alţi mărăcini, până într-atâta lipseşte lemnul, pe dos de cum se întâmplă la noi" '02. Cu cât mergi mai către sud, cu atât se accentuează această penu122

de. Wmanistul spaniol Antonio de Guevara are dreptate: combustibilul costa la Medina del Campo mai mult decât ceea ce fierbe în oală103. În Egipt, în lipsă de altceva mai bun, se arde gozul rămas de la prelucrarea trestiei de zahăr – în Corfu ceea ce rămâne după stoarcerea măslinelor, o boştină din care se fac „cărămizi", puse de îndată la uscat.

Aceasta aprovizionare de proporţii uriaşe presupune o amplă organizare a transporturilor, întreţinerea căilor de apă pe care se face f lotajul, pe deasupra reţele comerciale întinse, o supraveghere a rezervelor faţă de care ocârmuirile vădesc o mare atenţie înmulţind reglementările şi interdicţiile. Cu toate acestea, chiar în ţările din belşug dotate, lemnul devine din zi în zi mai rar. S-ar pune problema unei mai bune utilizări a lui. Dar nici în atelierele de sticlărie, nici în cele care prelucrează fierul, se pare, nu se urmăreşte economisirea combustibilului. De îndată ce raza de aprovizionare a unei „uzine cu foc" se măreşte prea mult şi cheltuielile sale cresc, se încearcă cel mult mutarea ei. Sau i se reduce activitatea. Un furnal înalt „zidit în 1717 la Dolgyne, în Ţara Galilor" nu va fi pus în funcţiune decât patru ani mai târziu, când se aduna „destul cărbune de lemn pentru a putea lucra timp de treizeci şi şase de săptămâni şi jumătate". El nu lucrează decât cincisprezece săptămâni, în medie, pe an, tot din cauza combustibilului. De regulă, de altfel, faţă cu „lipsa de elasticitate" a aprovizionării, „furnalele înalte nu funcţionează decât un an din doi sau trei, chiar un an din cinci, şapte sau zece" 104. După calculele unui expert, într-o epocă anterioară secolului al XVIII-lea, o singură forja de capacitate medie, al cărei cuptor toarnă odată la doi ani, înghite producţia a 2000 de hectare de pădure. De aici se ivesc tensiuni care se agravează neîncetat odată cu avântul din secolul al XVIII-lea. „Comerţul cu lemne a devenit în Vosgi comerţul tuturor: se întrec între

ei să doboare cât mai mult şi în puţină vreme pădurile vor fi cu totul nimicite" 105. Din! 3 această criză, latentă în Anglia încă din secolul al

XVI-lea, se naşte, în timp, r «voluţiacărbunelui mineral. *" *"* „"".

„Şi, bineînţeles, există şi o tensiune a preţurilor. Sully în ale sale *Oeconomies royales* ajunge să spună „că toate bunurile trebuitoare vieţii ar creşte statornic în preţ şi că raritatea progresiva a lemnului de foc ar fi pricina acestui lucru" 106. Începând din 1715, creşterea preţurilor se precipită, ea „urcă în linie dreaptă în ultimii douăzeci de ani ai Vechiului Regim". În Bourgogne „nu se mai găseşte U lemn de construcţie" şi „săracii se lipsesc de foc" 107. E foarte greu în asemenea domenii să calculezi fie şi un ordin de mărime. Dispunem, totuşi, de unele estimări aproximative. În 1942, Franţa reîntoarsă la încălzirea cu lemne, ar fi consumat 18 milioane de tone de lemne, din care cam jumătate sub formă de lemne de foc. În 1840, consumul francez ar fi fost de zece milioane de tone, lemn de foc şi cărbune de lemn (neluând în calcul lemnul de construcţie) 108. Prin 17S9, el era de ordinul a 20 milioane de tone. Numai la Paris, cărbunele de lemn şi lemnele de foc reprezintă în acel moment peste 2 milioane de tone109, adică mai mult de două tone de fiecare locuitor. Cifră deosebit de ridicată, dar la acea dată consumul de cărbune mineral era, la Paris, neînsemnat: de 140 de ori mai puţin decât lemnul (diferenţa între 1789 şi 184C provine, evident, din locul din ce în ce mai important pe care-l ocupă cărbunele de pământ). Dacă presupunem un raport de 1 la 10 între Franţa şi Europa, atunci aceasta ardea, prin 1789, 200 de milioane de tone de lemne şi numai 100 de milioane prin 1840.

Pe aceasta cifră de 200 de milioane de tone trebuie să încercăm a ne întemeia calculul hazardat privind valoarea în cai-putere (CP) a sursei de energie pe care o reprezintă lemnul. Două tone de lemn fac o tonă de cărbune mineral. Să „admitem *ipoteză*-tr-*l*" *CP*/*o ra* reprezintă combustia a doua kilograme de cărbune. Să admitem de asemenea ipoteza unei utilizări a energiei în ritm de aproximativ 3.000 de ore pe an. Puterea disponibilă va fi de ordinul a 16 milioane CP. Aceste calcule, 124

pe care le-am prezentat unor specialişti, nu dau decât un ordin de mărime foarte aproximativ, iar transformarea în CP este desueta şi aleatorie în acelaşi timp. Trebuie de altfel să ţinem seama de un randament destul de scăzut, cel mult 309/o din energia folosită, adică

între 4 şi 5 milioane de CP. Această cifră rămâne relativ importantă, după scara energetică preindustrială, dar în acest fapt nu există nimic aberant: să notăm ca, după calcule mai serioase decât al nostru, în economia Statelor Unite, cărbunele mineral nu a învins lemnul decât în 1887!

Cărbunele de pământ

Cărbunele mineral nu este un necunoscut nici în China, nici în Europa. În China, el era folosit la Beijing pentru încălzirea casnică (de 4.000 de ani, afirmă părintele de Magaillans), pentru gătit în casele mărimilor şi mandarinilor, precum şi de către „fierari, brutari, vopsitori şi alţii asemenea" 110, în Europa, el se extrage încă din secolele al ÎXI-lea şi al IXII-lea, în bazinele de suprafaţă ale Angliei, de pildă, în regiunea Liège, în Saar, în micile bazine de huila din Lyonnais, Forez, Anjou, pentru cuptoarele de var, pentru încălzitul casnic, pentru anumite operaţii de forjerie (şi nu pentru toate aceste operaţii, în afară de cazul când este vorba de antracit şi de cocs, rolul acestuia din urmă începând târziu, la sfârşitul secolului al XVIII-lea). Dar cărbunele de pământ ocupă, cu mult înainte de această dată, posturile minore pe care i le lasă cărbunele de lemn la turnarea fierului în bare, la „fondarea" lui, la „despicarea", la „crăparea" barelor (fierul este fracţionat, „despicat", pentru prelucrarea ulterioară), în atelierele de trefilare, unde se „trage" sârma. Cărbunele mineral se vehiculează pe distanţe destul de mari.

În 1543, vama Marsiliei semnalează sosirea unor transporturi de *brocz* de cărbune pe Ron, provenind fără îndoială din Ales111. Cam în acelaşi timp, s-o exploatare ţărănească livrează la La Machine.

S*

aproape de Decizie, butoaie (li se spune „*poissons*" sau „*charretees*) de cărbune, trimise până la micul port La Loge pe Loara. De acolo, ele sunt reexpediate cu navele până la Moulins, Orléans şi Tours112. Într-adevăr, exemple lipsite de importanţă. La fel cu instalaţia care funcţionează pe bază de cărbune, încă din secolul al XVI-lea, la salinele din Saul-not, aproape de Montbeliard. În toamna lui 1714, când la Paris este lipsă de lemne, Galabin et Cie, negustori-importatori, experimentează public la primăria oraşului *le flambant d'Ecosse*, „arzătorul de Scoţia". Ei obţin un privilegiu pentru importa rea acestui cărbune străin113. Cărbunele începe să-şi joace

rolul, chiar şi în Ruhr, abia în primii ani ai secolului al XVIII-lea. Tot aşa, abia atunci se exportă cărbunele din Anzin dincolo de Dunkerque, până la Brest şi La Rochelle; şi tot atunci, cărbunele de la minele din Boukvnnais se foiloseşte, în Artois şi în Flandra, pentru încălzitul corpurilor de gardă, la cărămidarii, berării, cuptoare de var şi potcovarii; cărbunele minelor din Lyonaais ajunge mai uşor până la Lyon, datorită construcţiei canalului Givors, după 1750. Transportul făcut cu căruţele şi pe spinarea animalelor de povară rămâne, într-adevăr, obstacolul primordial114.

La scara Europei, nu există decât două reuşite precoce de o anumită amploare, cea a bazinului de la Liège, cea a bazinului de la Newcastle în Anglia, încă în secolul al XV-lea, Liège este un „arsenal", un oraş metalurgic, iar cărbunele său serveşte la finisarea propriilor produse. Producţia creşte de trei sau patru ori în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Mai târziu neutralitatea oraşului (Liège depinde de episcopul său) îi favorizează activitatea pe timpul războaielor ce vor urma. Pe Meuse, cărbunele extras din galerii adânci se exportă în direcţia Mării Nordului şi a Canalului Mânecii115. Cealaltă izbândă, cea de la Newcastle, are o amploare şi mai mare, legată de acea revoluţie a cărbunelui care modernizează Anglia, cu începere din 1600, permiţând folosirea combustibilului într-o serie de industrii de mare amploare: obţinerea sării din apă de mare evaporată prin încălzire, fabri126

carea plăcilor de sticlă, cărămizilor, ţiglelor; rafinarea zahărului; tratarea alaunului, importat înainte vreme din Mediterana şi exploatat acuma pe coasta Yarkshire-ului, fără a mai vorbi de cuptoarele brptăriilor, fabricilor de bere şi de uriaşul consum al încălzitului casnic, care de secole otrăveşte Londra şi care o va otrăvi şi mai tare. Stimulata de acest consum în creştere, producţia de la Newcastle sporeşte necontenit: 30 COO tone pe an în 1563 – 1564; 500.000 în 1658 – 1659. Prin 1800, producţia este, fără îndoială, în jur de 2 milioane. Estuarul râului Tyne este mereu plin de nave de cărbune, care bat mai ales drumul de la Newcastle la Londra; tonajul lor se ridică la 348.000 tone în 1786 – 1787, socotind 6 călătorii dus-întors pe an. O parte din acest cărbune se exportă, acel *sea cool*, „cărbunele de mare", ajungând foarte departe, cel puţin până la Malta, încă din secolul al XVI-lea116.

Foarte de timpuriu a apărut ideea că pentru a-l folosi la

fabricarea fierului cărbunele trebuie rafinat, aşa cum se făcea cu lemnul, în cuptoare primitive acoperite cu pământ, în care combustia lui da cărbunele de lemn, mangalul. Încă din 1627, cocsificarea este cunoscută în Anglia şi face chiar obiectul unui privilegiu. Prima combustie a cărbunelui în Derbyshire datează din 1642 – 1648. Aproape imediat, în locul paielor şi a cărbunelui obişnuit, cocsul este folosit de berarii din regiune pentru a usca şi încălzi malţul; noul combustibil va da berii de Derby „albeaţa şi dulceaţa care i-au făcut faima" 117, scăpând-o de mirosul neplăcut al cărbunelui obişnuit. Atunci devine ea cea mai bună bere din Anglia.

Dar cocsul nu are un succes imediat în metalurgie. „Poate fi curăţat prin foc, spune v. n economist în 1754, (cărbunele) de bitumul şi de pucioasa pe care le are în el; aşa fel încât pierzând două treimi din greutate şi foarte puţin din volumul lui, să rămână o substanţă combustibilă, dar scăpata de părţile care scot fumul neplăcut din care i se face vină" ...118. Totuşi, acest „jar de cărbune" cunoaşte; 7 primul său succes metalurgic abia în jur de 1780.

Va trebui să revenim asupra acestei întârzieri care; la o primă vedere, nu. prea e de înţelest13... Avem a face cu un exemplu frumos de inerţie faţă de orice noutate.

Din acest punct de vedere, cazul Chinei este şi mai pilduitor. Am arătat că aici cărbunele îşi juca rolul în încălzirea caselor, poate cu milenii, iar în metalurgia fierului încă din secolul al V-lea înainte de era noastră. Arderea cărbunelui mineral a îngăduit foarte devreme, într-adevăr, şi folosirea fontei de fier. Această uriaşă precocitate nu a dus la folosirea sistematică a cocsului în perioada extraordinarului avânt chinezesc din secolul al XIII-lea, cu toate că probabil el era cunoscut încă de pe atunci120. *Probabil*, nu sigur. Altfel, ce argument puternic ar putea fi acesta pentru teza noastră: Ghin a viguroasă din secolul al XIII-lea ar fi avut mijloacele să deschidă poarta principală a Revoluţiei industriale şi ea n-a făcut-o! Ea a lăsat acest privilegiu Angliei de la sfârşitul secolului. al XVIII-lea, care, şi ea, a avut nevoie de timp f ca să înceapă să folosească un lucru pe care îl avea, totuşi, la îndemână. JTehnica nu este decât un instrument, şi nu totdeauna omul ştie să îl folosească]]

Să tragem concluziile

Să revenim la Europa de la sfârşitul celui de al XVIII-lea secol

pentru a formula două observaţii legate între ele: prima, cu privire la resursele ci energetice privite în ansamblul lor; a doua, cu privire la maşinismul din serviciul său.

1. Putem, fără risc de eroare, să clasăm în ordinea importanţei lor descrescânde sursele de energie aflate la dispoziţia Europei: în frunte, tracţiunea animală, 14 milioane de cai, 24 de milioane de boi, fiecare animal reprezentând un sfert de cal-putere, adică în mare 10 milioane CP; apoi omul şi unealta (50 de milioane de muncitori), adică între 6 şi 8 milioane CP; apoi lemnul, echivalent poate cu 4 sau 5 milioane CP; apoi roţile hidraulice, între 1 milion şi jumătate şi 3 milioane CP; 128

În sfârşit velele, 233.000 CP cel mult, fără a pune la socoteală flotele de război. Iată-ne departe de bilanţurile energetice actuale, ceea ce ştiam dinainte, şi nu în asta constă interesul pe care-l prezintă această socoteală imperfectă (de altfel n-am convertit în cifre nici morile de vânt, nici flotilele fluviale, nici cărbunele de lemn, nici chiar cărbunele mineral), Elementul important într-adevăr este faptul că forţa animală şi umană şi lemnul de foc sunt, fără doar şi poate, pe primele două locuri (eolienele, mai puţin numeroase decât roţile hidraulice, nu pot reprezenta decât o treime sau un sfert din puterea apelor disciplinate-Dacă soluţia morii nu a căpătat o dezvoltare mai amplă, aceasta se datorează în parte unor raţiuni tehnice (folosirea pe scară larga a lemnului, şi nu a fierului) dar mai ales faptului că pe locul ocupat de către mori nu se găsea de lucru pentru o forţă superioară şi că energia, în această epocă, *nu se transporta*. Lipsa de energie «ELici-şiţ. *h*. aadilî BHJLilWljor ai e-on, pgââJIaelăd-lij-ii, ui, liggim. Moara de apă reprezintă de cinci ori randamentul unei râşniţe acţionată de doi oameni, o revoluţie; dar prima moară cu aburi va reprezenta de cinci ori randatmentul unei mori de apă121.2. Totuşi, dincolo de Revoluţia industrială, a existat un stadiu prealabil. Atelajele, flăcările lemnului care arde, ap” oT-motoarele elementare puse în mişcare de ape şi de vânt, sporirea numărului oamenilor care lucrează, toate aceste elemente au provocat, din secolul al XV-lea până în cel de-al XVII-lea, o anumită creştere pe plan european, o lentă sporire de forţa, de putere, de inteligenţă practică. Pe această veche crevtere se întemeiază un progres din ce în ce mai rapid începând din anii 17J0 – 1740. Imperceptibilă prea adesea sau nesocotită, a existat de

asemenea o prerevoluţie industrială, adică o acumulare de descoperiri, de progresa teini (-el… i]nele xtl Oirg i-ig”,? rffr-l (: i’ J irei altele care se cer parcă scoase la vedere cu lupa: angrenaje diverse, cricuri, lanţuri articulate de transmisie, un „sistem genial bielă-mani; la”, vo9 lanţul care *creează*, regularitatea oricărei mişcări, laminoare, aparatura din ce în ce mai complicată a minelor. Şi atâtea alte inovaţii: maşini de tricotat, de fabricat panglici (numiţi; *metiers à la bane*), procedeele chimice… „în timpul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea au fost făcute primele tentative de adaptare la o utilizare industrială a strungurilor, sfredelelor, alezoarelor”, unelte cunoscute de foarte multă vreme. Este acelaşi moment în care se anunţă automatizarea mişcărilor ţesătorului şi torcătorului, 1 „Koaan» to” are pentru „decolarea economiei engleze. Ceea ce lipsea pentru ca aceste maşâm, închipuite sau realizate, să fie folosite din plin era un surplus de energie, care, pe deasupra „să poata „fi uşor moTIT – rizat, vreau să spun transportat după dorinţă. Dar utilajele existau şi se perfecţionau necontenit. Este revelatoare marea mirare pe care o arată toţi călătorii europeni faţă de utilajul rudimentar al Indiei şi al Chinei, contrastând cu calitatea şi fineţea propriei lor producţii. „Rămâi descumpănit faţă de simplitatea instrumentelor care slujesc la facerea celor mai frumoase mătăsuri chinezeşti”, spune unul dintre ei123. Reflecţie pe care, aproape în aceiaşi termeni, o regăsim la un alt autor, în legătură cu celebrele museline de bumbac din India12.

Vine aburul şi, în Occident, totul, s, g, acceler, cază ca întriâr-vrajâtone. Dar această vrăjitorie se ex-pâlcâi ea a fost pregătită, reuşita îi era asigurată dinainte. „Pentru a parafraza un istoric (Pierre Leon) a. existat q, evoluţie (adică o creştere lentă), aPc) i-9-i-V0. lu’. Pe – S. 9 jrââie-Două mişcări legate una de alta.

FIERUL: O RUDA SĂRACĂ

Încă din secolul al XV-lea, *a fortiori* în cel de-al XVIII-lea, niciun om de pe lume n-ar fi luat desigur nici drept serioasa, nici drept veridica afirmaţia că fierul este o rudă săraca. Ce-ar fi spus despre o asemenea afirmaţie Buffon, stăpân al forjelor la Montbard? De fapt, această epocă, apropiată şi depărtată, ne pare uimitoare şi parcă meschină din acest punct de vedere, nouă, oamenilor secolului al XX-lea.

În mare, metalurgia fierului utiliza aceleaşi procedee de bază ca

şi în zilele noastre, furnale înalte şi ciocane-berbec, dar toată diferenţa constă în factorul cantitativ. În timp ce un furnal înalt de astăzi „poate consuma în 24 de ore încărcătura a trei trenuri de cocs şi minereu”, în secolul al XVIII-lea, cel mai perfecţionat instrument de acest fel, mai întâi că nu funcţiona decât cu intermitenţa şi, în al doilea rând, sprijinit de o secţie ele afinare cu două focuri de exemplu, nu livra niciodată mai mult de ICC-150 de tone de fier pe an. În zilele noastre, producţia se socoteşte în mii de tone; acum două sute de ani, se vorbea de *cents pesents*, adică de „chintale” a câte 50 de kilograme de astăzi. Aceasta este diferenţa de scară. Ea separa două civilizaţii. Aşa cum scria Morgan în 1877: „Când fierul a izbutit să devină materia cea mai importantă a producţiei, el a fost atunci, în evoluţia omenirii, evenimentul evenimentelor” 125. Un economist polonez, Ştefan Kurowski, susţine chiar că toate pulsaţiile vieţii economice se resimt prin intermediul cazului privilegiat al industriei metalurgice: ea rezumă totul, prevesteşte totul 126.

Dar până la începutul secolului al XIX-lea, „evenimentul evenimentelor” nu se produsese încă. În 1800, producţia mondială de fier, sul) diversele lui forme (fontă, fier forjat, oţel), nu se ridică decât la 2 milioane de tone127, iar această cifră, doar pe jumătate întemeiată, din parte-ne pare foarte umflata”. Pe atunci, civilizaţia economică era cu mult mai mult sub dominaţia fibrei 11 textile (la urma urmei, bumbacul este cel care lansează revoluţia engleză) decât sub cea a fierului.

De fapt, metalurgia ratnânc tradiţională, arhaica, într-un echilibru precar. Ea este dependentă de natură, de resursele ei, de minereul care din fericire se găseşte din abundenţă, de pădurea totdeauna insuficientă, de forţa variabilă a cursurilor de apă: în secolul al XVI-lea, în Suedia, ţăranii fabrică fier, dar numai pe timpul revărsărilor de primăvară; orice scădere a nivelului apelor, acolo unde se înalţă furnalul, atrage după sine şomajul. În sfârşit, nu există deloc sau sunt prea puţini lucrători bine specializaţi, prea adesea ei sunt doar nişte. simpli ţărani, în Alsacia la fel ca în Anglia sau în Urali. Nu exista nici antreprenori, în sensul modern al ouvâmtului. Sunt atâţia stăpâni de forje în Europa, care rămân înainte de toate proprietari funciari şi care lasă în grija vechililor şi arendaşilor uzinele lor de fier! Ultimul risc: cererea este temporară, legată de războaiele care

izbucnesc şi se sting.

Desigur, pentru contemporani, lucrurile se prezentau cu totul în alt fel. Ei spuneau din toată inima, sus şi tare, că fierul este cel mai folositor metal şi avuseseră prilejul cu toţii să vadă o forja (măcar forja unui sat sau pe cea a vreunui potcovar), un furnal înalt, o instalaţie de afinare. Regula rămâne, într-adevăr, producţia locală dispersată sau aprovizionarea de la mică distanţă, în secolul al XVII-lea, oraşul Amiens îşi aduce mărfurile de fierărie de la Tierache, de la mai puţin de 100 de kilometri de pieţele lui, şi le redistribuie la 50 sau 100 de kilometri în jur128. Pentru secolul precedent, suntem în posesia jurnalului unuia dintre negustorii orăşelului austriac Judenburg, din Obersteiermark129, care colectează fierul, oţelul, produsele metalurgice ale forjelor învecinate sau din centrul activ de la Leoben, pentru a le redistribui. Putem urmări, zi cu zi, cu de-amănuntul, cumpărăturile, vânzările, transporturile, preţurile, măsurile, şi ne putem pierde în înşiruirea nenumăratelor sorturi, de la fierul brut, fierul în drugi, până la diferitele oţeluri, la sârmă („germană", cea groasă – *welsch*, cea subţire), fără a mai socoti acele, cuiele, foarfecele, sobele „ustensilele de tinichea. Şi niciunul cara aceste articole nu merge prea departe: chiar oţelul, marfă cu un preţ totuşi ridicat, nu trece Alpii spre Veneţia. Produsele metalurgice nu călătoresc asemenea ţesăturilor, dacă exceptăm unele obiecte de lux, spadele de foledo, armele de Brescia sau, ca să revenim la negustorul nostru din Judenburg, arbaletele de vânătoare pe care i le cere An versul. Marile schimburi de produse metalurgice (în secolul al XVI-lea, pornind din regiunea cantabrica; în cel de al IXVII-lea, din Suedia; în al XVIII-lea, din Rusia) folosesc căile fluviale şi maritime, dar nu este vorba, după cum vom vedea, deck de cantităţi modeste.

Pe scurt, înainte de secolul al XVIII-lea şi chiar de al XIX-lea, în Europa (şi, fireşte, acest lucru este şi mai adevărat în afara Europei), fierul nu este în stare, din cauza masei sale, în producţie şi la utilizare, să încline de partea Lui civilizaţia materială. Ne găsim înainte de prima fuziune a oţ. eXuluji... îniaintea descoperirii pudlajuluj-jnaâfe –, tea generalizării cocsului, înaintea lungii suite de nume şi procedee celebre: Bessemer, Siemens, Martin, Thomas... sânjem" in-a B, e o, ahai j-gnetijjj

La pornire, în afară de China, metalurgii elementare

Metalurgia fierului, descoperită în Lumea Veche, s-a răspândit aici foarte timpuriu, neîndoielnic pornind din Caucaz, încă din secolul al XV-lea î.e.n. Toate civilizaţiile Vechii Lumi au învăţat aceasta meserie elementară, mai devreme sau mai târziu, mai mult sau mai puţin bine. Numai două cazuri prezintă aspecte spectaculoase: dezvoltarea, precoce, a Chinei, care se înfăţişează ca o minune de două ori enigmatică (prin precocitatea sa, pe de o parte, prin stagnarea de după secolul al XIII-lea, pe de alta); dezvoltarea târzie, dar hotă-3 rătoare, a Europei.

China a avut privilegiul indiscutabil al precocităţii: prin secolul al V-lea î.e.n. ea cunoştea topirea fierului; ea a utilizat de timpuriu cărbunele de pământ, şi, *poate*, în secolul al XIII-lea al erei noastre, topirea minereului cu ajutorul cocsului, cu toate că acest din urmă fapt rămâne foarte problematic. EjJEopa iisa-rivi obţine fierul în stare lichidă înainte—colul al XIV-lea, iar topirea cu cocs, Tianu Tta*” a fi avut loc la secolul al XVII-lea, nu devine curentă în Anglia decât, în mare, după anii 1780.

Această precocitate chinezească ridica o problemă. Faru îndoială, folosirea cărbunelui de pământ îngăduie atingerea unor temperaturi înalte; minereurile întrebuinţate, având un conţinut ridicat de fosfor, se topesc de altminteri la temperaturi relativ scăzute; în sfârşit, foalele cu piston, acţionate de oameni sau de roţi hidraulice îngăduie un suflaj continuu şi temperaturi înalte în interiorul furnalelor. Furnale care n-au nimic a face cu ale noastre: sunt, de fapt, nişte „gropi dreptunghiulare de zidărie refractară”; în ele se aşază o serie de *creuzete*, iar cărbunele mineral este îndesat între aceste creuzete care conţin minereul. Acesta au se găseşte, prin urmare, în contact direct cu combustibilul şi i se poate adăuga, după dorinţă, o substanţă sau alta, inclusiv cărbune de lemn. Topirile succesive în creuzete îngăduie obţinerea unui fier maleabil, aproape fără carbon, sau a unui fier carburat într-un grad oarecare, cu alte cuvinte a unui oţel mai mult sau mai puţin maleabil. După două topiri succesive în creuzet, produsul obţinut îngăduie chinezilor să toarne în serie brăzdare de plug sau oale, artă pe care Occidentul nu o va cunoaşte decât ar] CE<02 riiă3L20, de secole măi „târziu. De unefe ipoteza lui A.G. Haudricouât, sprijinită pe date filologice, şi anume că *Flussofen-m* producător de fontă, care succede în secolul al XIV-lea *Stikkofen-uhu*,

furnalul înalt din Stiria şi Austria, nu este decât etapa finală a unui transfer de tehnică chinezească care a ajuns mai întâi în Asia centrala, apoi în Siberia, la turci şi în Rusia130.

13*

Topirea asiatică în creuzet are la activul jsălLJ? altă TFealizare: fabricarea – pe care umî" o socotesc de origine indiană, alţii chinezească – a uniri cel" special» „un oţel cu carbon de înaltă calitate", egal celor mai „bune oţeluri hypereutectoide. de „astăzi. Nauiră a L.fa. bnc. area. lui au rămas un mister pentru europeni până în secolul al XIX-lea. Cunoscut sub numele de oţel de Damasc în Europa, de *pulad joberder* (adică „oţel cu ape"), în Persia, de *bulat* în Rusia, botezat mai târziu *wootz* de către englezi, acest oţel se folosea înainte de toate la fabricarea lamelor de sabie cu un tăiş extraordinar. Atunci când europenii au ajuns acolo, el se fabrica în India, în regatul Golcondei, şi se vindea în lingouri, pe care le-a descris Tavernier, de mărimea unei pâini mici, spune el, şi în greutate de 6 – 700 grame. Ele se exportau mult chiar în Extremul Orient, în Japonia, în Arabia, în Siria, în Rusia şi în Persia. Din acest metal indian, explica Chardin prin 1690, persanii, care preţuiesc propriul lor oţel „mai puţin decât pe acesta, iar pe al nostru şi mai puţin decât pe al lor", fac cele mai frumoase lame de sabie. Caracteristica sa: un aspect moaraţ, un desen „unduit" care se produce în momentul când răcirea în creuzet cristalizează în masa metalului vine albe de-cimentită, o carbură de fier de mare duritate. Acest oţel de foarte mare preţ avea o asemenea faimă încât portughezii, în 1591, capturează pe coastele indiene un transport local, dar niciun fierar din Lisabona sau Spania nu izbuteşte să-l prelucreze. Acelaşi lucru i se întâmplă şi lui Réaumur (1683 – 1757) care pune să i se aducă un eşantion de la Cairo şi îl încredinţează unor meşteri parizieni. Înroşit în foc, într-adevăr, *wootz-ul* se sfarmă sub ciocan, iar „apele" lui pier. El nu poate fi prelucrat decât la o temperatură scăzută sau retopit în creuzet şi turnat. În primele decenii ale secolului al XIX-lea, mulţi savanţi din Occident şi metalurgişti ruşi au studiat cu pasiune secretele z-oofz-ului, iar cercetările lor ar fi, se pare, la originea metalografiei132.

Acest ansamblu de fapte explică de ce i se atri—5 buise Indiei, fără discuţie, paternitatea oţelului de

Damasc. Dar, într-un articol strălucitor, întemeiat pe izvoare

arabe şi persane din secolele al IX-lea şi al XI-lea şi pe izvoare chinezeşti mai vechi, Ali

Mazaheri avansează ipoteza originii chineze a oţelului indian (fabricat în creuzet, să reţinem acest lucru, ca şi lonta chinezească) şi, asimilând *sabia* cu oţelul asiatic topit în creuzet, iar *spada* cu oţelul forjat şi călit al Occidentului, evocă istoria u fantastică a sabiei damaschinate, care se răspândi deşte prin Asia, ajunge în Turchestan şi, prin intermediul cuceririi scitice, în India, apoi în Persia, f în ţările musulmane şi în sfârşit, în Moscovia. Victoriile spectaculoase ale perşilor sasanizi asupra legiunilor romane înarmate cu o sabie scurtă de fier grosolan s-ar datora în primul rând folosirii de către cavaleri a sabiei damaschinate, de o calitate net superioară armelor Occidentului. Şi, până la urmă, „sabiei şi Chinei – ar trebui să le imputăm superioritatea hoardelor asiatice ale căror valuri s-au spart cu zgomot (...) peste lumea romană şi Europa medievală” 133.

Urm în d unei asemenea precocităţi, stagnarea chinezească de după secolul al XIII-lea este o adevărată ciudăţenie. Nu se mai înregistrează niciun progres şi reuşitele turnătorilor şi fierarilor chinezi sunt simple reluări. Topirea cu cocs, *dacă este cunoscută*, nu se dezvolta. Întreaga poveste este încurcată şi greu de lămurit. Dar destinul Chinei, *în ansamblu*, pune aceeaşi tulburătoare problemă, încă prost rezolvată.

Progresele din secolul al XI-lea până în secolul al XV-lea: *în Stiria şi în Daupliine j*

O altă problemă: izbânda târzie a Europei. Începuturile metalurgiei medievale se întrezăresc pe valea râului Sieg şi a Saarului, ori între Sena şi Yonne. Minereul de fier se găseşte mai peste tot; este rar numai fierul aproape pur, fierul meteori-tic, exploatat în Europa încă din epoca La Tene. Sfărâmat, spălat, ars dacă este cazul, minereul este 136

aşezat în straturi succesive, alternând cu straturi de cărbune de lemn, în interiorul unui cuptor, de forme foarte variabile. Astfel în pădurea Othe, între Sena şi Yonne, gropi săpate în coasta dealului constituiau cuploare rudimentare, nezidite, aşa-numitele „*fours* a *vent*”, „cuptoare cu vânt”. După aprindere, în două sau trei zile, se obţinea o mică masă de fier spongios, cu numeroase scorii, care trebuia lucrat apoi în forjele de mină, reîncins (supus la mai multe încălziri), apoi

bătut pe nicovală134

Cuptoare mai complicate, zidite, dar încă neînchise, au apărut devreme; ele nu se mai mulţumesc cu o aerare naturală (ca cea a unui simplu horn). Astfel, cuptorul de la Landenthal, în Saar, scos la lumină de săpăturile arheologice şi care a funcţionat între 1.000 şi 1100, cu pereţii lui de chirpici şi de şipci de lemn lipite cu lut, măsoară 1, 5 m înălţime, O, 65 în diametru maxim (forma lui este conică), are două dispozitive de suflare a aerului135. Cu câteva neînsemnate deosebiri, cam la fel sunt cuptoarele corsicane, catalane, normande (acestea tratează minereul suedez, *ossmurd*), împrejmuite cu zid, dar neînchise în partea de sus, animate de instalaţii de suflare mediocre, totul de un randament slab. Un ordin de mărime: un minereu cu un conţinut de fier de 72% ar da o masă metalică de ordinul a 15%. Bineînţeles, la fel stau lucrurile, după secolul al XI-lea, şi în ce priveşte metalurgiile primitive, cele ţărăneşti (atât de dinamice) ale Europei sau cele ale popoarelor slab dezvoltate ale Vechii Lumi13.

Începând din secolele al iXI-lea şi al XII-lea, roata hidraulică a determinat în Europa progrese hotărâtoare, foarte lente, dar care, de bine de rău, se vor împământeni în toate marile regiuni producătoare. Forjele de pe malul nurilor iau locul forjelor de pădure. Curgerea apei mişcă foaie uriaşe, maiuri care isfarmă minereul, ciocane care bat fierul după repetatele lui treceri prin foc. Aceste progrese însoţesc instalarea furnalului înalt, odată cu sfârşitul secolului al XIV-lea. Apărut în Germania (sau poate în Ţările de Jos), el ajunge imediat în Franţa de est, de pildă în valea superioară a Marnei, pe când în Poitou, Bas-Maine şi în toată Franţa de vest, forjele „de *mwă*" se menţin în interiorul pădurilor până în secolul al XVI-lea137.

Exemplul Stiriei ilustrează bine noile progrese: în secolul al XIII-lea apare *Rennfen*erul (cuptorul de reducere directă) în întregime zidit, cu foaie de mină; în cel de-al XIV-lea *Sturkofen*-ul (cuptor cu lupă), mai înalt decât cel precedent şi cu o instalaţie hidraulică de suflat aerul; odată cu sfârşitul aceluiaşi secol, furnalele înalte, asemănătoare cu *Stuckofen-ul*, dar şi mai înalte, având o cuvă plasată înaintea creuzetului, grupate în *Blâh-haits* (numele său apare într-un document din J3<S9). (Elementul important, odată cu instalarea enormelor foaie de piele, mişcate de apă, şi a cuvelor furnalelor înalte, este faptul că se ajunge pentru prima oară la *fuziune*; altfel spus că

topi-y re-îâS5 lui" a Tost: „de. scoperi tă" în secolul al XIV-lea. Începânef de atunci, pornind de la fontă, linia lor comună de start, se obţine după dorinţa fierul, prin decarburare avansată, sau oţelul, prin decarburare incompletă. În Stiria toate străduinţele se îndreaptă spre producerea oţelului138. Dar, cel mai adesea, metalurgia veche, până la inovaţiile de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, ajunge la un „fier oţelit" şi nu la oţel.

Între timp, despărţindu-se de furnalul înalt, forja se deplasează spre aval. căci dacă uzina şi-ar fi păstrat unitatea, ar fi devenit un prea mare consumator de combustibil, cu greutăţi de aprn-virionare. Un crochiu din 1613 reprezintă un *El ăhhaus* singuratic, despărţit de forja sa t? are\ în aval. funcţionează în legătură cu el. Această forjă posedă un ciocan". mare mişcat de apă, „ciocanul german", *le martinet* „ciocanul berbece": o enormă bârnă de stejar constituie „coada": masa de fier de la capătul ei poate cântări între 500 şi 600 de livre, ea este ridicată de către o roată cu tacheţi care o lasă apoi să cadă pe nicovală. Această enormă forţă de lovire a devenit necesară pentru 138

a prelucra metalul brut, produs începând de atunci în mari cantităţi. Cu toate acestea, deoarece fierul trebuie prelucrat la nesfârşit, există şi ciocane mici, numite italieneşti, cu lovituri precipitate, al căror prototip a venit probabil din Brescia, vechea ca-oitală a fierului, prin intermediul lucrătorilor din Friuli139

Un alt exemplu ilustrând progresele metalurgiei ne va purta în Alpii de vest; el are meritul de a semnala rolul considerabil al cartusierjilor, în realizarea acestui prim avânt al ei. Încă din secolul al XII-lea, aceştia se stabiliseră în Stiria, Lombar-dia, Carintia, Piemont şi sunt „intim asociaţi cu însăşi inventarea siderurgiei (pre) moderne". În Dauphine, la Allevard, ei ar fi fost inventatorii fontei încă din secolul al XII-lea, în orice caz cu mult mai devreme decât în Stiria ori aiurea, din cauza utilizării precoce a unei ventilaţii brutale datorită unor enorme *ventilatoare* hidraulice, care captează întreaga forţă a unui torent alpin. Odată cu sosirea lucrătorilor din Tirol (încă din 1173), o metodă de afinare a fontei, prin foc de cărbune de lemn şi adaos de fier vechi, ar fi îngăduit fabricarea oţelului, zis *natural*. Toată această cronologie nu este prea sigură1*O.

În fapt, fiecare centru a avut etapele sale specifice, metodele sale, mai ales pentru afinare, secretele, clienţii, opţiunile lui privind

diversele produse. Cu toate acestea, tehnicile, de oriunde ar veni ele, au tendinţa să se generalizeze, dacă nu altcumva, prin mişcarea dintr-un loc în altul a meseriaşilor gata oricând să se deplaseze. Prin J450, un mic exemplu, doi lucrători „de baştină din Liège” primesc un loc, pe râul Avelon, aproape de Senlis, „ca să facă o cădere de apă spre a ridica o turnătorie sau fierărie” 141.

Toate furnalele înalte devin, puţin mai devreme sau puţin mai târziu, cuptoare cu foc continuu: după fiecare turnare, cuptorul este imediat reîncărcat cu minereu şi cărbune de lemn. Întreruperile, pentru reparaţii sau aprovizionare, se fac la 19 intervale din ce în ce mai mari. Iar furnalele nalte cresc: între 1500 şi 1700 ele îşi dublează apacitatea atingând până la 4 – 5 m^3 şi dau zilnic iouă tone de fontă în fuziune142. Se generalizează le asemenea obiceiul de a „recăli” fierul în fonta! fuziune pentru a-i spori conţinutul de carbon.

yreconcentrările

Iu ajutorul războiului, cresc cererile de armuri, abâi, suliţe, archebuze, tunuri, ghiulele… Aceste ereri imperioase nu au, evident, decât o durată imitată. Reprofilările continuă să fie dificile, dar lin fier şi din fontă se fac. ustensile de bucătărie, caune, oale, grătare, mâţe, plăci pentru cămin, răzdare de plug. Aceste multirjle cere. îi luând rogor în… atrag după sine concentrări, sau mai îne-zis preconcentrări, destul de slabe încă, căci Fălî Spârturâle, combustibilul, forţa motrice mobizabila într-un punct, aprovizionarea cu alimente, lura sacadată a activităţii nu îngăduie reuniuni rea strânse.

La sfârşitul secolului al XV-lea, Brescia număra este 200 de fabrici de arme, adică *botteghe*, ateiere ale câte unui meşter cu 3 sau 4 lucrători. Un ext vorbeşte de 60.000 de persoane care prelurează fierul, cifră exagerată, cu toate că trebuie a punem la socoteală, până în depărtata Val Ca-îonica, pe lucrătorii de la cuptoare (*torni*), de la orje (*fucine*), de la roţile hidraulice (*mele*), pe apătorii şi minerii care extrag minereul, pe căruaşii care îi asigură transportul, pe toţi oamenii mprăştiaţi pe o rază de 20 sau 30 de kilometri i jurul oraşului143.

În secolul al XVI-lea, aceeaşi situaţie există şi-i Lyon, care colectează, de la mai bine de 100 le kilometri de jur-împrejur, produsele unei mul-imi de mărunte centre metalurgice. La Saint-Itienne, produsele sunt, în ordinea importanţei: rticolele de fierărie, archebuzele, halebardele şi, a cantitate mai mică, garniturile

de spadă şi de iumnal; la Saint Chamond, articolele de fierărie, H

arclicbuzele, cataramele cu cârlig, inelele, pintenii, pilitura de fier şi ustensilele necesare pentru depănatul sau vopsitul mătăsii: lighene de arama, fuse de vârtelniţă... Centrele secundare se ocupă cu fabricarea cuielor, ca Saint-Paul-en Jarez, Saint-Martin, Saint-Romain, Saint-Didier; Terre Noire fabrică articole de fierărie; Saint-Symphorien *idles ou pots de fier* – oale sau vase de fier; Saint-An-dre unelte pentru agricultură: sape, piese de fier pentru plug. Aşezat mai la o parte, Viveroles produce *catnpanes des muletes* – tălăngi de catâri (acesta este poate locui de origine al clopoţeilor pe care marii negustori italieni de la Lyon îi exportă în afara regatului); Saint-Bonnet-le-Chiteau îşi face faimă din fabricarea foarfecilor de tuns oile – *forces a tondreui*.

Meşteşugarii, cei care fac cuie bunăoară, îşi aduc chiar ei marfa în marele oraş, împlinind încărcătura animalului lor cu o cantitate oarecare de cărbuni. Ceea ce dovedeşte că această industrie întrebuinţează cărbunele de pământ, că la Lyon i se cunoaşte întrebuinţarea la încălzitul domestic (chiar la cuptoarele de var din cartierul Vaise), că produsul finit al metalurgiei circulă mai bine, sau mai puţin rău, decât produsul brut.

lli. elEiâa-iJSE –enţă? îl S P11 acolo unae ap cale fluvială sau o cale maritimă: Rinul, Baltica, McTIse7-goaFuTGasconiei, Uralul. În Biscaya, prezenţa oceanului, a unei zone de munte, cu apele ei repezi, cu pădurile ei de fag, cu bogatele ei zăcăminte, explică prezenţa unei metalurgii importante. Spania mai vinde încă fier Angliei la mijl41 locul secolului al XVIII-lea, şi cu fier spaniol îşi

Să cercetăm, la Nürnberg, feluritele activităţi ale fierarilor din oraş şi din jurul oraşului, pe cele ale metalurgiei suedeze în secolul al XVII-lea, avântul industriei din Ural în cel de-al XVIII-lea înfăţişările industriei din Biscaya sau din regiunea Liège: pretutindeni se impun aceleaşi constatări în legătură cu modicitatea unităţilor de producţie, cu relativa lor dispersie, cu greutăţile de transport. L xistă-r-jixrare decât acolo unde apare o le maritimă: Rinul. Bălţi echipează englezii navele care luptă pe mare împotriva flotelor hispanice145.

Câteva cifre

Am spus ca, avansată pentru perioada din jurul anului 1800, o evaluare a producţiei mondiale la 2 milioane de tone este cu siguranţă

excesivă. Presupunând că, înaintea Revoluţiei industriale, producţia mondială a reprezentat de două sau de trei ori pe cea a Europei, aceasta din urmă, în preajma lui 1525, n-a depăşit în niciun fel (după John Nef) 100.000 tone; pe la 1 540 (după Ştefan Kurowski146 de la care luam şi cifrele care urmează) putea fi 150.000 tone; pe la 1700, 180.000 tone (din care 22.000 pentru Anglia şi 50.000 pentru Suedia); pe la 1750, 250.000 (din care 22.000 pentru Anglia, 25.000 pentru Rusia); pe la 1790, 600.000 (din care 80.000 pentru Anglia, 125.000 pentru Franţa, 90.000 pentru Suedia, 120.000 pentru Rusia). În 1810, producţia europeană nu era încă decât de 1100.000; în 1840, de 2 800.000, din care aproape jumătate pentru Anglia. Dar în acel moment, prima Revoluţie industrială îşi începuse lucrarea.

În anii 1970, Europa *lato sensu* însemna 720.000.000 tone de oţel. Ceea ce vrea să spună că pe toată întinderea de timp pe care o acoperă această carte, epoca fierului nu se instaurase încă. Dacă trecem, mergând înapoi, marele prag al Revoluţiei industriale şi continuăm să urcăm în sus pe firul timpului, vom vedea rolul fierului mi-o şorându-se, va trebui să redăm fierului rezerva prudentă care a caracterizat comportamentul lui sul) Vechiul Regim. Până la urmă, vom regăsi la capătul cursei epoca homerică, în care armura unui războinic „valora trei perechi de boi, o sabie-şapte, zăbala calului mai mult decât calul” 147. Epoca „noastră”, cea de care se ocupă această carte, stă încă, de la un capăt la altul al ei, sub domnia lemnului omniprezent.

142

143

Celelalte metale

Noi, istoricii, avem obiceiul se aşezam în rândul întâi producţia sau comerţul de masă; nu mirodeniile, ci zahărul, sau şi mai bine grâul; nu me-talelei rare, ci fierul, temeiul vieţii de fiecare zi, chiar în aceste secole nu prea lacome încă de serviciile lui. Această viziune este corectă în ce priveşte metalele rare, dar de întrebuinţare foarte modestă: antimoniul, cositorul, plumbul, zincul, cel din urmă folosit numai la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Dar discuţia nu este închisă, şi mai va până acolo, în ce priveşte metalele preţioase, aurul şi argintul. Acestea dau loc la speculaţii, la întreprinderi pe care fierul, proletar, nu le cunoaşte. Pentru argint au fost risipite comori de ingeniozitate, cele

pe care le dezvăluie frumoasele scheme din cartea lui Agricola despre mine sau secţiunea impresionantă prin puţurile şi galeriile de la Saint-Martin-aux-Mines, în Vosgi. Pentru argint au fost deschise şi utilate preţioasele zăcăminte de mercur de la Almaden în Spania (metoda amalgamării face din argint, în secolul al XV-lea şi mai ales începând din cel de-al XVI-lea, un metal de producţie industrială); pentru argint au fost înfăptuite progresele miniere (galeriile, sleirea apei din puţuri, aerisirea).

S-ar putea chiar susţine că pe atunci arama joaca un rol egal, chiar superior celui jucat de fier. Piesele de bronz sunt aristocraţia pieselor de artilerie. Coca de navă căptuşită cu aramă se generalizează în secolul al XVIII-lea. Încă din secolul al XV-lea, dubla fuziune a aramei prin procedeul cu plumb a degajat argintul amestecat în mine-reurile cuprifere. Arama este cel de-al treilea metal monetar, alături de aur şi argint. Ea este „pe deasupra, favorizată de facilitatea relativă a metalurgiei sale specifice (un cuptor cu reverberaţie poate livra zilnic 30 de tone de aramă) şi de primul capitalism, ceea ce explică dezvoltarea spectaculoasă a minelor de aramă de la Mansfeld, în Saxa, în secolul al XVI-lea, mai târziu bo*om-ul di*n secolul aii XVII-lea al aramei suedeze şi, în sfâişit, marea speculaţie pe care o piovoacă în acelaşi moment arama japoneza, monopolizată în finalul cursei de către Oo*st Indische Companie.* J, i-cques Ceeur, şi încă mi-ai mult Fuggerii, au fost regi ai aramei. Chiar în secolele următoare, la bursa din Amsterdam, putem merge, cu ochii închişi, pe aramă!

*4 O stradă din Delft, prin 1659. Case de cărămida, o-bloane de lemn, panouri vitrate „oarbe, Amsterdam, Rijksmu-seum.

—. ţi;
1} *f.*
„/
... *1*!
e! *ţ*
!, i
fii.

ÎS. Un sat mare în apropiere de Nürnberg, în 1600: vreo cincizeci de case, dintre care patruzeci au acoperişuri de paie (pe desen apar într-o tentă mai închisă), zece cu acoperişuri de ţiglă Imai deschise); două mori (una dintre ele are două roţi), pajişti, ogoare. Satul este înconjurat cu o palisadă. (Haup-tamt fur Hochbauwe-sen, Nürnberg.)

Capitolul VI REVOLUŢII ŞI ÎNTÂRZIERI TEHNICE

Procedura instanţelor tehnice este greoaie. Printre chichiţele lor, inovaţia se strecoară cu încetineală. Artileria, tiparul, navigaţia oceanică sunt marile revoluţii tehnice dintre secolele al XV-lea şi al XVIII-lea. Dar acesta este un fel de a vorbi. Niciuna nu se realizează în galop. Şi numai ultima sfârşeşte prin a da naştere unui dezechilibru, unei „asimetrii" a lumii. De obicei, totul se termină printr-o difuziune: cifrele arabe, praful de puşcă, busola, hârtia, viermele de mătase, tiparul… Nicio inovaţie nu rămâne în serviciul unui grup, a unui stat, a unei civilizaţii. Sau ceilalţi într-adevăr nu au nevoie de ea. La locul lor de origine, tehnicile noi se împământenesc atât de încet încât vecinul are tot timpul să se mire de ele, să se informeze, în Occident, artileria îşi face oarecum apariţia la Crécy, sau mai degrabă în faţa Calais-ului, în 1347; dar ea nu devine un element major al răzbbaâelor europene decât începând cu expediţia lui Carol al VIII-lea în Italia, în septembrie 1494, adică după un secol şi jumătate de gestaţii, de experienţe, de pălăvrăgeală.

Mai ales anumite sectoare rămân stagnante: în domeniul transporturilor – tocmai în momentul în care lumea înfăptuieşte întâia ei unitate maritimă, începând de la Magellan –, în domeniul 14S agriculturii, ale cărei progrese revoluţionare nu afectează decât sectoare restrânse şi se pierd în masa gesturilor de rutina, vom regăsi încetineala. neputinţele dezesperante ale alterat, dar nu abolit încă.

TREI MARI INOVAŢII TEHNICE

Originile prafului de puşcă

Un naţionalism. occidental" îi îndeamnă pe istoricii ştiinţei şi tehnicii să nege sau să minimalizeze împrumuturile pe care Europa le-a făcut de la chinezi. Orice ar spune Aldo Mieii1, de altfel excelent specialist în istoria ştiinţelor, descoperirea prafului de puşcă de către chinezi nu este „o legendă", încă din secolul al IX-lea al erei noastre, ei

îl fabrică cu salpetru, sulf, cărbune de lemn pulve Hzăfr Tot chinezeşti, primele arme de fac-al-dafârdân jecolul, ai... Xt-lea, 3 ăf-primul tun chinezesc *datat* este numai din 1356?

Să fie vorba în Occident de o descoperire concomitentă? S-a atribuit invenţia pulberii, fără dovezi, însăşi marelui Bacon (1214 – 1293). Tunul apare în mod sigur prin 1314 sau 1319 în Flandre; la

Metz în 1324; la Florenţa în 1326; în Anglia în

13273; în 1331, la asediul oraşului Cividale da

Friuli4; poate pe câmpul de luptă de la Crécy

(1346) unde „*Ies bombardiaux*" englezeşti n-au făcut decât „să-i lase cu gura căscată" pe francezii lui Filip al VI-lea de Valois, după spusele lui

Froissart. Mai sigur este faptul că Eduard al

III-lea l-a întrebuinţat în anulj următor, în faţa

Calais-ului5. Dar noua armă nu intervine cu adevărat decât în secolul următor, în timpul dramaticului război husit, în inima Europei: răsculaţii au căruţe cu piese de artilerie uşoară, încă din 1427.

În sfârşit, artileria joacă un rol hotărâtor la sfârşitul războaielor lui Carol al VII-lea împotriva englezilor, de data aceasta în favoarea învinşilor din ajun, un secol bun după Calais. Această nouă importanţă este legată de desc Qnerirea, *x*>*xi* ţa este legată ce oeşej Qpeaisa»-4>. 142C5., a pylberii, material – în formă, de praf ou o combustie instantanee şi sigură, pe care n-o ofereau vechile amestecuri, a căror materie compactă nu permitea co-penetraţia aerului.

Totuşi, să nu ne imaginam că este vorba de o 147 prezenţă regulată. Ştim vag că artileria joacă un ol în Spania şi în Africa de nord încă din secolul, 1 XIV-lea. Dar iată-ne, în 1457, înăuntrul zidurilor Ceutei pe coasta marocana, în acest oraş imortant pe care portughezii îl ocupă din 1415 şi e care maurii îl ataca1 din nou. Să ascultăm un Dldat aventurier ajuns până acolo ca să-i comata pe necredincioşi: „Le trasem pietre din maşiile noastre cu destulă izbândă... De parte-le, mau-i aveau trăgătorii lor înarmaţi cu săgeţi şi praş-i... Ei traseră şi cu câteva catapulte în tot timpul lei" 7. Cu toate acestea, sub zidurile Constantino-alului, cu patru ani mai înainte, în 1453, turcii ilosiseră împotriva oraşului un tun monstruos... ar chiar în Spania, la asediul oraşului Burgos, 1475 – 1476, se mai află încă în serviciu cata-ilte. La toate aceste detalii se poate adăuga fap-l că salpetrul era cunoscut în

Egipt, prin 1248, b numele de „zăpadă chinezească”. Că tunuri în cu siguranţa în uz la Cairo, încă din 1366, şi Alexandria, în 1376; că ele sunt obişnuite în ipt şi Siria în 1389. Această cronologie: Calais 47, China 1 – 356 etc. nu stabileşte totuşi o priorie a unuia sau altuia în ceea ce priveşte inventa-i tunului. Carlo Cipolla socoteşte, cu toate; stea* că la începutul secolului al XV-lea tunul inezesc ar fi egalat, ar fi depăşit chiar, pe celi Europa. Dar la sfârşitul secolului, artileria eu-seană a devenit net superioară faţă de tot ce tuse fabrica Asia. De unde surpriza înspăimânoare pe care o provoacă apariţia tunurilor Eupei în Extremul Orient, în secolul al XVI-lea8. fond, artileria chineză n-a ştiut sau n-a putut evolueze, să se adapteze cerinţelor războiului, n 1630, un călător notează că în cartierele perice ale oraşelor chinezeşti „se toarnă tunuri, n-au nici deprindere, nici iscusinţă să le mească” 9.

tiler-ia devine mobilă început, piesele de artilerie sunt arme uşoare, „te, aprovizionate cu pulbere (aceasta, rara, 148

costa scump) cu zgârcenie. Şi nu totdeauna se ştie cu precizie ce trebuie să înţelegem, la drept vorbind, prin numele sub care sunt pomenite. Astfel *ribaudequin* ar fi un ansamblu de ţevi (asemănătoare ţevilor de archebuza) legate strâns împreună, încât s-a putut vorbi în legătură cu ele despre mitralieră!

Apoi piesele cresc, de la 136 la 272 kilograme în medie sub domnia lui Richard al II-lea (1376 – 1400), după eşantioanele păstrate la Turnul Londrei, în secolul al XV-lea, ele sunt câteodată bombarde uriaşe, ca acel *Donnerbiichsen* din Germania, monstruoase tuburi de bronz întinse pe culcuşuri de lemn şi a căror deplasare punea probleme aproape insolubile. Tunul minune – *der Strauss*, struţul – pe care oraşul Strasbourg îl împrumuta împăratului Maximihan, în 1499, pentru a aduce la supunere Cantoanele elveţiene, se mişca atât de încet încât abia izbuteşte să nu cadă în mâinile duşmanului. Un accident mai banal: în martie, 1500, Ludovic Maurul aduce din, Germania la Milano „şase guri de artilerie grea”: două se rup în drum10.

Încă înainte de această epocă se ivisje o artilexia de calibru înmortant, relaţix mob. ijapjă să ur „meze-3 plâsarile trupei: artileria fraţilor Bureau, de-pâl3 a7 instrument al victoriilor lui Carol al VII-lea la Formigny (1450) şi la Castillon (1453). O artilerie mobilă trasă de boi există în Italia: o vedem în neînsemnata înfruntare de la Molinaoela, în 146711. Dar tunul suit pe afet, cu atelajele lui de cai

viguroşi, nu-şi face intrarea în Italia, spre spaima cetăţenilor paşnici, decât împreună cu Carol al VIII-lea, în septembrie 1494. El aruncă ghiulele de fier, a căror folosire se generalizează repede, şi nu de piatră ca mai înainte, iar aceste proiectile nu mai ţintesc doar casele oraşului asediat, ci şi zidurile. Regula de până atunci a jocului decidea rezultatul – albă sau neagră – în funcţie de apărarea sau predarea porţilor, dar nicio cetate nu rezistă acestor bombardamente. Căci piesele erau aduse chiar la picioarele meterezelor, pe malul exterior al şanţului şi erau imediat puse în adăpost, „*sous taudis*", „sub şandrama", spune Jean d'Autori, cronicarul lui Ludovic I-lea.

astă violenţă a dat naştere, pentru mai mult; izeci de ani, slăbiciunii cronice a cetăţilor: zele lor se dărâmau ca nişte decoruri de tea) ar încetul cu încetul, se organizează riposta: rzele fragile de piatră cedează locul metere-şroase de pământ, abia înălţate, în care ghiu-se înfundă în curată pierdere, iar pe plat-e cele mai înalte – *Ies cavaliers* – se mia artileria de apărare. Mercurio Gattinara12, irul lui Carol Quintul, afirma prin 1530 că de ajuns 50 de piese de artilerie pentru a a adăpost de francezi supremaţia împăra-n Italia13. În 1525, fortăreaţa Paviei imo-*îs*. armata lui Frâneisc I, pe care impevor surprinde, atacând-o din spate, la 24 le. Marsilia rezistă în acelaşi fel în faţa lui Quintul, în 1524 şi în 1536; Viena în faţă, în 1529; mai târziu Metz-ul, în 1552 –! faţa imperialilor. Aceasta nu înseamnă că nu puteau fi încă luate prin surprindere: în 1544; Calais în 1558; Amiens în 1596.: e acestea, se presimţea chiar de pe atunci fortăreţei, instaurarea domniei războaieinte de asediu şi de apărare, din care va rutal, dar cu mult, mai târziu, strategia lui al II-lea sau cea a lui Napoleon, care nu i preocupaţi de luarea oraşelor, ci de distru-rţelor vii ale adversarului, timp, artileria se perfecţionează încetul cu Ea se raţionalizează, redusă de Carol în 1544, la 7 calibre, de Henric al II-lea ibre; cele mai mari, afectate asediilor sau oraşelor, trag la 900 de paşi; celelalte, zisă „de câmp", la numai 40014. După care va fi lentă: în Franţa, de exemplu, sis-neralului de Vallière, care datează de la al XV-lea, va dura până la reforma lui al (1776), ale cărui frumoase tunuri vor i războaiele Revoluţiei şi ale Imperiului. 150

Artileria la bordul navelor

Foarte devreme, tunul s-a instalat pe nave, dar şi acolo într-un fel foarte ciudat, deconcertant. Încă în 1338, deci înainte de Crécy, el se

află la bordul navei engleze *Mary of Tower*; dar cu vreo treizeci de ani mai târziu, în 1372, „40 de corăbii mari” castiliene, în largul portului La Rochelle, distrug cu tunurile** lor câteva nave englezeşti, care, în ce le priveşte, sunt cu toate lipsite de artilerie şi incapabile să se apere15. Dar, după spusele specialiştilor, armamentul de artilerie al navelor engleze devenise un lucru obişnuit în jur de 1373! La Veneţia, nimic nu dovedeşte că artileria navală s-ar fi aflat la bordul galerelor Senioriei în timpul războaielor inexpiabile împotriva Genovei (1378). Dar în 1440, probabil mai devreme, acest lucru este fapt împlinit, la fel ca pe bordul navelor turceşti, fără îndoială. În 1498, în orice caz, aproape de insula Mitilene, un *schierazo* turcesc de mai bine de 300 *botte* (150 de tone), angajat într-o ciocnire cu patru galere veneţiene, lei atacă cu lovituri de bombardă şi, mai eficace decât ele, le atinge de trei ori cu ghiulele de piatră, dintre care una de 85 de livre16.

Desigur, această operaţie de instalare la bord a artileriei nu se face nici într-o zi şi nici fără necazuri. Pe mare nu există tunuri cu ţeava lunga, cu tir direct şi bătaie în plin înainte de 1550, dată aproximativă; în secolul al XVI-lea, sabordurile în flancul vaselor rotunde nu apar încă în mod obişnuit. Corăbii înarmate şi neînarmate coexista, oricât ar fi de mare primejdia. Am citat neplăcuta întâmplare a englezilor în faţa portului La Rochelle, în 1372. Dar pe Atlantic, în timp ce flota franceză, prin 1520, posedă artileria ei, navele comerciale portugheze nu o au. În 1520!

Cu toate acestea, odată cu secolul al XVI-lea, sporirea flotei obligă în curând toate navele să aibă guri de foc şi artilerişti specializaţi pentru a le servi. Corăbiile de război şi corăbiile comerciale nu se deosebesc unele de altele: toate sunt înarmate. i1 De unde, în secolul al XVII-lea, stranii dispute de etichetă. Căci pe vremea lui Ludovic al XIV-lea, vasele de război au dreptul la saluturi speciale atunci când intra în porturi, cu condiţia (despre; are se discută) de a nu transporta mărfuri; iar: Je transporta toate.

Acest armament naval care se generalizează se upune curând unor reguli aproape fixe: atâţia oanem, atâtea guri de foc pentru tona de încărcătură, nea din secolul al XVI-lea, încă în cel de-al XVII a, o piesă de artilerie pentru 10 tone. Încât despre o navă engleză ancorată în aprilie 1638 la andar Abbas, pe coasta fierbinte a Persiei, pum spune că este subînarmată: pentru 300 de tone, mai 24 de piese. Regula este

evident grosolana: istii nava şi navă, tun şi tun, şi multe alte crini de înarmare, dacă n-ar fi decât numărul de meni. În Mediterana şi, curând, pe în terminalele drumuri ale Indiilor, navele engleze, încă de sfârşitul secolului al XVI-lea, sunt de obicei sua-înarmate, având mai mulţi oameni şi mai multe iuri decât altele; cursivele lor, debarasate de inuri, permit o apărare mai supla. Acestea sunt: va din cauzele succeselor lor17, îxistă şi altele. Multă vreme asupra mărilor unise nava mare, mai sigură, mai bine apărată, văzută cu tunuri mai numeroase, de un cali-mai mare. Dar în secolul al XVI-lea, navele i fac o uluitoare cariera *comercială*, deoarece încă repede, nu dorm în porturi; *războinică*, dacă izbutesc să se înarmeze mai bine. Acest u i-l explică lui Richelieu, în noiembrie 1626, fierul de Razilly: „Ce a făcut de temut, cele sus amintite nave mari, este pricina că ele tă tunuri mari, iar navele mijlocii nu puteau a dintre acestea, decât din cele mici – care; rău în stare să străpungă bordul unei nave. Dar acum această nouă invenţie este chinta mării, încât un vas de două sute de tone tă tunuri la fel de mari ca şi un vas de opt 18. În caz de întâlnire, *cel* mare riscă chiar e în dezavantaj: cel mic, mai uşor manevra-nai rapid, poate să-l atingă după voie în un-ile sale moarte. Pe cele şapte mări ale lumii, 152

Izbânda olandezilor şi englezilor a fost izbânda tonajelor mici şi mijlocii.

Archebuze, muschete, puşti

Este imposibil să spunem când anume, exact, şi-a făcut apariţia arehebuza. Spre sfârşituil secottului al XV-lea, rara îndoiala; practic, odată cu primii atî Tlâr Tecolului al XVI-lea. În 1512 la asediul Bresciei, după *le Loyal Serviteur*, apărătorii „începură a trage artileria lor şi *archebutele* lor (/<? 5 *arquebutes*) des ca muştele” 19. Archebuzele, şi nu bombardele sau culevrinele, vor veni de hac cavalerilor de altă dată. Artileria a pus în primejdie fortăreţele şi, pentru un timp, chiar şi oraşele. Un proiectil de archebuză în patru muchii doboară în 1524 pe nobilul senior Bayard. „Să fi dat dumnezeu să nu se fi născocit niciodată această nenorocită unealtă”! va scrie mai târziu Monluc, care ne spune că a recrutat în 1527, pentru domnul de Lautrec şi pentru expediţia lui, care urma să sfârşească atât de rău în faţa Neapolelui, 700 – 800 de oameni în Gasconia, „ceea ce eu făcui în puţine zile (...) printre care erau patru ori cinci sute de archebuzieri, atâţia cât nu erau încă în Franţa în acele vremuri” 20.

Aceste observaţii, şi încă altele, lasă impresia că armatele din serviciul Franţei aveau la începuturile acestei transformări o întârziere faţă de trupele germane, italiene şi mai ales spaniole. Cuvântul francez este un calc, la început după cuvântul german: *Hackenbiichse*; de unde forma *haquebute*. Apoi, după cuvântul italian: *archibugio*, care dă *arquebuse*. Aceste ezitări sunt poate caracteristice. Tot felul de cauze explică dezastrul francez de la Pavia, din 1525, inclusiv proiectilul greu al arche: buzierilor spanioli. După aceea, francezii vor spori numărul archebuzierilor (unul pentru doi suliţaşi). Ducele de Alba va merge mai departe şi, în Ţările de Jos, îşi va împărţi infanteria în două mase egale: tot atâţia archebuzieri cât şi suliţaşi. În Germania, în 1576, raportul este de 5 suliţaşi pentru >3 3 archebuzieri.

Într-adevăr, ar fi fost cu neputinţă să elimini ţa, „regina armelor", cum se mai spunea încă secolul al XVII-lea, căci archebuzele, care treau sprijinite pe furcă, încărcate şi reîncărcate, căror fitil trebuia aprins, se mânuiau foarte în

Chiar atunci când mi-ebeta-aolocvuse ai" cher

za, Gustav Adolf menţinea încă un suliţaş peni doi muşchetari. Schimbarea nu este posibilă cât odată cu puca, muscheta. psţie. cţionată, ima.

Qatăin…163, O „iatraţă în serviciu în armata franză în 1703; odată cu folosirea cartuşului de hârt *p*e care armata Marelui Elector îl cunoaşte încă în 1670, armata franceza numai din 1690; în îrşit, odată cu adoptarea baionetei care va surima dualitatea funciară a infanteriei. Orice inanterie din Europa avea, la sfârşitul secolului al

EVII-lea, puşcă şi baionetă: dar evoluţia ceruse louă secole21.

În Turcia lucrurile s-au desfăşurat şi mai încet, în timpul! bătăliei de la Lepanto (1571), pe galerele turceşti se aflau mult mai mulţi arcaşi decât archebuzieri. Şi încă prin 1603, o navă portugheză atacată de galere turceşti în dreptul Negropontelui se trezeşte „acoperită de săgeţi până la gabie" 22.

Producţie şi buget o

Artileria şi armele de foc atrag după ele o uriaşă transformare a războiului dintre state, a vieţii economice, a organizării capitaliste a producţiei de arme.

Încetul cu încetul, se schiţează, fără a se contura limpede, o anumită concentrare industrială, căci industria de război rămâne

diversificată: cel care fabrică pulbere nu fabrică ţevi de archebuză, sau arme albe, sau piese mari de artilerie; apoi, energia nu se concentrează, după voie, într-un punct dat; trebuie să alergi după ea, de-a lungul apelor, prin zonele forestiere.

Numai statele bogate sunt în stare să facă faţă cheltuielilor fabuloase ale noului război. Ele vor elimina marile oraşe independenţe, care se vor fi menţinut multă vreme ia înălţimea sarcinii lor. În trecere, în 1580, Montaigne admiră încă magaziile de arme, la Augsburg23. El ar fi putut, la Veneţia, să admire Arsenalul, enormă întreprindere cu, la acea epocă, 3.000 de lucrători, pe care marele clopot de la San Marco îi cheamă zilnic la lucru. Toate statele, bineînţeles, au arsenalele lor (Brâncisc I întemeiază 11 şi regatul număra 13 la sfârşitul domniei sale); toate au mari depozite de arme: sub Henric al VM-lea, principalele, în Anglia, sunt cele de la Turnul Londrei, de la Westmimster, de \la Greenwkh. În Spania, politica Regilor Catolici s-a sprijinit pe arsenalele de la Medina del Campo şi de la Malaga24: Padişahul le are şi el pe ale lui, la Galata şi la Top Hane.

Dar arsenalele europene rămân cel mai adesea, până la revoluţia industrială, mai mult o juxtapunere de şantiere, de unităţi artizanale, decât manufacturi cu o organizare raţională a sarcinilor. Ba, de multe ori, meseriaşii lucrează pentru Arsenal la ei acasă, la distanţe mai mult sau mai puţin mari. E chiar prudent să ţii departe de oraşe morile unde se fabrică pulberea. Acestea se aşază de obicei în zonele muntoase sau slab populate, ca în Calabria, ca aproape de Köln, în Eifel, în ţinutul Berg; la Malmedy în 1576, în ajunul răscoalei împotriva spaniolilor, se construiseră 12 mori de pulbere. Toate, chiar cele care în secolul., al XVIII-lea se aşază de-a lungul Wupperului, I afluent al Rinului, îşi fac cărbunele de lemn din] cruşin, *Faulbaum*, preferat altor arbori. Cărbunele trebuie triturat cu sulf şi cu salpetru apoi trecut prin sită, obţinându-se astfel fie pulberea mare, fie pulberea fina.

Veneţia, ca întotdeauna econoamă, se încapăţînează s-o întrebuinţeze pe cea mare, mai puţin scumpă decât cealaltă. Ar fi mai bine totuşi, explică în 1588 supraintendentul fortăreţelor oraşului, „să se întrebuinţeze numai din cea fină, cum fac englezii, francezii, spaniolii, turcii, care în acest fel n-au decât o singură pulbere şi pentru arche-buzele şi pentru tunurile lor”. În acel moment 155 Senioria are în magazie 6 milioane de livre de re mare, adică 300 de lovituri pentru

fiecare ele 400 de piese ale fortăreţelor sale. Pentru ca cota de aprovizionare la 400 de lovituri: bui 2 milioane de livre în plus, adică o chel – de 600.000 de ducaţi. A trece prin sită tă pulbere pentru a face din ea pulbere fină; semna o cheltuială suplimentară reprezentând eu din această sumă, adică 150.000 de du-dar întrucât pulberea fină îngăduie o încărcă-cu aproximativ o treime mai mică decât cea ulbere mare, tot s-ar câştiga făcând această ţie25.

Îtorul ne va ierta că l-am antrenat în aceastăbilitate desuetă. El va fi învăţat în treacăt ecuritatea Veneţiei reprezintă cel puţin

.000 de ducaţi pulbere, *adică mai mult decât alentul* încasărilor *anuale* ale *bugetului ve*

2 *propriu-zis*. Iată un indiciu grăitor cu prila proporţiile uriaşe ale cheltuielilor de răz

chiar atunci când nu se duce război. Şi cifrele odată cu anii: *Invincible Armada*, în 1588, a spre nord 2 431 tunuri, 7.000 de archebuze, de muschete, 123 790 de ghiulele, adică câte e tun, plus pulberea trebuincioasă. Dar în

Franţa are, la bordul flotelor ei, 5 619 tude fontă, Anglia 8 3962.

lustrii metalurgice de război au apărut la ia, pe teritoriul Veneţiei, încă din secolul al ea; foarte devreme în Stiria, în jurul Gra

În jurul Kölnului; Ratisbonei; Nordlinge

Nürnbergului; Suhhlui (arsenalul Germaeste centrul cel mai important din Europa, la distrugerea lui de către Tilly, în 1634) 27;

Int-Étienne care, în 1605, numără mai mult

O de lucrători în „puternicul arsenal al schiosoţ al Venerei”; fără a pune la socoteală ilele înalte ale Suediei, construite în secolul

VII-lea cu capitaluri din Olanda sau din Ansi unde întreprinderile de la Geer sunt însă livreze deodată, sau aproape, cele 400 de de artilerie care permit Provinciilor Unite să ieze înaintarea scapiolilor, la sud de delta lui în 162728.15

Avântul armelor de foc a stimulat industria aramei într-atât încât s-au fabricat tunuri de bronz, turnate după procedeele de turnare a clopotelor de biserică (aliajul, deosebit de cel al clopotelor, 8 părţi de cositor, 92 de aramă, era cunoscut încă din secolul al XV-lea). Între timp, din secolul al XVI-lea, apar tunurile de fier, în realitate de fontă. Dintre cele 2 431 de tunuri ale *Inv mablei Armada*, 934 sunt din fier. Acest tun ieftin va înlocui costisitoarele piese de bronz şi se va fabrica

în serie. Exista olegătură întredezyoltarea artileriei Jji... e ea, li Juâjtajelor. maâţe fele pilda, cele pe „care Colbert le înfiinţează în Dauphine).

Dar artileria nu înseamnă numai cheltuieli de fabricaţie, de aprovizionare, ea reprezintă şi cheltuieli de întreţinere, de deplasare. Pentru cele 50 de piese pe care spaniolii le au în Ţările de Jos în 1554, tunuri, semitunuri, culevrine şi serpentine, cheltuielile *lunare* de întreţinere se urca la mai mult de 40.000 de ducaţi. Căci pentru a pune în mişcare această masă, este nevoie de un „tren mic”, de 473 de cai numai pentru călăreţi, de un „tren mare” de 1 014 cai şi de 575 căruţe (cu patru cai fiecare), adică un total de 4 *777* cai, care duce la aproape 90 de cai de piesă29. Să notăm că, în aceeaşi epocă, întreţinerea unei galere costa în jur de 500 de ducaţi pe lună30.

Artileria la dimensiunile lumii

La scara lumii are importanţa tehnica în sine, dar şi felul de a o folosi. Turcii, atât de abili într-o privinţă, terasieri fără seamăn în timpul asediilor la săparea tunelelor de minare, atât de buni arti-lenşti, nu reuşesc, prin 1550, să adopte grelele pistoale de cavalerie, manevrate cu o singură mână31; ba, mai mult, după un martor care i-a văzut la asediul Maltei în 1565, ei „nu încarcă din nou atât de grabnic archebuzele lor, cum fac ai noştri”. Rodrigo Vivero, admiratorul lor, observă că japonezii nu ştiu să-şi folosească artileria şi adaugă ÎS7 că salpetrul lor este excelent, dar că pulberea este mediocră. Acelaşi lucru îl spune despre chinezi părintele de Las Cortés (1626): ei nu încarcă ar-chebuza cu o cantitate suficientă de pulbere32, iar aceasta – spune mai târziu un alt martor – este proasta, mare, bună cel mult pentru salve de salut, în China de sud (1695), comerţul cui Europe<. nu introduce „puşti lungi de şapte palme care au un plumb foarte mic, dar asemenea lucru este mai mult pentru plăcere decât pentru folosinţă” 33.

Devenim deodată atenţi la importanţa pe care o au în Occident şcolilq de artilerie, frecvente în oraşie (mai ales în cele care se ştiu ameninţate), cu ucenicii lor artilerişti, care se duc şi se întorc în fiecare duminică de la câmpul de tir cu muzica în frunte. Cu toată cererea foarte mare, Europei nu-i vor lipsi niciodată artileriştii, archebuzierii, meşterii turnători. Unii cutreieră lumea, în Turcia, în Africa de nord, în Persia, în Indii, în Siam, în Insulânda, în Moscovia. În India tunarii

Marelui Mogol, până la moartea lui Aureng Zeb (1707), au fost mercenari europeni. Ei sunt înlocuiţi atunci, prost de altfel, de către musulmani.

Datorită acestui joc, tehnica serveşte, până la urmă, şi pe unii şi pe alţii. Aserţiunea este aproape adevărată în Europa, unde succesele se compensează. Dacă Rocroi, în 1643, marchează (fapt/ de care nu suntem siguri) triumful artileriei franceze, atunci aici apare, în cel mai bun caz (să ne gândim la archebuzele de la Pavia) o răsplată după faptă, *q* în mod sigur, artileria nu a creat un dezechilibru permanent de putere în favoarea unui prinţ oarecare. Ea jixottribuit, Ja/, CEesjetea preţului războiţi; „lui; mai apoi, la sporirea eficacităţii statelor; în mod sigur, la mărirea beneficiilor antreprenorilor. La scara lumii, ea a privilegiat Europa: pe frontierele maritime ale Extremului Orient; în America unde tunul a avut un rol mărunt, dar unde pulberea de archebuză şi-a spus şi cai cuvinţelul. Totuşi, în ceea ce priveşte Islamul, succesele au: ost împărţite. Cucerirea Grenadei (1492), ocupa-ea de către spanioli a prezidiilor nord-africane 1497, 15C5, 1509 – 1510) sunt datorate artileriei. – a fel, cucerirea, în paguba Islamului, de către 158

Ivan cel Groaznic, a Kazanului (1551) şi Astrahanului (1556). Dar au fost şi ripostele turceşti: cucerirea Constantinopolului 1453, a Belgradului L52 – 1, victoria de la Mohács 1.52.6 – Războiul turcesc s-a hrănit cu artilerie creştină (5.000 de piese au fost capturate în Ungaria, din 1521 până în 1541): el a folosit puterea de foc într-un fel înspăimântător pentru epocă: la Mohács, artileria turcească concentrată în centrul câmpului de luptă a tăiat în două linia ungurească; la Malta (1565), au fost azvârlite asupra apărătorilor 60.000 de ghiulele; 118.000 la Famagusta (1571 – 1572). Mai mult, artileria a dat turcilor o zdrobitoare superioritate asupra restului lumii musulmane (Siria 1516, Egiptul 1517) şi în luptele împotriva Persiei: în 1584, marele oraş persan Tabriz cade sub un bombardament de opt zile. Să mai înscriem la activul artileriei campania lui Baber care culcă la pământ India sultanilor de la Delhi, datorită tunurilor şi archebuzelor sale, pe câmpul de bătaie de la Panipat, în 1526. Şi aceasta mică aventură, din 1636: 3 tunuri portugheze aduse pe Marele Zid pun pe fugă armata manciuriană, asigurând aproape zece ani de supravieţuire Chinei dinastiei Ming.

Deşi bilanţul nu este complet, putem conchide. Dacă ţinem seama de înaintări şi de retrageri, artileria nu a schimbat frontierele marilor ansambluri culturale: Islamul rămâne acolo unde fusese Islamul, Extremul Orient nu este străpuns în adâncurile sale; Plassey se datează numai în 1757. Mai cu seamă artileria s-a difuzat pretutindeni, încetul cu încetul, prin ea însăşi, până şi pe navele piraţilor japonezi, începând din 1554; iar în secolul al XVIII-lea nu există pirat malaez care să nu aibă tun la bord.

— V

*

De la hârtie la tipar

Qâniavenea de foarte departe, tot din China, transmisă spre vest prin releul ţărilor islamice. În Spania, primele mori de hârtie s-au pus în mişcare în secolul al XII-lea. Cu toate acestea, începuturile industriei europene a hârtiei se plasează în Italia, la începutul secolului al XIV-lea. În jurul oraşului Fabriano, încă din secolul al XIV-lea, o roată hidraulică acţionează nişte „bătătoare", uriaşe pisăloage sau maiuri de lemn, prevăzute cu un soi de custuri şi cu nişte cuie care mărunţesc cârpele35.

Apa serveşte ca forţă motrice şi ingredient în acelaşi timp. Fabricarea cerând cantităţi uriaşe de apă curata, morile da hârtie se vor aşeza pe râurile repezi, în amonte de oraşele care le-ar putea polua. Hârtia veneţiană se fabrică în jurul lacului Garda; Vosgii au foarte devreme fabricile lor de hârtie; la fel regiunea Champagne, cu marele centru de la Troyes, sau Dauphine36. În timpul acestei extinderi, lucrătorii şi capitaliştii italieni joacă un mare rol. În ce priveşte materia primă, din fericire, cârpe vechi se găsesc din belşug, cultura inului şi cânepii s-au extins în Europa începând din secolul al XIII-lea, rufăria de pânză a înlocuit rufăria veche de lână, atunci când aceasta existase; pe deasupra, frânghiile vechi (ca la Genova) sunt şi ele bune37. Totuşi, noua industrie prosperă până într-atâta încât apar crize de aprovizionare: izbucnesc procese între fabricanţii de hârtie şi *chiffonniers*, cei care adună cârpe prin oraşe, itineranţi atraşi de marile aşezări sau de reputaţia cârpelor dintr-o regiune sau alta, ca cele din Bourgogne, de exemplu.

Neavând nici trăinicia, nici frumuseţea pergamentului, singura superioritate a hârtiei era pre* ţul său. Un manuscris de 150 de pagini pe pergament consuma pielea a 12 oi38, „cu alte cuvinte, copia în sine era cea mai neînsemnată dintre cheltuielile operaţiei”. Dar este adevărat că supleţea, suprafaţa netedă a noului material o indicau dinainte ca singura soluţie a problemei tiparului. În ce priveşte tiparul, totul, dinainte, îi pregătea succesul, începând din secolul al XII-lea, numărul cititorilor crescuse considerabil în universităţile Occidentului şi chiar în afara acestora. O clientelă avidă provocase înflorirea atelierelor de copişti, înmulţise copiile corecte pe punctul de a atrage
160

după sine căutarea de procedee rapide, ca reproducerea prin calc a anlumirourillor, cel puţin a desenului de bază. Datorită unor asemenea mijloace, apăruseră adevărate „edituri”. Din *Călătoria lui Mandeville*, terminată în 1356, ne-au parvenit 250 de copii (dintre care 73 în germana şi în olandeză, 37 în franceză, 40 în engleză, 50 în latină) 39.

Descoperirea caracterelor mobile

Nu are importanţă prea mare cine a fost, în Occident, pcă! – iloxjiilecoluljlii al XVeaA inventatorul cara.c. le.r. ftiwţ... mobile, Guţenberg et). n, Mainz şi-raâaqoi-atorii săi, ceea ce rămâne probabil „sau prâg Kezul Procop... Waldfogel instalat la Avignon, sau Coster de Harlem, dacă acesta din urmă a existat, sau poate un necunoscut oarecare. Problema ar consta, mai degrabă, în faptul de a şti dacă aceasta descoperire a fost sau nu reapariţia, imitaţia sau redescoperirea uneia mai vechi.

Căci China cunoştea tiparul din secolul al IX-lea, iar Japonia imprima cărţi budiste în cel de-al XI-lea. Dar aceste prime impresiuni pe planşe de lemn gravate, corespunzând fiecare zaţului unei pagini, se făceau extrem de încet. Între 1040 ji1050, Pi Cheng a avut ideea revoluţionara a, ca-râcterelcă mobile. Făcute din ceramică, aceste caractere eriâTTâxate cu ceară pe o formă de metal. Ele nu s-au răspândit însă, după cum nu s-au răspândit nici caracterele de cositor; turnat, care au urmat şi care se stricau prea uşor. Dar la începutul secolului al XIV-lea, folosirea caracterelor mobile de lemn a devenit curentă; ea ajunge chiar în Turchestan. În sfârşit, în timpul primei juma –, taţi a secolului ar XV-lea, caracterul metalic se perfecţionează,

în China sau în Coreea, și se răspândește mult în jumătatea de secol care precede „invenţia” lui Guţenberg40. A existat un transfer către Occident? Acest lucru ni-l sugerează Loys Le Roy, în 1576 este adevărat, cu alte cuvinte foarte târziu. Portughezii „care au navigat prin ’1 toată lumea”, spune el, au adus din China „cărţi tipărite cu scrisul locului, spunând că de multă vreme se folosesc de aceasta prin acele părţi. Lucru ce mă face să cred că invenţia a fost adusă, prin Tartaria și Moscovia, în Germania, apoi împărtășită altor creştini” 41. Filiaţia nu este dovedită. v-ar au fost destui călători, și călători cultivaţi, care au făcut drumul până în China şi înapoi, pentru ca, în principiu, invenţia europeană să fie dintre cele mai îndoielnice

În orice caz, copie sau reinvenţie, imprimeria curemejy-g „yârpământeneşte prin 1440 – 1450, nu faragreutate, prin readaptări succesive”, căci caracterele mobile trebuie fabricate dintr-un aliaj bine dozat de plumb, de cositor și de antimoniu (iar minele de antimoniu nu par a fi descoperite decât prin secolul al XVI-lea), suficient de rezistent, fără a fi prea dur. Sunt absolut necesare trei operaţii: fabricarea unor poansoane de oţel foarte dur, pe care se află caracterele în relief; realizarea unei matriţe de arama, mai rar de plumb, în care aceste /

caractere apar în relief „negativ”, „săpate”; în sfârşit, obţinerea caracterelor care vor fi folosite, prin turnarea aliajului în aceste matriţe. Apoi textul trebuie „cules”, rândurile şi interrândurile trebuie strânse, câate cu cerneala, presate pe foaia de hârtie. Presa.cu bară își face apariţia pe Ja. j-ni]

loc. ul., seco]! jâui al XVI-lea şi nu se mai prea modifică până în secolul al XVIII-lea. Principala dificultate: caracterele se uzează repede, peoi.ru a le înlacui… trebuie să revii la poansoane. care se uzează și ele la rândul lor, adică să iei totul de la capăt.

Ete-oadevărată muncă de bijutier. Nu este de mirare că noua invenţie s-a ivit în mediu! lor şi nu, aşa cum s-a susţinut, în cel al fabricanţilor de xilografii, acele pagini imprimate cu ajutorul unei scânduri de lemn sculptată şi data apoi cu cerneală.

Dimpotrivă, aceşti negustori de imagini populare au luptat la un moment dat împotriva noii invenţii. Prin 1461, Albrecht Pfister, tipograf din Bamberg, a introdus pentru prima oară într-o carte o gravură pe lemn. Din acel moment concurenţa devine imposibilă43.162

Perfecţionându-se încet, meseria de tipograf rămăsese în secolul al XVIII-lea la fel ca la începuturile sale, sau aproape la fel. „Căci modul în care se făcea imprimarea în 1787, în momentul când François I AmbroişâJDidot; a. imaginat „presa-xare. a îngăduit imprimarea unei *foi*. dintr-o… singură manevrare a şurubului, l-ar fi făcut pe Gutenberg, reînviat şi pătrunzând într-o imprimerie de pe vremea când Ludovic al XVI-lea începea să domnească asupra Franţei, să se simtă acolo, în afara câtorva amănunteneânsemnate, ca la el acasă” 44.

Invenţia „s-a împrăştiat prin lume. Asemenj „binarilor în căutare de angajament, „companionii”, meseriaşii tipografi, cu un material încropit, călătoreau la întâmplare, se aşezau pentru un timp, atunci când se ivea prilejul, pornind iar la drum în căutarea bunei primiri a unui alt mecena. Ja Paris, prima, carte s-a imprimat în,.1470; la Lyon în 1473, la Poitiers în 1479, la Veneţia în 1470, la Neapole în 1471, la Louvain în 1473, la Cracovia în 1474. Mai mult de 110 oraşe europene sunt cunoscute în 1480 prin teascurile tipografiilor lor. Din 1480 până în 1500, procedeul cucereşte Spania, proliferează în Germania şi în Italia, ajunge în ţările scandinave. În 1501, 236 de oraşe din Europa îşi au atelierele lor tipografice45.

Un calcul dă, pentru cărţile numite *incunabule* – adică tipărite înainte de 1500 – un tiraj global de 20 milioane de exemplare. Pe atunci Europa avea, poate, 70 de milioane de locuitori. În secolul al XVI-lea mişcarea se accelerează: 25.000 de ediţii la Paris, 13.000 la Lyon, 45.000 în Germania, 15.000 la Veneţia, 10.000 în Anglia, 8.000 poate în Ţările de! jos. Trebuie să socotim pentru fiecare ediţie un tiraj mediu de 1.000 de exemplare; adică, pentru 140.000 – 200.000 de ediţii, 140 până la 200 milioane de cărţi. Dar Europa, atunci când se încheia secolul, nu are, până la (şi inclusiv) ţinuturile ei de margine moscovite, mai mult de 100 milioane de locuitori46.

Cărţile şi presele din Europa se exportă în Africa, în America, în Balcani, unde pătrund, pornind din Veneţia, tipografii colportori din

Muntenegru, a Constantinopolej unde refugiaţii evrei aduc presele din Occident. Prin mijlocirea navigaţiei portugheze, presele şi caracterele mobile ajung în India şi, fireşte, la Goa, capitala (1557), apoi la Macao (1588), în umbra Cantonului, la Nagasafci în 159047. Dacă realmente invenţia a venit iniţial din China, atunci cercul s-a închis.

Tipografie şi marea istorie

Obiect de lux fiind, cartea a fost supusă de la început legilor riguroase ale profitului, ale ofertei, ale cererii. Materialul unui tipograi se reînnoieşte des, mâna de lucru se plăteşte scump, hârtia reprezintă mai mult decât dublul celorlalte cheltuieli, recuperarea investiţiilor se face lent. Toate acestea supun tiparul zarafilor, care devin curând1 stăpânii reţelelor de difuzare. Lumea editorilor are, încă din secolul al XV-lea, „Fugger”-ii ei la scara mică: un Barthélemy Buyer (mort în 1483) la Lyon; un Antoine Verard, la Paris, care, scap în al unui atelier în care se copiau şi se împodobeau manuscrisele ou ani-luminuri, adoptă noile procedee şi se specializează, pentru Franţa şi Anglia, în cartea ilustrată; dinastia Giunta, originară din Florenţa; Anton Koberger, care, la Nürnberg, din 1473 până în 1513, face să apară cel puţin 236 de lucrări, poate cel mai important editor al epocii sale; Jean Petit, stăpânul pieţii de carte pariziene la începutul secolului al XVI-lea sau Aldo Manuzio la Veneţia (mort în 1515); sau, cia să luăm un ultim exemplu, Plantin, născut în Touraine în 1514 şi care se stabileşte, făcând cariera cunoscută, la Anvers în 154948.

Marfă fiind, cartea este legată de drumuri, de comerţ, de târgurr: în secolul al XVI-lea, târgurile de la Lyon şi Frankfurt, în secolul al XVII-lea, < cele de la Leipzig. În ansamblu, ea a fost pentru Occident! un mijloc de a-şi exercita puterea. Gândirea trăieşte din contacte, din schimburi. Cartea a grăbit, a lărgit curentele pe care le pregătise vechea carte manuscrisă. Aşa se explică unele acce164

leraţii, în ciuda unor frânări puternice. În secolul al XV-lea, pe vremea incunabulelor, învinge latina şi, odată cu ea, o literatură religioasă şi cucernică. Numai ediţiile în latină şi greacă ale literaturii antice servesc cauza agresivă a umanismului. Puţin mai târziu, Reforma, apoi Contra-reforma iau cartea în serviciul lor.

Pe scurt, nu s-ar putea spune pe cine a servit într-adevăr tiparul. Datorită; lui, totul a devenit mai mare, mai viguros. Dintr-un anume punct de vedere, se desprinde poate o consecinţa. JVT – area descoperire car. e „declanşează revoluţia matematică din secolul al XVII-lea este descoperirea, ca să reluăm expresia lui Oswald Spengler, numărului funcţie, $y = f(x)$, cum se spune în limbajul nostru actual. Nu există funcţie dacă noţiunile de *izijJmL*, mic şi de *lirniigjnxi* sunt luate în consideraţie, noţiuni care există încă în gândirea lui Arhimede. Dar

cine-l cunoştea pe Arhimede în secolul al XVI-lea? câţiva rari privilegiaţi. Odată sau de două ori, Leonardo da Vinci aleargă după unul din manuscrisele acestuia, despre care tocmai i se vorbise. Tipografia, care nu se arătase grăbită să se ooupe de operele ştiinţifice, îşi ia încetul cu încetul această sarcină; ea restituie progresiv matematica grecească şi, dincolo de operele lui Euclid, Apollonios din Perga (cu privire la corpurile conice), ea pune din nou la îndemâna tuturor gândirea victorioasă a lui Arhimede.

Poartă, aceste ediţii, relativ târzii, responsabilitatea pentru evoluţia lentă a matematicii moderne, între sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea? Probabil. Fără ele, progresul ar fi putut să mai aştepte.

O *realizare a Occidentului*: *navigaţia oceanică*

Cucerirea mării a dat Europei prioritatea sa universală, şi pentru secole. De data aceasta, tehnica – navigaţia oceanică – a creat o „asimetrie" la 5 scară mondială, un privilegiu. Explozia europeană pe toate mările lumii pune, în fapt, o mare pro –, blemă: cum se face ca, odată demonstraţia făcută, navigaţia oceanică nu s-a *împărţit* între toate civ*i-l* Iizaţiile maritime ale lumii? Toate, în principiu, puteau să se angajeze în competiţie. Dar Europa a rămas singură în cursă. 1

Forţele maritime ale Vechii Lumi

Faptul este cu atât mai neaşteptat, cu cât civilizaţiile maritime's» cunosc unele pe altele de cândlumea şi, una lângă alta, străbat neîncetat Lumea Veche, de la Atlanticul european până la oceanul-Indian, Insulânda şi mările de ţărm ale Pacificului. Jean Poujade socoteşte că Mediterana. şi oceanul Indian nu formează decât o bucată de mare, mai întinsă, pe care o numeşte, cu o expresie fericită, „drumul Indiilor" 49. În fapt, „drumul Indiilor", axa navigabilă a Vechii Lumi, începe în Baltica şi în Canalul Mânecii şi merge până în Pacific, de când lumea.

Istmul de Suez nu îl taie în două. De altfel, timp de secole un braţ al Nilului a fost unit cu Marea Roşie (legând-o astfel de Mediterana); acesta este canalul zis al lui Nechao, faraon din dinastia a XXVI-a, „canal de Suez" care funcţiona încă pe timpul Sfântului Ludovic şi care s-a înfundat puţin mai târziu. La începutul secolului al XVI-lea, Veneţia şi egiptenii se gândeau să-l redeschidă. Pe deasupra, oameni, animale, corăbii în piese detaşate traversau istmul. Astfel, flotele pe care turcii

le-au lansat în marea Roşie în 1538, în 1539, în 1588, fuseseră aduse acolo pe spinarea cămilelor, bucată de lemn cu bucată de lemn, şi asamblate pe loc50. Periplul lui Vasco da Gama (1498) n-a distrus această comunitate veche dintre Europa şi oceanul Indian; el i-a adăugat o cale nouă.

Aceste vecinătăţi nu implică neapărat un amestec. Nimeni nu este mai ataşat de practicile sa Je personale decât marinarul, oriunde ar fi el. Joncile chinezeşti, în ciuda atâtor superiorităţi (pânzele, cârma, coca cu compartimente etanşe, busola încă 166

din secolul al XI-lea, dimensiunile uriaşe ale corpurilor lor flotante încă din cel de-al XIV-lea), ajung în Japonia, dar spre sud nu depăşesc golful Tonkin; încă în dreptul Touranului apar mediocrele corăbii indoneziene, indiene sau arabe, cu pânzele lor triunghiulare, până la ţărmurile îndepărtate ale Africii. Pentru că frontierele *maritime* ale civilizaţiilor sunt tot atât de fixe (cine ar crede-o?) ca şi frontierele lor continentale: Fiecare înţelege, pe mare ca şi pe uscat, să rămână la ea acasă. Vecinii îşi fac, totuşi, vizite: vela şi jonca chinezească sunt în golful Tonkin pentru că Tonkinul a fost, de fapt, sub stăpânire chinezească. Istmul de Suez n-a fost o frontieră, chiar dacă are aspectul şi posibilităţile trebuincioase, pentru că civilizaţiile au sărit peste el, dintr-o parte şi din alta, cu regularitate. Astfel, Islamul, înstăpânindu-se pe o mare parte din Mediterana, a introdus aici pânza numită latină, sau *aurică*, care este însă indiană, originară din marea Oman, unde a găsit-o Islamul. A fost nevoie de această transgresiune istorică pentru ca pânza triunghiulară să se instaleze în Marea Interioară, căreia, în ochii noştri, i-a devenit chiar simbol51. Şi totuşi, ea este realmente împrumutată, înlocuind pânza pătrată pe care o folosiseră toate popoarele Mării Interioare, de la fenicieni la greci, la cartaginezi şi la romani. De altfel, au existat rezistenţe, mai ales pe coastele Languedocului, detaliu neînsemnat; şi mai puternice în aria grecească, cât timp a stăpânit acolo Bizanţul, datorită forţei escadrelor sale *şi* a monopolului asupra focului grecesc, arma-surpriză eficace. În orice caz, nu e de mirare că vela triunghiulară se găseşte în Portugalia, care a suferit puternica influenţă a Islamului.

Dimpotrivă, în Europa de nord, unde încă înainte de secolul al XIII-lea a început o puternică renaştere maritimă, regula rămâne vela pătrată; coca, deosebit de solidă, este construită din scânduri

„petrecute” una peste alta, ca ţiglele unui acoperiş (bordajul în *clin*, adică în sistem suprapus); în sfârşit cârma axială, minune a minunilor nordului, manevrată din interiorul navei şi care, de la numele elementului de construcţie care închide corpul navei în extremitatea pupa, se numeşte, între specialişti, *cârmă de etatiibou*.

La urma urmei, două marine europene deosebite, cea mediteraneana şi cea nordică, pe care cuceririle economice (şi nu politice) le vor pune faţă în faţă şi, apoi, le vor amesteca una cu alta. Începând din 1297, într-adevăr, odată, cu prima lor cursă comercială directă spre Bruges, navele genoveze52 – marile nave ale Medireranei – îşi anexează cel mai bun dintre circuitele nordului. Este vorba de o captură, de o dominaţie, de o ucenicie. Avântul Lisabonei din secolul al XIII-lea nu este altceva decât avântul unui port de escală asimilând, încetul cu încetul, lecţiile unei economii active, maritime, periferice şi capitaliste. În aceste condiţii, navele lungi ale Mediteranei au servit drept model celor din nord şi le-au oferit preţioasele pânze latine, în sens invers, *şi* printr-o serie1 de intermediari, printre care bascii, construcţia bordajelor în sistem suprapus a corăbiilor din nord şi mai ales cârma de etambou, care permite folosirea mai eficientă a vântului, se aclimatizează încetul cu încetul în şantierele Mediteranei. Au avut loc schimburi, împrumuturi involuntare, lucrurile unora s-au încurcat cu/ ale celorlalţi şi chiar numai asemenea episoade, ele singure, ne spun că o nouă unitate de civilizaţie e pe cale de a se impune: Europa.

Din aceste căsătorii se naşte prin 1430 caravela portugheză; mic velier, cu bordajul în sistem suprapus, ea are o arma de etambou, trei arbori, două vele pătrate şi o velă latină; ultima aşezată longitudinal pe axul navei, dezechilibrată în raport de arborele care o susţine (verga este mai înaltă şi mai lungă de/ o parte), înlesneşte pivotarea navei, o orientează; primele două, cele pătrate, folosite de travers, pot să primească vântul de spate. Când îşi termină/ ucenicia atlantică, cară velele şi alte nave europene, de îndată ce ajung în Canare, coboară velele triunghiulare şi ridică velele pătrate, în care alizeul sufla fără oprire până în marea Antilelor.

168

Drumurile de apă ale lumii potul partidei este cucerirea drumurilor de apă ale universului. Nimic nu arata că vreunul din numeroasele popoare de marinari ale lumii are şansa mai mică sau

mai mare să câştige cursa, atât de des repetată. Fenicienii, la cererea faraonului Egiptului, realizează totuşi periplul Africii, cu mai mult de 2000 de ani înainte de Vasco da Gama. Cu secole înainte de Columb, marinarii irlandezi descoperă insulele Feroe prin 690, iar călugării irlandezi abordează prin 795 Islanda, pe care vikingii o redescoperă prin 860 – în 981 sau 982, Erik cel Roşu atinge Groenlanda, unde o prezenţă normandă se menţine până în secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Fraţii Vivaldi, în 1291, cu două galere, trec strâmtoarea Gibraltarului în drum spre Indii, apoi se pierd dincolo de capul Juby. Dacă ar fi reuşit să înconjoare Africa, ei ar fi declanşat seria marilor descoperiri cu două secole mai devreme53.

Toate acestea ţin de Europa. Dar încă din sg). ceJulj-XI-lea, favorizaţi de întrebuinţarea busolni Hâspunând din secolul al XIV-lea de „jonci mari cu patru punţi, împărţite în compartimente etanşe, greeate cu patru până la şase arbori, putând purta douăsprezece vele mari şi având la bord câte o mie de oameni”, chinezii par, retrospectiv, nişte concurenţi fără egal. Sub dinastia Song de sud (1127 – 1279), ei dau afară flotila arabă din marea Chinei. Chinezii mătură cu sârg în faţa propriei lor porţi. În secolul al XV-lea, escadrele lor fac nişte călătorii uimitoare sub conducerea marelui eunuc Tscheng Hwo, un musulman originar din Yunan. O primă expediţie îi duce cu 62 de jonci mari în Insulânda (1405 – 1407); o a doua (27.000 *ce* oameni, 48 de nave, 1408 – 1411) se termină prin cucerirea Ceylonului; o a treia (1413 – 1417) prin cucerirea Sumatrei – o a patra (1417 – 1419) Şi o a cincea (1421 – 1422), paşnice, ajung să facă schimburi de daruri şi de ambasadori, una în India, cealaltă până în Arabia şi pe coasta Abisiniei; o a şasea, rapidă, duce o scrisoare imperială domnului şi stăpânului din Palembang în Sumatra; a şaptea şi ultima, poate cea mai senzaţională, pleacă din portul Long Wan la 19 ianuarie 1431; restul anului flota stă la ancoră în porturile Tehe Kiang şi Fu Kien, aşezate mai către sud; în 1432, călătoria continuă prin Java, Palembang, peninsula Malaoca, Ceylon, Cailicut, în sfârşit Qrmuz, ţinta călătoriei, unde flota, la 17 ianuarie 1433, debarcă un ambasador chinez de origine musulmană, care pare să fi ajuns la Meca. Ea se întoarce la Nanking, la 22 iulie 143354.

Apoi, după *che* ştim, pauză totalla. Fără îndoială, China dinastiei Ming trebuie să facă faţă pericolului pe care îl constituie reactivarea

nomazilor din nord. Capitala a fost mutată de la Nanking la Beijing (1421). O pagina de istorie s-a încheiat. Putem totuşi să ne închipuim o clipă la ce ar fi dus o eventuală expansiune a joncilor chinezeşti spre capul Bunei Speranţe sau, mai ales, spre acel cap al Acelor, poarta meridională între oceanul Indian şi Atlantic.

Altă ocazie ratată: de secole, unii geografi arabi (împotriva părerii lui Ptolemeu) vorbeau (Masudi, primul, în secolul al X-lea, care cunoştea oraşele arabe de pe coasta Zanzibarului) despre posibilitatea dublării continentului african pe mare. Ei se întâlneau astfel cu opinia imuabilă a bisericii creştine care afirma, în temeiul textului biblic, unitatea masei lichide a mărilor. În orice caz, informaţii provenite de la călători sau marinari arabi se infiltraseră până în Creştinătate. Alexander von Humboldt crede că trebuie să luăm drept reală strania călătorie pe care ar fi făcut-o prin 14200 navă arabă şi pe care o semnalează legenda hărţii lui Fra Mauro (1457), acel „*geographus incomparabilis*” veneţian. Nava ar fi parcurs, între cer şi apă, 2000 de mile în „marea Tenebrelor”, cum numeau arabii oceanul Atlantic, timp de 40 de zile, întoarcerea efectuându-se în

7055.

170

—, *J* Direcţia vântului de vârfl în funcţie de i *i /*” ţa viiiturilor dominante forocante din n

J fotol de cazuri ctsefvalef

24. ÎN SUS ŞI ÎN JOS PE ATLANTIC: MARILE DESCOPERIRI.

*Această hartă simplificată arată poziţia alizeului de noră şi a alixeului de sud în timpul verii. Se ştie că dubla lor masă se deplasează odată cu anotimpurile. Itinerariile spre Indii şi la întoarcerea din Indii se supun unor reguli destul de simple. Spre Indii, trebuie să te laşi dus de alizeul de nord şi, stth impulsul alizeului de sud, să mergi până pe coastele Braziliei. La întoarcere, să foloseşti alizeul de sud, în linie dreaptă, şi să tai alizeul de nord până la tinturile de pe latitudinile mijlocii. Din acest Punct de vedere, linia punctată tnarcând întoarcerea din Guineea (sau, cum spun portughezii „*din *Mina), arată* ca la *întoarcerea spre Europa este necesar să te dezlipeşti de coasta africană.* Bartolomeo *Dias,* a *cărui călătorie a precedat-o pe cea a lui Vase o da Gama,* a *comis eroarea ca, mergând spre<e sud,* să *navigheze* pe *lângă coastele africane.* Dificultăţile *primelor călătorii* în *larg, care au luat*

cunoştinţă încetul cu *încetul de aceste reguli,* au *fost şi mai mari decât lasă să se înţeleagă schemele noastre obişnuite.* Pentru *a completa dosarul,* trebuie *de altfel pus* în *discuţie* şi roiul *curenţilor marini,* şi el *considerabil,* dând *naştere* în *acelaşi timp* la *înlesniri şi* la *piedici.*

Şi, totuşi, Europei îi era sortit meritul de a rezolva problema Atlanticului, care le rezolva pe toate celelalte.

Problema simplă a Atlanticului

Atlanticul înseamnă trei mari circuite eoliene şi r1 marine trasate pe o hartă; trei mari „elipse". Aici, ca să navighezi fără bătaie de cap, ca un rentier este de ajuns să foloseşti curenţii şi vânturile sensul cel >un: atunci ei şi ele te duc şi te adu".

cufde 3 Tf, Circuivikingilor pe Atlană cui de nord; la fel arcuitul lui Columbcele trei în fiett TT" –, în ce* «apoi e? în Anule, unturile de pe latitudinile medii le aduc înapoi în primăvara lui 1493 prin Azore

W Să P°am *PM Pânaps* de WNova' Spre sud, un mare circuit duce până la coasta ale să singura condiţie, este adevărat să cel bun şi atunci când l-ai prins, să arii. slabe? tIDE oWcei însă, în largul

Nimic n-ar fi mai simplu dacă navigaţia de rsa lunga ar fi, constituit o deprindere ffrească a /—irlandă

ante *l ** * T Clui* Bunei ante la capătul sudic al Africii. Trebuie să tTv" ni>° f „gură-condiţfe este adevăr «*S*

pravile precoce ale irlandezilor gnor s-au pierdut în noaptea timpurilor, să le reînvie a fost nevoie ca Europă să se «asca k o viaţă materială mai activă! să în tehnicile nordice cu cele sudice, să cunoască 3 a, portulanul şi, mai ales, să-şi învingă temen f, 1422 r-m Azse la 1427 el urează coastelor africane. Nimic mai lesne decât să

? *1J% C-i? ul* BaJador> *d*™ întoarcerea se dovedificila, cu vino de provă, contra alizeului

3rd. Nimic mai lesne, tot aşa, decât să ajungi umeea, la pieţele ei de sclavi, Ja praful de a falsul piper de acolo, dar la întoarcere trea tai alizeul şi să regăseşti vânturile care bat vestire est şi ia care nu se ajunge decât în

J mani Sargaselor, după o lună de navigaţie ia mare. Tot aşa, întoarcerea din Mina (São

La Mina este întemeiat în 1487) te* sileşte timp de zile întregi vânturile potrivnice, mai mare dificultate rămâne, într-adevăr înen & ra, să te afunzi în hău, „*s engoulfer*" olosittpoeticul cuvânt franţuzesc de

pe isprava neobişnuită, a cărei cutezanţă a 172

trecut în uitare, aşa cum nepoţii noştri, fără îndoială, nu vor înţelege, mâine, cutezanţa cosmonauţilor de astăzi: „Se ştie îndestul, va scrie Jean Bodin, că de o sută de ani regii Portugaliei, navigând în largul mării” au pus mâna pe „cele mai mari bogaţii ale Indiilor şi (au) umplut Europa de comorile Orientului” 55. Una se trage din cealaltă.

Chiar în secolul al XVII-lea, obişnuinţa cere să te îndepărtezi cât mai puţin de coasta. Thome Cano, a cărui carte a apărut la Sevilla în 1611, spunea despre italieni: „Nu sunt marinari de larg” 57. Şi este adevărat că pentru mediteraneeni, umblând în general dintr-un port în alt port, *„s engoulfer”* înseamnă, cel mult, să mergi din Rhodos până la Alexandria; patru zile în plină mare deschisă, deşert de apă, dacă totul merge bine; sau de la Marsilia la Barcelona, luând coarda arcului de cerc periculos care este golful Leului; sau să mergi în direct din Baleare în Italia, prin Sardinia şi, câteodată, până în Sicilia; cea mai frumoasă cursă lungă fiind, totuşi, în spaţiile maritime sudate ale Europei, în vremea acestui vechi regim al navelor şi navigaţiei, călătoria din peninsula Iberică până la deschiderea canalului Mânecii şi vice-versa. Ea comportă surprize dramatice în golful Gasconiei, bântuit de furtuni, sau în înfruntarea cu hulele lungi ale Atlanticului. Când Ferdinand îl părăseşte pe fratele sau, Carol Quintul, în 1518, flota i: cu care porneşte de la Loredo, din golful Gascopie mei, ratează intrarea în „canalul” Mânecii şi se trezeşte în Irlanda58. În 1522, Dantiscus, ambasadorul regelui Poloniei, face cea mai dramatică traversare din viaţa sa, din Anglia până în Spania59. Tăierea golfului Gasconiei a fost cu siguranţă, timpjie secole, o ucenicie pentru navigaţia în largul sălbatic al măril. O ucenicie care, împreună cu alte câteva, a fost poate condiţia cuceririi lumii. Dar de ce numai Europa, se întreabă observatorii şi marinarii europeni încă din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, atunci când se întâmplă să-l? s.uk ochii lor pe marinarii atât de deosebiţi ai 1? 3 Chinei şi Japoniei? Părintele Mendoza, în 1577.

*

dă imediat verdictul; chinezii suit „temători de mare, ca oameni ce nu sunt învăţaţi să «s engoul (*ei*»” *60*. Fiiindcă şi în extremul Orient se merge dintr-un port în alt port de mare. Rodrigo Vivero, călătorind pe apele interioare ale Japoniei între Ōsaka şi Nagasaki, o călătorie care durează între 12 şi 15 zile, declară că „pe mare se doarme

aproape în fiecare noapte pe uscat” 61. Despre chinezi, părintele du Halde (1693) afirmă: „Buni piloţi de coastă, dar destul de proşti piloţi de larg” 62. „Ei merg de-a lungul ţărmului cât mai mult cu putinţa, scrie Barrow în 1805, şi nu pierd din ochi pământu’! decât atunci când sunt neapărat siliţi la aceasta” 153.

George Staunton, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, chibzuieşte mai mult, având prilejul să cerceteze pe îndelete joncile chinezeşti, dincolo de marea Galbenă, în golful Ce-ţi: „Era o deosebire izbitoare să vezi arborada înaltă, greementul complicat al celor două vase englezeşti (*Lion şi Jackall*, *care* transportă ambasada Macartney) în mijlocul joncilor chinezeşti, scunde, simple, grosolan alcătuite, dar puternice şi încăpătoare. Fiecare avea o capacitate de 200 de tone”. El observă compartimentarea corpului navei, dimensiunea anormala a celor două catarge „făcute dintr-un singur arbors sau dintr-q bucată de lemn”, fiecare cu o „velă mare pătrată, de obicei din şuviţe de bambus despicat ori din împletitură de paie sau de papura’. Joncile sunt aproape la fel de plate la cele două capete, la unul dintre ele având o cârmă la fel de lată ca cele de pe gabarele din Londra şi legata: u frânghii care trec dintr-o parte a joncii până în: calaltă”. *Jackall*, mai mic decât vasul de linie *Lion* „în încarcă decât 100 de tone. Iată-l, în golful Ce-li, n concurenţă cu joncile, care însă îl întrec: „Este adevărat că acest bric, explica Staunton, era con-xuit ca să navigheze cu vânturile schimbătoare adesea potrivnice care suflă în mările Europei că, drept urmare, el trăgea o cantitate dublă de ia, adică se cufunda în mare de două ori mai uit decât joncile chinezeşti cu aceeaşi încărcă-a ca al lui. Neajunsul de a pierde avantajul VA

vântului, atunci când el vine dintr-o parte, neajuns pe care îl au vasele europene cu fundul prea plat, nu se simte în aceste mări ale Chinei, unde, îndeobşte, vasele nu navighează decât cu un muson prielnic (trebuie să înţelegem în acest caz, cu vânt din spate). Pe deasupra, velele joncilor chinezeşti sunt făcute să se învârtească lesne în jurul arborilor şi formează un unghi atât de ascuţit cu flancurile vasului încât ele se prezintă foarte bine sub vânt, în ciuda prizei slabe pe care o are jonca la apa.

Concluzie: „Chinezii au avantajele pe care le au grecii. Mările lor seamănă cu Mediterana prin îngustimea dintre ţărmurile lor şi prin mulţimea de insule ce se văd aici prin toate părţile. Trebuie, de

asemenea, să observăm că perfecţionarea navigaţiei, printre europeni, datează din vremea în care pasiunile şi trebuinţele lor i-au silit să facă lungi călătorii pe oceanul cel uriaş” 64.

Vedem bine că observaţiile lui Staunton nu explică mare lucru. Suntem din nou la punctul de plecare şi, evident, n-am făcut niciun pas înainte. Navigaţia în larg este cheia celor Şapte Mări ale lumii. Dar nimic nu dovedeşte că, tehnic vorbind, chinezii sau japonezii erau incapabili să pună mâna pe cheie şi s-o folosească.

Într-adevăr, în cercetările lor, contemporanii *şi* istoricii sunt prizonierii ideii că totul se explică printr-o soluţie *tehnică*, o soluţie care ar trebui căutata şi dedusă cu orice preţ. Dar poate că soluţia nu este în primul rând tehnică. Atunci când un pilot portughez spune regelui Juan al II-lea că se poate reveni de pe coasta Minei „cu orice navă în bună stare”, suveranul îl sileşte să tacă, ameninţându-l că, dacă vorbeşte, îl aruncă în închisoare, în 1535, un exemplu nu mai puţin probant: Diego Boţelho revenise din Indii pe o simplă *fuste*, ambarcaţiune rudimentară, căreia regele Portugaliei pună să i se dea imediat foc65.

a Mai grăitor este exemplul joncii japoneze care, în 1610, ajunge prin propriile-i mijloace, din Japonia la Acapulco, în Mexic. Ea readuce acolo pe Rodrigo Vivero şi pe tovarăşii săi de naufragiu.

r

„1710...

A.

M, J J

pil — *X*

; AMP

MACAO

O *X* I

9 Sy

— *fi* *I*

NT*IF* 6A.

DE RAN

CO *V*

ASTA

PERUAN

...itUCA CSBTAPEBUAN4 CTLE 3 MARII

25. CĂLĂTORIA NAVEI SAINT-ANTOINE.

Călătoria navei Saint-Antoinc, de sub comanda domnului de Frondaât a durat 55 *de luni. Urmărirea acestei călătorii de explorare este un mod de a arăta imensitatea universului, aşa cum se simţea ea încă în secolul al XVIII-lea. Ca toate navele de pe atunci, Saint-Antoine petrece m-ai multă vreme prin porturi decât pe mare.* (*După un document de ia Bibliothiqite Naţionale*).

cărora japonezii le dăruiseră nava; este adevărat că echipajul ei este european. Dar alte două jonci, acestea cu echipaje japoneze, au realizat mai târziu aceeaşi călătorie66. Aceste experienţe dovedesc că, din punct de vedere tehnic, jonca nu era incapabilă să înfrunte navigaţia de larg. Pe scurt, o explicaţie exclusiv tehnică ni se sustrage.

Istoricii ajung chiar să creadă, *astăzi*, că nu atât velatura şi cârma au asigurat succesul cara-velei, ci pescajul ei mic, care îi „permitea să exploreze ţărmurile şi estuarele" şi, mai mulţi încă, faptul că, „fiind navă de mici dimensiuni, arma176

mentul ei era relativ ieftin" 67! Ar însemna însă să-i diminuam rolul.

Nu vom putea lămuri mai lesne în ce constă carenţa navelor musulmane. Călătoriile lor în linie dreaptă în Oceanul Indian, facile fără îndoială, dată fiind alternanţa musonilor, implicai totuşi cunoştinţe solide, utilizarea astrolabului sau a „bastonului lui Iacob", şi ele sunt nave de calitate. Istoria pilotului arab al lui Vasco da Gama, care preia mica flotă portugheză la Melinda şi o duce de-a dreptul la Calicut, este un detaliu revelator. Cum se face, în aceste condiţii, că aventurile lui Sindbad Marinarul şi ale succesorilor săi nu au dus la o dominaţie arabă asupra lumii? Cum se face, pentru a-l relua pe Vidal de La Blanche, că navigaţia arabă de la sud de Zanzibar şi de Madagascar s-a oprit practic la „temutul curent al Mozambicului, care duce cu violenţă spre sud" şi spre porţile mării Tenebrelor68? Mai întâi, răspundem noi, aceste vechi itinerarii arabe au dus Islamul la dominaţia asupra Lumii Vechi, cum ni s-a dat prilejul să explicăm, până în secolul al XV-lea, şi rezultatul nu este neînsemnat; apoi, având la îndemână un canal de Suez (secolele VII-XIII), de ce ar fi căutat ei un

drum al Capului? Şi ce să găsească acolo? Aurul, fildeşul, sclavii au fost răpiţi mai! de mult de către oraşele şi negustorii Islamului, de pe coasta Zanzibarului şi, străbătând Sahara, din cotul Nigerului. Trebuia „să ai nevoie” de această Africă de vest. În cazul acesta, njeritul Occidentului, blocat pe continentul său strâmt, pă Tacest „cap al Asiei”, să fie că a avut ogyoie de lume, că a avut nevoie să plece de acaşă-Nimic n-aţi şi fost cu putinţă, repetă un specialist în istoria chineză, fără avântulxie – aâuncL-al oraşelor *capitaliste* ale Occidentului…” *69*. Ele au fost motorul, fără de care tehnica ar fi rămas neputincioasă…

Ceea ce nu vrea să spună că banii, capitalul, au făcut navigaţia de cursă lungă. Dimpotrivă: China

Şi Islamul sunt, în acea vreme, societăţi înzestrate cu ceea ce noi am numi astăzi colonii. Alături de

77 e ei Occidentul este încă un „proletar”. Dar factorul esenţial este, începând clin secolul al IXIII-lea, tensiunea de lungă durată care răscoleşte viaţa lui materială şi transformă întreaga psihologie a lumii occidentale. Ceea ce istoricii au numit o foame de aur, sau o „foame de lume, sau o foame ăgjairocâenii, se însoţeşâe7-ui domeniul tehnic” cu a căutareconstantă de *noutăţi* şi de aplicaţii *utilitare*, adică puse în serviciul oamenilor, pentru a asigura, în acelaşi timp, uşurarea şi eficienţa mai mare a trudei lor. Acumularea de descoperiri practice şi care dezvăluie o voinţă conştientă de a stăpâni lumea, un interes crescut pentru tht ce este lufsa de energie, dau Europei, cu mult înainte de izbândă, adevărata sa faţă şi anunţă preeminenţa ei.

ÎNCETINEALA TRANSPORTURILOR

Succes imens, imensă renovare: victoria cursei lungi pune bazele unui sistem universal de legături. Dar ea face acest lucru fără să schimbe nimic în ceea ce priveşte încetineala şi neajunsurile transporturilor în sine; acestea rămân una din limitele permanente ale economiei Vechiului Regim. Până în secolul al XVIII-lea, călătoriile navale sunt interminabile, transporturile terestre parcă paralizate, în zadar ni se spune că, începând din secolul al XM-lea, Europal a pus la punct o uriaşă reţea de drumuri active; ajunge, de pildă, să privim seria de mici pânze ale lui Jan Breughel de la Pinacoteca din München pentru a ne da seama că un drum, încă în secolul al XVII-lea, nu este o „panglică” pe care traficul curge de la sine. În general, abia de i se

zăreşte traseul. Nu l-am recunoaşte de la prima privire, dacă n-ar fi mişcarea celor ce-l folosesc. Iar aceştia sunt de obicei ţărani ce merg pe jos, o căruţă care duce spre piaţă o fermieră şi coşurile ei; un pieton ţine căpăstrul animalului... Câteodată, desigur, este vorba de cavaleri fercheşi, de o trăsură cu trei cai, cu înfăţişare sprintenă, care trag o întreagă familie de burghezi. Dar în tabloul următor, hârtoapele sunt pline de apă, cavalerii se bălăcăresc prin noroi, animalele înoată în apă până la genunchi; căruţele, cu roţile înfundate în noroi, înaintează cu greu. Pietoni, păstori, porci au luat-o cuminte pe taluzurile mai sigure ce mărginesc drumul. Aceleaşi imagini în China de nord, dacă nu şi mai jalnice. Dacă drumul „e stricat” sau dacă „face un cot mai mare”, căruţe, cai şi pietoni „trec peste arături ca să scurteze drumul şi să-şi croiască unul mai bun, sinchisindu-se prea puţin dacă grânele sunt încolţite sau au crescut chiar mari” 70. Corectam astfel imaginea altor drumuri mari chinezeşti, admirabil întreţinute, acoperite cu nisip, câteodată pavate, despre care călătorii europeni vorbesc cu admiraţie71.

În spaţiul amplu al unor lumi atât de diferite, de la Europa lui Richelieu sau Carol Quintul la fti

*

China dinastiei Song sau la Imperiul Roman, nimic nu se schimbă, sau se schimbă prea puţini şi toate acestea determină, îngreuiază schimburile comerciale şi chiar simplele relaţii umane. Corespondenţa făcea pe atunci săptămâni, luni întregi ca să ajungă la destinatar. „Deruta spaţiului”, cum spune Ernst Wagemann, apare abia începând din 1857, odată cu instalarea primului cablu maritim intercontinental. Calea ferată, corabia cu abur, telegraful, telefonul inaugurează foarte târziu adevăratele comunicaţii de masă la scara lumii, am vi *a*

Fixitatea itinerariilor

Fie un drum oarecare, într-o epocă oarecare. Pe acest drum – vehicule, animale de povară, câţiva călăreţi, hanuri, o fierărie, un sat, un oraş. Să nu credeţi că este vorba despre o linie fragilă, oricât de slab marcată ar părea ea, chiar de-a lungul pampei argentiniene sau în Siberia secolului al XVIII-lea. Cărăuşii şi călătorii rămân prizonieri ai unui evantai limitat de opţiuni; ei prefera poate un anumit itinerar, pentru a evita o taxă de trecere sau un post de vamă, chit că se răzgândesc *şi* se întorc atunci când dau de greutăţi; ei urmează iarna

un anume drum şi primăvara un altul, speriaţi de polei sau de dezgheţuri. Dar niciodată, în niciun chip, ei nu pot renunţa la Jţinerarii dinainte organizate. A călători înseamnă a recurge la serviciilealtuiaJI

În 1776, medicul elveţian Jacob Fries, maior în armata rusă, face în 178 de ore lungul drum de la Omsk la Tomsk (890 km), cu o viteză medie de 5 km pe oră, schimbând regulat caii la fiecare popas, ca să fie sigur că va ajunge la următorul fără necazuri72. Dacă o singură dată, pe timp de iarnă, nu-l nimereşti, sfârşeşti îngropat sub zăpadă, în regiunea de interior a Argentinei, încă în secolul al XVIII-lea, poţi să călătoreşti fie cu acele care, cu două roţi grele, trase de boi, care ajung încărcate cu grâu sau piei la Buenos Aires şi pleacă înapoi goale spre Mendoza, Santiago de Chile sau

Jujuy, spre Perú, fie – dacă vrei – călare pe un catâr sau pe un cal; trebuie însă, şi într-un caz şi în celălalt, să-ţi potriveşti mersul aşa fel încât să traversezi deserturile, *Ios despo-blados*, găsind la tanc casele1, satele, fântânile, pe vânzătorii de ouă şi de carne proaspătă. Dacă călătorul se satură de cabina strâmtă a trăsurii lui, el trebuie să-l ia două animale, unul pentru el şi celălalt ca să încarce „un calabalâc îndestulător", şi, luând-o înaintea convoiului, să galopeze întins, cel mai bine între orele 2 noaptea şi 10 dimineaţa ca să scape de căldură. „Caii sunt atât de bine învăţaţi să facă aceste *traversade* în timp scurt, încât galopează fără să fie imboldiţi, singuri, mâncând pământul". Răsplata? Ajungi repede la „casele poştei (care) sunt cele mai bune adăposturi, unde călătorul se poate odihni în voia lui" 73. Acolo mănânci, acolo te culci. Aceste detalii ne ajută să înţelegem cuvintele ce urmează, aparţinând unui autor din secolul al XVIII-lea, despre prima parte a drumului pe care-l face, pornind de la Buenos Aires până la Carcarănal: „În timpul acestor trei zile şi jumătate de mers, în afară de două *traversade*, vei găsi vaci, oi sau găini din belşug şi ieftin" 74.

Aceste imagini târzii din ţinuturile „noi" (Siberia, Lumea Nouă) descriu destul de exact călătoriile din secolele anterioare prin „vechile" ţinuturi civilizate.

Ca să ajungi la Istanbul prin Balcani, „trebuie, spune Pierre Lescalopier (1574), să drumeţeşti de dimineaţa până seara, dacă vreun pârâu sau o pajişte nu îţi dă prilej să pui piciorul pe pământ şi să-ţi scoţi din tolbă niscaiva carne rece, iar de pe spinarea vreunui cal, ori de la oblâncul şeii, vreo bu teică de vin ca să înfuleci câte ceva în jur de

amiaza, în timp ce caii fără frâu şi cu piedică la picioare pasc ori mănâncă ce li se dă”. Seara, trebuie să ajungi la caravanseraiul următor, unde se găseşte de mâncat şi de băut. Acestea sunt aşa-numitele „*hospitaux*” (în sensul de „ospeţii”, case de primire) „înălţate ca nişte pietre de drum, câte una pentru fiecare zi (...) Bogaţi şi săraci găzvanseraiuri, nu găseşti animale de închiriat pentru căruţe, nu găseşti de-alle mâncării; „în afara marilor burguri de pe pământurile Mogolului”, „te culci sub cerul liber sau sub niscaiva copaci” 78. Trezeşte şi mai mult uimirea faptul că itinerariile pe mare sunt fixate dinainte. Şi totuşi, nava este supusă vânturilor, curenţilor, escalelor. În marile de coastă ale Chinei, ca şi în Mediterana, cabotajul se impune. Malul mării orientează, atrage procesiunea cabotierelor. Cât priveşte călătoriile în larg, ele îşi au regulile lor, dictate de experienţă. Drumul dus şi întors între Spania şi „Indiile Castiliei” a fost fixaţi de la deschiderea partidei de către Cristofor Columb; el va fi ameliorat abia în 1519 de către Alăminos79, apoi nu se va mai clinti până în secolul al XIX-lea. La întoarcere, abia atinge, foarte la nord, paralela 33, prilej pentru călători să întâlnească brusc rigorile septentrionale: „Frigul începea să se simtă cu asprime» notează unul dintre ei (1697), şi unii cavaleri, îmbrăcaţi în mătase şi fără mantie, îl îndurau cu multă greutate” 80. Tot aşa, în 1565, Urdaneta descoperă şi fixează o dată pentru totdeauna drumul de la Acapulco la Manilla, din Noua Spanie în Filipine şi înapoi, primul, lesnicios/ (3 luni), celălalt greu şi nesfârşit (între 6 şi 8 luni), şi pentru care pasagerul plăteşte (1696) până la 500 de „monede de opt” 81.

fDacă totul merge bine, treci sau te opreşti, pe-acolo pe unde regula cere să treci sau să te opreştif. La escalele convenite, se împrospătează hrana-gi apa; la nevoie, poţi carena, repara, schimba un arbore şi rămâne multă vreme pe apa liniştită a porturilor. Totul este prevăzut. În largul coastelor Guineei – Tmăe” număi” vasele „de mic tonaj pot atinge ţărmul jos, dacă o rafală de vânt te surprinde înainte de a strânge vela, catargul se poate rupe; atunci, trebuie să mergi, dacă se poate, în insula portugheză a Principelui – *a ilha de Principe* – să cauţi un catarg de schimb, zahăr, sclavi. Aproape de strâmtoarea Sondei, prevederea îţi cere să navighezi cât mai aproape de ţărmul Sumatrei, duiesc (acolo) în lipsă de altceva mai bun. Ele sunt ca nişte grajduri foarte mari – lumina zilei pătrunde înăuntru prin nişte

spărturi în loc de ferestre”. Oamenii stau pe nişte „*reliefz*” (laviţe, priciuri), aşezate în jurul acestei hale, şi del care sunt legate animalele. „Astfel, fiecare îşi vede calul şi îi pune de mâncare pe acestei *reliefz* şi, ca să le dea sa mănânce ovăzul şi orzul, ei (turcii) folosesc nişte saci de piele din care calul mănâncă, în timp ce baierile saculiui sunt petrecute peste urechile calului” 75. În 1693 un călător napolitan descrie mai simplu aceste hanuri: „Nu sunt altceva... decât nişte grajduri lungi în care caii ocupă mijlocul; laturile rămân stăpânilor” 76.

În China un *Itinerarin public* tipărit din secolul al XVII-Ieai indică drumurile, pornind1 de la Beijing, cu traseele şi locurile lor de popas, unde mandarinii în misiune sunt primiţi pe cheltuiala împăratului, găzduiţi, hrăniţi, îndestulaţi cu cele trebuitoare, cai de călărie, bărci, hamali. Aceste popasuri, la o zi depărtare unele de altele, sunt mari oraşe sau oraşe de categoria *a doua*, sau castele, sau acel *Ye* şi acele *Chin*, acele locuri „de găzduire şi de veghe”, „altă dată clădite în locuri unde nu se afla niciun fel de oraş...”. Adesea oraşele s-au dezvoltat în aceste locuri de popas, ca o consecinţă77.

Până la urmă, călătoriile nu sunt agreabile decât în ţările în care oraşele şi satele sunt apropiate unele de altele. Acest „Guide bleu” care este *L'Ulysse francois* (1643) indică hanurile bune; *Le Faucon royal*, la Marsilia *l hostellerie du Cardinal* la Amiens şi sfătuieşte (să fie vorba ide o răzbunare sau numai de prudenţă?) ca la Peromne să nu minaţi în hanul *du Cerf*! Condiţiile care fac călătoria plăcută şi rapidă sunt privilegiull ţărilor popu'late şi temeinic aşezate, „*polices*”, China, Japonia, Europa, Islamul. În Persia, „se găsesc caravanseraiuri bune, din patru leghe) în patru leghe”, şi se călătoreşte „ieftin”. Dar în anul următor (1695), acelaşi călător, care pleacă între timp din Persia, se plânge de Industan: nu sunt hanuri, nu sunt cară18

*»

tre' China, India şi Occident. Islamul fusese ocolit, jar cei doi Polo, tatăl şi unchiul lui Marco, mai târziu însuşi Marco, nu sunt singurii care ajung în îndepărtata China, sau în Indii, pe drumuri fără de sfârşit dar uimitor de sigure. Întreruperea trebuie înregistrată în contul uriaşei recesiuni de la mijlocul secolului al XIV-lea. Căci totul a dat înapoi dintr-odată. Occidentul ca şi China mongolilor. Să nu credem nici că descoperirea Lumii Noi a transformat imediat circuitele prioritare ale globului. La un secol după Columb şi Vasco da Gama,

animaţia vieţii internaţionale încă mai trece prin Mediterana; regresiunea vine mai târziu. În ce priveşte cronica rutieră pe distanţă scurtă.

I conjunctura a distribuit dinainte de cele mai multe lori, succesele şi insuccesele, urmând fluxurile şi refluxurile ei. Putem să ne îndoim de faptul că „politica liberului schimb” a conţilor de Brabant ar fi fost atât de hotărâtoare pe cât s-a spus: ea este eficientă în aparenţa în secolul al XIII-lea, când târgurile din Champagne se afla în plină prosperitate. Şi acordurile încheiate de oraşul Milano cu Rudolf de Habsburg (1273 – 1291) pentru a-şi păstra un drum negrevat de taxe de trecere de la Basel în Brabant s-au bucurat de un succes deplin. Cine n-ar fi reuşit pe vremea aceea? Dar mai apoi, atunci când o serie de tratate, încheiate între 1350 şi 1460, acordă privilegii vamale pentru acelaşi drum, atunci când oraşul Gând, în 1332. repară pe cheltuiala lui, în dreptul oraşului Senlis, drumul care duce spre tânmrile din Champagne83, avem a face mai degrabă cu încercări de a găsi o ieşire dintr-o conjunctură ce se înrăutăţise. În schimb, prin 1530, când cerul se înseninează din nou, episcopul de Salzburg izbuteşte să îmbunătăţească drumul de catâri din munţii Tauern, care devine astfel carosabil, fără a submina traficul din trecătorile de la Saint-Gothard şi Brenner, care au în spatele lor Milanul şi Veneţia44. Şi asta pentru că în acel moment se găseşte de lucru pentru toate drumurile.

să ajungi apoi la peninsula Malacca; coasta muntoasă a marii insule apără, iapa nu este prea ladâncă. Când izbucneşte uraganul, trebuie să laşi ancorele la apă şi, asemeni vaselor ce se zăresc în vecinătate, să te cramponezi de fundul apropiat al mării, aşteptând ca vijelia să se îndepărteze, aşa cum face corabia care *îl* duce pe Kämpfer spre Siam, în 1690.

Împotriva evenimentului rutier

Să ne ferim, mai ales, să exagerăm importanţa evenimentului din istoria rutieră. El se iveşte, contrazice un alt eveniment, dispare, se şterge adesea. Dacă am sta să-l ascultăm, ar fi în stare să ne explice tot. Şi, cu toate acestea, este neîndoielnic că nu sâcâielile de pe drumurile care duc spre târgu „de din Champagne, provocate de autorităţile xanceze şi, în special, de Ludovic al X-lea *le iuţin*, „Certăreţul”, (1314 – 1316), explică decli-iu! acestor târguri. Nu-l explică nici măcar instau-area legăturilor maritime directe şi regulate dintre fediterana şi

Bruges, începând din 1297, datorată larilor nave ale Genovei. La începutul secolu-ii al XIV-lea structura marelui comerţ se transirmă, neguţătorul itinerant devine mai rar, mărrile călătoresc singure, corespondenţa scrisă jlementează de la-distanţă mişcările lor, între ilia şi Ţările de Jos, cei doi „poli” ai economiei eu-jene, fără ca să mai fie nevoie, începând din aceliment, să te vezi cu partenerul sau să discuţi el la jumătate de drum. Releul din Champagne levenit mai puţin folositor. Succesul târgurilor la Geneva, un alt loc *de* întâlnire al balanţei conturi, nu se impune decât odată cu secolul EV-lea82.

Î nu căutăm explicaţii mărunte nici în ceea ce este întreruperea, de pe la 1350, drumului gol. Odată cu secolul al XIII-lea, cucerirea golă stabilise un contact direct, pe uscat, în 13185

Flotilele fluviale

Puţină apă şi totul se însufleţeşte în inima uscatului. Nicăieri nu e prea greu să-ţi închipui cum arăta aceasta viaţă din trecut. La Gray sur Saone, pe râul lat şi pustiu astăzi, flotila activă de ieri poartă în susul apei „marfa; de Lyon” şi vinul, sau, la coborâre, grâu, ovăz, fân. Fără Sena, Oise, Marna, Yonne, Parisul n-ar mânca, n-ar bea, nici măcar nu s-ar încălzi după plac. Fără Rin, *K61*-nul n-ar fi fost, încă înainte de secolul al XV-lea, cel mai mare oraş al Germaniei.

Când un geograf, în secolul al XVI-lea, descrie Veneţia, el vorbeşte imediat despre mare şi despre marile drumuri de apă care converg spre lagunele ei, Brenta, Padul, Adigele. Pe aceste drumuri şi pe canale, vin neîncetat spre marele oraş bărci sau bacuri împinse cu prăjina. Pretutindeni însă, chiar cele mai firave cursuri def apă sunt folosite. Pe corăbiile plate care coboară Ebrul, „de la Tu-dela la Tortosa şi până la mare”, see transportă, încă la începutul secolului al XVIII-lea, pulbere, gloanţe, grenade şi alte muniţii care se fabrică1 în Navarra, în ciuda nenumăratelor greutăţi şi mai ales a „cascadei de la Flix, unde marfa se debarcă ca să fie mai apoi îmbarcată iar” 85.

În Europa, într-o mai mare măsură decât în Germania, regiunile clasice ale comunicaţiilor fluviale sunt, dincolo de Oder, Polonia şi Lituania, unde încă din Evul Mediu s-a dezvoltat o navigaţie fluvială activă, cu ajutorul uriaşelor plute alcătuite din trunchiuri de copaci; pe fiecare dintre acestea e construită o colibă pentru mateloţi. Acest foarte amplu trafic a creat «gări de apă”, Torun, Kovno, Brest-Litovsk, şi a suscitat interminabile dispute85.

Şi totuşi, din acest punct de vedere, la scara lumii, nimic nu egalează China meridională, între fluviul Albastru şi până la hotarele Yunanii lui. „De această circulaţie, notează un martor prin 1733 depinde marele comerţ (interior) al Chinei care nu-şi găseşte seamăn în lume... Pretutindeni vezi aici un necontenit du-te-vino de corăbii, de bărci, de plute (vezi plute din cele care au o jumătate de leghe lungime, care se încolăcesc cu iscusinţă, din pricina cotiturilor nurilor) şi care formează în fiece loc tot atâtea oraşe mişcătoare. Conducătorii acestor vase îşi au locuinţa stabilă chiar pe ele, trăind acolo cu nevestele şi copiii, aşa fel încât te poţi încredinţa de cele povestite de cei mai mulţi dintre călători că, în această ţara, pe ape e aproape la fel de multă lume ca în sate şi în oraşe" 87. „Nu se află altă ţară pe lume, spunea încă părintele de Magaillans, care în ce priveşte navigaţia (trebuie să înţelegem navigaţia fluvială) să fie pe potriva Chinei..." în care „sunt două împărăţii, una pe apă şi alta pe uscat, şi tot atâtea Veneţii câte sunt şi oraşe" 88. Opinia unui martor: în 1656, el urcă timp de patru luni, până la Se Ciuan, pe Yang tse kiang, „oare este numit Fiul mării"; „Kiang, care, aşa cum marea nu are margini, nu are nici el fund". Câţiva ani mai târziu (1695), un călător stabileşte în principiu că „chinezilor le place să trăiască în apă ca raţele..." Ore întregi, jumătăţi întregi de zi, explică el, se navighează „în mijlocul convoaielor de lemn"; prin oraşe eşti silit să treci canalele sau cursurile de apă cu o încetineală dezesperantă „printre atâtea bărci" 89.

Arhaismul mijloacelor de transport: *fixitate*, *întârziere*...

Dacă am) aduna, de prin lumea întreaga şi între «colele al XV-lea şi al XVIII-lea, o serie de imagini în legătură cu transporturile şi dacă am prezenta cititorului aceste imagini fără explicaţii, amestecate cu grijă, el ar izbuti să le identifice fără greş: cine n-ar recunoaşte lectica sau ricşa chinezească, boul de povară sau elefantul de luptă al Indiilor, *arabaua* turcească din Balcani (sau chiar din Tunisia) sau caravanele de cămile ale Islamului, şirurile de negri purtători de bagaje din Africa, căruţele cu două sau cu patru roţi ale Europei, cu boii şi caii lor?

Dar dacă ar trebui ca (aceste imagini să fie datate, problema ar fi fără soluţie: mz. oaceje de transport nu prea eyolijea, ză. Părintele de Las Cortés vede în regiunea Cantonului, Ja 1626, cum aleargă chinezii purtători de lectică... ridicând scaunul călătorului pe beţe lungi de bambus". George Staunton, în 1793, descrie aceiaşi ou-i slabi, „în

zdrenţe, cu pălării de pai şi cu sandale”. Pe drumul spre Beijing, *barca* lui trebuie să treacă de pe un canal pe altul; ea este ridicată cu braţele şi cu ajutorul unor tamburi *„şi* cu acest mijloc... este trasă în sus în mai puţin timp decât prin ecluze; este adevărat că trebuie să te foloseşti de mai mulţi oameni; dar în China aceasta este o forţă întotdeauna la îndemână, care costă puţin şi care e mereu preferată oricărei alteia” 90. La fel, ca să descriem o caravană (din Africa sau din Asia, am putea schimba între ele relatările lui Ibn Batuta (1326), ale unui călător englez anonim din secolul al XVI-lea, ale lui René Caille (1799 – 1838), ale exploratorului german Georg Schweinfurth (1838 – 1925). Spectacolul rămâne acelaşi, în afara curgerii timpului. În „noiembrie 1957, „” eu „însumi am văzut încă, pe drumurile Poloniei cracoviene, o droaie de căruţe ţărăneşti, foarte înguste, cu patru roţi, mergând spre oraş, pline de oameni şi de crengi de pin, cu cetina, ca nişte plete, trase târâş după ele prin praful drumului. Acest spectacol, care neîndoielnic îşi trăieşte ultimele zile, poate fi tot aşa de bine o realitate a secolului al XV-lea.

Ila fel se întâmplă pe mare: joncile chinezeşti sau japoneze, pirogile cu balansoar ale malaezienilor sau polinezienilor, corăbiile arabe de pe Marea Roşie sau de pe Oceanul Indian sunt tot atâtea pgrsonaje neschimbatei Ernst Sachau, specialist în istoria babiloniană (1897 – 1898), descrie la fel de bine ca Belon du Mans (1550) sau ca Gemelli Ca-reri (1695) navele arabe ale căror scânduri sunt legate cu fibre de palmier, fără ajutorul unui singur cui de fier. Gemelli notează în legătură cu corabia ce se construieşte sub ochii lui, la Daman (în Indii): „Cuiele erau de lemn, iar calafatul de bum188

bac” 91. Aceste veliere supravieţuiesc, numeroase, până la introducerea vapoarelor englezeşti, şi, încă astăzi, ele aduc, ici-colo, aceleaşi servicii ca pe vremea lui Sinbad Marinarul.

În Europa

Evident, în Europa, se pot stabili discriminări cronologice. Ştim că vehiculele cu sistemul roţilor din faţă mobil, soluţie venită de la căruţa de artilerie, nu sunt folosite *cu adevărat* decât prin 1470; că rădvanele nu apar, rudimentare, BeoT-tn-rea de a doua jumătate sau la sfârşitul secolului al XVI-lea (şi nu au geamuri decât în cel de-al XVII-lea); că diligentele sunt din veacul al XVII-lea, că trăsurile de poştă pentru călători şi acele *veturini* (trăsurici) din Italia nu devin o

prezenţă familiară decât în epoca romantică; primele ecluze datează din secolul al XIV-lea. Dar aceste înnoiri nu pot ascunde nenumăratele permanenţe ce se află la temeiul vieţii cotidiene. La fel, în domeniul schimbător al navelor, există limite superioare de netrecut, cele privind tonajele, viteza; ele constituie o permanenţă, un „plafon".

Încă din secolul al XV-lea, caracele, marile corăbii genoveze, încarcă 1500 tone; navele veneţiene de 1.000 de tone transportă voluminoasele baloturi de bumbac din Siria; în secolul al XVI-lea, velierele de mare tonaj raguzane, de 900 şi 1.000 de tone, sunt specializate în traficul de sare, de lână, de grâu, de lăzi de zahăr, de baloturi de piei, mărfuri cu volum mare92. În secolul al XVI-lea, giganţii mării, caracele portugheze, deplasează până la 2000 de tone, ele numără la bord, marinari şi pasageri, mai mult de 800 de oameni93. Iată de ce un accident poate duce la uriaşe pagube materiale: fie că lemnul din care au fost construite n-a fost îndeajuns de uscat; fie că în flanc se deschide o spărtură; că o furtună le aruncă în apele puţin adânci de pe coasta Mozambicului; că vase de corsari mai uşoare se învârtesc în jurul mastodontului, pun mâna pe el şi îi dau foc. Capturată de englezi, în 1592, *Madre de Deus* nu poate urca Tamisa din pricina pescajului. Ea depăşeşte 1 800 tone şi sir John Bunrough, locotenentul lui Ra-leigh o descrie ca pe un monstru94.

În mare, cu un bun secol înainte de *Invincible Armada* din 1588, arta şantierelor navale îşi înregistrează recordurile. (Numai nişte transporturi cu o mare pondere sau pe distanţe mari, garantate de către monopoluri de fapt sau de drept, permit luxul acestor tonaje uriaşe. f Maiestuoasele *indiamen*, de la sfârşitul secolului a T XVIII-lea (specializate în comerţul cu China, în pofida numelui lor), nu deplasează aproape niciodată mai mult de 1900 de tone. Această limită, condiţionată de materialele de construcţie, de velatură, de tunurile cocoţate la bord, impune servituţi.

Dar o limită superioară reprezintă opusul uneia medii. Până în ultimele zile ale navigaţiei cu vele, nave foarte mici, de 30, 40, 50 de tone, cutreieră mările. Abia prin 1840, întrebuinţarea fierului îngăduie construcţia unor corpuri de navă mai mari. Până atunci, coca de 200 de tone constituie regula, cea de 500 – excepţia, cea de la 1.000 până la 2000 – o curiozitate.

Viteze şi debite derizorii

De la drumuri proaste, viteze derizorii – aşa raţionează omul din 1979 şi punctul său de vedere îşi are temeinicia lui. Mai bine decât un contemporan, pentru care toate acestea reprezentau realitatea de fiecare zi, el vede enormul handicap pe care îl avea orice manifestare a vieţii active de ieri. Încă mai de mult, IPaul-Vaery. spunea)”. Napoleon mergea la. fel de încet ca Iuliu Cezar”. Adevăr pe care îl demonstrează cele trei crochiuri, care ne îngăduie să măsurăm viteza noutăţilor pe drumul lor *spre* Veneţia: de la 1496 la 1533, după *Diarii*, jurnalele lui Marin Sanudo, patrician veneţian oare a însemnat, zi de zi, data sosirii scrisorilor primite de Seniorie şi datele lor de expediţie; apoi, de la 1686 la 1701 şi de la 1733 la 1735, după gazete manuscrise editate la Veneţia, adevărate „*nouvelles à la main*”, „gazete de mână”, cum se spunea la Paris. Alte calcule ar duce la o aceeaşi concluzie, şi anume că indiferent cum, folosind caii, căruţa, curierii, corăbiile, în 24 de ore se fac de regulă *cel mult* 100 km. Şi avem a face cu recorduri, dincolo de care întâmplarea memorabilă, puţin frecventă, rămâne un lux. La nürnberg, la începutul secolului al XV-lea, se poate, plătind preţul, să trimiţi un ordin la Veneţia în patru1 zile. Marile oraşe atrag spre ele noutăţi rapide, pentru că ele le plătesc graba şi pentru că au existat întotdeauna mijloace de a forţa spaţiul. Evident, unul din] aceste mijloace este construirea de drumuri pietru-l de sau pavate, dar acestea rămân mult timp nişte excepţii.

Drumul de la Paris la Orléans, în întregime paat, stabileşte, astfel, în ciuda tâlharilor, temuţi încă în secolul al XVII-lea prin dreptul pădurii Torfou, o legătură rapidă cu Orleansul, gara fluvială esenţială a Franţei, egala, sau aproape egala Parisului. Loara este de altfel cel mai comod dintre cursurile de apă ale regatului, „cel mai larg în albia lui, cel mai lung în curgerea lui… şi pe care te poţi duce cu pânzele prin regat mai bine de o sută şaizeci de leghe, lucru ce nu se mai află la niciun râu din Franţa”. Acest drum de la Paris la Orléans este „*le pave du Roi*”, un mare drum carosabil, „*strada di carri*”, spune un italian, încă în 1581. La fel *Stambulyol*, drumul de la Istanbul la Belgrad prin Sofia, are, încă din secolul al XVI-lea, căruţele şi, în cel de-al XVIII-lea, *arabalele* lui de lux95.

Progresul din secolul al XVIII-lea înseamnă în Franţa, de exemplu, extinderea drumului mare amenajat. Contractul de arendare al poştelor din Franţa urcă de la 1220.000 de livre în 1676 la 8

800.000 în 1776; bugetul „podurilor şi şoselelor”, de 700.000 de livre sub Ludovic al XIV-lea, ajungem preajma Revoluţiei la 7 milioane96. Dar acest a bi! – nu suvenţionează decât lucrările de artă, 191 f „ere. a de drumuri noi; întreţinerea celor vechi se tace prin munca de corvoadă la drumurile mari, *la corvce des grands chetnins*, înfiinţată pe cale administrativă prin 1730, desfiinţată de Turgot în 1776, reînfiinţată în acelaşi an şi care nu dispare decât în 1787. Franţa are atunci aproximativ 12.000 de leghe (adică 53.000 km) de drumuri construite şi 12.000 în construcţie97.

Diligentele sosesc, prin urmare, la ceasul lor şi, printre ele, se află, şi celebrele „*twgotines*”. Contemporanii le-au socotit demoniace, primejdioase. Cuşca lor „este atât de strâmtă, spune unul dintre ei, şi locurile din ea sunt atât de înghesuite, încât atunci când e vorba să coboare, fiecare îl roagă pe vecin să-i dea înapoi piciorul sau mâna (...) Dacă din nenorocire se înfăţişează un călător cu burtă mare ori cu umeri laţi (...) n-ai ce face decât să gemi, ori s-o iei din loc” 98. Viteza lor e nesăbuita, accidentele numeroase şi nimeni nu despăgubeşte victimele. De altfel, pe drumurile mari, numai o mică fâşie centrala este pavată; două vehicule nu se pot încrucişa fără ca o roată să nu intre în noroiul de pe porţiunile laterale.

Unele comentarii, de o rară prostie, anunţă încă de atunci pe cele care vor întâmpina primele căi ferate de mai târziu. Când, în 1669, o diligentă străbate într-o zi drumul de la Manchester la Londra se formulează proteste: asta înseamnă sfârşitul nobilei arte a calăriei, ruina fabricanţilor de şei şi de pinteni, dispariţia barcagiilor de pe Ta-misa”.

Mişcarea nu s-a oprit însă. Între 1745 şi 1760 se schiţează o primă revoluţie rutieră; preţul transporturilor scade, ba mai mult, „o serie de mici capitalişti speculatori” profită de ea. Ei anunţă schimbarea vremurilor.

Şi totuşi, aceste recorduri modeste privesc numai drumurile mari. În Franţa, în afara drumurilor „poştale”, care provoacă admiraţia lui Young100, în cea mai mare parte a timpului, vehiculele de categorie grea nu pot să circule şi chiar, adaugă Adam Smith, nu poţi „să călătoreşti călare; sinjurul mijloc ca să-ţi salvezi pielea este să te foloseşti de catâri” 101. Regiunile rurale, abia prinse 19<1

fi

I prost servite de reţeaua rutieră, sunt condamnate i-asfixie

Cărăuşi şi transporturi

După secerat şi după cules sau pe timpul lunilor de iarnă, cărăuşia este a doua meserie a milioane de ţărani din Occident, care se mulţumesc cu remuneraţii destul de slabe. Ritmul timpului lor liber marchează maxima şi minima activităţii din transporturi. Organizate sau nu, acestea cad pretutindeni în sarcina populaţiilor sărace. În cel mai bun caz, foarte modeste. *Şi* pe mare, echipajele sunt recrutate dintre prăpădiţii Europei şi ai lumjjj Navele olandeze, victorioase pe toate mările în secolul al XVII-lea, nu fac excepţiei de la regulă. Din aceeaşi categorie fac parte şi acei uimitori marinari americani, „englezii de calitatea a doua", cum spun chinezii, porniţi să cucerească mările la sfârşitul secolului al XVIII-lea, cu nave minuscule, câteodată de 50 până la 100 de tone, călătorind de la Filadelfia sau de la New York până în China, beţi, se spune, ori de câte ori găsesc prilejul 102.

Să adăugăm, de asemenea, că antreprenorii din transporturi nu sunt de obicei capitalişti de mare clasă: beneficiile lor sunt reduse. Vom reveni la aceasta103.

Dar în ciuda modicităţii costurilor şi veniturilor, transporturile în sine sunt oneroase: 10% în medie *ad valorem*, spune un istoric, pentru Germania medievală104. Această medie însă variază după ţan şi epoci. Cunoaştem preţul postavurilor cumpărate în Ţările de Jos şi expediate la Florenţa în 1320 şi 1321. Cheltuielile de transport (pentru 6 conturi cunoscute) se eşalonează *ad valorem* de la 11, 70%, rata cea mai slabă, până la 20, 34%, rata cea mai ridicată105. Este vorba de mărfuri cu vo – *I*™ mic şi cu preţ foarte ridicat. Celelalte nu prea călătoresc pe distanţe foarte lungi. În secolul al XVII-lea, trebuie „să plăteşti de la 100 până la 120 livre ca să duci de la Beaune la Paris un butoi de vin care adesea nu face mai mult de vreo patruzeci de livre" 106.

Aceste cheltuieli sunt în general mai mari pe uscat decât pe mare. De unde o anumită atonie a traficului terestru de distanţă lungă, întreruptă, e adevărat, în beneficiul căilor fluviale, dar seniorii şi oraşele sporesc taxele de folosire ale acestora. De unde opriri, intervenţii, şperţuri, pierdere de timp. Chiar în câmpia Padului sau de-a lungul Rinului, negustorul ajunge adesea să prefere căile 1

26. NOUTĂŢILE CĂLĂTORESC SPRE VENEŢIA.

Liniile izocrone, săptămâna cu săptămână, indică în mare timpul necesar călătoriei unor scrisori care, pe cele trei hărţi, merg toate spre Veneţia.

Prima hartă a fost întocmită după lucrările lui P. Sardella, 1500, *mai e%act* 1496 – 1533. *Cea de a doua şi cea de a treia, după gazetele veneţiene manuscrise păstrate ia Record Office din Londra. Cercetarea lor a fost făcută pentru mine de către F.C. Spooner. Razele haşurate sunt cu atât mai groase cu cât viteza medie este mai mute. Diferenţele dintre* o *liattă şi alta pot să pară, în funcţie de axa Pe care sunt urmărite, foarte importante. Ele se datorează numărului de curieri, folosiţi aşa cum o impuneau necesităţile urgente ale actuali taţii.* În *mare, încetineala de pe ultima hartă se regăseşte în prima, în timp ce secvenţele de timp de pe cea de a doua sunt câteodată, în mod limpede, mai scurte. Demonstraţia, nu este perepmtorie. În principiu, compararea vitezelor ar trebui făcută de la ariile pe carele delimit*ează *curbele isocrone având un acelaşi număr de ordine. Dar aceste arii nu sunt delimitate cu suficientă, precizie. Cu toate acestea, dacă încercam să le suprapunem, ele par, foarte în mare, de aceeaşi întindere, oex Xtnsie oarecare fiind contrabalansată de o oarecare restrângere. Este inutil să mai spunem cu trecerea de la suprafeţe în kilometri pătraţi la vitezele zilnice nit se face fără precauţii prealabile.*

de uscat acestor drumuri de apă întrerupte de lanţul taxelor, întins de la un mal la altul. Să amintim şi riscul, deloc neglijabil, al întâlnirii cu tâlhăna, care rămâne monedă curenta în lumea întreaga, semn marginal al unei nelinişti economice şi sociale permanente.

drumul pe mare, dimpotrivă, înseamnă un fel ce explozie de viaţă facilă, „de liber schimb”. Se acordă o primă economiilor maritime. Încă din se

„5 colul al XIII-lea, griul se scumpeşte în Anglia cu *mmm* cu Putin *mai* înamf-... tur-m-;

Transportul, o limită a economiei

Explicaţiile scurte de mai sus nu-şi propuneau să descrie transporturile – ele nu pot rezuma, de pildă, foarte amplele comentarii din lucrarea clasică a lui W. Sombart109 – şi, de altfel, voi reveni asupra unor aspecte ale problemei110. Intenţia mea era de a arăta, repede, în *ce* njasură sejfcum-bul, carejssieu-unealta... oricărei!

societăţliconomise în progres, a fost străjenit.de limita „pe care i-o. fi-Spunea4” transportul: încetineala lui, debitul Tul. sâaD/reregularitatea şi, până la., urmă „pxeţuriâii mare de cost. Totul se loveşte de aceste neajunsuri. Că s-a ne familiarizăm cu această realitate veche şi de lungă durată, să ne reamintim spusele lui Paul Valéry: „Napoleon se deplasează la fel de încet ca Iuliu Cezar”.

În Occident, calul, simbol al vitezei, este prin excelenţă mijlocul de luptă împotriva distanţei – un mijloc care, retrospectiv, pare derizoriu. Dar Occidentul se sileşte să îmbunătăţească serviciile pe care le aduce acesta: caii se înmulţesc, atelajele de cinci, şase, opt cai îngăduie folosirea căruţelor grele; pe drumurile pentru poştă şi călători grăbiţi, popasurile îngăduie folosirea de cai odihniţi; drumul se îmbunătăţeşte şi el… Şi asta pentru că transportul pe uscat bate, şi încă de departe, transportul pe apa râurilor şi canalelor, totdeauna foarte încet111 în nordul Franţei, în secolul al XVIII-lea, chiar cărbunele foloseşte mai mult carul decât serviciile barcagiilor112.

Această luptă, parcă dinainte pierdută, împotriva spaţiului se duce în toată lumea. Mergând în China sau în Persia, iei deplină cunoştinţă, *a contrario*, de importanţa calului, căci acolo „cel mai adesea, se recurge la om. În China, hamalul merge la fel de repedese spune, ca micuţii cai tătăreşti. În Persia, caii sunt magnifici, dar, înainte de toate, instrumente de război şi unelte de lux, cu „har-naşamente de argint, de aur sau de nestemate”, i-i nu sunt folosiţi pentru transporturi şi pentru 197 j12”? * unor legături rapide. La om s-a făcut aPel, lui i se încredinţează scrisorile urgente, răvaşele, mărfurile preţioase. „Îi numesc pe aceşti ola-cari sa*tiri,* ne spune Chardin (1690), care este numele ce-l dau trepăduşilor şi tuturor celor care ştiu să alerge bine şi să meargă repede. îi cunoşti pe drum după o sticlă de apă şi după un sac mic ce-l poartă pe spate, care le slujeşte drept desagă, ca să-şi ducă hrana pe treizeci sau patruzeci de ore cât este de nevoie, căci spre a merge mai repede ei părăsesc drumurile mari şi o iau pe scurtături. îi mai cunoşti şi după încălţările lor şi după zurgălăii mari care sună ca tălangile de carâri şi pe care îi poartă la brâu ca să stea treji. Aceşti oameni fac meseria lor din tată în fiu. Sunt învăţaţi să umble cu pas întins, fără să gâfâe, încă deja vârsta de şapte-opt ani”. Tot aşa, „poruncile regilor în Indii se duc de către doi pedestraşi, totdeauna în fugă, care: sunt schimbaţi din două în două leghe. Ei

poartă pachetul pe cap, fără niciun acoperământ. îi auzi venind după tălăngile lor, cum se aude cornul unui poştalion; şi când sosesc, se aruncă laţi la pământ şi li se ia pachetul pe care doi oameni, gata pregătiţi, îl iau tot aşa”. Aceşti oia-cari fac de la 10 până la 20 de leghe pe zi.

INERŢIILE ISTORIEI TEHNICILOR

Tehnica reprezintă o acceleraţie şi o frânare în acelaşi timp; adesea nu e „acceleraţii şi apoi nişte-n-„ari; ea împinge înainte viaţa oamenilor, ajunge Jtâp aşi mărunţi la un nou echilibru situat pe paliere superioare, apoi se menţine acolo îndelung, căci ea stagnează sau progresează imperceptibil de la o „revoluţie” la alta* de la o inovaţie la alta. Totul se petrece ca şi cum nişte sisteme de frânare ar acţiona necontenit şi tocmai aceste sisteme şi influenţai acţiunii lor aş fi vrut să le scot în evidenţa mai bine decât am făcut-o. Dar se poate face lucrul acesta chiar întotdeauna? într-un sens ca şi în celălalt, ca înaintare sau ca imobilitate, tehnica. reprezintă o întreagă 3 Em enşiune, profund dă, a istoriei oamenilor. Iată motivui pentru care istoricii ce se vor specialişti ai ei nu ajung aproape niciodată s-o stăpânească bine.

Tehnică şi agricultură

Bunăoară, în ciuda gesturilor de bunăvoinţă şi a unor capitole dense în care se silesc să spună repede un minimum de lucruri pe care trebuie să le ştii despre ea, istoricii specialişti au dat puţină atenţie tehnicilor din agricultură. Cu toate acestea, agricultura a fost, timp de milenii, marea „ladjiştriea jiţanienilor. Dar istoria tehnicilor a fost studiata”, cel mai adesea, ca o preistorie a Revoluţiei industriale. Iată de ce mecanica, metalurgia, sursele de energie trec pe primul plan, chiar dacă tehnicile agricole, prin rutina lor sau prin schimbarea lor (căci agricultura se schimbă, oricât de încete ar fi schimbările ei), atrag după sine însemnate urmări.

A face o curătură este o tehnică; a faceogor uintr-o bucată de pământ rămasă multă vreme necultivată este o altă tehnică; esta nevoie aici de pluguri zdravene, de atelaje puternice şi de o spol99 rirl! m „mi de lucru, de sprijinul vecinilor (munca *por favor* a defrişerilor portughezi); a extinde cui-*Teh nicamsine lmpune* reţete obţinute din experienţa artizanală, se constituie, de bine, de râu, îi evoluează fără grabă. Excelentele manuale înin-zie: *De Re Metalica* a Georg Bauer

(Agricola) este din 155—Agostino Ramelli, *Le Diverse et An>*, a *chine* din 1588; cea a lui Vittorio Zonca, *Teatro di machine ed edifici*, din 16 *naire portatif de l'ingenieur* a lui Ber din 1755. Meseria de „inginer" se iveşte încet. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, un „inginer" se ocupă de arta militară, îşi oferă serviciile ca arhitect, hidrotehnician, sculptor, pictor. Nu există niciun fel de învăţământ sistematic înainte de secolul al XVIII-lea. *L'École des Ponts et Chaussees* este întemeiata la Paris în 1743; L'École *des Mines*, deschisă în 1783, urmează modelul lui *Berg-akademie*, înfiinţată în 1765 la Freiberg, vechi centru minier din Saxa, de unde vor ieşi atâţia ingineri chemaţi să-şi exercite profesia mai ales în Rusia.

Fără îndoială, la bază, parca de la sine, meseriile cunosc o specializare progresivă: în 1568, un meşteşugar elveţian, Jost Amman, enumera 90 de meserii diferite; Enciclopedia lui Diderot recenzează 250; catalogul casei Pigot, în 1826, dă pentru Londra o listă de 846 de activităţi diferite, unele amuzante, hotărât marginale175. Şi totuşi, procesul este foarte încet. Soluţiile jm-lmjnjcenitg constituie o stavilă. Greve-„a Te lucrătorilor tipo-l. grafi în Franţa* pe la mijlocul secolului al XVI-y le-a, au fost provocate de modificările aduse presei de imprimerie care atrăgeau după ele o reducere a numărului de lucrători. Nu mai puţin caracteristica este rezistenţa lucrătorilor împotriva întrebuinţării unui fel de mai mare, aşa-n-umitul *mail-l-oche*, care făcea mai uşoară mânuirea acelor foarfeci uriaşe, *forces*, faloske pentru tuns postavul-Ba mai mult, dacă industria textilă nu prea evoluează, din secolul al XV-lea până la mijlocul celui p-alXVIII-lea, lucrul acesta se datorează faptului că organizarea sa economică şi socială, divi-flun5 a accentuată a operaţiilor, mizeria lucrătorilor îi permit să facă faţă aşa cum e, neschimbată, explicase a calsier, un medic din Perigord te-a augmentarea plumbului J Jean cmareprin „încorporarea pa în 1435. Schwenter expunea *ysico-mathematiaue* pot electric, graţie căruia i între ei prin mijj Cât priveşte acul magnetiv experienţele lui Oersteri ăj", trebuie să deşti că Schwenter ed md"? ASG –, Qnd te gin fraţii Ghapper-T». * ai P» un cunoscut dat descoperă submarinul; un?"! Uneri «nul Bushbe J

comen, care invent că „Se, îmâmPJĂ u Pestejre Wi de a ASG"*! * aburââ maşina funcţionează fo' Ar °, singură a

* tni, ru

...micie de cositor. Cu toate aces... ixnşitui secolului al XVIII-lea, numai cinci sunt folosite în Franţa, în siderurgie. Nu mai puţin exemplară este întârzierea fontei de cocs, despre care am vorbit.

P mie de motive. blochează progresul... Ce „s-ar putea face cu mâna de luciu care este. ameninţata sii, cămuâa-larg. Întrebuinţare? încă Montesquieu împuia morilor faptul că mănâncă din munca lucrătorilor agricoli. Marchizul de Bonnac, ambasador al Franţei în Olanda, cere într-o scrisoare din 17 septembrie 1754 „un mecanic bun şi în stare să fure secretul deosebitelor mori şi maşini care se întrebuinţează la Amsterdam şi care scutesc consumarea muncii unei mulţimi de oameni" 721. Dar chiar trebuie redusă această cheltuială, acest consum? Nimeni nu trimite „mecanicul".

Rămâne, în sfârşit, problema preţurilor de cost; ea interesează eminamente pe capitalist. Revoluţia industrială a bumbacului este mult avansată atunci cindântreprinzătorii englezi, care fac filatura în 203 *UZma*> inemai continuă să se adreseze ţesutului manual. Într-adevăr, greutatea de totdeauna fusese aprovizionarea cu fir a ţesătorilor. Odată suprimată „strangularea", ce rost ar fi avut mecanizarea ţesutului, atunci când munca la domiciliu era îndestulătoare faţa de cerere? Va fi nevoie ca cererea să crească puternic, şi împreună cu ea salariile ţesătorilor prea solicitaţi, pentru ca soluţia ţesutului mecanic să se impună. Dar retribuţia ţesutului de mână prăbuşindu-se atunci brutal, vom vedea, încă multă vreme, că unii antreprenori îl preferă tehnicilor noi, din raţiuni elementare privind preţul de cost. Ne putem întreba ce s-ar fi întâmplat dacă *boom*-ul bumbacului englezesc s-ar fi oprit în drum... Orice inovaţie, deci, se prezintă, de zece, de o sută de ori, în faţa obstacolelor care se cer depăşite. Avem a face cu un război al ocaziilor pierdute. Voi avea prilejul să mai vorbesc o dată despre asta, în legătură cu incredibil de lenta afirmare a fontei cu cocs, peripeţie esenţială dar inconştientă a Revoluţiei industriale engleze.

Cu toate acestea, marcând limitele tehnicii, contingenţele ei evidente, nu trebuie să-i subestimăm rolul, care este primordial. Până la urmă, într-o bună zi, mai devreme sau mai târziu, totul depinde de ea, de intervenţia ei devenită necesară. Atâta vreme cât, fără greutăţi prea mari, viaţa de fiecare zi îşi vede *dd* ale ei în cadrul structurilor moştenite, atâta vreme cât societatea se mulţumeşte cu haina ei, în

care se simte bine, nicio motivaţie economică nu împinge la efortul de schimbare. Proiectele inventatorilor (există aşa ceva întotdeauna) rămân în dosarele lor. Tocmai atunci când nlQUC – umamerge? în S societatea se izbeşte de lafonur-osabiâuâuţ se-jxezeşte interesul pentru cele 6” mie şi „una de irrvenţii latente, printre care treb-îeâderjtifrcaţă cea mai bună, cea care înfrânge obstacolele, cea care deschide un viitor diferit. Gâct” ex7 stă, mereu prezente, sute de inovaţii posibile, de fapt adormite şi a căror trezire devine într-o bună zi urgentă.

Oare spectacolul lumii de astăzi, începând de la regresiunea din anii 1970, nu face cât cea mai bună explicaţie? Printre alte greutăţi – şomajul şi in204

flaţia vârându-şi şi ele coada – trădarea energiei petrolifere, care se anunţă, a îndemnat să se facă apel la inovaţie, singura soluţie, spune cu bună dreptate Mensch122. Dar căile pe care porneşte cercetarea şi investiţiile sunt bine cunoscute dinainte” de 1970: energia solară, exploatarea şisturilor bituminoase, geotermia, gazul produs prin fermentare vegetală sau alcoolul, *ersatz* al petrolului, au fost utilizate în timpul ultimului război, repede puse la punct de către unii amatori inventivi. Apoi au fost părăsite. Deosebirea este că, astăzi, o mare criza generală (una din acele „crize seculare” asupra cărora vom reveni) pune la zid toate economiile dezvoltate: inovează, sau mori, sau stagnează! Economiile vor alege, desigur, inovaţia. O somaţie asemănătoare a precedat, fără îndoială, fiecare din marile relansări de crejtere economică care, de secole şi secole, au avut întotdeauna un suport tehnic. În acest sens, tehnica este regină: ea schimbă lumea.

Capitolul VII MONEDA

u

b»

ti

A implica în cauză moneda, înseamnă a urca la etajul superior, ieşind aparent din planul aceste! cărţi. Totuşi, dacă priveşti ansamblul puţin mai de sus, jocul monetar apare ca o unealtă, o structură, 1 o ritmicitate profundă a oricărei activităţi de1 schimb cât de cât active. Pretutindeni, cu deosebire moneda pătrunde în mecanismul intim al raporturilor economice şi sociale; ea este în consecinţa un minunat „indicator”: după felul cum aleargă, cum îşi pierde suflul, cum se

complică, cum lipseşte, poate fi formulată o judecată destul de sigură asupra întregii activităţi a oamenilor, până în planul cel mai umil al vieţii lor.

Realitate veche, sau mai bine1 spus tehnică veche, jinduită şi urmărită cu atenţie, moneda continuă totuşi să-i surprindă pe oameni. Ea li se pare misterioasă, neliniştitoare. În primul rând, ea este complicată în sine, economia monetară care o însoţeşte nefiind nicăieri dusă până la capăt, nici măcar într-o ţară ca Franţa secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, ba chiar a secolului al XVIII-lea. Ea n-a pătruns decât în anumite regiuni şi anumite sectoare; ea continua să producă tulburări în altele. Ea este o noutate şi mai mare prin ceea ce aduce cu sine decât prin ea însăşi. Ce aduce ea? Variaţii bruşte în preţul bunurilor de primă necesitate; raporturi de neînţeles în care omul nu se mai recunoaşte nici pe el, nici obişnuinţele lui, nici 206

valorile lui vechi: munca lui devine o marfă, el însumi un „lucru”.

Bătrânii ţărani bretoni pe care Noei de Fail îi pune să vorbească (1548) dau glas mirării şi nedumeririi lor. Dacă belşugul a scăzut până într-atâta în casele ţăranilor, lucrul acesta se datorează faptului că „mai că nu lasă găinile ori bobocii să ajungă să se împlinească şi îi duc la vânzare (la piaţă în oraş, bineînţeles), pentru banii ce sunt de dat ori la domnul avocat ori la doctor (persoane... [până ieri] aproape neştiute); la unul ca să facă rău vecinului, ca să-l dezmoştenească, ca să-l bage la puşcărie; la celălalt, ca să vindece de vreo fierbinţeală, să poruncească o luare de sânge (de care, mulţumesc lui Dumnezeu, n-am încercat niciodată) ori un clistir; de aceste toate, răposata de fericită pomenire Tiphaine La Blaye (o dof-toroaie) te vindeca fără atâtea aiureli, potlogării şi leacuri, aproape pentru un *Patenostre*”. Dar iată cum se muta „de la oraşe în satele noastre” mirodeniile şi zaharicalele, de la piper până la „prazul făcut hapuri”, „neştiute” de înaintaşii noştri şi vătămătoare pentru corpul omului, „fără de care, totuşi, în acest veac, un ospăţ este fără gust, prost rânduit, şi fără farmec”. „Pe Dumnezeul meu, răspunde unul dintre vorbitori, spui întreg adevărul cumetre, şi mi se pare, ca să spun lucrurilor pe nume „că trăim pe altă lume” 1. Vorbe de clacă, nu lipsite de înţeles, şi care se aud, în acea epocă, prin toată Europa.

Într-adevăr, orice societate cu structura veche care îşi deschide porţile în faţa monedei îşi pierde de pe o zi pe alta echilibrul dobândit

şi eliberează nişte forţe, care din acel moment nu mai pot fi bine controlate. Jocul cel nou încurcă lucrurile, privilegiază câţiva oameni, îi împinge pe ceilalţi de partea proastă a destinului. Sub acest impact, orice societate trebuie să-şi schimbe pielea.

Extinderea economiei monetare este, în consecinţă, o dramă care evoluează în salturi, în ţările bătrâne obişnuite cu prezenţa sa, ca şi în cele în care aceasta prezenţă se manifestă fără ca ele să 7 devină, de îndată, pe deplin conştiente de fenomen: Turcia' osmanlâilor, odată cu sfârşitul secolului al XVI-lea („beneficiile" spahiilor, *timarul*, cedează acolo pasul simplei proprietăţi private); Japonia lui Tokugawa, cam în aceeaşi epocă, pradă unei crize tipice, urbană şi burgheză. Am avea, însă, pe scurt, o imagine bună a acestorr progrese esenţiale, examinând ceea ce se întâmplă sub ochii noştri în unele ţări subdezvoltate de astăzi, în Africa neagră bunăoară, unde, de la caz la caz, mai bine de 60 sau 70 la sută din schimburi scapă controlului monetar. Acolo, omul mai poate încă trăi un timp, în afara economiei de piaţă, „ca un melc în căsuţa lui". El este însă un condamnat cu suspendare de pedeapsă.

Trecutul scoate mereu la defilare prin faţa ochilor noştri pe aceşti condamnaţi cu suspendare de pedeapsă, care de altfel nu' scapă de destinul lor. Condamnaţi destul de naivi, având o răbdare uimitoare. Viaţa loveşte în jurul lor, ba în dreapta, ba în stânga, fără ca ei să ştie, să priceapă de unde vine lovitura. Căci există arenzi, chirii, „podărit" şi „drumărit", dări pe sare, cumpărături de care nu te poţi lipsi de pe piaţa urbană, impozite. De bine, de rău, aceste cerinţe trebuie împlinite cu bani peşin, cu arginţi, şi dacă moneda de argint, *Ies mon-naies blanches*, lipseşte, în cel mai prost că z, în monedă de aramă. La 15 iunie 1680 un arendaş breton al doamnei de Sévigné aduce arenda: o grămadă de bani de aramă, pentru treizeci de livre în total2. Dările pe sare, percepute multă vreme în natură, sunt încasate obligatoriu în bani după edictul din 9 martie 1547, apărut în Franţă ia instigâţia marilor negustori de sare3.

Banii „*sonnantes et trebuchantes*", sunători şi grei, intră pe mii de căi în viaţa de toate zilele. Statuii modern este marele lor mânuitor (impozite, solde ale mercenarilor, retribuţii pentru „*tenants d'offices*", pentru ce/ ce ţin felurite slujbe) şi nu singurul beneficiar al acestor mutaţii. Cei bine plasaţi sunt mulţi: *Ies maltâtiers*, *le gabelou*,

încasatorii de impozite, de dări „obişnuite” sau speciale, zarafii, proprietarul, marele negustor, „financiarul”. Plasa lor se întinde pretutindeni. Şi, 208

fireşte, aceşti învârtiţi de tip nou, la fel ca cei de astăzi, nu trezesc simpatii. Întâlnim prin nu-i zee chipurile acestor mânuitori de bani; nu o singură dată, pictorul a pus în tablou ura şi dispreţul omului obişnuit. Dar aceste sentimente, aceste revendicări surde sau vii, care alimentează o statornica neîncredere populara faţă de moneda însăşi – neîncredere de care primii economişti nu se debarasează uşor – toate acestea nu schimbă deloc, până la urmă, cursul lucrurilor. De-a lungul întregii lumi, marile circuite monetare şi-au organizat linii, staţii releu privilegiate, întâlniri fructuoase cu comerţul aducător de mare beneficiu „al mărfurilor regale”, „marchandises *royales*”. Magellan şi Del Cano au făcut ocolul pământului în condiţii dificile şi dramatice. Dar Francesco Car-letti şi Gemelli Care-i, primul începând din 1590, cel de al doilea începând din 1693, se învârt în jurul globului cu o pungă de bani de aur şi de argint şi cu baloturi de mărfuri de lux. Şi ajung din nou acasă4.

Moneda, bineînţeles, este semnul – cât şi cauza – mutaţiilor şi revoluţiilor economiei monetare. Ea este de nedespărţit de mişcările care o poartă şi o creează. Prea adesea, explicaţiile vechi, în Occident, văd moneda în sine şi o definesc prin comparaţie. Moneda este „sângele corpului social” (imagine banală, mult înainte de descoperirea lui Harvey) 5; ea este o „marfă”, adevăr repetat de-a lungul secolelor. „Ea nu este, ca să spunem aşa, după William Petty (1655), decât grăsimea corpului politic: prea multă face rău sprintenelii, prea puţină aduce boala” 6: dar asta înseamnă să vorbeşti ca un medic. În 1820, un comerciant francez ne lămureşte că moneda „nu este plugul cu care lucram pământul şi facem să se nască produse”. Ea nu face decât să ajute circulaţia bunurilor, „în felul uleiului care face mai lesnicioase mişcările unei maşini; atunci când roţile ei nu s-au dedat lucrului îndeajuns, prea mult ulei nu face decât să strice mersului său” 7; dar asta înseamnă să vorbeşti ca un mecanic. Asemenea imagini valorează ’9 totuşi mai mult decât o afirmaţie foarte contestabilă: John Locke, în 1691, bun filosof, economist discutabil, identifică, am zice noi, moneda cu capitalul 3; avem a face aproape cu o confuzie între monedă şi bogăţie, între măsură şi cantitatea măsurata.

Toate aceste definiţii lasă de o parte esenţialul, adică economia monetară însăşi, de fapt raţiunea de a fi a monedei. Ea nu se instalează decât acolo unde oamenii au nevoie de ea şi pot să-i suporte întreţinerea. Agilitatea ei, complexitatea ei sunt o funcţie de agilitate, de complexitate a economiei care o pune în mişcare. Până la urmă, există tot atâtea monede, sisteme monetare, câte ritmuri, sisteme şi situaţii economice există. Totul se leagă, într-un joc, la urma urmei, fără mistere. De îndată ce se repetă în fiecare clipă sau aproape, există, diferită de cea actuală, o economie monetară de Regim Vechi cu mai multe etape, neextinsă la ansamblul oamenilor, neîmplinită.

Pe spaţii enorme, între secolele al XV-lea şi al XVIII-lea, regula rămâne *trocul*, dar de fiecare dată atunci când este nevoie în ajutorul său vine, ca o primă perfecţionare, circulaţia monedelor zise primitive, a acelor „monede imperfecte", scoica cauri şi altele, care nu sunt însă imperfecte decât în ochii noştri: economiile care le acceptă n-ar prea putea suporta altele. Adesea, de altfel, monedele metalice ale Europei au şi ele deficienţele lori la şi trocul, metalul nu îşi poate îndeplini întotdeauna sarcina. Atunci, de bine de rău, hârtia sau mai degrabă creditul, *Herr Credit*, cum se spunea în derâdere în Germania secolului al XVIII-lea, îşi oferă serviciile. În fond, procesul este acelaşi, la un alt nivel. Orice economie dinamică, într-adevăr, iese din limbajul său monetar, inovează, datorită chiar mişcării sale, şi toate aceste înnoiri au, în acest caz, valoare de test. Sistemul lui Law sau scandalul englez contemporan al Companiei Mărilor Sudului sunt cu totul altceva decât expediente financiare post belice, sau speculaţii fără scrupule, sau o împărţeală între „grupuri de presiune" 9. În Franţa momentul marchează naşterea confuză şi ratata, dar evidentă, a creditului, naştere fără în210

doiala grea; Prinţesa Palatină exclamă: „Adesea am dorit ca focul iadului să ardă toate biletele acestea", şi jură că nu pricepe nimic din detestabilul sistem10. Această nelinişte reprezintă o luare de cunoştinţă faţă de un limbaj nou. Căci monedele sunt limbaje (să ni se ierte şi nouă o imagine), ele cer, ele permit dialogul; ele nu există decât în măsura în care există şi el.

China nu posedă (lăsând de o parte straniul şi prealungul episod al hârtiei sale moneda) un sistem monetar complicat, pentru că ea nu are nevoie de el, în ce priveşte regiunile vecine pe care le exploatează:

Mongolia, Tibetul, Insulânda, Japonia. Islamul medieval domină foarte de sus Vechiul Continent, din Atlantic până în Pacific, secole de-a rândul, pentru că niciun stat (afară de Bizanţ), nu poate rivaliza cu moneda lui de aur şi de argint, cu *dinarii* şi *dirhemele* sale. Ele sunt instrumentele puterii lui. Europa medievala, în sfârşit, îşi perfecţionează monedele, pentru că ea trebuie să se angajeze în „escalada" lumii musulmane care se ridică în faţa ei. Tot aşa, revoluţia monetara care cuprinde încetul cu încetul Imperiul turcesc în secolul al XVI-lea reprezintă intrarea sa obligată în concertul european, care nu comportă numai schimburi pompoase de ambasadori. În sfârşit, Japonia, începând din 1638, se închide faţă de lumea exterioară, dar acesta este un fel de a vorbi: ea rămâne deschisă pentru joncile chinezeşti şi pentru unele vase olandeze cărora li se îngăduie intrarea în porturile ei. Breşa este destul de largă pentru ca prin; ea să-i intre în casă mărfuri şi monede şi pentru a o obliga la riposta necesară, la exploatarea minelor ei de argint şi de aramă. Acest efort se leagă în acelaşi timp cu progresia urbană din secolul al XVII-lea, cu înflorirea economică din oraşele privilegiate ale unei „adevărate civilizaţii burgheze". Totul se leagă.

Iată fapte care pun în evidenţă un soi de politică externă a monedelor în care, câteodată, străinul conduce jocul, îl impune prin forţa ca şi prin slăbiciunea lui. A vorbi cu cineva înseamnă a găsi neapărat o limbă comună, un teren de înţelegere.

Meritul „comerţului la distanţă", al *marelui capitalism negustoresc*, este că a ştiut să vorbească limba schimburilor universale. Chiar dacă ele, vom vedea acest lucru în cea de a doua carte a noastră, nu sunt prioritare prin masa lor (comerţul cu mirodenii reprezintă cu mult mai puţin – chiar în valoare – decât comerţul cu grâu din Europa) 11, ele sunt hotărâtoare prin eficienţa lor, prin noutatea lor constructivă. Ele sunt sursa oricărei „acumulări" rapide. Ele conduc lumea Vechiului Regim, iar moneda este în serviciul lor. Ea le urmează sau le precede după voia lor. Ele *orientează* economiile.

Vifb,.).

ECONOMII ŞI MONEDE IMPERFECTE

N-am mai termina cu descrierea formelor elementare ale schimbului monetar. Imaginile sunt numeroase şi trebuie să le clasăm. Într-o şi mai mare măsură, dialogul dintre moneda perfectă (dacă ea

există) şi cea imperfectă lămureşte problemele noastre până la rădăcina lor. Dacă menirea istoriei este să explice lucrurile, aici ea trebuie să-şi facă datoria din plin. Evitând anumite erori, ea trebuie să vadă că perfecţiunea şi imperfecţiunea există una alături de alta, că ele se amestecă de multe ori; că aceste două registre formează o singură şi aceeaşi problemă; că orice schimb trăieşte în mod obligatoriu din diferenţe de voltaj (încă şi astăzi). Moneda este şi un fel de a exploata pe altul, în casa lui şi în afara ei, un, fel de a forţa jocul.

Încă în secolul al XVIII-lea, p privire „sincronă" asupra lumii dovedeşte acest lucru până la evidenţă. Pe spaţii imense, pentru milioane de oameni, suntem încă în epoca lui Homer, când valoarea scutului lui Ahile se socotea în boi. Adam Smith visează la o asemenea realitate, El scrie: „Armura Iuţi Diomede, după Homer, nu preţuise decât nouă boi; dar cea a lui Glaucos preţuise o sută". Aceste umanităţi simple reprezintă ceea ce un economist ar numi astăzi o „lume a treia": a existat întotdeauna o „lume a treia". Obişnuita ei vinovăţie este acceptarea dialogului care îi este întotdeauna defavorabil. Dar, dacă este cazul, ea este silită la dialog.

Monedele primitive

De cum se schimbă mărfuri, se improvizează un fel de bâlbâială monetară. O marfă mai dorită sau mai abundentă joacă rolul de monedă, de etalon al schimburilor, se străduieşte să-l joace. Sarea a fost, astfel, o monedă în „regatele" din interiorul Senegalului şi Nigerului şi în Abisinia, unde cuburi de sare „tăiate, după cum spune un autor francez din 1620, în felul cristalelor de stâncă, de lungimea unui deget" servesc fără deosebire, şi ca monedă şi ca hrană, „aşa încât despre ei se poate spune cu bun temei că îşi mănâncă de fapt banii". Ce primejdie, adaugă imediat acest francez prudent, „să se pomenească într-o zi cu toate bunurile lor topite şi prefăcute în apă!" 12. Ţesăturile de bumbac joacă acelaşi rol pe malurile Mono-motaţiei şi pe ţărmurile golfului Guineei unde, în comerţul cu sclavi negri, se vorbeşte despre o *„plece d'Inde"*, indicând cantitatea de stambă de bumbac (din Indii) care reprezintă preţul unui om şi, mai târziu, chiar omul cumpărat în acest fel. Prin *„plece d'Inde"*, spun în curând experţii, se înţelege un sclav între 15 şi 40 de ani.

Pe aceeaşi coastă a Africii, brăţările de aramă numite *manilles*, praful de aur la greutate, caii sunt imonede. Părintele Labat (1728)

vorbeşte de magnificii cai pe care maurii îi vând negrilor: „Îi preţuiesc, scrie el, la cincisprezece oameni prinşi, bucata. Iată o monedă destul de glumeaţă, dar fiecare ţară îşi are obiceiurile ei” 13. Ca să îndepărteze concurenţa, negustorii englezi aplica, începând cu primii ani ai secolului al XVIII-lea, un tarif imbatabil: „Ei au pus prinsul *plece d'Inde* la patru uncii de aur sau la treizeci de piaştri (de argint) sau la trei sferturi de livra de coral sau la șapte bucăţi de pânză de Scoţia”. Totuși, într-un sat negru oarecare din interior, găinile „atât de grase și atât de fragede încât ele preţuiesc cât claponii ori găinile îndopate din alte ţări” sunt atât de numeroase încât o găină se vinde pe o coală de hârtie14.

O alta monedă de pe coastele Africii sunt cochiliile, mai mult sau mai puţin mari şi de diverse culori, dintre care cele mai cunoscute sunt *zimbos*, de pe malurile Congoului, şi *cauri*. „*Zimbos*, scrie un portughez în 1619, sunt nişte melci de mare foarte mici, neavând ei în sine nici folosinţă, nici valoare. Barbaria de altă dată a introdus această monedă, de care se folosesc până în prezent” 15. Şi, de altfel, şi astăzi, în secolul al XX-lea! *lauri* sunt şi ei nişte mici cochilii, albastre striate cu
214

roşu, din care se fac un soi de mătănii. În insulele pierdute ale oceanului Indian, în Maldive şi La-chedive, se încărcau corăbii întregi pentru Africa, India de nord-est şi Birmania. Olanda le importa la Amsterdam pentru a le folosi în cunoştinţa da cauză. Cândva, scoica *cauri* a circulat şi în China, pe drumurile pe care le-a apucat budismul pentru a o converti la evanghelia lui. Retragerea cochiliilor de *cauri* în faţa sapecului chinezesc, cea mai mică monedă din China, n-a fost de altfel completă, pentru ca Yunanul, ţinutul lemnului şi aramei, le-a păstrat, în ce-l priveşte, până prin 1800. Cercetări recente semnalează aici contracte târzii de închiriere şi vânzare cu valori stipulate în scoici *caurP6*.

O monedă nu mai puţin stranie este cea pe care a descoperit-o cu mirare unul din ziariştii care au însoţit, foarte de curând, pe regina Elizabeta şi pe prinţul Filip de Edinburgh în vizita făcută de ai în Africa: „Indigenii din interiorul Nigeriei, scrie el, cumpără vitele, armele, produsele agricole, ţesăturile, chiar şi femeile, nu cu lirele sterline ale Majestăţii Sale britanice, ci cu stranii monede de mărgean bătute (sau mai bine zis fabricate) în Europa. Aceste monede (...) îşi au

obârşia în Italia, unde sunt numite *olivette*; ele sunt fabricate în special în Toscana, într-un atelier de prelucrat mărgeanul din Livorno care a supravieţuit până astăzi". Aceste *Olivette*, cilindri de coral perforaţi în centru, cu caneluri pe faţa exterioară, circulă în Nigeria, în Sierra Leone, în Coasta de Fildeş, în Liberia, chiar mai departe. În Africa, cumpărătorul le poartă înşirate pe sfoară, la brâu. Oricine îi poate estima *de visa* bogăţia. Behanzin, în 1902, cumpărase pentru 1.000 de lire sterline o *olivetta* ieşită din comun, cântărind un kilogram şi de o culoare minunată17.

Nu se poate însă întocmi o listă exhaustivă a acestor monede neaşteptate. Ele sunt pitite mai peste tot. Islanda, după reglementările din 1413 şi 1426, stabilise pentru secole un adevărat mercurial de mărfuri plătibile în peşte uscat (un peşte pen-21S tru o potcoavă; 3 pentru o pereche de încălţăminte de femei; 100 pentru un butoi de vin; 120 pentru un butoi de unt etc.) 18. În Alsaka sau în Rusia lui Petru cel Mare, acest rol revine de drept blănurilor: câteodată este vorba de simple bucăţi de blană care se îngrămădesc prin lăzile casierilor militari ai ţarului. Dar, în Siberia, impozitul este încasat în blănuri preţioase şi comercializabile şi tot în blănuri, în „aur moale", plăteşte ţarul, de multe ori, mai ales pe funcţionarii săi. În America colonială, în funcţie de regiune, ţin loc de monedă tutunul, zahărul, cacaua. În America de nord, indienii se serveau de mici cilindri făcuţi din scoici, albi şi violeţi, înşiruiţi ca mataniile: aceştia sunt aşa-numiţii *wampums*, pe care colonii din Europa continuă să-i folosească în mod legal până în 1670 şi care supravieţuiesc, în fapt, cel puţin până în 172519. Tot aşa, între secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, în Kongo în sensul larg (inclusiv Angola), se activizează un şir de pieţe şi o seamă ele reţele active de schimb, şi unele şi altele puse neîndoielnic, în esenţa, în serviciul trocului, al comerţului albilor, al agenţilor lor, acei *pombieros* aşezaţi adesea departe în interior. Circulă două pseudomonede: cochiliile *zimbos* şi bucăţile de stofă20. Cochiliile sunt etalonate: un ciur calibrat le desparte pe cele mari de cele mici (1 mare = 10 mici). În ce priveşte ţesăturile-monedă, ele variază ca mărime; *lubango* este cât o coală de hârtie, *mpnsu* cât o faţă de masă. Aceste monede, care circula de obicei în pachete, de câte zece, formează, deci, aidoma monedelor metalice, o scară de valori cu multipli şi submultipli. Pot fi, de asemenea, strânse sume mari. În 1649 regele Kongo-ului aduna

1.500 de pachete de stofă, valorând aproximativ 40, de milioane de reişi portughezi21.

Ori de câte ori este posibil să urmărim destinul acestor pseudomonede după impactul european (fie că este vorba de *cauri* în Bengal22, de *wa*? *ji-pum* după 1670, de *zimbo congolez*), evoluţia se dovedeşte identică: ea începe cu inflaţii monstruoase, catastrofice, datorate unei creşteri a stocurilor, unei circulaţii care se accelerează, care înnebuneşte cu totul, şi unei devalorizări concomitente, 216

În raport de monedele dominante ale Europei. La toate acestea se adaugă chiar o „monedă falsă" primitivă. În secolul al XIX-lea, fabricarea în atelierele europene a unor *wampum* falşi, din pastă de sticlă, a atras după sine dispariţia totală a vechii monede. Portughezii fuseseră mai chibzuiţi: prin 1650, puseseră mâna pe ţărmurile insulei Loanda, pe „pescăriile de monede", adică de zimbo. Dar monedele zimbo se şi devalorizaseră, între 1575 şi 1650, în proporţie de *1* la I023.

În faţa unor asemenea fapte, suntem siliţi să conchidem de fiecare dată că moneda primitivă este într-adevăr o monedă, că ea are aerul şi toate obiceiurile acesteia. Avatarurile ei rezumă istoria acelei ciocniri dintre economiile primitive şi economiile avansate care a fost iruperea europenilor pe cele şapte mări ale lumii.

Trocul în inima economiilor monetare

Ceea ce se ştie mai puţin bine este că raporturi aproape la fel de inegale se perpetuează în chiar interiorul ţărilor „civilizate™. Sub pojghiţa destul de subţire a economiilor monetare, se menţin activităţi primitive, amestecate, care se înfruntă cu celelalte, bunăoară în întâlniri regulate pe piaţa oraşelor, nu mai puţin în *forcingul* târgurilor gălăgioase, în inima Europei, supravieţuiesc economii rudimentare, încercuite de viaţa monetară care au le suprimă, care şi le păstrează mai degrabă în rezervă, ca tot atâtea colonii interioare, la îndemână. Adam Smith (*1775*) vorbeşte1 despre un sat din Scoţia „unde nu rar se întâmplă să vezi, la brutar şi ia negustorul de bere, un lucrător care aduce cuie în loc de bani" 24. Cam prin aceeaşi epocă, în unele regiuni izolate din, Pirineii catalani, „sătenii se duc la prăvălie cu desagii de grâu ca să-şi plătească cumpărăturile" 25. Dar avem exemple mai târzii şi încă mai convingătoare. După mărturiile etnografice, Corsica n-a fost inclusă într-o economie monetară într-adevăr eficientă decât după

primul război mondial. Aceasta mutaţia nu s-a produs mai deloc în unele regiuni muntoase din Algeria „franceză" înainte de cel de-al doilea război mondial. Este una din dramele subiacente din marele masiv muntos algerian până în jurul anilor 193026 şi ea lasă să se întrevadă drama nenumăratelor lumi mărunte, închise, din unele regiuni ale Estului european, din anumite cantoane rurale sau muntoase, ori din Vestul american, pe măsură ce, la date foarte diferite, erau atinse, în cadrul unorf procese foarte comparabile, în ciuda îndepărtării cronologice, de modernitatea ordinii monetare.

Un călător din secolul al XVII-lea, François la Boullaye, relatează astfel că în Circasia şi Min-grelia, adică între Caucazul de sud şi Marea Neagră „argintul bătut în monedă nu are valoare". Aici se practică doar trocul, iar tributul pe care suveranul din Mingrelia îl plăteşte anual Sultanului, este un tribut „de ţesături şi de robi". Trimisul însărcinat să îl ducă la Istanbul are de rezolvat o problemă deosebită: cum saşi plătească cheltuielile prilejuite de şederea lui în capitala turcească? în fapt, suita lui se compune din treizeci sau patruzeci de robi, pe care îi vinde unul după altul, în afară de secretar, adaugă La Boullaye, dd care nu se desparte decât atunci când nu mai are ce face! După care „el se întoarce singur în ţara sa" 27.

Exemplul rusesc este şi el semnificativ. La Nov-gorod, la începutul secolului al XV-lea, „nu erau încă în circulaţie (...) decât mici monede tătăreşti, bucăţi de blană de jder, bucăţi de piele marcate cu semn. Abia în 1425 au început să se bată monede de argint *foarte grosolane*. Şi încă Nov-gorodul era în avans faţă de economia rusească, în interiorul căreia schimburile s-au făcut multă vreme în natură" 28. Trebuie să aşteptăm secolul al XVI-lea, intrările de monedă germană şi de lingouri (căci balanţa comerciala rusă este pozitiva), pentru ca moneda să înceapă a fi bătuta în mod regulat. În mici cantităţi, de altfel, iar baterea monedelor rămâne încă, adesea, pe seama iniţiativei private. Ici-colo prin uriaşa împărăţie, se men218

ţine trocul. Odată cu domnia lui Petru cel Mare, regiuni până atunci izolate sunt puse în legătură unele cu altele. Întârzierea ruseasca faţă de Occident este de netăgăduit: resursele aurifere hotărâtoare ale Siberiei nu încep să fie valorificate cu adevărat decât de prin 182029.

America colonială oferă şi ea un spectacol deosebit de

semnificativ. Economia monetară nu cucereşte aici decât marile oraşe din ţinuturile miniere – Mexic şi Perú – şi regiunile apropiate de Europa. Antilele îşi Brazilia (ultima, privilegiată în scurt timp de minele ei de aur). Nu avem a face, departe de aşa ceva, cu economii monetare perfecte, dar aici preţurile fluctuează, ceea ce începe să fie un indiciu de anumită maturitate economică, în timp ce preţurile nu fluctuează nici în Argentina, nici în Chile (care, cu toate acestea, produce aramă și argint) 30; ele sunt de o remarcabilă fixitate, născute-moarte s-ar putea spune. Pe întregul continent american, mărfurile se schimbă frecvent contra mărfuri. Concesiunile feudale sau semifeudale ale guvernămintelor coloniale sunt un semn al rarităţii banilor peşin. Monedele imperfecte îşi joacă prin urmare, în mod firesc, rolul; bucăţi de aramă în Chile, tutun în Virginia, *„argent de carte"* în Canada franceză, *tlacos* în Noua Spanie31. Aceste *tlacos* (cuvânt mexican) sunt socotite o optime de real. Este vorba de o monedă măruntă, creată de detailişti, proprietarii prăvăliilor numite *mestizas*, în care se vând de toate, de la pâine şi alcool până la ţesături de mătase chinezeşti. Fiecare asemenea prăvălie emite piese divizionare purtând marca sa, de lemn, de plumb, de aramă. Când şi când, aceste jetoane se schimbă pe *pesos* adevăraţi de argint şi circulă într-un cerc restrâns; unele se pierd, toate dau prilej unor speculaţii adesea sordide. Lucrurile stau aşa pentru că moneda de argint înseamnă numai piese mari care depăşesc nivelul oamenilor de rând. Pe deasupra, fiecare flotă care ajunge în Spania goleşte ţinutul de metalul său alb. În sfârşit, tentativa din 1542, de a crea o monedă de „aramă eşuează32. Oamenii sunt siliţi să se mulţumească cu un sistem defectuos, aproape o monedă primitivă. Dar nu acelaşi lucru se petrece în Franţa în secolul al XIV-lea? Preţul de răscumpărare a lui Jean le Bon a fost de ajuns ca să golească ţara de numerar. Atunci regele bate o monedă de piele, pe care o răscumpără câţiva ani mai târziu!

Aceleaşi dificultăţi se întâlnesc în coloniile engleze, înainte ca şi după eliberarea lor. Un negustor din Filadelfia scrie în noiembrie 1721 unuia din corespondenţii săi, stabilit la Madera: „Aveam de gând să trimit puţin grâu, dar creditorii sunt aici nehotărâţi şi moneda este rară până într-atât încât de câtva timp începe – mai bine spus, a şi început – să ne ardă buza de lipsa unui mijloc de plată fără de care comerţul este o îndeletnicire bogată în încurcături" 33. Pentru

schimburile de fiecare zi, oamenii încearcă să scape de aceste „încurcături”. În 1791, în cartea lor despre Statele Unite, Claviere şi Brissot, personaje ultracunoscute ale Revoluţiei franceze, notează răspândirea neobişnuită a trocului: „În loc de bani ieşind şi revenind necontenit în aceleaşi mâini, spun ei cu admiraţie, aici în sate, nevoile sunt acoperite reciproc prin schimburi directe. Croitorul, cizmarul fac munca meseriei lor pentru plugarul care are nevoie de ea şi care, cel mai adesea, le dă materialul şi le plăteşte lucrul cu alimente. Aceste feluri de schimb cuprind multe lucruri; se scrie, de o parte şi de alta, ceea ce dai şi ceea ce primeşti şi, la sfârşitul anului, cu o foarte mică cantitate de numerar, se soldează o mare varietate de schimburi, care în Europa nu s-ar face decât cu mulţi bani”. Astfel se creează „un însemnat mijloc de circulaţie, fără numerar...” 34.

Acest elogiu al trocului şi al serviciilor plătite în natură, înţelese ca o originalitate progresistă a tinerei Americi, este îndeajuns de comic. În secolul al XVII-lea, chiar în al XVIII-lea, plăţile în natură sunt foarte frecvente în Europa, unde reprezintă relicve ale unui trecut când constituiseră regula. N-am mai sfârşi (pe urmele lui Alfons Dopsch) 35 cu enumerarea fabricanţilor de cuţite 220

din Solingen, minerilor, ţesătorilor din Prorzheim, ceasornicarilor ţărani din Pădurea Neagră, cu toţii plătiţi în natura, cu merinde, cu sare, cu ţesături, cu sârmă de alamă, cu obroace de grâne, produse tarifate la preţuri excesive. Este vorba de *Truck-system-ul* (trocul, în definitiv), pe care, în secolul al XV-lea, îl cunoşteau la fel de bine ca Germania şi Olanda, şi Anglia, şi Franţa. Chiar „funcţionarii” germani ai Imperiului, *a fortiori* funcţionarii municipali, încasează o parte din salariu în natură. Şi câţi învăţători nu erau, încă în secolul trecut, plătiţi cu păsări, cu unt, cu grâu! 36 Satele indiene şi-au plătit şi ele, de când lumea, meşteşugarii (care îşi succed din tată în fiu, în cadrul unor caste de meserii) în bunuri alimentare, iar *baratto* (trocul) a fost regula înţeleaptă a tuturor marilor negustori, încă din secolul al XV-lea, în porturile Levantului, în orice caz ori de câte ori lucrul acesta era posibil. Neîndoielnic pe urmele bătute de tradiţia trocului, s-au gândit specialiştii creditului, care sunt genovezii secolului al XV-lea, să facă din târgurile *zise* de Besançon, la care se reglementau scrisorile de schimb ale întregii Europe, adevărate sisteme de *clearing* avânt la lettre. În 1604, *un* veneţiam este uluit de

milioanele de ducaţi care se schimbă la Piacenza, sediul acestor târguri, fără ca până la urmă să se arate altceva decât câţiva pumni de scuzi *„d'or en or"*, „aur pe aur" 37, adică monedă efectivă.

ÎN AFARA EUROPEI:
ECONOMII ŞI MONEDE METALICE
LA VÂRSTA COPILĂRIEI

Între economiile primitive şi Europa, Japonia, Ii-lamul, India şi China reprezintă situaţii intermediare, la jumătate de drum spre o viaţă monetară activă şi completă.

În Japonia şi în Imperiul turcesc în Japonia economia monetară înfloreşte odată ca secolul al XVII-lea. Circulaţia pieselor de aur, de argint, de aramă nu atinge însă deloc masele; vechea monedă, reprezentată de orez, îşi continuă cariera; grămezi de heringi continuă să se schimba pe grămezi de orez. Dar transformarea îşi vede de drum. În curând, ţăranii au destulă monedă de aramă pentru a plăti cu ea redevenţele pentru ogoarele noi, necultivate cu orez. (Pentru celelalte funcţionează vechiul sistem de corvezi şi prestaţii în natură). În partea occidentală a Japoniei, pe domeniile *şogunului*, o treime din redevenţele ţărăneşti se achită în monedă. Destul de repede, anumiţi *daimyō* (mari seniori) posedă chiar cantităţi atât de mari de aur şi de argint, încât plătesc în arginţi şi galbeni pe propriii lor *samurai* (pe nobilii aflaţi în serviciul lor). Această evoluţie esta lentă, ca urmare a intervenţiilor brutale ale ocârmuirii, ale mentalităţii ostile sistemului nou, ale eticii *samurailor*, care le interzice să se gândească la bani, şi chiar să şi vorbească despre ei38. Faţă cu lumea ţărănească şi feudală, Japonia monetară este cel puţin triplă: guvernamentală, negustoreasca, urbană – la drept vorbind, revoluţionară. Semnul de netăgăduit al unei anumite maturităţi îl constituie până la urmă fluctuaţiile preţurilor (care no \ sunt cunoscute) şi în mod deosebit cele ale preţului orezului şi ale redevenţelor în bani plătite de ţărani – sau, dacă vreţi, devalorizarea drastică pe 222

care o hotărăşte Şogunul în 1695, cu speranţa de a „înmulţi banii" 39.

De la Atlantic până în India, Islamul dispune de o organizaţie monetară, învechită însă şi care rămâne închisă în tradiţiile ei. Nu există semne de progres în afară de Persia, răscruce activă de drumuri, de Imperiul Otoman şi de Istanbul, oraş de excepţie. În secolul al

XVIII-lea, în uriaşa capitală, mercurialele stabilesc în monede naţionale preţurile mărfurilor şi drepturile de vamă *ad valorem*; aici se încheie schimburi implicând toate marile pieţe ale Occidentului, Amsterdam, Livorno, Londra, Marsilia, Veneţia, Viena...

Sâm în circulaţie monede de aur, *sultanini* numiţi şi *fonduc* sau *fonducehi* (piese întregi, jumătăţi şi sferturi de piese); monede de argint, piaştri turceşti denumiţi *grouck* sau *grouch*; *paraua* şi *asprul* au devenit monede de cont. Un *sultanin* valorează 5 piaştri, 1 piastru 40 de parale, o *para* trei aspri, *menkir-ul* sau *gieduki*-ul> care valorează un sfert de aspru, este cea mai mică monedă reală (argint şi aramă) în circulaţie. Circulaţia de la Istanbul se repercutează depatnte spre Egipt şi Indii, prin Basra, Bagdad, Moşul, Alep, Damasc, unde coloniile de negustori armeni animă traficul. Nicio îndoială. O anume deteriorare monetară este evidentă: piesele străine sunt supracotate faţă de moneda otomană, ţechinul veneţian, piesă de aur, valorează 5 piaştri şi jumătate, talerul olandez, scudul raguzan, piese de argint, sunt cotate la 60 de parale, frumosul taler austriac, numit *Cara Gruş*, se schimbă la 101, chiar la 102 parale40.13 b document veneţian arăta, încă prin 1668, că se poate câştiga 30 la sută pe realii spanioli (trunişi xn Egipt); un altul, în 1671, că la Istanbul s-ar câştiga de pe urma ţechinilor sau *ongarilor*, cumpăraţi la Veneţia, de la 12 până la 17, 5 la sută41. Imperiul turcesc vânează astfel monedele Occidentului: ele sunt necesare propriei sale circulaţii; el este solicitantul.

Intră în joc un interes suplimentar: în Levant

„Toate monedele (care intră) sunt puse la topit fără

223 deosebire şi trimise în Persia şi în Indii, după e.

se preschimbă în lingouri”; ele sunt apoi bătute sub formă de larini persani sau de rupii indiene42. Cel puţin aşa afirma un text francez din 1686. Cu toate acestea, înainte ca şi după această dată, fie la Ispahan, fie la Delhi, ajung intacte piese din Occident. Pentru negustori, dificultatea constă în faptul că toţi banii peşin introduşi în Persia trebuie duşi la monetărie şi rebătuţi ca larini. Ei pierd cu acest prilej costul baterii, Până la 1620, îarinul, un fel de monedă internaţională în Extremul Orient, fusese aici supracotat şi una compensa pe cealaltă. Dar, în cursul secolului al XVII-lea, el pierde treptat acest avantaj pe care îl preia *realul*, astfel că pe vremea lui Tavernier, în Persia, mulţi negustori caută realii şi îi scot prin

contrabandă pentru tranzacţiile din India, cu ajutorul puternicului trafic caravanier şi al flotelor golfului persic43.

India

Continentul indian era familiarizat cu piesele de aur şi argint de multă vreme, încă înainte de era creştină. În timpul secolelor care ne interesează, au avut loc aici trei expansiuni ale economiei monetare, în secolele al XIII-lea, al XVI-lea, al XVIII-lea; niciuna nu a fost completă, unificatoare, iar între nordul care, începând din valea Indusului şi Gangelui, este zona dominaţiei musulmane, şi sudul peninsular, unde supravieţuiesc regate hinduse (printre care, multă vreme prosper, regatul Vijnayanagar), se menţine, mai puternică sau mai slabă, o opoziţie. La nord, (atunci când el funcţionează acolo) este vorba de un bimetalism argint-aramă, nivelul inferior, cel al aramei, fiind de departe *cel* mai important. Piesele de argint – rupiile (sau submultiplii ei), când de formă rotundă, când pătrate – îşi fac apariţia în secolul al XVI-lea. Ele nu privesc decât nivelul superior al vieţii economice: sub acesta circulă arama, plus migdalele amare (aceste ciudate monede primitive, provenite din Persia). Piesele de aur, *mohur*, bă2;

rute de Akbar, nu intră, ca să spunem aşa, în circulaţie44. Alta este situaţia din sud unde aurul constituie moneda fundamentală a. Dekkanului; la nivelul inferior, puţin argint şi puţină aramă completează moneda de cochilii45. Monedele de aur sunt, în limbajul Occidentului, „pagode”, piese cu un diametru mic, dar foarte groase, „care preţuiesc (în 1695) tot atât ca şi ţechinul de Veneţia”, metalul lor fiind mai fin „decât cel al pistolului din Spania” 46.

În secolul al XVIII-lea, haosul monetar se menţine. Bătutul monedelor şi-l împart nenumărate tarapanale; cea din Surat, marele port al Gujaratului, este cea mai importantă, nu şi singura. Întrucât emisiunile sunt frecvente, intervenţia interesată a principilor valorifică moneda recentă, chiar dacă ea este inferioară celei vechi, aşa cum se întâmplă adesea. Gemelli Care-i (1695) îi sfătuieşte deci pe negustori să rebată piesele de argint „în monetăriile din ţară... şi mai ales marca să fie chiar din acelaşi an, altminteri se pierde o jumătate la sută. Această înlesnire de a bate argintul se găseşte în toate oraşele care sunt pe hotarul Marelui Mogol” 47.

Până la urmă, întrucât India nu produce practic nici aur, nici argint, nici aramă, nici *cauri*, monedele altora vin la ea, trecând pragul

uşii ei niciodată închise şi furnizându-i esenţialul materiei prime monetare. Încurajaţi de acest haos, portughezii vor fi bătut piese care concurează piesele persane. Tot aşa, pe lângă rupiile persane, există (până în 1788) o rupie de Batavia. Continuă însă un drenaj sistematic al metalelor preţioase din lumea întreagă în folosul Marelui Mogol şi a statelor sale: „Cititorul trebuie să ia seama, explica un călător (1695), că tot aurul şi argintul care circulă în lume se duce într-un sfârşit în Mogol ca şi cum acolo ar fi mijlocul ei. Se ştie că cel oare iese din America, după ce cutreieră prin mai multe regate ale Europei, merge pante în Turcia şi parte în Persia, Pe calea Smirnei, pentru mătase. Dar turcii nu se pot lipsi de cafea, care vine din Yemen sau din 225 Arabia cea fericită; arabii, persanii şi turcii nu se pot nici ei lipsi de mărfurile din Indii; aşa se face că ei trimit mari sume de bani prin Marea Roşie la Moka, aproape de Bab el Mandeb, la Basra, în fundul golfului Persic, la Bandar Abbas şi la Gom-meron şi de acolo le duc în Indii cu vapoarele". Tot aşa, toate cumpărăturile făcute în Indii de către olandezi, englezi şi portughezi se fac contra aur şi argint, căci „numai cu bani gheaţă poţi căpăta de la indieni mărfurile pe care vrei să le duci în Europa" 48.

Tabloul nici nu e prea exagerat. Dar întrucât nimic nu este gratuit, India trebuie să-şi plătească la nesfârşit metalele preţioase. Aceasta este una din cauzele vieţii sale grele ca şi a avântului pe care-l capătă industriile ei compensatorii, în special cea a textilelor din Gujarat, adevărat bloc motor al economiei indiene, încă înainte de venirea lui Vasco da Gama. Un export activ se practica spre ţările apropiate şi îndepărtate. Trebuie să ne închipuim Gujaratul, cu ţesătorii lui de bumbac, după modelul Ţărilor de Jos medievale, cu postăvarii lor. Încă din secolul al XVI-lea, acest export declanşează un uriaş avânt al industrializării, care se repercutează în direcţia Gangelui. În secolul al XVIII-lea, ţesăturile de bumbac, „indienele", inundă Europa, importate de către negustori în mari cantităţi, până în ziua în care Europa preferă să le fabrice ea însăşi şi devine concurenta lor.

În chip destul de logic, istoria monetară a Indiei urmează mişcările Occidentului: moneda ei este telecomandată. Totul se petrece ca şi cum pentru ca la Delhi să se reia bătutul banilor, după 1542, ar fi trebuit aşteptată venirea în Europa, apoi fuga în afară de Europa, a metalului alb din America. V. Magalhaes Godinho explică în detaliu că

rupiile au fost bătute din reali spanioli şi din larini de Persia, aceştia din urmă fiind adesea ei înşişi retopiţi. Tot aşa, monedele de aur reprezintă re-folosirea aurului portughez, provenit din Africa, a aurului spaniol din America şi, dominând totul, a *ţechinilor* Veneţiei49. Aceste aporturi noi răstoarnă situaţia monetară veche, întemeiată pe o aprovizionare relativ modestă cu metale preţioase

51

de origine asiatică (aur din China, din Sumatra, din Monomotaţia, argint din Japonia şi din Persia) şi mediteraneană (aur şi argint din Veneţia). Pe deasupra, o cantitate, şi ea modestă, de aramă, venind din Occident pe Marea Roșie. Pe deasupra, un belşug de pseudomonedă: cauri în Bengal şi în alte părţi, migdale amare importate din Persia în Gujarat. La fel ca cea a aurului şi argintului, circulaţia aramei a fost tulburată, în această împrejurare, de importurile masive din Portugalia, absorbite în totalitate de India Mogolă. Până în clipa în care arama devine rară la Lisabona50, sfârşind apoi prin a lipsi cu totul, după 1580. Se instaurează atunci în India o foamete de aramă în pofida compensaţiei pe care o reprezintă arama chinezească şi japoneză. După domnia lui Jahan-gir, pe la 1627, emisiunile de monedă de arama, până atunci abundente, se răresc în India Mogolului, iar argintul câştigă un loc tot mai important în tranzacţii, în timp ce rolul cochiliilor de cauri creşte din nou, înlocuind parţial *paysah-ul* de arama

China

China, o masă prin ea însăşi, nu poate fi înţeleasă decât în centrul universului de economii primitive care o înconjoară, legate de ea şi de care ea depinde: Tibetul, Japonia, până în secolul al XVI-lea aproape, Insulânda, Indochina. Întrucât excepţiile confirmă regula, trebuie să excludem din calificarea generală de economii primitive Malacca, nod comercial spre care moneda se scurge de la sine; partea de vest a Sumatrei, cu oraşele aurului şi cu mirodeniile ei; insula Java, încă de pe atunci destul de populată şi în care monedele de aramă, *caixas*, urmează modelul celor chinezeşti. Cu toate că Java se găseşte încă într-un stadiu elementar al vieţii ei monetare.

China trăieşte astfel în apropierea unor ţări rămase la vârsta copilăriei: în Japonia, drept mo227 nedă a servit multă vreme orezul; în Insulânda şi Indochina – *caixas* chinezeşti de import sau de imitaţie,

„gongurile” de aramă, pulberea de aur la greutate, greutăţile de cositor sau de aramă; în Tibet – mărgeanul venit din îndepărtatul Occident, alături de pulberea de aur.

Toate acestea explică întârzierea Chinei însăşi şi, în acelaşi timp, o anumită fermitate a sistemului ei monetar, care este „dominant”. Fără teamă, ea şi-a putut îngădui o istorie monetară leneşă: i-a fost de ajuns să-şi depăşească vecinii. Dar să facem abstracţie de lovitura de geniu pe care o reprezintă hârtia-monedă, care, în mare, a durat din îndepărtatul secol al IX-lea până în cel de al XIV-lea, efectivă mai ales pe vremea mongolilor, când, prin drumurile Asiei centrale, China s-a deschis dintr-odată spre lumea stepelor, spre Islam şi spre Occident. Hârtia-moneda, în afară de facilităţile interne, în plăţile de la o provincie la alta, a permis ca argintul să fie rezervat ieşirilor de metal pe care le cerea acest comerţ în direcţia Asiei centrale şi a Occidentului european (să notăm în treacăt aberaţia pe care o reprezintă o China, pe atunci *exportatoare* de metal alb). În hârtie încasa împăratul anumite impozite, în hârtie trebuiau să schimbe negustorii străini (Pegolotti aminteşte acest lucru) numerarul lor, care li se restituia la ieşirea din ţară52. Folosirea hârtiei va fi fost un răspuns chinezesc la conjunctura din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea, un fel de a trece peste dificultăţile inerente circulaţiei arhaice a greilor *caixas* de aramă sau de fier şi animării comerţului său exterior pe drumurile mătăsii.

Dar odată cu depresiunea din secolul al XIV-lea şi cu victoria răscoalei ţărăneşti, care aduce la putere dinastia naţională Ming, marele drum mongol spre Occident se închide. Emisiunile de bilete continuă, dar se face simţită inflaţia. În 1378, 17 *caixas* hârtie preţuiau 13 *caixas* de aramă. Peste şaptezeci de ani, în 1448, era nevoie de 1.000 de bilete pentru 3 *caixas* de monedă. Această inflaţie a învins cu atât mai uşor hârtia, cu cât aceasta amintea de regimul urât al mongolilor. Statul a 228

renunţat la ea: numai unele banei private au mai vehiculat hârtie pentru nevoi locale.

De atunci China nu mai are decât o monedă, *caixas* sau *caches*, sau *sapeques*, sapeci de aramă, cum spun europenii. Creaţie veche, apărută cu două sute de ani înainte de era noastră, ea nu s-a prea modificat în cursul secolelor şi s-a menţinut în ciuda unor concurenţi puternici: sarea, grânele; concurenţa mai serioasa a mătăsii, în secolul

al VIII-lea; cea a orezului, care iese din nou la suprafaţă în secolul al XV-lea, când dispare hârtia-monedă53. La începutul dinastiei Ming, sapecul este o piesă de aramă amestecată cu plumb (4 părţi plumb şi 6 părţi aramă) „lucru ce face să le poţi uşor îndoi între degete", marcate pe o singură parte, circulare, străbătute de o gaură pătrată prin care se trece o sfoara, permiţând să faci din ele şiraguri de 100 sau de 1.000. „Se dă de obicei, notează părintele de Magaillans (mort în 1677 şi a cărui carte apare în 1688) o sfoară de o mie de dinari pentru un scud sau *tael* chinezesc, şi acest schimb se face în bănci sau la tarabe publice, anume făcute pentru aceasta". Evident, „dinarii" chinezeşti nu pot să-şi asume toate rolurile, unităţi prea slabe fiind. Deasupra lor, argintul la greutate este un fel de monedă superioară. Este vorba (pentru aur, care joacă un rol foarte re-strins, şi pentru argint) nu de piese, ci de lingouri „care au o formă de barca mică; la Macao se numesc *paes*, pâini de aur sau de argint". Şi unele şi celelalte, continuă părintele de Magaillans, sunt de diferite valori. „Pâinile de aur preţuiesc unul, doi, zece şi până la douăzeci de scuzi; şi cele de argint sunt de o jumătate de scud, de un scud, de zece, de douăzeci, de cincizeci şi câteodată de o sută şi de trei sute de scuzi" 54. Fratele portughez se încăpăţânează să vorbească în dinari şi scuzi, dar limbajul său este limpede. Vom preciza numai ca tati-ul, scudul, este cel mai adesea o *monedă de co*? *n*, termen asupra căruia vom reveni în următoarele câteva pagini.

În fapt, la acest nivel superior, numai lingoul *9* de argint are importanţă. „Alb ca zăpada", fiind

1

amestecat dinastia tar*? i *Ci* cu

„Semnata fă „nu-i fel de *brfu*, *plin e* ta-l se ad" n;

se între i *n*

nat nu

<ca să-i

230 23 t „7

În care îl va însoţi pe călătorul nostru, Care-i, până! a Beijing60.

Trebuie să ţinem seama şi de o prodigioasă tezaurizare, uriaşă, pe care o face Vistieria imperială (fără a mai socoti tezaurizarea bogătaşilor şi a funcţionarilor corupţi). Totuşi, această masă de argint imobilizat depinde în parte de hotărârile şi măsurile ocârmuirii, iar

aceasta se foloseşte de el pentru a acţiona asupra preţurilor. Acest lucru se) lămureşte într-o corespondenţă a iezuiţilor clin 1779. În raport cu lucrurile, valoarea argintului! după ei, a variat pe timpul dinastiei Tsing, ceea ce vrea să spună ca preţurile, în mare, au urcat. Pe deasupra, indiferent dacă argintul, în sensul strict, este sau nu o monedă (bineînţeles că nu este). China trăieşte sub semnul unui fel de bimetalism argint-aramă. Schimbul în interior este determinat de raportul dintre sapec, pe de o parte, şi o „un*cie*" chinezească de argint sau o „piesă de opt" oarecare, vândută de negustorul din Occident. Dar acest schimb argint-aramă variază în funcţie de zile, de anotimp, de an şi, înainte de toate, în funcţie de emisiunile de argint sau de aramă pe care le ordonă guvernul imperial. Scopul acestuia este să menţină o circulaţie monetară normala şi să readucă, ori de câte ori este nevoie, raportul aramă/argint în limita reperelor obişnuite, lăsând să iasă din Vistieria împăratului metal alb, atunci când este cotat prea mult, sau aramă, în cazul invers. „Ocârmuirea noastră, spun iezuiţii chinezi, coboară sau urcă valoarea argintului şi a monedei, în toată împărăţia, ea ţine pentru sine acest mijloc de a se ajutora". Acest control este cu atât mai lesnicios, cu cât în China toate minele de aramă sunt ale statului61.

Nu se poate spune, prin urmare, că în China moneda a fost o unealtă indiferentă, neutră, şi că preţurile au fost mereu uimitor de stabile. Se ştie că unele dintre ele oscilează, preţul orezului mai cu seamă. Sub impactul comerţului european, în secolul al XVIII-lea, la Canton, preţurile urcă, drept urmare a unei duble revoluţii, monetara şi fiduciară, care se insinuează profund în vechea 232

economie a Imperiului de Mijloc62. O economie de litoral, cea a „piastrului", pune la grea încercare o economie interioara, cea a sapecului. Iar aceasta nu este, în mod fundamental, atât de inerta şi calma pe cât se crede de obicei. se EearliiJ" d spuse> cititorul va accepta, fără îndoialafelul nostru de a vedea: China este mai primitiva, mai puţin rafinată, din punct de vedere monetar vorbind, decât India. Dar sistemul său are o cu totul altă coerenţă şi o unitate evidentă China nu are o monedă la îndemâna oricui

CÂTEVA REGULI

ALE JOCURILOR MONETARE

Europa reprezintă un caz aparte, o realitate monstruoasa încă

din această epocă. Ea cunoaşte toată gama experienţei monetare: la parter, mai mult decât se spune de obicei, trocul, autosubzistenţa, monedele primitive, vechi expediente, cai piezişe de a cruţa banii; deasupra acestora însă, monedele metalice, aur, argint şi aramă, pe care ea le deţine într-un număr relativ mare; în sfârşit, un credit multiform, de la avansul pe gajuri al „lom-barzilor" sau negustorilor evrei, până la scrisorile de schimb şi la speculaţiile marilor pieţe comerciale.

Şi aceste jocuri nu se limitează la Europa. Sistemul se proiectează şi se explică la scara lumii, o plasă întinsă care se ţese peste bogăţiile celorlalte continente. Nu este un detaliu minor faptul că odată cu secolul al XVI-lea, în beneficiul Europei, „comorile" Americii se exporta până în Extremul Orient, convertindu-se acolo în monede locale sau în lingouri. Europa începe să devoreze, să digere lumea. Trebuie să protestăm, prin urmare, împotriva unor economişti de ieri, şi chiar de astăzi, care par s-o plângă retrospectiv, să se îndoiască de înfloritoarea ei sănătate: Europa ar suferi de o hemoragie monetara permanenta, de o scurgere de vlagă spre Extremul Orient. În primul rând că nu se prăpădeşte din cauza acestei hemoragii. Apoi, e ca şi cum ai spune despre unul care a bombardat un oraş pe care-l cucereşte că şi-a pierdut ghiulelele, pulberea şi osteneala.

Până la urmă, toate monedele lumii depind unele de altele, fie şi numai pentru că politica monetara, în fiecare zonă, constă până la urmă în a atrage sau respinge în afară cutare sau cutare metal preţios. Iar aceste deplasări monetare se răsfrâng câteodată la depărtări uriaşe. V. Magalhaes Godinho a demonstrat că, încă în secolul al XV-lea, monede din Italia, Egipt şi Extremul Orient se influenţează unele pe altele, la fel ca monedele europene însele. Europa nu are puterea sa remo23 – 4

deleze după placul, după pofta ei aceasta coerenţă, aceasta structură monetară a lrmii. Ea este nevoită să joace jocul local pretutindeni acolo unde vrea să se impună. Dar în măsura în care ea deţine, încă înainte de cucerirea Americii, o masă relativ puternică de metale preţioase, ea izbuteşte foarte adesea ca jocul să se desfăşoare în folosul ei.

Disputa metalelor preţioase

O monedă metalica este o colecţie de piese legate între ele: una

valorează o zecime sau o şaisprezecime sau o douăzecime şi aşa mai departe din cealaltă. De obicei, mai multe metale, preţioase sau nu, sunt folosite simultan. Occidentul s-a oprit la trei dintre ele, aurul, argintul, arama, cu inconvenientele şi avantajele acestei diversităţi. Avantajele: posibilitatea unui răspuns la necesităţile variate ale schimburilor; fiecare metal, cu piesele care îi revin, se însărcinează cu o serie de tranzacţii, într-un sistem format numai din piese de aur, ar fi dificil să reglementezi cumpărăturile mărunte de zi cu zi, iar dacă ar fi vorba de un sistem limitat la aramă, plăţile importante ar fi foarte incomode. În fapt, fiecare metal joacă un rol personal: aurul – rezervat prinţilor, marilor negustori (sau Bisericii); argintul – tranzacţiilor obişnuite; arama – la parter, cum se şi cuvine: ea este moneda „neagră" a oamenilor de rând şi a nevoiaşilor; amestecată uneori cu puţin argint, ea se înnegreşte repede şi îşi merită oricum numele. Orientarea şi sănătatea unei economii se pot ghici, aproape la prima vedere, după metalul care o domină. La Neapole, în 1751, aurul este tezaurizat, argintul iese din regat; arama, în ciuda slabului său voum (1500.000 de ducaţi, faţă de 6 milioane la argint şi 10 Ia aur), reglementează grosul tranzacţiilor deoarece circulă repede şi, oricât de rea ar fi, „ea rămâne pe loc" 63. „Întâlnim acelaşi spectacol în Spania: în 1724 „cea mai mare 15 parte a plăţilor se face (...) cu bilon (aramă cu

Cadix, osând

A să ia a? n Indii ia, 236

237

aceasta stă în raport direct cu faptul că Turci a nu este decât un Joc de pasaj în direcţia Extremului Orient pentru piesele albe din Europa.

De altfel predominanţa uneia sau alteia dintre monede (aur, argint, aramă) se datorează mai ales jocului diferitelor metale unele faţă de celelalte. Structura sistemului implică concurenţa. Evident, rolul aramei este de obicei cel mai puţin important, căci micile monede au o valoare fără o legătură exactă cu metalul pe care îl conţin; ele au adesea „caracterul de bilete", de mici cupoane, am zice noi. Dar surprizele rămân posibile: în secolul al XVIII-lea, chiar din cauza modicităţii ei, arama a fost vehiculul comod al unor inflaţii elementare, puternice, de-a lungul Europei întregi, în special în Germania157 şi în Spania (până în 1680) 68, în ţări economic bolnave, care n-au găsit altă

soluţie pentru a depăşi dificultăţile pe care le întâmpi-nau. Chiar în afara Europei, de pildă în Persia pe la 1660, o mică monedă de aramă „pe jumătate tocită, roşie cum e carnea de coţofană” invadează piaţa şi „de pe o zi pe alta, argintul se face foarte rar în Hispan (Tspahan) „*69*.

Acestea fiind spuse, să lăsăm arama în afara discuţiei. Rămân aurul şi argintul, seniori redutabili. Producţia lor este neregulată, niciodată foarte elastică, jişa fel încât, de la caz la caz, unul din cele două metale este relativ mai abundent decât celălalt; apoi, mai mult sau mai puţin lent, situaţia se răstoarnă şi aşa mai departe. De aici, tulburări violente, catastrofe şi, într-o mai mare măsură, pulsaţii lente, puternice, care sunt o trăsătură caracteristică a vechiului regim monetar. Adevăr bine cunoscut: „Argintul şi aurul sunt fraţi înduşmăniţi”; Karl Marx reia formula pe seama lui: „Pretutindeni acolo unde aurul şi argintul se menţin legal unul alături de celălalt ca monede, scrie el, s-a încercat, totdeauna zadarnic, ca ei să fie trataţi drept unul şi acelaşi material” 70. Disputa nu s-a încheiat niciodată.

Vechii teoreticieni ar fi dorit ca, la greutate egala, un raport fix să dea aurului de 12 ori valoarea argintului, ceea ce, în mod sigur, nu este o regulă între secolul al XV-lea şi al XVIII-lea, *ratlo* variind atunci frecvent în jurul sau mai degrabă peste acest raport „natural” sau socotit ca atare. *Pe termen lung*, balanţa înclină când spre unul când spre celălalt dintre metale, dacă nu ţinem seamă de variaţiile de scurtă durată sau locale, asupra cărora nu stăruim acum.

Astfel, *pe termen lung*, metalul alb va fi cunoscut o creştere de valoare din secolul al XIII-lea până în al XVI-lea, în mare până în jur de 1550; exagerând, s-ar spune ca a existat atunci, timp de secole, o inflaţie de aur. Acest aur, pe care îl bat monetăriile Europei, vine din Ungaria, din Alpi, din îndepărtatele nisipuri aurifere ale Sudanului, apoi din America primei epoci coloniale. Pe vremea aceea, piesele de aur erau dintre toate cele mai uşor de strâns laolaltă; cu ajutorul unor asemenea piese, prin urmare, îşi îndeplinesc prinţii planurile; monede de aur ca cele pe care care al VIII-lea le bate în ajunul campaniei sale din Italia71, ca cele pe care Francisc I s-au Carol Quintul le cheltuie în bătăliile lor.

Cine câştigă din acest belşug relativ de aur? Prin forţa lucrurilor, deţinătorii de piese sau de metal alb, adică negustorii din Augsburg, stăpânii minelor de argint din Boemia şi din Alpi şi, în centrul lumii lor,

regi fără coroană, Fuggerii. Dintre cele două metaiie, cel alb reprezenta pe atunci valoarea sigura.

Dimpotrivă, începând din 1550 şi până în 1680, deoarece minele de argint din America folosesc o tehnică modernă (cea a amalgamării), metalul alb prisoseşte; el este, la rându-i, motorul unei inflaţii puternice, susţinute. Aurul devine relativ rar şi se pune în valoare. Cine mizează pe aur din vreme, cum o fac genovezii la Anvers, încă din 1553, mizează pe cartea cea bună.72.

După 1680, balanţa se descumpăneşte din nou, uşor, odată cu începutul exploatării nisipurilor aurifere din Brazilia. Până la sfârşitul secolului, ar trebui să vorbim mai degrabă de stabilitate, apoi această uşoară mişcare se accentuează. În Germania, la târgurile de la Frankfurt şi Leipzig, rapor*1*

tul între cele două metale este în medie de 1: 15, 27 între 1701 şi 1710; el ajunge la 1: 14, 93 între 1741 şi 175073. În orice caz, argintul nu se mai devalorizează ca înainte de punerea în circulaţie a aurului din Brazilia. Căci din 1720 până în 1760, la scara lumii, producţia metalului galben s-a dublat cel puţin. Detaliu mărunt, dar semnificativ: pe la 1756, în Bourgogne, aurul reapare în mâinile ţăranilor74.

În acest joc lent, pe termen lung, mişcarea unuia dintre metale antrenează, comandă mişcarea celuilalt. Avem a face cu o lege simplă. Aurul relativ abundent din ultimii ani ai secolului al XV-lea „lansează” minele de argint din Germania. La fel, primul avânt al aurului brazilian, pe la 1680, stimulează minele de argint din Potosi, care aveau de altfel mare nevoie de un stimulent, şi, într-o măsură şi mai mare, minele din Noua Spanie, cu marile lor celebrităţi, Guanajuato şi superbogatul filon de la Veta Madre.

Într-adevăr, aceste oscilaţii ţin de legea numită a lui Gresham, al cărei autor nu este de altfel, în niciun fel, consilierul reginei Elizabeta a Angliei. Enunţul legii este bine cunoscut: moneda* rea alungă pe cea bună. Urmând conjuncturile de lungă durată, piesele galbene sau albe joacă pe rând rolul monedei mai puţin „bune”, cea care o alungă pe cealaltă, pe cea mai bună, în mâinile speculatorilor sau în ciorapii de lână ai celor ce tezaurizează. Fireşte, acest joc spontan a putut fi grăbit prin acţiunea intempestivă a statelor, care îşi petrec timpul cu reaşezarea monedelor, cu forţarea cursului pieselor de aur sau de

argint în funcţie de oscilaţiile pieţei, în speranţa rar îndreptăţită de a restabili echilibrul.

Dacă creşterea este corectă din punct de vedere economic, atunci nu se petrece nimic sau nu se agravează nimic. Dacă creşterea este prea puternică, în cazul în care ea priveşte de exemplu monedele de aur, toate piesele galbene din ţările vecine vin în fugă mare spre ţara în care sunt supracotate, indiferent dacă această ţară este Franţa 239 lui Henric al III-lea, Veneţia lui Tiţian sau Anglia secolului al XVIII-lea. Dacă situaţia durează prea mult, această monedă de aur estimata peste măsură joacă rolul unei monede rele; ea alungă moneda de argint. Aşa se întâmplă adesea la Veneţia şi aceasta este în permanenţă, începând din 1531, situaţia bizară a Siciliei75. Întrucât a existat un interes ca de la Veneţia şi din Sicilia să se trimită metal alb în Africa de nord şi într-o măsură şi mai mare în Levant, putem fi siguri că aceste mişcări, absurde în aparenţă, n-au fost niciodată nemotivate, orice ar putea crede, orice ne-ar spune despre ele teoreticienii epocii.

În acest domeniu, şi dacă împrejurările mai dau şi ele ajutor, se poate întâmpla orice, de pe o zi pe alta. La Paris, în iulie 1723, Edmond-Jean-Fraacois Bărbier notează în jurnalul său: „Nu vezi decât aur în comerţ; într-atâta încât te costă până ia douăzeci de *sous* (...) ca să schimbi un ludovic (în piese de argint) ... Pe de altă parte, se cânrăresc ludovicii... şi aceasta este o mare greutate. Trebuie să ai o balanţă în buzunar” 76.

Scurgere, economii şi tezaurizare

Sistemul monetar, în Europa şi în afară de Europa, suferă de două boli fără leac: pe de o parte, există scurgeri de metale preţioase spre exterior; pe de altă parte, aceste metale se imobilizează din cauza economiilor şi a unei tezaurizări grijulii; drept rezultat, motorul pierde neîncetat o parte din combustibil.

În primul rând, metalele preţioase ies fără întrerupere din circuitele Occidentului, înainte de toate în direcţia Indiilor şi a Chinei, încă de pe timpurile îndepărtate ale Imperiului roman. Trebuie plătite cu argint sau cu aur mătasea, piperul, mirodeniile, băcăniile, perlele Extremului Orient, singurul mijloc de a le sili să vină spre Vest. Din această pricină balanţa Europei rămâne deficitară în această direcţie esenţială până, în ceea ce priveşte China, în jurul anilor 182077. Este vorba aici. de o scurgere perenă, monotonă, de o *structură*; 240

metalele preţioase aleargă singure spre Extremul Orient pe drumul Levantului, pe calea Capului, de-a lungul Pacificului chiar; în secolul al XVI-lea: sub forma de «piese de opt” spaniole, *reales de a* < *ocho*; în al XVII-lea şi al XVIII-lea sub formă de *pesos duros* (aceşti piaştri forte, identici de altfel, altă trăsătură de durată, cu *reales de a ocho*; numai numele s-a schimbat). Interesează puţin că plecarea se organizează pornind din rada Cadix-ului, arăt de mare încât înlesneşte trecerile frauduloase, pornind de la Bayonne şi de la contrabanda activa prin Pirinei sau pornind de la Amsterdam şi Londra, unde îşi dă întâlnire argintul lumii! Se va întâmpla chiar ca metalul alb din America să fie transportat de pe coastele Perú-ului în Asia de către corăbii franceze.

Alte evadări favorizează Europa de est, pornind de la Baltica. Într-adevăr, Occidentul pune în mişcare, încetul cu încetul, circulaţia monetara a acestor ţinuturi înapoiate, furnizoare de grâu, lemn, secară, peşte, piei, blănuri, dar în schimb mediocre cumpărătoare. În secolul al XVI-lea, traficul de pe Narva, fereastră a Moscovei spre Baltica, deschisă (1558), apoi închisă (1581), vesteşte tocmai acest proces, ca şi comerţul amorsat în 1553 pe marea Albă, la Arhanghelsk, de către englezi; acesta este şi sensul comerţului Sankt-Pe-tersburgului din secolul al XVIII-lea. Aceste injecţii de monedă străină sunt necesare pentru ca, în schimb, să se organizeze aşteptatele exporturi de materii prime. Olandezii, care se încăpăţânează şi vor să le plătească în produse textile, în stofe, în heringi, pierd până la urmă primul lor loc în Rusia78.

Altă dificultate: moneda metalică, atât de solicitată, trebuie să alerge, să-şi sporească viteza. Dar ea stagnează adesea, şi chiar în Europa, din pricina economisirii cu înfăţişări multiple, împotriva căreia protestează François Quesnay79 şi toţi fiziocraţii (şi, cu mult mai târziu, lordul Keynes!), din pricina economisirii ilogice, aberante pe care o reprezintă tezaurizarea, hău veşnic deschis, coml parabil cu hăul Indiei cea „lacomă de argint”.

În evul mediu, Europa a avut pasiunea metalelor preţioase, a podoabelor de aur; apoi, pasiunea nouă, „capitalistă”, a numerarului monetizat, în preajma secolului al XIII-lea, cel mai târziu spre mijlocul celui de al XIV-lea. Dar pasiunea veche a obiectelor preţioase se menţine. În epoca lui Filip al II-lea, granzii de Spania lasă

moştenitorilor lor lăzi cu galbeni, nenumărate lucrături de aurărie: chiar ducele de Alba, mort în 1582, şi care nu are faimă de bogătaş, lasă moştenitorilor 600 de duzini de farfurii, 800 de tăvi de argint80. Cu două secole mai târziu, la Neapole, în 1751, Ga-liani estimează stocul tezaurizat în regat ca fiind de patru ori mai mare decât stocul monetar care circulă. „Luxul a făcut atât de obişnuite, explică el, toate obiectele de argint, ceasuri, tabachere, minere de spadă şi de baston, tacâmuri, căni, farfurii, cât nici nu se poate crede. Napolitanii, aproape în toate asemănători cu spaniolii de altă dată, prin obiceiurile lor, găsesc o plăcere grandi-simă să păstreze obiecte vechi de argint în lăzile lor pe care le numesc *scrittorl* şi *scarabattoli*". Sébastien Mercier are aceleaşi reacţii în faţa bogăţiei „nule şi trândave" a Parisului „în mobile de aur şi de argint, în bijuterii, în veselă *plate*" (veselă de argint) 82.

Nu avem în această privinţă nicio cifră sigură. W. Lexis, într-o lucrare veche, admitea, la începutul secolului al XVI-lea, o proporţie de 3 Ia 4 între metalele preţioase tezaurizate şi metalele monetizate aflate în circulaţie83. Proporţia trebuie să se fi schimbat în secolul al XVIII-lea, poate că nu până la proporţia de 4 la 1 despre care vorbeşte Galiani, preocupat să demonstreze că cererea de metale preţioase nu depinde numai de utilizarea lor monetară. Este adevărat că, din secolul al XVI-lea până în cel al XVIII-lea, masa globală a metalelor a crescut fantastic, de la 1 la 15, proporţie periculoasă după W. Lexis84, iar exemplele cunoscute nu îl dezmint: în 1670 circulaţia monetară în Franţa este de ordinul a 120 de milioane de livre; un secol mai târziu, în ajunul Revoluţiei, de 2 miliarde. La Neapole, în 1570, stocul 14

monetar este de 700.000 de ducaţi, de 18 milioane în 1751. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, Neapole şi Italia sunt pline ochi de bani gheaţă neîntrebuinţaţi. La Geneva, prin 1680, bancherii, în lipsă de ceva mai bun, îşi ofereau banii străinilor cu o dobândă de 2 şi 3%; dintr-odată, o mulţime de ordine călugăreşti au împrumutat din această sursă miraculoasă, pentru a scăpa de vechile lor datorii cu o dobândă de 5, 6 şi 7 la sută85. Se mai amestecă în toate acestea şi guvernele: tezaurul papei Sixt al V-lea păstrat în castelul sunt Angelo, tezaurul lui Sully la Arsenal, tezaurul Regelui Sergent, de care nu va şti să se folosească în mai mare măsură decât de armata sa, totdeauna gata să lovească (*schlagfertig*) şi nelovind niciodată. Toate acestea sunt

exemple cunoscute, citate adesea. Există şi altele; bunăoară cel al băncilor prevăzătoare, înfiinţate sau reînfiinţate la sfârşitul secolului al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea, chiar cel al prestigioasei Bănci din Amsterdam. „Tot argintul se găseşte cu adevărat şi în bani gheaţă în bancă, spune în legătură cu ea, în 1761, un bun observator, (...) nu este acesta locul să cercetăm dacă argintul care se găseşte închis acolo nu rămâne tot atât de nefolo—sitor pentru circulaţie ca şi atunci când se găsea îngropat în mine. Sunt încredinţat că s-ar putea, fără a strica acest credit şi nici silui buna credinţă, ca el să circule spre folosul comerţului...” 86. Toate băncile merită acest reproş, în afară de Banca Angliei întemeiată în 1694, revoluţionară în felul ei, aşa cum vom vedea.

Monedele de cont

De la sine, viaţa amestecată a monedelor a impus monedele de cont, zise „imaginare”. Le trebuie măsuri comune, nimic mai logic. Monedele de cont sunt unităţi de măsură, ca ora, minutul, secunda ceasornicelor noastre.

Atunci când spunem că într-o zi anumită din 1966 napoleonul de aur valora la Bursa din Paris 44, 70 franci nu enunţăm un adevăr greu de priceput, dar: I – de obicei, francezul mediu nu se preocupă de acest curs şi nu se întâlneşte în fiecare zi cu vechile monede de aur; ÎI – francul, monedă de cont reală, se găseşte cu adevărat în portofelul lui, sub formă de bancnote. Dacă un burghez din Paris arată că în cutare lună a anului 1602 scudul de aur valorează 66 *sous*, sau dacă vreţi 3 livre şi 6 *sous*, trebuie să ţinem seamă, în primul rând, că acest burghez, în viaţa sa de toate *zilele*, întâlneşte mult mai des piesele de aur şi de argint decât francezul de astăzi. Acestea sunt pentru el monedă curentă. În schimb, el nu întâlneşte niciodată livra, solul, care este a douăzecea ei parte, nici *dinarul*, a douăsprezecea parte dintr-un *sou*. Acestea sunt monede imaginare care servesc la socotit, la evaluarea valorii respective a pieselor, la stabilirea preţurilor şi salariilor, la ţinerea unei contabilităţi comerciale, de exemplu, care se poate traduce apoi în indiferent ce monedă reală, locală sau străină, atunci când este vorba să treci de la contabilitate la plată efectivă. O datorie de 100 de livre se poate plăti în atâtea piese de aur, atâtea de argint şi cu o cantitate de mărunţiş de arama la nevoie.

Niciun contemporan al lui Ludovic al. – sau al lui Turgot n-a pus

niciodată mâna pe o livră sau un *sou* de Tours (ultimii bani de Tours au fost bătuţi în 1649). Ca să regăsim piesele care corespund acestor monede de cont ar trebui să ne întoarcem cu mult în urmă. Nu există de fapt monedă de cont care să nu fi fost odinioară, la un moment dat, o monedă reală. Astfel livra de Tours (*tournais*), livra de Paris (*parisis*), livra *sterling*, livra oraşelor italiene, ducatul de Veneţia, devenit monedă de cont în 1517, ducatul de Spania, care – contrariu a ceea ce s-a putut scrie în această privinţă – încetează să mai fie o monedă reală în 1540, sau g? w-ul, monedă deconta Flandrelor, care este vechiul gros de argint, bătut de Sfântul Ludovic în 1266. Iată, ieşind din spaţiul nostru ca să regăsim totuşi aceeaşi problemă, o însemnare negustorească din secolul al XVIII-lea în legătura 244

cu India: „În toată India se socoteşte o rupie obişnuită în valoare de 30 de soli” (întrucât vorbeşte un francez, este vorba de 30 de soli de Tours) şi adaugă: „Este o monedă închipuită cum este livra din Franţa, livra sterling din Anglia, livra de groşi din Flandre şi din Olanda: această monedă ideală serveşte la plata târguielilor ce se fac şi trebuie să spui acolo dacă este rupie obişnuită sau din vreo altă ţară...” 87.

Explicaţia este completă dacă adăugăm că valoarea pieselor reale creşte neîntrerupt, întrucât ocârmuirile *ridică* neîntrerupt cota monedelor reale, devalorizând prin urmare moneda de cont. Dacă cititorul a urmărit acest raţionament, el va înţelege mai uşor avatarurile livrei de Tours.

Exemplul francez demonstrează că artificiul monedei de cont poate fi evitat. În 1577, unul din cei mai ponegriţi regi ai Franţei, Henric al III-lea, hotărăşte, sub presiunea negustorilor din Lyon, să revalorifice livra de Tours. Nimic mai simplu decât să legi moneda de cont de aur. O ocârmuire slabă reuşeşte să facă acest lucru atunci când hotărăşte ca, de atunci înainte, conturile să nu mai fie ţinute în *livre* ci în scuzi, *ecus*, scudul, piesă de aur, reală, „sunătoare şi grea”, „*sonnante et trebuchante*”, fiind socotit la trei livre, adică 60 de *sous*. Rezultatul ar fi acelaşi dacă un guvern francez ar decide mâine ca biletul de 50 de franci să fie socotit de acum înainte echivalent cu un ludovic de aur şi ca toate conturile să fie ţinute în ludovici de aur. (Dar întrebarea e dacă ar reuşi s-o facă). Operaţia din 1577 reuşeşte, până în anii sumbri care au urmat asasinării lui Henric al III-lea (1589). După aceea, totul se deteriorează, aşa cum arată schimburile externe. Adevăratul scud se

desparte de scudul de cont, aceasta rămânând tot egal cu 60 de *sous*, primul atingând cote de 63, 65, chiar mai mult de 70. În 1602, reîntoarcerea la conturile în livre de Tours a însemnat recunoaşterea inflaţiei; moneda de cont se despărţise din nou de aur88.

Şi lucrurile merg la fel în privinţa ei până în 1726. Guvernul lui Ludovic al XV-lea nu numai că pune capăt unei lungi serii de mutaţii monetare; el leagă din nou *livra tournois* de aur şi, în afară de uşoare modificări, sistemul nu mai oscilează. Ultima modificare: pretextând scurgerea de metal galben, declaraţia din 30 octombrie 1785 fixează raportul aur/argint, până atunci stabilit la 1: 14, 5, la o cotă superioară, de 1: 15, 5.

În acest fel, Franţa nu se îndepărta prea mult de preferinţele sale pentru metalul alb, deoarece în Spania, ca şi în Anglia, *ratio* era de 1: 16. Nu este vorba aici de fleacuri. Aurul fiind mai ieftin în Franţa decât în Anglia, introducerea lui pe insulă (pornind de pe piaţa franceză), pentru ca el să fie aici bătut de monetăriile engleze, era o operaţie lucrativă. În sens invers, cantităţi de metal alb părăseau Anglia din aceleaşi cauze: de la 171C la 1717, se zice, pentru suma enormă de 18 milioane de livre sterline89. De la 1714 la 1773, monetăriile engleze bat, la valoare, de şaizeci de ori mai multe piese de aur decât piese de argint90.

Europa secolului al XVIII-lea putea în sfârşit să-şi ofere luxul acestor stabilizări. Până atunci orice moneda de cont, cele de valoare intrinsecă ridicată ca şi cele de valoare intrinsecă scăzută, cunoscuseră devalorizări continue, unele, ca livra *tournois* sau ca *grosz-ul* polonez, mai rapide decât altele câteva. Fără îndoială, aceste devalorizări n-au fost fortuite; în ţările cu precădere exportatoare de materii prime, cum era Polonia şi chiar Franţa, a existat un fel de *dumping* al exporturilor.

În orice caz, devalorizarea monedelor de cont a stimulat de fiecare dată creşterea preţurilor. Un economist (Luigi Einaudi) a calculat că în perioada creşterii preţurilor în Franţa, între 1471 şi 1598 (627, 6 la suta), partea datorată devalorizării livrei *tournois* nu era mai mică de 208, 6 la sută91. Până în secolul al XVIII-lea, monedele de cont au continuat să se devalorizeze. Încă Étienne Pasquier spunea în lucrarea lui postumă, publicată la şase ani după moartea sa în 1621, că nu îi prea place proverbul: „Îl ponegresc ca pe un ban vechi, latunci când e vorba de un om cu nume prost… căci aşa 246

cum merg treburile noastre prin Franţa, banul cel vechi este mai bun decât cel nou, care de o sută de ani încoace slăbeşte din ce în ce... *a92*.

Stocuri metalice şi viteze de circulaţie monetară în ajunul Revoluţiei, Franţa poseda probabil un stoc monetar de 2 miliarde de livre *tournois*, adică, la cei douăzeci de milioane de locuitori ai săi, 100 de livre de persoană. La Neapole, 18 milioane de ducaţi şi 3 milioane de locuitori în 1751: fiecare persoană dispune de 6 ducaţi. În 1500, înainte de sosirea metalelor din America, ar fi putut exista în Europa 2000 de tone de aur şi 20.000 de tone de argint, cifre deduse dintr-un calcul *extrem* de discutabil93; evaluate în argint, ar fi vorba de vreo 40.000 de tone pentru 60 de milioane de locuitori sau ceva mai mult de 600 grame de persoană, cifră derizorie. Între 1500 şi 1650, după cifrele *oficiale*, flotele Indiilor au debarcat la Sevilla 180 de tone de aur şi 16.000 tone de argint. Este enorm şi, încă o dată, foarte modest.

Dar cantităţile sunt relative. Avem a face cu animarea unor circuite cu debit slab, în ciuda a ceea ce îşi imaginau contemporanii. Şi, pe deasupra, monedele trec din mână în mână, „fac cascade” „se rostogolesc”, cum spune un economist portughez (1761) 94; ele se înmulţesc cu viteza lor (acea viteză de circulaţie bănuită de Davanzaţi [1529 – 1606], pusă în lumină de William Petty şi Cantillon, care a întrebuinţat primul expresia) 95. La fiecare salt, se reglează un nou cont, moneda desăvârşind schimburile, „ca un ştift de pană care întăreşte un asamblaj”, spunea un economist contemporan. Niciodată nu se achită întregul preţ al vânzărilor şi întregul preţ al cumpărăturilor, ci simpla lor diferenţă.

La Neapole, în 1751, sunt în circulaţie un milion şi jumătate de ducaţi în monedă de aramă, 6 milioane în piese de argint, 10 în piese de aur (din 17 tre’ care 3 milioane în bănci), adică aproape 18

milioane de ducaţi. Masa cumpărărilor şi vânzărilor dintr-un an poate fi estimată Ja 288 milioane de ducaţi. Dacă se ţine seama de autoconsum, de salariile în natură, de vânzările prin schimb, dacă ne gândim, explică Galiani „că ţăranii care sunt trei pătrimi din poporul nostru, nu plătesc cu bani gheaţă”, nicio zecime din ceea ce consumă, putem reduce această cifră cu 50 la suta. De unde următoarea problemă: cum să faci plăţi de 144 de milioane cu un stoc monetar de 8 milioane? Răspuns: fiecare piesă trebuie să-şi schimbe posesorul de

opt ori96. Viteza de circulaţie este prin urmare câtul împărţirii masei plăţilor la masa monedelor circulante. Trebuie să ne închipuim că moneda s-ar „rostogoli” mai repede, dacă masa plăţilor ar creşte?

Legea lui Irving Fisher ne ajută să formulăm problema. Dacă notăm cu Q masa produselor schimbate, cu P preţul lor mediu, cu M masa de monedă, cu V viteza ei de circulaţie, ecuaţia ucenicilor de economişti se scrie pe scurt: MV = PQ. Dacă masa plăţilor creşte şi stocul monetar rămâne staţionar, trebuie ca viteza de circulaţie să crească, în cazul în care asamblajul economiei în cauză (economia din Neapole sau o alta) este bine ajustat.

Ni se pare astfel că, în perioada creşterii eco-< nornice însoţită de „revoluţia preţurilor” din sep colul al XVI-lea, viteza de circulaţie s-a mărit în acelaşi ritm cu celelalte elemente ale ecuaţiei lui Irving Fisher. Dacă, *lato sensu*, producţia, masa monetară şi preţurile au crescut de cinci ori, viteza de circulaţie s-a accelerat fără îndoială şi ea tot de cinci ori. Este vorba evident de cifre medii care nu iau în seamă variaţiile conjuncturii de scurtă durată (de exemplu, grava pană de afaceri din 1580 – 1584) sau variaţiile locale.

În anumite puncte, circulaţia poate atinge, dimpotrivă, viteze anormale, excepţionale; la Paris, un scud, spune un contemporan al lui Galiani, poate să treacă în douăzeci şi patru de ore prin cincizeci de mâini: „... nu există în tot universul, jumătate din banii la care se ridică cheltuiala ce se face 248

Într-un an numai în oraşul Paris, dacă s-ar socoti tot soiul de cheltuială ce se face şi care se plăteşte *cu* arginţi, din ziua dintâi a lui ianuarie până în ultima zi a lui decembrie, în toate Ordinele Statului, de la Casa Regelui până la cerşetorii care mănâncă un sol de pâine pe zi... „*97*.

Această circulaţie a monedelor îi frământă pe economişti; ei văd în ea sursa, pe „Proteul” tuturor bogăţiilor, explicaţia unor paradoxuri absurde, „în timpul asediului oraşului Tournay, în 1745, explică unul dintre ei, şi cu câtăva vreme mai înainte, comunicaţia fiind tăiată, nu ştiau cum să facă, din lipsă de bani, ca să plătească leafa garnizoanei. S-a hotărât să împrumute de la cantine suma de 7.000 de *fiorini*. Era tot ce aveau. La capătul săptămânii, cei 7.000 de florini se reîntorseseră la cantine, de unde aceeaşi sumă a fost împrumutată încă o dată. Acest lucru l-au mai făcut apoi până la predare, timp de şapte

săptămâni, aşa fel încât aceiaşi 7.000 de florini au făcut lucrul a 49.000…” *98*. S-ar putea da multe alte exemple, cum e cel al „monedei obsidionale” de la Mainz, din mai până în iulie 1793”.

În afara economiei de piaţă

Să revenim însă la regatul Neapolelui în 1751. Stocul monetar în mişcare ar reglementa acolo jumătate din tranzacţii – este mult, dar ceea ce rămâne este enorm. Se sustrag circulaţiei monetare ţăranii, salariile în natură (slănină, sare, carne sărată, vin, ulei); participă la ea, doar în treacăt, salariile lucrătorilor din industriile textile, din atelierele de făcut săpun, din distileriile de alcool de la Neapole şi din alte localităţi. Lucrătorii din aceste industrii iau parte la distribuţiile de monedă, dar aceasta e cheltuită de îndată, cât ajunge de la mină până la gură, *della mano alia boca*… Unul din meritele manufacturilor, spunea încă în 1686 economistul german Von Schrotter, este că „fac să treacă mai mulţi bani din mână în mână, fiindcă într-acest chip ele dau de mâncare la mai mulţi oameni…” 10°. Transporturile, de asemenea, oricât de slab sunt ele retribuite, se plătesc în numerar. Toate acestea, la Neapole ca şi aiurea, nu împiedică ca o economie de troc şi de subzistenţă să se situeze la egalitate cu dinamismul economiei de piaţă.

Cuvântul cheie, este adesea *baratto*, sau *barat-tare*, sau *dare a baratto*. *Baratto* este trocul, prezenţă obişnuită în chiar inima comerţului cu Levantul, arta constând aici, încă înainte de secolul al XV-lea, să schimbi pe mirodenii, piper sau gogoşi de stejar, ţesăturile sau sticlăria de Veneţia, să nu plăteşti aşadar cu bani peşin. În mod curent, în secolul al XVIII-lea, la Neapole mărfurile se schimbă între ele, fiecare lăsându-se în seama preţurilor pe care le fixează mai târziu autorităţile (preţurile numite *alia voce*); atunci fiecare lot de marfă se estimează în moneda după care se fac schimburile, în conformitate cu raportul acestor valori. Ce mină nesecată de probleme pentru şcolari, care se gălbejesc aplecaţi pe *Arithmetica Practica* a părintelui Alessandro della Purificazione, apărută la Roma în 1711! *Barattare* înseamnă a aplica regula de trei simpla – *regola di tre'* –, dar la următoarele cazuri: troc simplu, ceară contra piper, de exemplu; troc jumătate în bani, jumătate în natură; troc la termen, „când se fixează o dată anumită pentru reglementare…” Faptul că operaţia figurează într-o carte de aritmetică arată că şi negustorii practică trocul, iar

acesta, după cum ştim, la fel ca scrisoarea de schimb, „îngăduie să ascunzi preţul dobânzii”.

Toate acestea sunt revelatoare pentru neajunsurile vieţii monetare, chiar în acest secol al XVIII-lea, activ şi pe care noi îl privim oarecum – influenţaţi desigur de ceea ce ştim, despre secolele care îl preced – ca pe un paradis. Dar legăturile banului şi pieţii nu cuprind în chinga lor tot ceea ce reprezintă viaţa; săracii rămân în afară. Pe la 1713 se poate spune că „variaţiile monedei nu prea interesează cea mai mare parte a ţăranilor (din 250

Bourgogne), care „p0SKJ numerar., o.

MONEDE DE HÂRTIE

ŞI INSTRUMENTE DE CREDIT

Alături de monedele metalice circula monedele fiduciare (biletele de bancă) şi monedele scriptice (compensaţii prin înscrisuri, prin virament dintr-un cont în alt cont bancar, ceea ce germanii numesc, cu un cuvânt potrivit, *Buchgeld*, „bani de carte”: pentru istoricii economiei a existat o inflaţie de *Buchgeld* încă din secolul al XVI-lea).

O frontieră netă desparte moneda (sub toate formele ei) de credit (privit în toate instrumentele lui). Creditul este schimbul a două prestaţii între care se scurge o câtime oarecare de timp: eu îţi fac un serviciu, tu mi-l înapoiezi mai târziu. Seniorul care avansează ţăranului griul de sământă, cu condiţia ca acesta să-i fie înapoiat la seceriş, deschide un credit; la fel, cârciumarul, care nu cere pe loc preţul consumaţiei pe care o înscrie în contul băutorului trăgând cu cretă o linie pe perete (*l'argent à la craie*, se spune, *bani cu tibi-şirul*); sau brutarul care dă pâine şi marchează viitoarea plată crestând o scândurică dublă, răbojul (o parte rămâne la cel care dă, o parte la cel care ia). Negustorii care cumpăra de la ţărani griul înainte de a fi secerat, sau de la ciobani, înainte de tuns, lâna oilor, la Segovia şi în alte părţi, procedează în acelaşi fel. Acesta este şi principiul „scrisorilor de schimb” 102: cel ce vinde o scrisoare pe o piaţă oarecare – în secolul al XVI-lea, de pildă, la un târg la Medina cel Campo – primeşte de îndată bani, cel care a cumpărat-o îi redobândeşte pe o altă piaţă, peste trei luni, la cursul de schimb al zilei. E treaba lui să-şi asigure beneficiul, să cântărească riscurile pe care şi le asumă.

Dacă pentru cea mai mare parte a contemporanilor, moneda

este „o cabală pe care puţini oameni o înţeleg” 103, atunci aceste monede, monede fără a fi monede, şi acest joc al banului amestecat cu simplul înscris, care se confundă cu moneda, pare nu numai complicat, ci de-a dreptul diabolic şi naşte de fiecare dată uluire. Negustorul italian care, pe la 1555, având doar o masă şi o călimara, 252

se instalează la Lyon şi face avere, este imaginea unui perfect scandal, chiar în ochii celui care înţelege destul de bine mânuirea banilor şi jocul schimburilor. Încă în 1752, un om făcând parte din clasa intelectuală a lui David Hume (1711 – *1776*), filosof, istoric, ba încă şi economist, este adversarul hotărât al „hârtiilor de curând create”, al „acţiunilor, biletelor de bancă şi hârtiilor de cont”, adversar în egală măsura al datoriei publice. El propune, nici mai mult nici mai puţin, decât desfiinţarea celor 12 milioane de monedă-hârtie pe care le presupune circullând în Anglia, alături de 18 milioane sterline de metal, mijloc sigur, după el, de a face să vină grabnic spre regat o nouă masă de metale preţioase104. Ce nefericire pentru curiozitatea noastră (în mod sigur însă nu pentru Anglia) că acest contra-sistem Law nu a fost experimentat. De partea lui, Sébastien Mercier deplânge faptul că Parisul nu s-a „modelat după Banca de la Londra”. El descrie spectacolul desuet al plăţilor cu bani gheaţă de la Paris: „La zece, la douăzeci, la treizeci ale lunii, de la ceasul zece până la amiază, întâlneşti oameni încărcaţi cu traiste pline de bani, cocoşaţi de atâta greutate; ei aleargă de parcă o oaste duşmană e gata-gata sa năvălească în oraş; acest fapt dovedeşte că printre noi nu s-a întemeiat acel însemn politic fericit (trebuie să înţelegem biletul de bancă) ce va înlocui aceste metale, care, în loc să călătorească din ladă în ladă, n-ar trebui să fie decât nişte însemne nemişcătoare. Nefericit cel ce are de plătit într-o asemenea zi o scrisoare de schimb şi nu are fonduri!” Acest spectacol este cu atât mai impresionant cu cât el se desfăşoară numai în perimetrul restrâns al străzii Vivienne „unde sunt mai mulţi bani, notează informatorul nostru, (...) decât în tot restul oraşului; ea este buzunarul capitalei” 105.

Avem a face cu practici vechi

„Depăşirea” monedei, în sens strict, înseamnă un» 3 lucru vechi, chiar foarte vechi, una din acele invenţii pierdute în noaptea timpurilor. Tehnici care au trebuit, cel mult, redescoperite. Dar în fond mai „naturale” decât s-ar părea, aşa cum o arată chiar vechimea lor.

Într-adevăr, de îndată ce oamenii au învăţat să scrie, atunci când au avut de mânuit moneda, bani gheaţă, ei au înlocuit-o cu înscrisuri, bilete, făgăduieli, ordine. Cu douăzeci de secole înainte de era noastră, la Babilon, între negustori şi bancheri se foloseau bilete, cecuri; putem admira ingeniozitatea procedeului, fără a exagera caracterul lui modern. Aceleaşi artificii se întâlnesc în Grecia sau în Egiptul elenistic, în care Alexandria devine „centrul cel mai frecventat al tranzitului internaţional". Roma cunoaşte contul curent, pasivul şi activul cărţilor „*argentani*" lor. În sfârşit, toate instrumentele de credit – scrisoare de schimb, bilet de ordin, scrisoare de credit, bilet de bancă, cec – sunt cunoscute de negustorii Islamului, musulmani sau nu, aşa cum ne-o dovedesc, începând din secolul al X-lea al erei noastre, documentele denumite *geniza*, cele mai multe descoperite în sinagoga din vechiul Cairo10S. Şi China folosea biletul de bancă, încă din secolul al IX-lea al erei noastre.

Aceste îndepărtate antecedente ar trebui să ne scutească de o anumită uimire cam naivă. Să zicem, prin urmare, că atunci când Occidentul regăseşte asemenea instrumente vechi nu este vorba de o descoperire aşa cum e cea a Americii. În realitate, aproape logic, în logica propriei sale naturi, orice economie de circulaţie monetară aflată la strâmtoare ajunge de la sine, destul de repede, la instrumentele de credit: acestea se ivesc din propriile ei obligaţii şi, în egală măsură, din imperfecţiunile ei107.

În secolul al XIII-lea, deci, Occidentul a redescoperit scrisoarea de schimb, mijloc de plată cu bătaie lungă, care traversează Mediterana în toată lungimea ei, odată cu izbânda cruciadelor. Mai devreme decât se crede de obicei, această scrisoare de schimb este *andosată*; beneficiarul o semnează şi o cedează. Evident, la data primei andosări cunoscute, în 1410, această circulaţie nu are amploarea 254

pe care o va cunoaşte mai târziu. Un nou progres: scrisoarea de schimb nu se mai mărgineşte la o simplă călătorie de la o piaţă până la altă piaţă, ca pe vremea primei ei folosiri. Oamenii de afaceri o silesc să alerge din piaţa în piaţă, din târg în târg, ceea ce se cheamă, în Franţa *le change et le rechange*, schimbul repetat, în Italia *ricorsa*. Aceste procedee, care înseamnă o prelungire a creditului, se generalizează odată cu dificultăţile din secolul al XVII-lea. O întreagă „cavalerie" aleargă atunci de conivenţă cu oamenii de afaceri; devine chiar un

lucru obişnuit să „tragi” asupra ta însuţi, să te creditezi singur, ceea ce reprezintă o poartă deschisă pentru o mulţime de abuzuri. În realitate, abuzurile sunt anterioare chiar secolului al XVII-lea: cunoaştem cambii refolosite în beneficiul Fuggerilor încă din 1590, iar pe piaţa Lyonului din 1592; şi mai bine stau lucrurile la Genova, oraşul noutăţilor, care cunoaşte fenomenul încă din secolul al XV-lea.

Să nu mai spunem că biletul de bancă şi-a făcut apariţia în 1661, la ghişeele Băncii din Stockholm, apariţie care de altfel se întrerupe repede (1668), sau (ceea ce e mai aproape de realitate) la ghişeele Băncii Angliei, în 1694 – Sunt bilete şi bilete. Mai întâi, în Anglia, încă din 1667, se înmulţiseră acele *orders* guvernamentale, prototipuri ale biletelor de bancă, iar la mijidcul secolului, mai devreme, folosirea unor *goldsmhhs notes*, numite mai târziu *banker's notes*, era curentă; aurarii din Londra primeau bani în depozit în schimbul unor „bilete”. În 1666, unul singur dintre ei avea în circulaţie bilete în valoare de 1 200.000 livre sterline. Chiar Cromwell apelase la creditul lor. Aproape spontan, biletul de bancă se născuse din uzanţa comercială. O problemă de viaţă şi de moarte: în 1640, regele Carol I punând mâna pe lingourile depuse în Turnul Londrei de către negustorii din City, aceştia au găsit un adăpost pentru averile lor la *goldsmiths*, la aurari, pe care i-au îmbogăţit până la crearea Băncii Angliei.

Dar Anglia n-a avut în aceste domenii mono-55 polul precocităţii. Cel puţin din 1586, Casa di San

Giorgio a avut *biglietâi* care, începând din 1606, sunt plăribile în monedă de aur sau de argint, după natura depozitului care le garantează; la Veneţia, încă din secolul al XV-lea, băncile *dl scritta* (de înscris) aveau biletele lor, care se puteau schimba şi erau rambursate.

Dar noutatea pe care o reprezintă Banca Angliei este faptul că ea a adăugat la funcţiile băncilor de depozit şi virament funcţia unei adevărate bănci de emisie conştient organizată, capabilă să ofere un credit larg în bilete, a căror valoare globală de fapt depăşeşte cu mult depozitele sale reale. Făcând aceasta, spune Law, ea a făcut cel mai mare bine comerţului şi Statului, pentru că a „sporit cantitatea de monedă” 108.

Cât priveşte alte mijloace de plata, în afară de moneda scriptică, vom reveni asupra lor; ele apar chiar de la începuturile meseriei de bancher: un cont compensează un alt cont, după cum dispune clientul;

există chiar ceea ce noi am numi conturi deschise, doar să vrea bancherul. Aşadar, încă din pragul acestei cărţi, acest fel de monedă există.

Monede şi credit

Desigur, nici biletele şi nici hârtiile nu au încă un public larg. Reflexia lui David Hume este de reţinut, în Franţa, chiar după fondarea tardivă a Băncii Franţei (1801), biletele emise de ea nu interesează decât pe câţiva negustori şi bancheri parizieni, aproape pe nimeni în provincie. Fără îndoială, vinovată de acest lucru este amintirea amară, care se păstrează încă proaspătă, a falimentului lui Law.

Cu toate acestea, hârtia şi creditul, când sub o formă, când sub alta, se asociază mereu cu circulaţia monetară, se contopesc în curentul ei. O scrisoare de schimb andosată (adică cedată de posesorul ei în temeiul unei menţiuni şi a unei semnături, nu pe *dos*, pe *dosul* hârtiei pe care este întocmită, ci pe *recto*, pe faţă, invers de cum facem Tioi astăzi cu cecurile), circulă din acel moment 256

ca o adevărată monedă. Se vând chiar titluri de datorie publică, acolo unde le întâlnim, la Veneţia, la Florenţa, la Genova, la Neapole, la Amsterdam, la Londra. La fel, în Franţa, titlurile de împrumut ale Primăriei Oraşului Paris, l'Hotel de Ville de Paris, create în 1522 şi care au cunoscut numeroase vicisitudini. Conetabilul de Montmo-rency cumpără, la 1 noiembrie 1555, o proprietate (senioria de Marigny) pe care o plăteşte în rente titluri Hotel de Viile109. Filip al II-lea şi succesorii lui se achită faţă de oamenii de afaceri *en juros*, în rente de stat, socotite la valoarea nominală. Plătiţi în felul acesta, oamenii de afaceri, la rândut lor, achită în aceeaşi „monedă" datoriile faţă de terţi, trecând pe seama altora riscurile şi neajunsurile meseriei lor. În ceea ce îi priveşte, operaţia însemna trecerea unor datorii pe termen scurt (împrumuturile lor acordate regelui, *los asientos*) la datorii perpetue sau viagere, consolidate. Dar participările la *asientos* se cedează şi ele, se moştenesc, se distribuie; ele sunt pe piaţă, oricât de discret s-ar manifesta lucrul acesta110. Tot aici sunt, la vremea lor, „acţiunile" Bursei din Amsterdam. Tot aici sunt, la nesfârşit, rentele nenumărate pe care banii oraşelor le creează asupra ogoarelor „viilor sau caselor ţăranilor în toate ţările Occidentului, spectacol uriaş pe care îl putem surprinde ori de câte ori observaţia este cât de cât exactă. Se vând chiar ce*dole,* ţidule, simple înscrisuri, pe care ca*ricatori d*in Sicilia,

magaziile de grâu, le dau proprietarilor care îşi depozitează acolo grânele, şi, pe deasupra, circulă false ce*dole c*u complicitatea magazionerilor şi a înaltelor autorităţi111. Un ultim detaliu: la Neapole, viceregele emite tr*atte,* autorizaţii de export pentru cereale, chiar pentru legume; el emite prea multe şi cumpărarea lor sub cursul nominal, pentru a-şi plăti astfel vama cu rabat, devine un joc obişnuit pentru negustorii veneţieni...112. În toate aceste danturi şi contradanţuri, trebuie să ne închipuim a masă enormă de alte hârtii, cu nume multe şi de tot felul. De fiecare dată când apare o pană de monedă metalica, totul se pune în mişcare, hârtii aleargă într-acolo în fuga mare sau se inventează. La Paris, „este un lucru vrednic de băgat în seamă că în timpul anilor 1647, 1648, 1649, banii erau atât de rari în comerţ încât, spre a face o plata, nu se da decât un sfert în bani peşin şi trei sferturi în bilete sau scrisori de schimb, cu iscălituri în alb, servind de andosare şi nu de ordin. Astfel, negustorii, mijlocitorii şi bancherii îşi făcuseră un obicei între ei să se plătească unii pe alţii în acest fel” 113. Acest text ar cere comentarii (ca, de pildă, în ceea ce priveşte semnăturile în alb), dar interesul documentului este altul; lipsind banii gheaţă se recurge la credit: el se improvizează. Şi, în fond, acesta este şi sfatul pe care îl dă William Petty în bizara sa lucrare Qu*antulum-cumque co*ncerning mo*ney (*1682), într-o traducere liberă „Cel mai puţin lucru ce se poate spune cu privire la monedă”, în care foloseşte metoda întrebărilor şi răspunsurilor: Întrebarea 26, Wh*at remedy* is *th*ere *i*f *we have too* l*ittle money?* Răspuns: We *must* e*rect a Bank...* Trebuie să creăm o bancă, o maşină de fabricat credit, de mărit valoarea monedei existente. Întrucât Ludovic al XIV-lea, încurcat în războaie continue, nu reuşeşte să creeze o bancă, el trebuie să trăiască cu ajutorul financiarilor, „tr*aitants et partisans”* (a celor care, pe baza unui tr*ăite,* se însărcinau cu acoperirea banilor publici – tr*aitant;* sau a celor care întemeiau o societate, sau o „partidă” pentru încasarea impozitelor – partisans N.t.) care îi avansează, prin scrisori de schimb, enormele cheltuieli cerute de armatele sale în afara graniţelor, în fapt, aceşti creditori avansează banii lor şi banii depuşi în depozit la ei de către terţe persoane. Este mai apoi treaba lor să-şi redobândească banii <în veniturile regale. Cât despre rege, cum ar fi putut el acţiona în alt fel, atâta timp cât regatul era sleit de metale preţioase?

Căci, să observăm acest lucru, tot banul greu, încet la treabă

când e să-şi îndeplinească sarcinile sau absent (în şomaj), tot el trebuie împins înainte sau înlocuit cu ce se poate. Un studiu reluat, 258

f

arcă necesar, s-a improvizat în golurile şi cu prilejul penelor de bani sunători, dând naştere la reflexiuni, la ipoteze asupra naturii însăşi a acestora. Despre ce este vorba? Foarte repede chiar despre fabricarea artificială a monedei, despre un*ersatz* de monedă, sau, dacă vreţi, de o monedă manevrată, „manevrabilă”. Toţi aceşti promotori de bănci, şi până la urmă scoţianul John Law, îşi dau încetul cu încetul seama de „posibilităţile economice ale acestei descoperiri, în temeiul căreia moneda – şi capitalul în sensul monetar al cuvântului – sunt susceptibile să fie fabricate sau create după voie” 114. Avem a face aici cu o descoperire senzaţională (care îi taie pe alchimişti!), şi ce tentaţie! Şi câtă lumină aduce ea în studiul nostru. Leneş, cu aprindere înceată, banul greu metalic a creat, încă din zorii vieţii economice, meseria necesară de bancher. Bancherul este omul care repară, sau încearcă să repare, motorul aflat în pană.

Să-l urmăm pe Schumpeter: *totul este monedă*, *totul este credit*

Iată-ne ajunşi la ultima, la cea mai dificilă dintre controversele pe care le-a iscat problema. Există cu adevărat o deosebire absolută în ce priveşte natura lor între monedele metalice, monedele supleative şi instrumentele de credit? Că ele se deosebesc la început este normal; dar nu s-ar cuveni mai apoi să le aducem unele lângă altele, să le socotim poate ca fiind unul şi acelaşi lucru? Această problemă, care deschide uşa atâtor controverse, este şi problema capitalismului modern, care îşi desfăşoară activitatea în aceste domenii, unde îşi găseşte şi uneltele, capătă în chiar procesul definirii lor „conştiinţa propriei sale existenţe”. Bineînţeles, este vorba de o dezbatere pe care o deschidem, fără intenţia de a o duce la capăt pe îndelete. Vom reveni asupra ei mai târziu.

Până cel puţin prin 1760, toţi economiştii sunt atenţi la analiza fenomenului monetar, surprins în primele lui înfăţişări. Apoi, pe tot parcursul secolului al XIX-lea şi mai târziu, până la reinterpretarea lui Keynes, ei au tendinţa sa privească moneda ca pe un element neutru al schimburilor economice sau, mai degrabă, să vadă în ea un fel de voal: a sfâşia voalul şi a observa ce se ascunde sub el este una din atitudinile

obişnuite ale analizei economice „reale”; tendinţa nu este să vezi moneda cu jocurile ei proprii, ci realităţile subiacente: schimburi de bunuri, de servicii, flux al cheltuielilor şi al veniturilor...

Într-o prima fază, să adoptăm oarecum felul vechi („nominalist”) de a vedea lucrurile, cel dinainte de 1760; să rămânem deliberat la o optică mercantilistă veche de mai multe secole. Această optică acordă o atenţie exclusivă monedei, privită ca bogăţie în sine, ca un fluviu a cărui forţă, ea singură, declanşează, desăvârşeşte schimburile, a cărui masă le grăbeşte sau le încetineşte. Moneda, sau mai degrabă stocul monetar, este în acelaşi timp masă şi mişcare. Fie că masa creşte, fie ca mişcarea de ansamblu se accelerează, se obţine aproximativ acelaşi rezultat: totul tinde *à la hausse* (preţurile, mai încet salariile; volumul tranzacţiilor), în cazul invers, totul dă înapoi, cunoaşte o scădere. Atunci, în aceste condiţii, fie că se operează un schimb direct de mărfuri (troc), fie că o monedă supleativă permite încheierea unui acord fără recurs monetar propriu-zis, fie că creditul uşurează o tranzacţie, ar trebui să conchidem că a avut loc realmente o sporire a masei în mişcare. Pe scurt, că toate uneltele pe care le foloseşte capitalismul intră în felul acesta în jocul monetar, că ele sunt pseudomonede, sau chiar adevărate monede. Urmează o reconciliere generală, ale cărei prime învăţăminte ni le-a oferit Cantillon.

Dar dacă se poate afirma ca totul este monedă, se poate pretinde, invers, şi tot atât de bine, că totul este credit, adică făgăduială, realitate la scadenţă. Chiar acest ludovic de aur îmi este dat ca o făgăduială, ca un cec (se ştie că adevăratele cecuri, trate asupra unui cont particular, nu devin practică curentă în Anglia decât spre mijlocul secolului al XVIII-lea); el este un cec cu acoperire 260

În ansamblul de bunuri şi servicii tangibile la îndemâna mea şi dintre care, în cele din urmă, eu aleg, mâine sau mai târziu. Numai în acel moment, aceasta piesă, în cadrul meu de viaţă, îşi va fi împlinit destinul. Cum spune Schumpeter: „Moneda, la rândul ei, nu este nimic altceva decât un instrument de credit, un titlu care dă acces la unicele mijloace de plată definitivă, şi anume bunurile de consum. Astăzi (1954), această teorie, care este în stare fireşte să îmbrace forme numeroase şi care cere elaborări multiple, este, se poate spune, pe cale de a învinge” 115. În fond, dosarul poate fi pledat mai întâi într-un sens, apoi în celălalt. Fără şiretlicuri, cu egală îndreptăţire.

Monedă şi credit sunt un limbaj

Ca şi navigaţia de cursă lungă, sau ca şi tiparul, moneda şi creditul sunt tehnici, tehnici care se reproduc, se perpetuează de la sine. Ele sunt un singur şi acelaşi limbaj, pe care orice societate îl vorbeşte în felul său, pe care orice individ este obligat să îl înveţe. El poate să nu ştie să scrie şi să citească, numai cultura superioară stă sub semnul scrisului. Dar dacă n-ar şti să numere, n-ar putea supravieţui. Viaţa cea de toate zilele frecventează învăţământul obligatoriu al cifrei: vocabularul pasivului şi activului, al trocului, al preţurilor, al pieţii, al monedelor oscilante acoperă şi reprezintă o constrângere pentru orice societate cât de cât evoluată. Aceste tehnici devin moşteniri care, în mod obligatoriu, se transmit pe calea exemplului şi experienţei. Ele determină viaţa oamenilor zi de zi, de-a lungul vieţii generaţiilor, de-a lungul secolelor. Ele formează un „mediu înconjurător" al istoriei oamenilor văzută la scara lumii.

Aşa că, de îndată ce o societate devine prea numeroasă, de îndată ce ea se împovărează cu oraşe pretenţioase, cu schimburi în creştere, pentru ca să poată rezolva problemele care apar, lim1 bajul se complică. E totuna cu a spune că aceste tehnici invadatoare acţionează mai înainte de toate asupra lor, se nasc din ele însele, se transforma datorită propriei lor mişcări. Dacă scrisoarea de schimb, cunoscută de multă vreme în Islamul biruitor al secolelor IX-X, apare în Occident în secolul al XII-lea, acest lucru se întâmplă pentru că atunci era nevoie ca banii să fie transportaţi la distanţe uriaşe, de-a lungul întregii Mediterane şi din oraşele italiene în târgurile din Champagne. Dacă biletul obligatoriu, andosarea, bursele, băncile, scontul apar după aceea unul după altul, acest lucru se întâmplă pentru că sistemul târgului, cu scadenţele sale spaţiate la date fixe, nu avea nici supleţea, nici frecvenţa necesare unei economii care se accelerează. Dar aceasta presiune economică este cu mult mai târzie în estul Europei. Pe la 1784, în momentul în care marsiliezii încearcă să pornească comerţul lor în Crimeea, unul din ei constată *de visu*: „Argintul-monedă lipseşte cu totul la Cher-son şi în Crimeea şi nu vezi pe acolo decât bani de aramă şi de hârtie fără circulaţie, din lipsă de mijloace de scont". Acest lucru se întâmplă pentru că Rusia abia a ocupat Crimeea şi abia a obţinut de la turci deschiderea strâmtorilor. Şi vor trece încă mulţi ani înainte ca grâul din Ucraina să se exporte

regulat prin Marea Neagră. Până atunci cine să se gândească să organizeze scontul la Cherson?

Tehnicile banului, ca toate tehnicile, răspund deci unei *cereri* exprese, insistente, îndelung repetate. Cu cât o ţară este economic mai dezvoltată, cu atât mai mult îşi lărgeşte ea gama uneltelor monetare şi a instrumentelor de credit. În fapt, în cadrul unităţii monetare internaţionale, societăţile au fiecare un loc al lor, unele privilegiate, altele trase la remorcă, altele penalizate greu. Banul este unitatea, dar este şi nedreptatea lumii.

De această partajare şi de consecinţele pe care, la rându-i, le atrage după sine (căci banul aleargă în ajutorul tehnicilor banului), oamenii nu sunt atât de inconştienţi pe cât s-ar putea crede. Un eseist (Van Ouder Meulen) remarcă în 1778 că citind pe 262

autorii timpului „ai zice că exista naţiuni care, odată cu timpul, trebuie să devină extrem de puternice şi altele cu totul sărace” 116. Iar un secol mai devreme, în 1620, Scipion de Gramont scria: „Banul, spuneau cei şapte înţelepţi ai Greciei, este sângele şi sufletul oamenilor şi cel care nu-l are deloc umblă mort printre cei vii” 117.

Li!

Capitolul VIII ORAŞELE

Oraşele sunt ca nişte transformatori electrici: ele ridică tensiunile, grăbesc schimburile, agită la nesfârşit viaţa oamenilor. Ele s-au născut din cea mas veche, din cea mai revoluţionară diviziune a muncii: ogoare pe de o parte, activităţi numite urbane, pe de alta. „Opoziţia dintre oraş şi sat începe cu trecerea de la barbarie la civilizaţie, de la regimul triburilor la Stat, de la localitate la naţiune, şi se regăseşte în toată istoria civilizaţiei, chiar până în zilele noastre”. Karl Marx a scris aceste rânduri pe vremea când era tânăr1.

Oraşul înseamnă cezură, ruptură, un destin al lumii. Atunci când apare, purtător al scrisului, el deschide porţile a ceea ce numim *istoria*. Atunci când el renaşte în Europa, odată cu secolul al XI-lea, începe şi ascensiunea măruntului continent. De îndată ce înfloreşte în Italia, avem Renaşterea. Şi a fost aşa, începând de la cetăţi, de la />o/eis-urile Greciei clasice, de la *medinele* cuceririlor musulmane, şi până în zilele noastre. Toate marile momente de creştere se exprimă printr-o explozie urbană.

Cât priveşte întrebarea dacă oraşele sunt cauza, originea

creşterii, ea este tot atât de inutilă ca şi întrebarea dacă de creşterea economiei din secolul al XVIII-lea sau de Revoluţia industrială este responsabil capitalismul. „Reciprocitatea perspectivelor”, dragă lui Georges Gurvitch, acţionează aici din plin. Oraşul creează exptansiunea tot atâta cât 2

Îl creează expansiunea pe el. Dar ceea ce este sigur este că, chiar atunci când n-o fabrică în întregime, el conduce jocul în folosul lui. Şi că acest joc se vede din el mai bine decât din orice alt post de observaţie.

ORAŞUL ÎN SINE

Oriunde s-ar afla, un oraş implică totdeauna un anumit număr de realităţi şi de procese, cu evidente regularităţi. Nu există oraş fără o diviziune obligatorie a muncii şi nu există diviziune a muncii cât de cât dezvoltată fără intervenţia unui oraş. Nu există oraş fără piaţă şi nu există pieţe regionale sau naţionale fără oraşe. Se vorbeşte adesea despre rolul oraşului în dezvoltarea şi diversificarea consumului, dar foame rar de faptul, totuşi extrem de important, că cel mai sărac dintre orăşeni trece în mod obligatoriu prin aprovizionarea de piaţă, că, în fond, oraşul generalizează piaţa. Dar tocmai de o parte şi de alta a liniei pieţii – voi reveni asupra acestui lucru – se divid fundamental societăţile şi economiile. În sfârşit, nu există oraşe fără putere, în acelaşi timp protectoare şi coercitivă, oricare ar fi forma acestei puteri, oricare ar y şi grupul care o încarnează. Şi dacă puterea exista în afara oraşului, ea capătă în perimetrul lui o dimensiune suplimentară, un câmp de acţiune de o alta natură. În sfârşit, nu există deschidere spre lume, nu există schimburi la distanţă fără oraş.

În acest sens am putut scrie în urmă cu zece ani2, şi îmi menţin şi astăzi părerea, în ciuda criticii elegante a lui Philip Abramsă, că „un oraş este întotdeauna un oraş”, oriunde ar fi el situat, în timp ca şi în spaţiu. Ceea ce nu vrea deloc să spună ca toate oraşele se aseamănă. Dar, dincolo de unele trăsături foarte diverse, originale, toate oraşele vorbesc obligatoriu un acdiaşi limbaj *fundamental*: dialogul neîntrerupt cu zona rurală, primă necesitate a vieţii de toate zilele; aprovizionarea cu oameni tot atât de indispensabilă ca apa pentru roata morii; reticenţa lor, voinţa lor de a se distinge de restul lumii; aşezarea lor obligatorie în centrul reţelei de legături mai mult sau mai puţin îndepărtate; articularea lor în raport de zona suburbană şi în

raport de alte oraşe. Căci niciodată un oraş nu se înfăţişează decât însoţit de alte oraşe. Unele stăpâne, celelalte slujnice sau chiar sclave, ele se ţin unele de altele, 266

ele formează o ierarhie, în Europa ca şi în China, ca şi în alte părţi.

De la greutatea minimă la greutatea globală a oraşelor

Concentrare neobişnuită de oameni, case apropiate, adesea lipite, zid lângă zid, oraşul reprezintă un caz anormal de populare. Nu pentru că el este totdeauna plin de omenire sau o „mare zbuciumată de oameni", cum spunea Ibn Batuta admirând oraşul Cairo, cu cei 12.000 de sacagii ai lui şi cu miile de cămile pe care stăpânii le închiriază celor ce au nevoie de serviciile lor (4). Există oraşe abia născute şi sunt târguşoare care le întrec (prin numărul locuitorilor; bunăoară uriaşele sate ale Rusiei de ieri şi de astăzi; bunăoară oraşele rurale din *Mezzo-gior no* italian şi din sudul andalluz, sau constelaţiile de cătune risipite din Java, „insulă de sate, până în zilele noastre". Dar aceste sate umflate, chiar atunci când se ţin lanţ, unul dintr-altul, nu sunt neapărat menite să devină oraşe.

Căci nu numai despre număr este vorba. Oraşul nu există ca atare decât faţă cu o viaţă inferioară vieţii lui, şi regula nu are excepţii; niciun privilegiu nu o poate înlocui. Nu există oraş, nu există orăşel care să nu aibă satele lui, fâşia lui de viaţă rurală anexă, care să nu impună „plaiului" său înlesnirile ipieţii, folosirea prăvăliilor lui, a greutăţilor şi măsurilor lui, a cămătarilor lui, a oamenilor lui de lege şi chiar a distracţiilor lui. Pentru *a fi*, el trebuie să domine un imperiu, oricât de mărunt ar fi acesta.

La începutul secolului al XVIII-lea, Varzy, actualmente în mievre, numără abia 2000 de locuitori. Dar este realmente un oraş, cu burghezia lui: în el trăiesc atâţia oameni ai legii, încât te întrebi cu ce se ocupă ei, chiar în mijlocul unei populaţii ţărăneşti analfabete şi care este nevoită, evident, să recurgă la pana altuia. Dar aceşti oameni ai legii sunt şi proprietari; alţi burghezi sunt fierari, >7 tăbăcari, negustori de lemne, aceştia din urmă că teodată interesaţi în monstruoasa aprovizionare a Parisului, având loturi de tăiere până departe în Barrois (5) favorizaţi de traficul „*a buches perdues*", de faptul că buştenii, sloboziţi pe firul ai pei, se transportă singuri. Avem aici un caz tipic de oraş mic din Occident, pe care îl întâlnim în mii de

exemplare.

Pentru ca lucrurile să fie limpezi ar trebui să dispunem de o limită inferioară evidentă, indiscutabilă, care să stabilească un nivel de la care începe viaţa urbană. Asupra acestui punct, nimeni nu este, nu poate fi, de acord. Cu atât mai mult cu cât o asemenea limită se schimbă odată cu timpul. Pentru statistica franceză, un oraş este (încă şi astăzi) o aglomerare de cel puţin 2000 de locuitori, adică exact cât avea Varzy prin 1700. Statisticile engleze se opresc la cifra de 5.000. Aşadar, atunci când ni se spune că în 1801 oraşele reprezentau 25 la sută din populaţia engleză6, trebuie să ştim că, dacă s-ar lua ca bază comunităţile depăşind 2000 de locuitori, procentajul ar ajunge la 40.

În ceea ce îl priveşte şi gândindu-se la secolul al XVI-lea, Richard Gascon estimează că „şase sute de fumuri (adică, în mare, 2000 – 2500 de locuitori) ar fi, fără îndoială, o destul de bună limită inferioară” 7. Pentru secolul al XVI-lea cel puţin, eu cred că opinia lui Richard Gascon situează limita mult prea sus (poate că el se lasă impresionat de relativa exptansiune a oraşelor care gravitează în jurul Lyonului). În orice caz, la sfârşitul evului mediu, în întreaga Germanie erau recenzate 3.000 de localităţi care primiseră dreptul de cetate. Dar populaţia lor medie este de 400 de indivizi8. Nivelul-limită obişnuit al vieţii urbane se situează, deci, pentru Franţa şi neîndoielnic pentru întreg Occidentul (excepţiile confirmă regula), cu mult sub mărimea localităţii Varzy. Astfel în Cham-pagne, Arcis-sur-Aube, unde îşi au sediul o cămară de sare şi un arhidiaconat, autorizat de Francisc I în 1546 să se înconjoare cu metereze, nu avea încă, la începutul secolului al XVIII-lea, decât 228 de fumuri, (adică 900 locuitori); Chaource, care posedă un spital şi un colegiu, numără în 1720 227 268

de fumuri; Eroy, 265; Vendeuvre-sur-Barse, 316; Pont-sur-Seine, 188?

Istoria urbană trebuie să-şi extindă ancheta până la aceste limite coborâte, căci oraşele mici, aşa cum remarca Oswald Stpengler, 10 „înving” până la urmă spaţiile rurale din apropiere, le pătrund de „conştiinţă citadină”, în timp ce ele însele sunt devorate, supuse de către aglomeraţiile mai populate şi mai active decât ele. Aceste oraşe sunt prinse astfel în sisteme urbane, care se rotesc de regulă în jurul unui oraş-soare. Ar fi însă greşit să socotim numai oraşele soare: Veneţia sau Florenţa, sau Nürnberg, sau Lyon, sau Amsterdam, sau

Londra, sau Delhi, sau Nankin, sau Ōsaka... Pretutindeni oraşele formează ierarhii; numai vârful piramidei, oricât de important ar fi el, nu înseamnă totul. În China, ierarhiile urbane se exprimă limpede în particula adăugată la numelle oraşului (*fu*, oraş de categoria întâi; *teheu*, de a doua; *hieri*, de a treia), fără a mai socoti, la un nivel şi mai coborât, oraşele elementare, construite în provinciile sărace, din cauza „trebuinţei de a ţine în frâu popoarele ipe jumătate sălbatice care poartă în silă jugul autorităţii” 11. Dar lucrul pe care îl sesizăm cel mai prost, în China ca şi în restul Extremului Orient, este tocmai acest nivel-limită al oraşelor elementare la punctul de contact cu aureola satelor. Medicul german, care traversează în 1690 un mic oraş pe drumul spre Yedo (Tokio), numără 500 de case, (adică 2000 de locuitori cel puţin), inclusiv periferiile12, acest din urma detaliu dovedind el singur că este vorba într-adevăr de un oraş. Dar asemenea observaţii sunt rare.

Imtportant, totuşi, ar fi să putem evalua întreaga masă a sistemelor urbane, greutatea lor globală, să coborâm, prin urmare, tot la limita lor inferioară, la articulaţia dintre oraşe şi sate. Mai mult decât cifrele de caracter particular, ne-ar trebui aceste cifre de ansamblu: am putea pune pe un talger al balanţei toace oraşele şi, pe celălalt, toată populaţia imperiului, naţiunii sau regiunii economice; după care amjputea calcula raportul dintre o greup9 tate şi cealaltă, ceea ce reprezintă un mod destul de sigur de a măsura capacitatea unor anumite structuri economice şi sociale ale unităţii supuse observaţiei.

Sau, cel puţin, ar fi un mod destul de sigur, dacă asemenea procentaje ar putea fi stabilite uşor; şi ar fi satisfăcătoare. Cele pe care le avansează cartea lui Josef Kulischer13 par astfel prea ridicate, prea optimiste, comparate cu estimările actuale. Să nu mai vorbim de afirmaţia lui Cantillon: „Se presupune în general, scrie el, că jumătate din locuitorii unui stat trăiesc şi locuiesc în oraşe, cealaltă jumătate la ţară” 14. Pentru Franţa de pe timpul lui Cantillon, calculul recent al lui Marcel Reinhardt ajunge la cifra de numai 16 la sută populaţia citadină. m (plus, totul depinde de nivelul luat drept bază. Dacă sub numele de oraş sunt recen< zate aglomerările.cu peste 400 de locuitori, Anglia este urbană în proporţie de 10 la sută în 1500 şi de 25 la sută în 1700. Dar dacă nivelul este stabilit la 5.000 cifrele scad la 13 la sută în 1700; 16 la sută în 1750; 25 la sută în 1801. Este deci

limpede că înainte de a putea face o comparaţie valabili a între gradele de urbanizare ale diverselor regiuni din Europa, ar trebui refăcute toate calculele, pornind de la un acelaşi criteriu. Pentru moment, putem cel mult să reperăm câteva nivele în mod deosebit ridicate sau scăzute.

În jos, cifrele cele mai modeste din Europa privesc Rusia (2, 5 la sută în 1630; 3 la sută în 1724; 4 la sută în 1796; 13 la sută în 1897) 15. Nivelul de 10 la sută din Germania la 1500 nu ar fi deci neînsemnat, comparat cu cifrele ruseşti. Încă în 1700 acesta este nivelul Americii engleze, în care Bostonul are 7.000 de locuitori, Filadelfia 4.000, Newport 2600, Charlestown 1100, New York-ul 3900. Şi totuşi, încă din 1642, la New York, pe atunci Nieuwe Amsterdam, cărămida olandeză „modernă" înlocuise lemnul în construcţia caselor, semn evident de îmbogăţire. Cine ar putea să nege caracterul urban al acestor centre încă mediocre? Ele reprezintă, în 1690, tensiunea urbană pe care o îngăduie o populaţie globală cu ceva mai mult 170

de 200.000 de persoane, risipite într-un spaţiu vast, în total 9 la sută din această potopulaţie. Pe la 1750, populaţia încă de atunci densă a Japoniei (26 milioane de locuitori), ar fi urbană în proporţie de 22 la sută.16

În sus, depăşirea nivelului de 50 la sută este mai mult decât probabilă pentru Olanda (140 180 de citadini, în 1515, la o potopulaţie globală de 274 810, adică 51 la sută; 59 la sută în 1627; 65 la sută în 1795). După recensământul din 1795, chiar provincia Overijssel, în mod sigur nu dintre cele mai avansate, atingea 45, 6 la sută.17

Pentru a interpreta gama acestor cifre, ar rămâne să aflăm în ce moment (poate spre 10 la sută?) atinge urbanizarea unei populaţii un prim nivel de eficienţă. Să nu fi existat apoi un alt prag semnificativ, în jurul lui 50 la sută, 40 la sută sau şi mai puţin? în fond, praguri de felul celor definite de Wagemann, dincolo de care totul ar tinde să *se* transforme de la sine?

O diviziune a muncii care trebuie rediscutată mereu

La originea şi de-a lungul vieţii oraşelor, în Europa ca şi aiurea, problema esenţială rămâne aceeaşi: este vorba de o diviziune a muncii între zonele rurale şi centrele urbane, niciodată perfect definită, care trebuie repusă în discuţie mereu. În principiu, de partea oraşului trec negustorii, funcţiile de conducere politică, religioasă şi economică,

activităţile artizanale. Dar numai în principiu, căci partajul este tot timpul repus în discuţie, într-un sens sau în altul.

Într-adevăr, să nu credem că acest soi de *lupta de clasă* se rezolvă *ipso facto* în favoarea oraşului, care este, dintre cei doi, partenerul cel mai (puternic. Şi nici să nu socotim că satul, aşa cum se spune de obicei, a precedat în timp, în mod necesar, oraşul. Desigur, cazul frecvent este cel în care „mediul rural, prin progresul producţiei, îngăduie apariţia oraşului” 18, dar acesta nu e întotdeauna un produs secundar. Într-o carte fermecătoare 19, Jane Jacobs susţine că oraşul apare, în cel mai tprost caz, în acelaşi timp cu aşezarea rurală, dacă nu înaintea acesteia. Astfel, încă din mileniul al VI-lea î.e.n., Ierihonul şi Ciatal-Huyuk1 (Asia mică) sunt oraşe, creatoare de zone rurale cărora le-am putea zice moderne, în avans de timp. Aceasta, fără îndoială, în măsura în care pământul se înfăţişa pe atunci ca un spaţiu vid şi liber, în care ogoarele se puteau crea aproape oriunde, în Europa secolelor *al* XI-lea şi al XII-lea această situaţie se putea repeta. Şi mai at aproape de noi, ea se întrevede limpede în Lumea Nouă unde Europa îşi reconstruieşte oraşele, cu adevărat paraşutate în vid, şi unde locuitorii acestora creează, fie singuri, fie împreună cu indigenii, zonele rurale care le dau hrana. La Buenos Aires, oraş reînfiinţat în 1580, indigenii sunt ostili sau absenţi (ceea ce este tot atât de grav), aşa încât locuitorii *4* sunt siliţi – şi ei se plâng de acest lucru – să-şi câştige pâinea cu sudoarea frunţii. În fond, ei trebuie să-şi creeze zona rurală pe măsura nevoilor oraşului. Aproape un acelaşi proces descrie Morris Birkbeck în Illinois, pe la 1818, în legătură cu goana „americană” spre vest. „Acolo unde, explică el, mai mulţi coloni noi au cumpărat de la guvern, în apropiere unii de alţii, pământuri ca să le defrişeze, un proprietar, care vede puţin mai departe nevoile ţinutului şi progresele lui în viitor, închipuindu-şi că poziţia lui e prielnică pentru aşezarea unui oraş nou, îşi împarte terenul (terenul concesiunii lui) în loturi mici, despărţite de străzi chibzuit trasate şi le vinde ipe măsură ce se iveşte prilejul. Pe ele se construiesc locuinţe. Mai întâi vine un magaziner (aşa se cheamă un negustor care vinde tot felul de lucruri) cu câteva lăzi de marfă şi deschide o prăvălie. Lângă el se înalţă un han, care devine reşedinţa unui doctor şi a unui om de lege care face oficiul de notar, a unui misit; aici mănâncă magazinerul şi fac popas toţi călătorii. Peste puţin timp vine un fierar şi alţi meseriaşi, pe măsură ce se face simţită trebuinţa

lor. Un dascăl care serveşte de ministrant 272

pentru toate sectele creştine este un membru de neapărată nevoie al comunei care se naşte (...) Acolo unde nu vedeai decât oameni îmbrăcaţi în tpiei, acum se arată la biserică în frumoase hame albastre; femeile îmbrăcate în stambă şi cu pălării de rjai (...) *Odată oraşul pornit*, cultura (trebuie să înţelegem agricultura) se întinde repede în împrejurimile lui şi devine tot mai felurită. Bucate se află din belşug" 20. Nu altfel stau lucrurile în Siberia, această altă Lume Nouă: în 1652, Irkutkul se naşte înaintea zonelor rurale apropiate, care îl vor hrăni.

Toate acestea vin de la sine. Zona rurală şi oraşul se supun „reciprocităţii perspectivelor": eu te creez, tu mă creezi; eu te domin, tu mă domini; eu te exploatez, tu mă exploatezi şi aşa mai departe, după veşnicele reguli ale coexistenţei. Nu datorită acestei vecinătăţi sunt puse în valoare zonele rurale din apropierea oraşelor fpână şi în China? în 1645, când Berlinul reîncepe să trăiască, *Geheime Ra*tul său spune: „Pricina cea mai de seamă a preţului foarte scăzut al grânelor astăzi vine tocmai din aceea că aproape toate oraşele, afară doar de câteva, sunt pustiite şi n-au nicio nevoie de grâul de pe câmpuri, ci acofperă nevoile puţinilor locuitori ai lor din pământul pe care-l au". Acest pământ. acest teritoriu citadin, nu este o zonă rurală recreată de oraş, odată cu ultimii ani ai războiului de treizeci de ani 21?

Sau, clepsidra se poate răsturna: oraşele urbanizează zona rurală, dar aceasta le ruralizează pe ele. De la „sfârşitul secolului al XVI-lea, zona rurală, scrie Richard Gascon, este hăul în care se topesc capitalurile urbane" 22, dacă n-ar fi să luăm în seamă decât banii investiţi pentru cumpărarea de pământuri, pentru crearea de domenii agricole sau pentru construirea şi întreţinerea nenumăratelor case de ţară ale orăşenilor. În secolul al XVII-lea, Veneţia lasă altora profiturile mării şi îşi revarsă întreaga avuţie în zona ei rurală. Toate oraşele lumii cunosc, într-o bună zi, transferuri de acest gen, Londra ca şi Lyonul, r3 Milano ca şi Leipzig, Algerul ca şi Istanbulul.

În fapt, oraş de şi zonele rurale nu se despart niciodată ca apa de ulei: în acelaşi moment există şi separare şi apropiere, şi diviziune şi regrupare. Chiar în ţinuturile Islamului, oraşul nu exclude satul, în ciuda, rupturii violente care îl desparte de acesta. El dezvoltă în împrejurimi grădinăritul; unele canale se prelungesc de-a lungul

străzilor urbane până în grădinile din oazele apropiate. Aceeaşi simbioză se întâlneşte în China, unde ogoarele se îngraşă din gunoaiele şi necurăţeniile oraşului.

Dar la ce bun să demonstrăm ceea ce se înţelege de la sine? Până de curând, orice oraş trebuia să-şi aibă hrana chiar la porţile lui. Un istoric economist, căruia calculele îi sunt familiare, estimează că, din secolul al XI-lea, pentru ca să trăiască, un centru cu 3.000 de locuitori trebuia să dispună de vreo zece ţarine, ocine ţărăneşti, adică, în mare. de 8, 5 km^2, „având în vedere randamentul slab al agriculturii" 23. Dacă oraşul vrea să nu tremure de spaima foametei, clipă de clipă, el trebuie, în fapt, să fie luat în cârcă de către zona rurală; marele comerţ nu-l poate hrăni decât în mod excepţional. Şi asta numai în cazul unor oraşe privilegiate, Florenţa, Bruges, Veneţia, Neapole, Roma Genova, Beijing, Iscanbul, Delhi, Meoca...

De altfel, până în secolul al XVIII-lea, chiar marile oraşe păstrează o seamă de activităţi rurale. Ele adăpostesc păstori, pândari, plugari, podgoreni (chiar Parisul); ele posedă *înăuntru* şi *în afara* zidurilor o centură de grădini şi de livezi şi, mai departe, ogoare, câteodată împărţite în trei sole, ca la Frankfurt am Main, Worms, Basel sau München. În evul mediu, pocnetul biciu lui se aude la Ulm, Augsburg sau Nu mberg până lângă Rathaus, iar porcii se cresc slobozi pe străzi, care sunt atât de murdare şi mocirloase încât trebuie să le treci pe picioroange sau să faci pod de lemn de pe o parte pe alta. În ajun de târg, la Frankfurt, străzile principale se acopereau în zor mare cu paie sau cu talaş24. Cine ar crede că la Veneţia, încă în 1746, mai era necesar să sc. 274

Interzică creşterea porcilor „în oraş şi în mânăs-riri" 25?

Cât priveşte nenumăratele orăşele, aşezări mai mărunte, ele abia scot capul deasupra vieţii de ţară: s-a vorbit chiar despre „oraşe rurale". În Suabia de Jos viticolă, Weinsberg, Heilbronn, Stutt-gart, Esslingen se îngrijesc ele însele de căratul vinului pe care-l produc spre Dunăre26 şi, de altfel, vinul în sine este o industrie. Jerez de la Frontera, în apropiere de Sevilla, răspunde la o anchetă din 1582 că „oraşul nu are nimic altceva decât recoltele lui de vin, de grâu, de untdelemn, de carne", ceea ce ajunge pentru bunăstarea lui şi pentru a pune în mişcare negoţul, meşteşugurile27. Gibraltarul este surprins de corsarii algerieni în 1540, pentru că aceştia, în curent cu obiceiurile

locului, au ales vremea culesului de vie: toţi locuitorii se află în afara zidurilor, dormind noaptea pe loc, în podgorii28. Pretutindmi în Europa, oraşele îşi veghează cu o grijă (pizmaşă ogoarele şi viile. În *fiecare* an, sute şi sute de magistraturi orăşeneşti, cum se întâmplă la Rothenburg în Bavaria sau la Bar-le-Duc, patronează deschiderea solemnă a culesului de vii, „când foile de viţă capătă culoarea cea galbenă care vesteşte coptul poamei”. *Şi* chiar Florenţa, inundată de mii de butoaie, se preface în fiecare toamnă într-un uriaş târg de vin nou.

Adesea, orăşenii acelor timpuri nu sunt orăşeni decât pe jumătate. La vremea culesului, meseriaşi, oameni aşezaţi îşi părăsesc meseriile şi casele din oraş şi pleacă la munca câmpului. Aşa se întâmplă în Flandrele cele harnice şi suprapopulate din secolul al XVI-lea. Aşa în Anglia, chiar şi în ajunul Revoluţiei ei industriale; aşa la Florenţa, unde în secolul al XVI-lea acea *Arte* atât de importantă a lânii cunoaşte mai ales o activitate de iarnă29. În jurnalul lui, meşterul dulgher din Reims Jean Pussot se arată mai interesat de culesul viilor, de recolte, de calitatea vinului, de preţul grâului şi pâinii, decât de evenimentele vieţii politice sau meşteşugăreşti. Pe vremea războaielor religioase din Franţa, oamenii din Reims şi fipernay nu sunt în aceeaşi tabără şi îşi culeg viile, şi unzi şi alţii, sub pază bună. Dar, notează dulgherul nostru, „hoţii din Épernay au luat cu ei turmele de porci ale oraşului. (Reims) ...şi le-au mânat în numitul Épernay, marţi, în 30 de martie 1593” 30. Nu este vorba numai de întrebarea cine va învinge, Liga sau Bearnezul. Cine va pune la saramură, cine va mânca carnea? în 1772, lucrurile nu s-au schimbat deloc, fiindcă un tratat de economie deplânge faptul că în micile oraşe din Germania, chiar în oraşele princiare, meşteşugarii se ocupă de agricultură, în locul şi pe locul ţăranilor. Ar fi mai bine ca fiecare „să rămână în sfera lui”. Oraşele, descotorosite de vitele şi de „grămezile mari de gunoi”, ar fi mai curate şi mai sănătoase. Soluţia ar fi „să se alunge din oraşe (...) agricultura şi să se dea aceasta în mâna celor cărora li se potriveşte” 31. Meşteşugurile ar avea folosul să vândă ţăranilor pe măsură ce aceştia ar fi siguri că vând în mod regulat oraşului. Fiecare ar avea de câştigat.

Este adevărat că oraşul n-a abandonat pe de-a-ntregul zonei rurale monopolul culturilor sau creşterii vitelor, dar nici zona rurală

nu s-a golit de toate activităţile „industriale” în folosul oraşelor apropiate. Ea are partea ei, cu toate că în general partea ei e ceea ce binevoiesc ceiiallţi să-i lase. Satele, în primul rând, n-au fost niciodată lipsite de meşteşugari. Roata carului se face, se repară pe loc, chiar în sat, de către rotar; ea este ferecata cu şină prelucrată la cald (tehnica se răsptândeşte la sfârşitul secolului al XVI-lea) de către fierar; fiecare sat îşi are potcovarul lui şi spectacolul acestor activităţi a dăinuit în Franţa până la începutul secolului al XX-lea. Ba mai mult, în Flandra şi în alte părţi, unde în secolele al VI-lea şi al XII-lea se instaurase un fel de monopol industrial al oraşelor, începând din secolele al XV-lea şi al XVI-lea se organizează o puternică retragere a industriilor citadine spre mărginimea rurală, în căutarea unei mâini de lucru mai ieftine, în afară de protecţia şi supravegherea minuţioasă a breslelor urbane. Oraşul 276

care, dincolo de zidurile lui, îi controlează pe aceşti lucrători rurali amărâţi şi îi dirijează cum vrea el, nu pierde jiimic. Încă din secolul al XVII-lea, şi într-o măsură şi mai mare în secolul următor, satele vor fi preluat pe umerii lor firavi o foarte mare parte a activităţilor meşteşugăreşti. O aceeaşi împărţire se întâlneşte şi în alte părţi, organizată pe alte criterii: aşa se întâmplă în Rusia, în India, în China. În Rusia, cea mai mare parte a îndatoririlor industriale revine satelor, care trăiesc închise în ele însele. Aglomeraţiile urbane nu le domină, nici nu le sâcâie, aşa cum fac oraşele Occidentului. Aici, nu există încă o adevărată competiţie între citadini şi ţărani. Cauza este limpede: încetineala creşterii urbane. Există câteva oraşe mari, fără îndoială, în ciuda tuturor întâmplărilor nefericite care le lovesc (Moscova, arsă de tătari în 1571, incendiată de polonezi în 1611, ar număra nu mai puţin de 40.000 de case în 1636) 32, dar, într-o ţară prost urbanizată, satele sunt prin forţa lucrurilor obligate să facă totul prin ele însele. În afară de faptul că proprietarii de mari domenii organizează, cu iobagii lor, o seamă de industrii rentabile. Nu numai iarna rusească, lungă, poartă răspunderea pentru activitatea vie a ţăranilor Rusiei33.

La fel în India, satul, comunitate plină de viaţă, în stare la nevoie să se deplaseze în bloc ca să scape de cutare sau cutare primejdie sau de o stăpânire prea apăsătoare, îşi acoperă singur toate nevoile. El plăteşte oraşului un tribut global, dar nu recurge la oraş decât pentru

câteva mărfuri (uneltele de fier, de pildă). Într-un chip asemănător, în China, meşteşugarul de ţară găseşte în prelucrarea mătăsii sau bumbacului un complement în lupta cu nevoile unei vieţi grele. Nivelul scăzut de viaţă face din el un concurent de temut pentru meşteşugarul citadin. În apropiere de Beijing, un călător englez (1793) se miră şi se extaziază în faţa muncii neverosimile a ţărăncilor, fie că e vorba de creşterea viermelui de mătase, fie că e vorba de torsul bumbacului: „În sfârşit, ele îşi fac singure ţesăturile, căci sunt singurii ţesători din împărăţie” 34.

Oraşul şi noii veniţi, îndeosebi nevoiaşii

Un oraş ar înceta să trăiască dacă nu şi-ar mai asigura aprovizionarea cu oameni noi. El îi atrage. Şi adesea ei vin din proprie pornire spre luminile, spre libertăţile reale sau aparente, store salariile lui mai bune. Ei vin şi pentru că zonele rurale, ele în primul rând, dar şi alte oraşe, nu-i mai vor, îi resping cu totul. Asocierea curentă, solidă, este asocierea dintre o regiune săracă de emigranţi şi un oraş activ: Friulul şi Veneţia (*furlanii* îi furnizează rândaşii şi servitorii); Kabiliile şi Algerul corsarilor (muntenii vin să sape în grădinile oraşului şi ale zonei sale rurale); Mar –, silea şi Corsioa; oraşele din Provence şi acei *gavots* din Alpi; Londra şi irlandezii… Dar orice oraş mare are zece, o sută de asemenea zone de recrutare în acelaşi timp.

La Paris, în 1788, „cei ce se numesc *gens de peine*, rândaşi, sunt aproape toţi străini (sic). Să-voiarzii sunt lustragii, spală parchetul şi taie lemne; cei din Auvergne (…) aproape toţi sacagii; cei din Limousin, zidari; lyonezii sunt de obicei hamali şi purtători de lectică; normanzii – cioplitori de piatră, pavatori şi *porteballes*, mici negustori ambulanţi, faianţari, negustori de piei de iepuri; gasconii – peruchieri şi *carabini* (adică bărbieri); lorenii, sub numele de *carreleurs* sau *recarreleurs*, cârpăcesc încălţămintea. Savoiarzii locuiesc în cartierele mărginaşe; ei sunt împărţiţi pe odăi, toţi cei care stau într-o odaie sunt conduşi de o căpetenie, sau de un bătrân savoiard, care este economul şi tutorele acestor tineri cepţii, până când pot să-şi poarte singuri de grija”. Unul din Auvergne, din cei ce strigă la piei de iepure, pe care le cumpără cu amănuntul şi le vinde la gros, umblă „încărcat aşa fel încât îi cauţi (zadarnic) capul sau braţele”. Şi toţi aceşti amărâţi se îmbracă de la telalii de pe cheiul de la Ferraille sau 278

deja Megisserie, unde toate schimburile se fac în natură: „Unul

(intră) în dugheană negru ca o cioară şi iese de acolo verde ca un papagal" 35. Oraşele nu (primesc numai oameni nevoiaşi. Ele îşi asigură şi recrutări de calitate, în detrimentul burgheziei oraşelor învecinate sau îndepărtate: negustori bogaţi, meşteri şi meşteşugari ale căror servicii sunt câteodată disputate, mercenari, piloţi de nave, profesori şi medici renumiţi, ingineri, arhitecţi, pictori... Pe harta Italiei centrale şi septentrionale, s-ar putea astfel fixa punctele de unde, în secolul al XVI-lea, veneau până la Florenţa ucenicii şi maeştrii acelei *Arte della Lâna*; în secolul precedent, ei veneau neabătut din îndepărtatele Ţări de Jos36. S-ar putea, tot aşa, fixa pe o hartă originea noilor cetăţeni ai unui oraş plin de viaţă, fie că e vorba, de pildă, de Metz37 sau chiar de Amsterdam (între 1575 şi 161438). De fiecare dată am pune astfel în lumină un spaţiu de mari dimensiuni, asociat cu viaţa oraşului de care ne ocupăm. Poate că la urma urmei, este chiar spaţiul delimitat d; aria relaţiilor sale comerciale, marcând sate, oraşe, pieţe care acceptă sistemul său de măsuri sau monede e lui, ori pe amândouă, sau care, eventual, vorbeşte limba sa dialectală specifică.

Avem a face cu o recrutare forţată, neîntreruptă. Biologic, înainte de secolul al XIX-lea, oraşul nu cunoaşte excedente de naşteri faţă de decese. Acasă la el, e vorba de supramortalitate39. Dacă oraşul creşte, el, nu poate să crească prin el însuşi. Socialmente de asemenea, el lasă munca necalificată veneticilor; el are nevoie, aşa cum au nevoie economiile supravoltate de astăzi, de nord-africanul sau portoricanul de serviciu, de un propletariat care se istoveşte repede în serviciul lui şi care trebuie să fie repede schimbat. „Pleava satelor devine pleava oraşelor", scrie S. Mercier în legătură cu servitorimea pariziană, o armată de 150.000 de oameni, după câte se spune40. Existenţa acestui subproletariat amărât este trăsătura r9 caracteristică a oricărui mare oraş.

La Paris, chiar şi după 1780, 20.000 de persoane mor în medie anual. Din acest număr, 4.000 îşi sfârşesc zilele la spital, fie la Hotel-Dieu, fie la Bicêtre: aceşti morţi „cusuţi într-o *serpillière*", în pânză de sac, sunt îngropaţi claie peste grămadă la Clamart, în groapa comună în care se toarnă var. Şi ce poate fi mai sinistru decât căruciorul tras de oameni, în fiecare noapte, care de la Hotel-Dieu duce morţii spre sud? „Un preot jegos, un clopot, o cruce", acesta este alaiul de îngropăciune al săracilor. Spitalul, „Casa lui Dumnezeu" (cum se

spune)? Toate lucrurile sunt aici aspre şi cumplite; 1200 de paturi pentru 5.000 sau 6.000 de bolnavi: „Pe noul venit o să-l întindă alături de unul care trage să moară şi de un hoit...” 41.

Şi viaţa nu e mai generoasă nici la pornire. Pe la 1780, la treizeci de mii de naşteri, la Paris sunt

7.000 sau 8.000 de copii părăsiţi. Aducerea acestor copii la spital este o meserie; omul îi duce în spate

„Într-o cutie căptuşită, în care pot să încapă trei.

Ei stau în capul oaselor, în scutecele lor şi răsuflă pe sus (...) Când (hamalul) deschide cutia, adesea găseşte în ea pe unul din ei mort; îşi termină drumul cu ceilalţi doi, nerăbdător să scape de povară

(...) Neîntârziat el pleacă iar, să ia de la început aceeaşi treabă din care îşi scoate pâinea” 42. Printre copiii părăsiţi la Paris, mulţi sunt aduşi din provincie. Ciudaţi imigranţi!

Specificul oraşelor

Orice oraş este, vrea să fie, o lume aparte. Un fapt este izbitor: din secolul al XV-lea până în cel de-al XVIII-lea, toate, sau aproape toate se înconjoară cu ziduri de apărare. Iată-le prinse într-o geometrie restrictivă şi distinctivă, delimitate, odată cu aceasta, chiar de spaţiul imediat, care le aparţine. Este vorba în primul rând de securitate. Numai în câteva ţări această protecţie s-a dovedit de prisos, dar excepţia confirmă regula. În insulele britanice, de exemplu, practic nu există fortificaţii urbane; ele au scăpat astfel, o spun economiştii, de o mulţime de investiţii inutile. La Londra, vechile metereze ale cetăţii nu au decât un.ro] administrativ, cu toate că, în 1643, frica parlamentarilor a înconjurat oraşul cu fortificaţii ridicate în grabă. Nu există fortificaţii nici în arhipelagul japonez, şi el protejat de mare, şi nici la Veneţia, ea însăşi o insulă. Nu sunt metereze în ţările sigure de ele, cum este marele Imperiu al Osmiamiliilor, care nu cunoaşte oraşe întărite decât pe frontierele ameninţate, în Ungaria faţă cu Europa, în Asia mică faţă cu Persia. În 1694, Erevanul, unde există puţină artilerie, Erzerumul, înghesuit de mahalalele lui, sunt amândouă înconjurate de metereze duble, neterasate, este adevărat. Pretutindeni în alte părţi, *pax turcica* atrage după sine ruina vechilor întărituri; ele se macină aidoma zidurilor unei proprietăţi părăsite, chiar atunci când e vorba de admirabilele întăritori ale Istanbulului, moştenite de la Bizanţ. În 1694, în faţă, la Galata, „meterezele (sunt) pe jumătate în ruină, fără să

fie semne că turcii se gândesc să le dreagă” 43. Încă în 1574, la Plovdiv, pe drumul spre Adrianopol, nu mai există nici măcar „urmă de porţi” 44.

Dar prin alte părţi această încredere dispare fără urmă. De-a lungul Europei continentale (în Rusia, oraşele mai mult sau mai puţin fortificate se sprijină pe o fortăreaţă, cum e Kremlinul la Moscova), de-a lungul Americii coloniale, Persiei, Indiei, Chinei, fortificaţia urbană se impune ca regulă. *Dicţionarul* lui Furetière (1690) defineşte oraşul: „aşezare a unui număr destul de mare de oameni care este de obicei închisă de metereze”. Pentru multe oraşe din Occident, acest „inel de piatră”, construit în secolele al XIII4? a şi al XIV-lea, era „simbolul exterior al efortului conştient spre independenţă şi libertate” care a marcat expansiunea urbană din evul mediu. Dar el era adesea, în Europa şi în alte părţi, şi opera prinţului, protecţia împotriva duşmanului extern45.

În China, numai oraşele neînsemnate sau decăzute nu mai au sau nu au ziduri. De obicei, meterezele sunt impresionante, atât de înalte încât ascund 281 vederii „coama caselor”. Oraşele „sunt toate clădite, spune un călător (1639), în a o? laşi fel şi formă de pătrat, cu bune metereze de cărămidă pe care ei le acoperă cu acelaşi pământ din care fac porţelanul; care într-atât se întăreşte odată cu timpul, încât este cu neputinţă să îl fărâmi cu ciocanul (...) Meterezele sunt foarte late şi sunt însoţite de turnuri dlădite după felul antic, aproape în acelaşi chip în care vedem arătate întăriturile romanilor. Două străzi mari şi late taie de obicei oraşele în cruce, şi ele sunt atât de drepte încât, cu toate că ţin cât toată lungimea unui oraş, oricât de mare s-ar întâmpla el să fie, din răscruce nu pierzi din vedere cele patru porţi”. Zidul Beijingului, spune acelaşi călător, mai mult decât cel al oraşelor din Europa, este „atât de gros, încât doisprezece cai ar putea să alerge unul lângă altul, în goana cea mai mare, fără să se lovească unul de altul (Ses (nu trebuie să îi credem pe cuvânt: un alt călător vorbeşte de „20 de picioare în lărgime, la (poate, şi douăsprezece picioare în partea de sus”) *5. „Se face aici pază de noapte, ca şi cum s-ar afla în plin război, dar ziua porţile nu sunt păzite decât de eunuci, care stau acolo mai degrabă ca să ia dările de intrare decât pentru siguranţa oraşului” 47. La 17 august 1668, o inundaţie diluviană îneacă ogoarele capitalei, ia „mulţime de sate şi de case de plăcere… prin navali a apelor”. Oraşul

nou (pierde cu acest prilej o treime din case; „o nesfârşită mulţime de oameni nevoiaşi s-au înecat ori au fost îngropaţi sub ruinele caselor”, dar oraşul vechi scapă: „S-au închis degrabă porţile (...) şi s-au astupat toate găurile şi crăpăturile cu var şi smoală amestecate în – preună” 48. Imagine frumoasă şi frumoasă dovadă în ce priveşte construcţia solidă, aproape etanşă, a împrejmuirii oraşelor chinezeşti!

Lucru ciudat, în aceste secole de *pax sinica*, în care niciun pericol nu mai ameninţă oraşele din exterior, meterezele au devenit aproape un sistem de supraveghere a orăşenilor. Cu largile lor ramt pe interioare de acces, ele îngăduie, într-o clipă, mobilizarea soldaţilor şi cavalerilor care, de pe înălţimea întăriturilor, domina întregul oraş. Fără nici 282

O îndoială, oraşul este bine strunit de autorităţile responsabile. De altfel, în China, ca şi în Japonia, fiecare stradă are propriile ei porţi, jurisdicţia ei internă; de îndată ce se iveşte un incident oarecare, o faptă reprobabilă, porţile se închid şi urmează imediat, adessa sângeroasă, pedepsirea vinovatului sau prinsului. În China, sistemul este cu atât mai strict cu cât alături de fiecare oraş chinezesc se ridica careul oraşului tătăresc, care îl supraveghează îndeaproape.

Este frecvent cazul în care zidurile cuprind, odată cu oraşul, o parte din ogoare şi grădini. Aceasta din evidente raţiuni de aprovizionare în caz de război. Aşa stau lucrurile şi cu întăriturile înălţate la iuţeală în Castilia, în secolele al XI-lea şi al XII-lea, în jurul unui grup de sate, care lasă între ele destul loc pentru ca, la vreme de restrişte, să-şi poată strânge turmele la adăpost49. Regula are valabilitate pretutindeni acolo unde în vederea unui asediu, meterezele cuprind păşuni şi grădini, ca la Florenţa, sau ogoare, livezi şi vii, ca la Poitiers care, încă în secolul aii XVII – ea, are ziduri aproape tot atât de întinse ca Parisul; oraşul nu ajunge însă să umple această haină prea largă. Tot aşa, Praga nu umple golul lăsat între casele „oraşului mic” şi noile metereze – construite la mijlocul seco Wui al XIV-lea. Aşa şi Toulouse, pe la 1400; ca şi Barcelona, >care nu ajunge la meterezele refăcute în juru-i în 1359 (pe locul cărora se găsesc actualele *Ramblas*) decât cu două secole mai itârziu, pe la 1550; aşa şi Milano, închis între zidurile llui spaniole.

Acelaşi spectacol ne întâmpină în China: cutare oraş pe Yan. g-itse-kiamg „are jur-împrejur un zid de zece mile, care cuprinde

colnice, munţi şi câmpii nelocuite, pentru că oraşul are puţine case şi pentru că locuitorilor le place mai mult să trăiască în cartierele de margine care sunt foarte întinse”; în acelaşi an 1696, capitala provinciei Kiang-şi adăposteşte în partea de sus „multe ogoare, grădini, 13 puţini locuitori...<5°.

În Occident, securitatea a fost multă vreme asigurată cu puţină cheltuială, un şanţ şi un zid pe verticală; aceasta stânjeneşte prea puţin expansiunea urbană, cu mult mai puţin decât se spune de obicei. Dacă oraşul are nevoie de aer, meterezele se deplasează ca un decor de teatru, aşa cum se întâmpla la Gând, la Florenţa, la Strasbourg, de atâtea ori de câte este nevoie. Zidul este un corset pe măsură. Atunci când oraşul se măreşte, el îşi fabrică altul.

Dar zidul construit, reconstruit nu încetează să împrrejmmască oraşul, să-l definească. El este o pavăză, dar şi o limită, o frontieră. Oraşele aruncă la periferie cea mai mare parte a activităţii lor; meşteşugăreşti, mai ales industriile lor stânjenitoare, aşa încât, pe deasupra, zidul este o linie de despărţire economică şi socială. În general, mărindu-se, oraşul anexează unele din cartierele lui periferice, le transformă, alungind ceva mai departe activităţile străine vieţii sale strict citadine.

Acesta este motivul pentru care, în Occident, oraşele care cresc încetul cu încetul, anapoda, au un iplan atât de complicat, străzi întortocheate, articulaţii imprevizibile, la antipod faţă de oraşul roman, aşa cum a supravieţuit acesta în câteva aşezări ivite din ordinea antică, Torino, Köln, Ko-blenz, Ratisbona... Dar Renaşterea marchează un prim avânt al urbanismului conştient, odată cu apariţia unui şir de planuri geometrice, cu tramă stradală riguroasă, ca o „tablă de şah”, sau în cercuri concentrice, propuse ca „planuri ideale”. În acest spirit, ampla dezvoltare urbană care continuă în Occident remodelează pieţele sau reconstruieşte din temelii cartierele câştigate pe seama „faubourg”-urilor, a „subcetăţii”, a cartierelor din afara fortificaţiilor; ele îşi extind tabla de şah alături de inima întortocheată a oraşelor medievale. k.

Această coerenţă, această raţionalizare se im – pune fără greutate în oraşele noi, acolo unde conf structorii au câmp liber de acţiune. E curios de alt-jf fel că cele câteva cazuri de „oraşe” occidentale cu structuri regulate ancerioare secolului al XVI-lea

corespund unor construcţii datorate unor iniţiative şi personale, zidite *ex nihilo*, ca Aigues-Mortes, mic port pe care Sfântul Ludovic îl cumpără şi îl reconstruieşte pentru a avea o deschidere la Mediterana; ca minusculul oraş Monpazier (în Dordogne), înălţat din ordinul regelui Angliei, la sfârşitul secolului al XIII-lea: unul din pătratele tablei lui de şah corespunde bisericii, un altul pieţii comerciale, înconjurată de arcade, înzestrată cu un pu (51. La fel ca acele *terre nuove* din Toscana, în secolul al XIV-lea, Scarperia, San Giovanni Val-darno, Terranuova Bracciolini, Castelfranco di So-tpra...52. Dar, începând din secolul al XVI-lea, palmaresul urbanismului se îmbogăţeşte în ritm viu; s-ar putea întocmi o lungă listă a oraşelor care se construiesc după un plan geometric, ca noul Li-vorno, începând din 1575, ca Nancy, reconstruit începând din 1588, sau Charleville, începând din 1608, cazul cel mai extraordinar rămânând cel al Petersburgului, asupra căruia vom reveni. Întemeiate târziu, aproape toate oraşele Lumii Noi s-au construit şi ele duptă un plan prestabilit: ele formează cea mai numeroasă familie de oraşe cu o structură ce reproduce desenul tablei de şah. Cele din America spaniolă sunt în mod deosebit caracteristice, cu străzile lor rectilinii care se întretaie în unghi drept, formând *cuadras*, „pătrate", cele două străzi principale ajungând în *Piaza Mayor* unde se ridică catedrala, închisoarea, magistratura orăşenească, *el Cabildo*.

La scara lumii, planul acesta pune o problemă ciudată. Toate oraşele din China, Coreea, Japonia, India peninsulară, America colonială (să nu le uităm pe cele romane şi o parte din cetăţile greceşti) au o asemenea structură. Numai două civilizaţii au creat în mare oraşul întortocheat şi neregulat: Islamul (incluzând aici şi India de nord) şi Occidentul medieval. Ne-am putea rătăci în explicaţiile estetice sau psihologice ale acestei opţiuni a civilizaţiilor. În ce priveşte Occidentul, nu încape îndoială că el nu se întoarce, odată cu secolul al XVI-lea american, la necesităţile castrului roman. Ceea ce realizează el în Lumea Nouă este 285 reflexul preocupărilor urbanistice din Europa mo

27. PARISUL ÎN TIMPUL REVOLUŢIEI.

J; *Exemplu de oraş occidental cu tramă stradală neregulată*. *Pe acest*

! i! *vechi plan, câteva axe existente astăzi, trasate mai accentuat fbule*

j *vardele Saint-Mickel şi Saint-Germain), vor orienta cititorul prin*

Parisul de altă dată, de la Sorbona la Foire Saint-Germain şi la abaţi»

I de la *Saint-Germain-des-Preş*, de *la* Luxembourg *la Pont-neuf*.

Cafeneaua *Procope, fondată în 1684, se situează pe rue des Fosses-Saint-Germain. În faţa locului pe care se instalează, în 1689, în aceeaşi stradă (astăzi rue de VA neienne-Comedie), Comedia Franceză*.

dernă, un gust imperios al ordinii, ale cărui rădăcini vii, dincolo de numeroasele lui manifestări, i ar merită să le cercetam.

În Occident: *oraşe, artilerie şi căruţe* începând din secolul al XV-lea, oraşele Occidentului întâmpină mari dificultăţi. Populaţia lor a crescut, iar artileria face iluzorie ocrotirea pe care le-o oferă vechile metereze. Ele trebuie înlocuite, *2*!

oricât de mult ar costa acest lucru, cu întărituri groase, pe jumătate îngropate, extinse în adâncime prin bastioane, platforme, „cavalieri", al căror pământ afinat micşorează eventualele stricăciuni provocate de ghiulele. Aceste întărituri întinse pe ori zontală nu mai pot fi deplasate decât cu cheltuieli uriaşe. Iar în faţa liniilor fortificate trebuie păstrat un spaţiu gol, indisptensabil operaţiilor de apărare, şi trebuie, deci, interzise construcţiile, grădinile, arborii. Sau, atunci când este nevoie, trebuie restabilit spaţiul gol, prin tăierea arborilor şi prin dărâmarea caselor, aşa cum face Gdańskui (Danzigul) în 1520, în timpul războiului polono-teutonic, şi în 1576, în timpul conflictului său cu regele Ştefan Báthory.

Oraşul este frânat astfel în expansiunea lui, condamnat adesea, mai mult decât până atunci, să crească pe verticală. Foarte devreme, la Genova, la iParis, la Edinburgh oasefle se fac ou 5, 6, 8 şi chiar 10 etaje. Întrucât (preţul terenurilor creşte necontenit, casele înalte se impun pretutindeni. Dacă multă vreme Londra (preferă lemnul cărămizii, asta se întâmplă pentru că lemnul îngăduie pereţi mai subţiri, mai uşori, atunci când casele cu 4, 5 şi 6 etaje înlocuiesc construcţiile vechi, în general cu două. La Paris „a fost nevoie să se pună o frână înălţării nesăbuite a caselor, (...) căci unii particulari au clădit într-adevăr o casă peste alta. Înălţimea s-a restrâns (în ajunul Revoluţiei) la 70 de picioare (atoroape 23 m) fără a pune la socoteală acoperişul" 53.

Avantajată de faptul că nu are metereze, Veneţia se poate întinde în voie: sunt de ajuns câţiva piloţi bătuţi în sol, nişte pietre aduse cu bărcile pentru ca pe lagună să se ridice un nou cartier. Foarte timpuriu, industriile stânjenitoare au putut fi împinse store periferie, jupuitorii de animale şi tăbăcii în insula Giudecca, Arsenalul la marginea noului cartier Castello, sticlăriile în insula Mu-rano, încă din 1255… Cum să nu admiri modernitatea acestui „*zoning*”? Cu toate acestea, Veneţia îşi instalează magnificenţa publică şi privată pe 287 Canal Grande, fostă vale fluvială nefiresc de adâncă. Un singur pod, Rialto, de lemn şi cu punte mobilă (până la construirea actualului pod de piatră, în 1587), leagă malul pe care se găseşte *Fondaco dei Tedeschi* (actuala (poştă centrală) cu piaţa di Rialto, indicând cu anticipaţie axa vie a oraşului, de la piaţa San Marco la pod, prin Merceria, strada cea mai umblată. Un oraş care se lăfăie în bună stare. Dar în ghetto, oraş artificial, înghesuit şi împrejmuit cu ziduri, spaţiul lipsi? ştie şi casele, cu cele cinci şi şase etaje ale lor, ţâşnesc în înălţime.

În secolul al XVI-lea, atunci când îşi face intrarea masivă în Europa, căruţa pune (probleme urgente, obligă la o chirurgie urbanistică. La Roma, Bramante, care dărâmă cartierul vechi din jurul Sfântului Petru (1506 – 1514), a fost unul din primii baroni Haussmann ai istoriei. Prin forţa lucrurilor, oraşele regăsesc un pic de ordine, mai mult aer, o circulaţie mai bună, cel puţin pentru o bucată de vreme. O aceeaşi reorganizare a oraşului se întrevede în acţiunea lui Pietro di Toledo (1536) care. deschide câteva străzi largi prin Neapole, unde, cum spunea odinioară regele Ferrante, „străzile strâmte erau un pericol (pentru Stat”; sau în terminarea dreptei, somptuoasei şi scurtei Strada Nuova de la Genova, în 1547; sau în cele trei axe tăiate de-a lungul Romei de papa Sixtus al V-lea, începând de la Piazza del Popolo. Nu întâmplător una dintre ele, Corso, devine (prin excelenţă strada comercială a Romei. Căruţele, şi în curând trăsurile, pătrund în oraşe în plină viteză. John Stow care asistă la primele transformări ale Londrei, profetizează (1528): „Universul are roţi”. În secolul următor, Thomas Dekker repetă acelaşi lucru: „Pe toate străzile (Londrei), căruţele şi trăsurile foc un zgomot de tunet, de ai crede că lumea umblă pe roţi” 54.

Geografie şi legături urbane

Orice oraş creşte într-un loc anume, se leagă de el şi nu-l mai

părăseşte, în afara unor foarte rare 268

excepţii. Acest loc este mai mult sau mai puţin favorabil; avantajele şi inconvenientele iniţiale se perpetuează în timp. Călătorul care acostează în 1684 la Bahia (São Salvador), pe atunci capitala Braziliei, semnalează splendoarea ei, numărul sclavilor „trataţi, adaugă el, cu cea mai crâncenă barbarie"; el semnalează de asemenea malformaţiile poziţiei ei: „Înclinarea străzilor este atât de anevoioasă încât nişte cai înhămaţi la căruţe nu ar putea să se ţină în picioare pe ele" nu exista prin urmare căruţe, ci animale de samar, cai de călărie. O lipsă şi mai gravă este denivelarea abrupta care taie oraşul propriu-zis de oraşul de jos, al negustorilor, aşezat pe malul mării, aşa fel încât trebuie să te serveşti, pentru a urca şi coborî mărfurile din port în oraş, de un fel de macara" 55. Astăzi, nişte ascensoare reduc escalada, dar ea trebuie făcută şi acum.

Tot aşa Constantinopolul, aşezat în golful Cornul de Aur, pe Marmara şi Bosfor, este tăiat de spaţii de apă marină prea importante şi este silit să întreţină un popor întreg de barcagii, care asigură neîncetate treceri de „pe un mai pe altul, nu întotdeauna lipsite de primejdie.

Dar aceste inconveniente sunt compensate de a-vantaje serioase; altminteri, piedicile n-ar fi nici acceptate şi nici suportate. Aceste avantaje sunt de regulă cele ale locului – geografii s-au obişnuit să spună ale „situaţiei" oraşului în raport de regiunile învecinate. De-a lungul mărilor bântuite de furtuni, pe trasee uriaşe, Cornul de Aur este singurul port adăpostit. La fel, în faţa lui São Salvador, vasta radă a Tuturor Sfinţilor este o Mediterană în miniatură, bine adăpostită în spatele insulelor şi unul din punctele de pe coasta braziliană cel mai uşor de atins de către un velier venind din Europa. Abia în 1763, capitala este mutată spre sud, la Rio de Janeiro, din cauza dezvoltării pe care o cunosc minele de aur de la Minas Geraes *şi*: Goyaz.

Toate aceste privilegii la mare distanţă sunt bineînţeles perisabile. Malacoa exercită timp de se-289 cole un monopol eficace, „ea comandă tuturor navelor care trec prin strâmtoarea ei"; într-o bună zi însă, în 1819, iese din neant Singapor. ele. Dar un exemtplu şi mai bun îl oferă înlocuirea din 1685 a Sevillei (care de la începutul secolului al XVI-lea avusese monopolul comerţului cu „Indiile Castiliei") cu Cadixul pentru că navele cu un pescaj prea mare nu mai

pot trece bara de la San Lucar de Barrameda, de la intrarea pe Guadalquivir. Raţiune tehnică şi pretext pentru o schimbare rezonabilă poate, dar care urma să dea o şansă, în prea vasta radă a Cadixului, unei active contrabande internaţionale.

Oricum ar fi, perisabile sau nu, privilegiile de poziţie sunt indispensabile prosperităţii oraşelor. Kölnul se găseşte la întâlnirea a doua navigaţii distincte de t pe Rin, una către mare, cealaltă în a-monte, şi care se întâlnesc de-a lungul cheiurilor sale. Ratisbona, t pe Dunăre, este aşezată la punctul în care navele cu pescaj prea mare care ajung până la ea, venind de la Ulm, Augsburg, din Austria, Ungaria, chiar din Valahia, schimbă încărcătura cu navele mai mici din amonte.

Poate că nu există nicăieri în lume un loc mai privilegiat, la distanţă scurtă sau lungă, decât cel pe care-l are Cantonul. Oraşul, „la 30 de leghe de malul mării, resimte încă, pe numeroasele lui întinderi de apă, pulsaţiile mareelor. Aici este deci posibilă întâlnirea dintre navele de mare, joncile sau velierele cu trei catarge din Europa şi flotila sair. pane or care ajunge în toate regiunile Chinei interioare, sau aproape în toate, cu ajutorul canalelor”. „Am privit destul de des frumoasele privelişti ale Rinului şi Meusei în Europa, scrie J.F. Michel (1753), originar din Brabant, dar acestea două laolaltă nu pot da nici măcar o pătrime din lucrurile de car? te face să te minunezi acest singur râu al Cantonului” 56. Cu toate acestea, Cantonul nu-şi datorează măreaţa şansă din secolul al XVIII-lea decât dorinţei Imperiului manciurian de a surghiuni comerţul european cât mai departe cu putinţă spre sud. Liberi să acţioneze, negustorii europeni ar fi preferat să ajungă la Ning Po şi 2

Yang tse kiang; ei presimţeau Shanghakul şi tajul de a atinge China în inima ei.

Tot geografia, într-un anume fel legată de viteza sau mai degrabă de încetineala transporturilor din epocă, explica miriadele de oraşe mici. Cele 3.000, de oraşe de toate calibrele pe care le numără Ger –, mania secolului al XV-lea sunt tot atâtea popasuri la 4 sau 5 ore de drum între ele, în sudul şi vestul ţării; la 7 sau 8 ore în nord şi în est. Iar aceste „întreruperi”, rupturi, nu se întâmplă numai în porturi, între *venuţa terrae* şi *venuta maris*, cum se spune la Genova, ci câte o dată între căruţă şi flotila fluvială, între „samarul folosit pe cărările de munte şi căruţa din câmpie”. Într-atât e de adevărat că orice oraş

primeşte mişcarea, o recreează, împrăştie mărfuri şi oameni, pentru ca, din nou, să adune în el alţi oameni şi alte mărfuri şi aşa mai departe.

Mişcarea, între ziduri şi în faţa zidurilor, semnalează un adevărat oraş. „Am avut multe necazuri în aceasta zi, se plânge Care-i ajungând la Pekin în 1697, din pricina mulţimii de căruţe, cămile, iepe care merg la Pekin şi se întorc de acolo, şi care este atât de mare încât înaintezi cu trudă” 57.

Piaţa urbană face pretutindeni tangibilă această funcţie de mişcare. Despre Smirna din 1693 un călător poate spune că este toată „numai un bazar şi un târg” 58. Dar orice oraş, oricare ar fi el, este mai întâi o piaţă. Dacă aceasta lipseşte, oraşul este de negândit; dimpotrivă, ea se poate aşeza alături de un sat, chiar pe locul unui bâlci, la o simplă încrucişare de drumuri, fără ca numai dintr-atâta să răsară acolo un oraş. Orice oraş, într-adevăr, are nevoie să fie bine înrădăcinat, hrănit de pământul şi de oamenii care-l înconjoară.

Viaţa de fiecare zi, pe rază scurtă, se alimentează la târgurile săptămânale sau zilnice ale oraşului; punem cuvântul la plural gândindu-ne, de pildă, la diversei? târguri ale Veneţiei asupra cărora dă amănunte *Cronachetta* lui Marin Sanudo. Există târgul mare din piaţa Rialto, în apropierea 11 căreia se adună în fiecare dimineaţă, în *loggia* construită pentru ei, negustorii: ea sta să se năruie sub bogăţia de fructe, legume, vânat; puţin mai departe se vinde peştele. În piaţa San Marco se ţine un alt târg. Dar fiecare cartier are un târg în piaţa lui principală. Aprovizionarea o fac ţăranii din împrejurimi, grădinarii din Padova şi barcagii care aduc din Lombardia până şi brânza de oi.

O întreagă carte s-ar putea scrie numai despre Halele din Paris şi despre sucursala lor de pe cheiul de la Vallée, rezervată vânatului, despre invadarea marelui oraş dimineaţă de dimineaţă de către brutarii din Gonesse şi, chiar în miezul nopţii, de către 5 – 6.000 de ţărani care vin moţăind în căruţele lor cu două roţi „aducând legume, fructe, flori”; despre negustorii ambulanţi şi zgomotoşi oare strigă: „*Ia uite scrumbia, nici n-a murit, vine, vine*! *Heringi noi*! *Cartofi copţi la cuptor*!

— *A l'ecailleur*! sunt stridiile. *Portugal*! *Portugal*! sunt portocalele „Servitoarele de la etajele de sus au urechea destul de exersată ca să se descurce în zgomotele străzii şi să nu coboare decât atunci când trebuie. La „Târgul Şuncilor”, care se ţine în marţea din

Săptămâna Mare, „din crăpatul zorilor, o mulţime de ţărani din împrejurimile Parisului se adună în faţa bisericii şi în strada Neuve-Notre-Daime, încărcaţi ou uriaşe cantităţi de jamboane, de cârnaţi şi de caltaboşi pe care îi împodobesc şi încunună cu lauri. Ce profanare a cununii lui Cezar şi Voltaire!” Vorbeşte, bineînţeles, Sébastien Mercier59. Dar tot atât de bine s-ar putea scrie o carte întreagă destore Londra şi despre multiplele ei pieţe, rânduite încetul cu încetul; enumerarea acestor *mar-kets* ale oraşului umple mai bine de patru pagini din ghidul redactatat de Daniel Defoe şi de con – ţinuatorii săi (*A Tour Through the Island of Great Britain*), reeditat pentru a opta oară în 1775.

Spaţiul din imediata apropiere a oraşului, de unde îi vin – aşa cum se întâmplă la Leipzig – mere delicioase şi un sparanghel faimos, nu este decât primul din numeroasele cercuri concentrice care îl împresoară60. Într-adevăr, nu există oraş fără mari reuniuni de oameni, de bunuri felurite, 292

fiecare dintre ele implicând un spaţiu anumit din jurul oraşului, adesea până la mare distanţă. De fiecare dată, ni se produce astfel dovada că viaţa urbană este legată de spaţii diverse, suprapunându-se doar în parte. Oraşele puternice implică de timpuriu, cu siguranţă încă din secolul al XV-lea, spaţii pe>te măsură de mari; ele sunt unelte de relaţii la distanţă lungă până la limitei unei *Weit-wirtschaft*, ale uit; economii mondiale, pe care o animă şi ale e? r? i foloase le trag.

Toate aceste extensii ţin de o familie de probleme înrudite unele cu altele. În funcţie de zile, oraşul acţionează asupra unor spaţii variabile în raport de mărimea sa; el se umflă şi se goleşte rând pe rând, în ritmul (propriei sale existenţe. În secolul al XVII-lea, oraşele vietnameze, „puţin populate în zilele obişnuite”, prezintă o foarte mare animaţie în zilele de târg mare, de două ori pe lună. La Hanoi, pe atunci Ke-şo, „negustorii se grupau după specialitate pe străzi deosebite: a mătăsii, a aramei, a pălăriilor, a cânepii, a fierului”. Este cu neputinţă să înaintezi în mijlocul unei asemenea îmbulzeli. Unele străzi comerciale erau repartizate oamenilor din anumite sate, care „aveau numai ei privilegiul de a ţine prăvălie acolo”. Aceste oraşe sunt „mai degrabă pieţe decât oraşe” *51, sau mai degrabă târguri decât oraşe; dar, oraşe sau pieţe, pieţe sau oraşe, târgun sau oraşe, oraşe sau târguri este vorba de acelaşi lucru; de mişcări succesive de concentrare şi de

dispersie, fără de care o viaţă economică cât de cât activă nu s-ar putea crea, nu mai mult în Vietnam decât în Occident.

Toate oraşele lumii, începând cu cele din Oc-eident, au suburbii ale lor, cartierele lor mărginaşe. Nu există arbore viguros care să nu aibă lăstari la rădăcină; nu există oraş fără cartier mărginaş, fără mahala. Acestea sunt manifestările vigorii lui, chiar atunci când este vorba de mahalalele mizere, de „bidonville”-uri. Mai bine cartiere mărginaşe păduchioase decât deloc.

„Subcetăţile”, cartierele mărginaşe, periferia înseamnă săraci, meşteşugari, barcagii şi marinari, industrii zgomotoase, rău mirositoare, hanuri ieftine, popasuri de poştă şi grajduri pentru caii Ion salahori şi hamali. În secolul al XVII-lea, Bre-menul se înnoieşte, casele lui de cărămidă se acoperă cu ţigle, străzile sunt pavate, se deschid câteva magistrale largi. În jurul oraşului nou, casele din mahala şi-au păstrat acoperişurile de paie62. La Bremen, la Londra, ca şi oriunde în altă parte, când intri în cartierele mărginaşe, cobori totdeauna cu o treaptă.

La Triana, cartier mărginaş, ori mai degrabă prelungire a Sevillei, despre care Cervantes a vorbit adesea, se stabileşte locul de întâlnire al cu-ţitarilor, pungaşilor, prostituatelor, poliţiştilor ve-roşi, un cadru de roman poliţist, „negru”, bineînţeles. Cartierul acesta mărginaş începe pe malul drept al Guadalquivirului, în dreptul podului de vase care barează fluviul în amonte, aşa cum, păstrând proporţiile, podul Londrei barează Tamisa. Acolo încetează sârgul navelor de mare împinse de maree, care alung la Seviala de la San Lucar de Barrameda. de la Pu. °, rto de Santa Mana sau de la Cadix. Triana n-ar avea desigur arâm insolentă nici atâtea cârciumioare ascunse sub bolţi de viţă, dacă Sevilla n-ar fi alături de ea, la o aruncătură de băţ, cu străinii ei „flamanzi” sau de alt fel, cu proaspeţii îmbogăţiţi, *Ios peruleros*, care se întorc din Lumea Nouă ca să se bucure aici de banul lor. În 1561, un recensământ dă la Triiama 1 664 de case şi 2 666 de familii, 4 persoane de familie, adică o uimitoare îngrămădeală de case şi mai mult de 10.000 de locuitori, substanţă pentru un oraş63. Pentru a trăi, căci lucrăturile necinstite nu-i ajung, Triana are meşteşugarii ei care fabrică plăci de ceramică glazurată, *Ios azulejos*, albastre, verzi, albe cu desene geometrice, care amintesc de Islam (aceste *azulejos* se exportă în toată Spania şi înspre Lumea Nouă). Ea are şi fabrici artizanale de

săpun, de săpun alb, de săpun negru şi *de* leşie. Triana totuşi nu este decât o suburbie. Care-i, care trece pe acolo în 1697, notează în legătură cu ea: 294

orașul „nu are nimic de luat în seamă, în afară de o mănăstire, de Palatul şi de închisorile Inchiziţiei" 64.

Ierarhiile urbane

Obligatoriu, la o anumită distanţă de marile centre, răsare oraşul mic. Viteza transporturilor, care modelează spaţiul, stabileşte o succesiune de escale regulate. Stendhal se miră de toleranţa marilor oraşe italiene faţă de cele mijlocii şi mici. Dar dacă primele nu îşi suprimă rivalele, împotriva cărora sunt foarte pornite – în 1406, Florenţa pune mâna pe Pisa pe jumătate moartă; Genova astupă portul Savonei, în 1525 –, este pentru că nu puteau să o facă, pentru că aveau nevoie de ele, pentru că un oraş mare implică în mod necesar o aureolă de oraşe secundare, unul care să-i ţească, să-i vopsească stofele, altul care să-i organizeze transportul de mărfuri, un al treilea ca port la mare, aşa cum este Livorno pentru Florenţa (pe care aceasta îl preferă oraşului Pisa, prea înfundat în uscat şi duşmănos), aşa cum sunt Alexandria sau Suezul pentru Cairo; Tripoli şi Alexandretta pentru Alep; Djeddah pentru Meca.

În Europa, fenomenul este în mod deosebit marcat, iar micile oraşe sunt numeroase. S-ar părea ca Rudolf Häpke65 foloseşte primul frumoasa expresie „arhipelag de oraşe", în legătură cu Flandrele, vorbind despre oraşele lor legate unele de altele, dar mai ales de Bruges, în secolul al XV-lea, mai târziu de Anvers. „Ţările de Jos, repeta Henri Pirrene, sunt periferia Anversului", o periferie plină de oraşe active. Aşa cum sunt, la o scară mai mică, târgurile locale din jur de Milano; în secolul al XVI-lea, succesiunea de porturi de pe coasta provensală legate de Marsilia, de la Martigues de pe Berre până la Frejus; sau complexul urban de elemente mari care asociază Sevilla cu San Lucar de Barrameda; sau Puerto de Santa Maria cu Cadix; sau aureola urbană a Veneţiei; sau legăturile oraşului Burgos cu porturile lui înaintate (mai ales

Bilbaq) asupra cărora, chiar detronat, el îşi exercită multă vreme controlul; sau Londra şi porturile de pe Tamisa şi Canalul Mânecii; sau, în sfârşit, exemplul ultraclasic al Hansei. La limita de jos, am putea semnalla un oraş precum Compiègne, având în 1500 un unic

satelit, Pierrefonds; sau ca Senlis, care nu dispune decât de Crepy66. Acest detaliu vorbeşte de la sine despre talia unor oraşe precum Compiègne şi Senlis. S-ar putea întocmi astfel un şir de organigrame reproducând aceste legături şi dependenţe funcţionale: cercuri, linii sau încrucişări de linii, simple puncte.

Dar aceste scheme n-au decât o anumită durată. De îndată ce, chiar fără a-şi modifica itinerarele preferenţiale, circulaţia îşi grăbeşte mersul, o seama de relee încetează să slujească şi pier. Sébastien Mercier notează în 1782 că „oraşele de al doilea şi al treilea ordin se golesc pe nesimţite de oameni în folosul capitalei67. Despre un oaspete englez pe care îl primeşte în sud-vestul Franţei, în ţinutul său de baştină, François Mauriac spune: „A tras la hotelul Leul de Aur din Laugon şi s-a plimbat noaptea prin orăşelul adormit. Îmi spune că în Anglia nu mai există orăşele ca acesta. Viaţa noastră provincială este în realitate o supravieţuire, ceea ce mai subzistă dintr-o lume pe cale de dispariţie şi care aiurea a şi dispărut. îl iau pe englezul meu ia Bazas. Ce contrast între acest târguşor somnolent şi marea lui catedrală, martoră a unei epoci în care capitala ţinutului Bazadais era o înfloritoare episcopie. Nu ne mai putem închipui această epocă, în care fiecare provincie constituia o lume ce vorbea limba ei, îşi construia monumente ale ei, o societate rafinată şi ierarhizată care ignora Parisul şi modele lui. Monstruos Paris care se va fi hrănit cu această admirabilă substanţă şi o va fi epuizat”.68

În mod. evident. Parisul nu este mai vinovat în această privinţă decât Londra; numai micşorarea generală a vieţii economice poartă răspunderea; ea secătuieşte punctele secundare ale reţelelor urbane în folosul celor esenţiale. Dar, la rândul lor, aceste puncte majore formează la scara mărită a lumii 296

nişte reţele. Şi jocul reîncepe. Chiar în insula U-topiei a lui Thomas Morus, capitala Amaurote este înconjurată de 53 de oraşe. Ce frumoasă reţea urbană! Fiecare se găseşte la cel puţin 24 de mile de vecinele lui, adică la mai puţin de o zi de drum. Dacă transporturile s-ar accelera cât de cât, toată această ordine s-ar schimba.

Oraşe şi civilizaţii: *cazul Islamului*

O altă trăsătură comună tuturor oraşelor, care cu toate acestea stă la originea diferenţelor lor de fizionomie, este că ele sunt cu toace produse ale civilizaţiilor de care aparţin. Pentru fiecare dintre ele

există un prototip. Părintele du Halde o repetă cu plăcere (1735): „Am şi spus de altfel ca aproape nu există deosebire între cea mai mare parte a oraşelor Chinei şi că ele sunt destul de asemănătoare, aşa fel încât aproape că ajunge să fi văzut unul ca să-ţi faci o părere despre toate celelalte” 69. Aceste vorbe, rostite în grabă, dar nu îndrăzneţe, ar putea să aparţină oricărui alt călător scriind despre oraşele Moscoviei, Americii Coloniale, Islamului (Turcia sau Persia), ba chiar – cu mult mai puţina siguranţă însă – despre oraşele Europei.

Nu încape îndoială că în Islam, de la Gibraltar până în insulele Sonde, există un tip de oraş islamic şi acest singur exemplu este suficient pentru a sugera raporturile evidente dintre oraş şi civilizaţii70.

În general, este vorba despre nişte oraşe imense, îndepărtate unele de altele. Casele joase sunt înghesuite una în alta ca sâmburii într-o rodie. Islamul pare să nu îngăduie – în afară de unele excepţii: Meca, Djeddah, portul acesteia, sau Cairocasele înalte, semnul semeţiei, al mândriei demne de ură. Neputându-se înălţa, construcţiile invadează locurile de trecere, strada, pe care dreptul musulman o apără prost. Străzile sunt ulicioare; doi măgari cu samarele pe ei le blochează cu totul atunci când se întâlnesc.

«—*e/.

La Istanbul „străzile sunt înguste ea în oraşele noastre vechi, spune un călător francez (1766); eleş sunt murdare de obicei şi ar fi foarte nepriincioas% pe timp rău dacă n-ar fi trotuarele care se întindj de o parte şi de alta. Trebuie să cobori de pe *eletţ* sau să te tragi pe pragul porţilor atunci când doiinşi se aflâ unul faţă cu celălalt. Acolo eşti ta; adăpost de ploaie. Cele mai multe case nu au decât un cât, care iese în afară; aproape toate sunt vopsite cu ulei. Această podoabă face ca zidurile să fie mai puţin mohorâte şi mai puţin triste; dar ea este aproape totdeauna o nenorocire. Toate aceste case, dintre care nu se deosebesc nici măcar cele ale nobililor şi ale turcilor celor mai bogaţi, sunt clădite din lemn şi cărămidă şi date cu var; de aici se trage că focul face în puţin timp stricăciuni atât de mari” 71.

În ciuda enormei deosebiri de aşezare, spectacolul este acelaşi la Cairo, aşa cum îl descrie Volney în 1782, sau în oraşele Persiei, pe care, cu un secol mai devreme (1660), se opriseră fără bunăvoinţă privirile unui alt francez, Raphael du Mans. „Străzile oraşelor sunt (...)

întortocheate, scrie el, gheboşate, pline ici şi colo de nişte gropţi, pe care aceşti bădărani le fac ca să se pişe, după legii lor, pentru ca urina, stropindu-i, să nu îi facă necuraţi" 72. Peste vreo treizeci de ani (1694) impresia lui Gemelli este aceeaşi: la Ispahan, la fel ca în Persia întreagă, străzile nu sunt pavate, din care *cauza*, ele sunt pline de noroi iarna şi de praf în timpul verii. „Această mare murdărie este şi mai mult sporită prin obiceiul de a arunca în pieţe vietăţile moarte şi sângele vitelor pe care le taie măcelarii şi de a-şi împlini public nevoile pe oriunde se găsesc ei atunci..." Nu, Ispahanul nu este Palermo, cum s-a putut afirma, Palermo, oraşul în care „cea mai mărunta casa (...) întrece pe cele mai bune din Ispahan... „73.

Este foarte adevărat că orice oraş musulman este o reţea inextricabilă de ulicioare prost îngrijite. În cel mai bun caz se foloseşte înclinaţia lor, pentru ca ploaia şi şanţurile să ia asupra lor curăţirea drumului. Dar această topografie confuză implică 298

un plan destul de regulat. În centru, Marea Moschee; de jur-împrejurul ei, străzile comerciale (*sucurile*), antrepozitele, (*hanuri* sau *caravansereduri*), apoi, în cercuri concentrice, şirul de meşteşugari, urmând o ordine tradiţională, care ţine seamă totdeauna de noţiunile de tpur şi de impur. Astfel, negustorii de parfumuri şi tămâie, „pure după ca-nonişti, deoarece sunt menite celor sfinte", sunt. foarte aproape de Marea Moschee. Aproape de aceştia se găsesc ţesătorii de mătase, aurarii, şi aşa mai departe. La limitele exterioare ale oraşului, sunt aşezaţi tăbăcii, fierarii şi potcovarii, olarii, şelarii, boiangii, cei care închiriază măgari şi care umblă desculţi şi urlând tot timpul la animalele lor. Atpoi, chiar la porţi, ţăranii care vin să vândă carne, lemne, unt topit, legume, zarzavaturi („ierburi verzi"), toate produse ale muncii lor „sau ale pungăşiilor lor". O altă trăsătură obişnuită a oraşului musulman: separarea pe cartiere a raselor şi religiilor; există aproape întotdeauna un cartier creştin, un cartier evreiesc, cel din urmă bucurându-se în general de protecţia autorităţii emirului, şi din această cauză aşezat chiar în centrul oraşului, ca la Tlemcen.

Fiecare oraş, bineînţeles, prezintă mici variaţii pe această temă, fie şi numai datorită originilor lui şi a importanţei sale comerciale sau meşteşugăreşti. La Istanbul, piaţa principală, cele două *besistane* construite din piatră, sunt un oraş în oraş. Pera şi Galata, cartiere creştine, sunt un alt oraş, dincolo de Cornul de Aur. În centrul

Adrianofpolului se ridică „Bursa”. „Aproape de această Bursă se găseşte (1693) strada Seraşi, plină de prăvălii bune în care se află tot felul de mărfuri şi care are lungimea de o milă: ea este acoperită cu scânduri puse unele peste altele şi care lasă mai multe găuri în părţi ca să dea lumină”. Aproape de Moschee se găseşte „strada acoperită unde sunt aurarii” 74.

ORIGINALITATEA ORAŞELOR DIN OCCIDENT

Occidentul a devenit destul de timpuriu un fel de lux al lumii. Oraşele au fost aduse aici la o temperatură pe care n-o regăsim în alte părţi.

Ele au făcut măreţia măruntului continent, dar această problemă, cu toate că foarte cunoscută, nu este simplă. A defini o superioritate sau o medie în raport de care ea este superioritate, înseamnă a evoca fie inferioritatea, fie media în raport de care ea este superioritate; înseamnă a proceda mai devreme sau mai târziu la o confruntare anevoioasă şi înşelătoare cu restul lumii.

Orice ai pune în discuţie, costumul, monedele, oraşele sau capitalismul, este cu neputinţă, după cum susţine Max Weber, să scapi de comparaţii, căci Europa nu încetează să se explice „în raport de celelalte continente”.

Care sunt deosebirile şi originalităţile Europei; – Oraşele ei stau sub semnul unei libertăţi neega – late; ele s-au dezvoltat ca nişte universuri autonome şi urmându-şi propria lor vocaţie; ele au dus de nas Statul teritorial, venit pe lume cu atâta greutate şi crescând mai apoi numai cu concursul lor interesat şi care nu va fi de altfel decât copia mărită, adesea insipidă, a destinului lor; ele şi-au dominat foarte de sus zonele rurale, din punctul lor de vedere adevărate lumi coloniale *avânt la lettre*, tratate ca atare (statele vor face la fel după aceea); ele au dus, prin constelaţiile şi legăturile nervoase ale releelor urbane, o politică economică a lor, adesea în stare să sfărâme piedicile, şi totdeauna să creeze sau recreeze privilegii, un adăpost. Să suprimăm statele de astăzi – simplu joc de imaginaţie, bineînţeles – şi să lăsăm Camerele de Comerţ ale marilor oraşe să acţioneze după bunul lor plac; multe năzdrăvănii am mai apuca să vedem!

Chiar fără ajutorul acestei comparaţii foarte gratuite, vechile realităţi ne sar în ochi. Dar ele duc spre o problemă cheie care poate fi formulată în două sau trei chipuri deosebite: de ce celelalte 300

orașe ale lumii n-au cunoscut asemenea destine relativ libere. Cine a fost, în ce le priveșce, zurbagiul sau zurbagii, care nu le-au lăsat să-și termine jocul? Sau – și este un alt aspect al aceleiași probleme – de ce destinul orașelor occidentale stă sub semnul schimbării – ele transformându-se până și în substanța lor fizică – în timp ce orașele celelalte sunt, t prin comparație, lipsite de istorie, înmormântate parcă într-o îndelungă nemișcare? De ce unele sunt ca niște mașini cu aburi, iar celelalte ca niște ornice, ca să-l paro-diem pe Lévi-Strauss? Pe scurt, istoria comparată ne obligă să căutăm rațiunea acestor deosebiri și să încercăm definirea unui „model", care ar fi dinamic pentru evoluția urbană atât de agitată a Occidentului, în timp ce modelul vieții celorlalte orașe de pe glob s-ar desfășura urmând o lungă linie dreaptă, fără prea multe încurcături prin trecerea timpului.

O *lume liberă*

Libertățile urbane ale Europei sunt un subiect clasic, destul de bine lămurit: să începem cu el. Simplificând lucrurile, putem spune:

1 – că Occidentul a pierdut – pierdut, în cel mai curat înțeles al cuvântului – armătura lui urbană, odată cu sfârșitul Imperiului roman, care de altfel înregistrase un declin progresiv al orașelor sale, încă dinainte de năvălirea barbarilor.

Dincolo de dinamismul foarte relativ al epocii merovingiene, mai devreme sau mai târziu, intervine o stagnare aproape completă, un fel de *tabula rasa*;

2 – că renașterea urbană, începând din secolul al

XI-lea, se precipită, se suprapune unui aflux de sevă rurală, unei creșteri multiforme a ogoarelor, viilor, livezilor. Orașele cresc în buna înțelegere cu satele și adesea dreptul urban, bine delimitat, decurge din privilegiile comunitare ale colectivităților sătești. Orașul este de multe ori un mate

301 nal țărănesc hiat încă o dată la mână, frământat bine din nou. În topografia Frankfurtului (rămas atât de rural până în secolul al XVI-lea), un număr de străzi păstrează în denumirea lor amintirea pădurii, a zăvoaielor, a bălților în mijlocul cărora a crescut orașul.75

În mod logic, această regrupare rurală a adus în orașul pe cale de a se naște pe reprezentanții autorității politice și sociale din regiunea de șes, seniori, prinți laici și ecleziastici;

3 – că nimic din toate acestea nu ar fi fost posibil fără o

însănătoşire generală, fără revenirea la o economie monetară în extensie. Moneda está călătorul, venit poate de departe (pentru Maurice Lombard, din Islam), dar activ, hotărâtor. Cu două secole înainte de Sfântul Toma d'Aquino; Alain de Lille spunea: „Acuma argintii sunt totul, nu Cezar". Argintii, cu un alt cuvânt oraşele".

Mii şi mii de oraşe se nasc atunci, dar sunt puţine cele menite unui viitor strălucit. Prin urmare, numai anumite regiuni se urbanizează în adâncime şi, odată cu aceasta, se diferenţiază, de altele, joacă un rol motor evident: între Loara şi

Rin, în Italia de sus şi de mijloc, în puncte hotărâtdâre de pe coastele mediteraneene. Negustori, bresle, industrii, trafic la mare distanţă, bănci apar acolo cu repeziciune, ca şi burghezia, o anumită burghezie, şi chiar un anumit capitalism.

Destinul acestor oraşe deosebite nu mai este legat doar de presiunea rurală, ci de comerţul internii.

ţional. De altfel ele se detaşează de societăţile rurale şi de vechile legături politice. Ruptura s-a făcut» prin violenţă sau prin bună înţelegere, dar ea a fost totdeauna un semn de forţă; de belşug de bani, de putene.:. /,.

În jurul acestor oraşe privilegiate, foarte cu4 f rând, nu mai există State. Aşa se în. împlă înlia şi în Germania, odată cu prăbuşirile; pol din secolul al XIII-lea-A câştigat şi iepurele» odată întrecerea cu broasca ţestoasa* Aiurea; înr Franţa, în Anglia, în Castilia, chiar în Aragón,» Statul teritorial renaşte destul de repede; acest –, lucru frânează oraşele, cuprinse pe deasupra; Ăor spaţii. economice lipsite de un pre4 ţnajre dirtah. Hl mism. Ele progresează mai încet decât în alte părţi.

Dar elementul esenţial, imprevizibil, îl constituie faptul că anumite oraşe pulverizează cu totul spaţiul politic, se constituie în universuri autonome, în „State-Oraşe", burduşite de privilegii, câştigate sau extorcate, care reprezintă tot atâtea metereze, ziduri de apărare juridice. Asupra „acestor raţiuni care ţin de drept", istoricul a insistat poate prea mult până mai ieri, căci chiar dacă ele pot fi puse deasupra sau alături de raţiunile care ţin de geografie, de sociologie sau de economie, acestea din urmă au avut o importanţă deosebit de mare. Ce înseamnă un privilegiu fără de substanţa materială?

De fapt, miracolul, în Occident, nu este numai faptul că după

distrugerea totala, sau aproape totală, provocată de dezastrele din secolul al V-lea, lucrurile pornesc din nou să meargă, începând cu cel de-al IX-lea. Istoria este plină de asemenea încete mişcări înainte şi înapoi, întinse pe secole, de asemenea expansiuni, naşteri şi renaşteri urbane: Grecia, din secolul al V-lea până în secolul al II-lea î.e.n.; Roma, dacă vreţi; Islamul, începând din secolul al IX-lea; China dinastiei Song. Dar, de fiecare dată, la reluarea cursei se prezintă doi alergători, Statul şi Oraşul. De obicei, Statul câştigă şi atunci, supus, Oraşul simte mâna lui grea. Miracolul, odată cu primele mari secole urbane ale Europei, este că oraşul a înregistrat o victorie deplină, cel puţin în Italia, în Flandre şi în Germania. El a trăit un timp destul de lung experienţa unei vieţi pline, neîngrădite, eveniment colosal a cărei geneză nu poate fi urmărită cu toată rigoarea. Cu toate acestea, consecinţele lui uriaşe sunt vizibile.

Modernitatea oraşelor

Pornind de la această libertate, marile oraşe şi celelalte, din imediata lor apropiere, cărora le

’3 servesc drept exemplu, au construit o civilizaţie originală, au difuzat tehnici noi, sau le-au reînnoit, sau le-au redescoperit după secole, dar asta nu mai are importanţă! Le-a fost dat să ducă până (la capăt unele experienţe destul de rare, politice, sociale, ecbno-mice…

] în domeniul financiar, oraşele organizează impozitul, finanţele, creditul public, vămile. E’e inventează împrumuturile publice: s-ar putea spune că, la Veneţia, Monte Vecchio urcă în fapt până la primele emisiuni din 1167; Casa di San Giorgio, m (prima ei formulă, datează din 1407. Ele inventează din nou, unul după altul, moneda de aur, urmând exemplul Genovei, care bate / / *genovino*, poate încă pe la sfârşitul secolului al XII-lea76. Ele organizează industria, meseriile, inventează sau ceinventează comerţul la distanţă, scrisoarea de schimb, primele forme de societăţi comerciale şi de contabilitate; şi deschid de asemenea, şi repede, luptele de clasă. Căci dacă oraşele, aşa cum s-a spus, sunt nişte „comunităţi”, ele sunt şi „societăţi”, în sensul modern al cuvântului, cu tensiunile, cu războaiele lor fratricide: nobilii împotriva bur – ghezilor, săracii împotriva bogaţilor („poporul slab”, *popolo magro*, împotriva „poporului gras”, *ţ opolo grasso*). Luptele din Florenţa, mai mult decât conflictele romane (este vorba de Roma antică, bineînţeles), stau în profunzime sub semnul primului nostru

secol industrial, al XIX-lea. Drama *Ciorapilor*. (1378), chiar numai ea, dovedeşte acest lucru.

Dar această societate împărţită dinăuntru face front comun împotriva duşmanilor din afară, împotriva universurilor seniorilor, prinţilor, ţăranilor, împotriva tuturor celor care nu sunt cetăţenii ei. Aceste oraşe sunt primele „(patrii” ale Occidentului şi patriotismul lor este cu siguranţă mai coerent, mult mai conştient decât.va fi încă multă vreme patriotismul teritorial, care apare cu încetineală în cadrul primelor state. Poţi medita la acest subiect în faţa unui tablou amuzant ce reprezintă bătălia burghezilor din Nürnberg, de la 19 iunie 1502, împotriva margrafului Casimir: de: Brande304

I

burg-Ansbach care atacă oraşul-El a fost pictat, în mod evident, pentru burghezii din Nürnberg. Aceştia, în cea mai mare parte, sunt reprezentaţi mergând pe jos, în costumul lor obişnuit, fără armuri. Căpetenia lor, spre deosebire de ei, călare, în costum negru, discută cu umanistul Wi-libald Pirckheimer, care are pe cap o pălărie uriaşă cu pene de struţ, cum se purta în epocă, şi care – detaliul este şi el semnificativ – r vine cu o ceată de oameni în ajutorul bunei dreptăţi a oraşului atacat. Atacanţii brandenburghezi sunt nişte cavaleri echipaţi şi armaţi greoi, cu faţa ascunsă sub vizierele coifurilor. Ca un simbol al libertăţii oraşelor împotriva autorităţii prinţilor şi seniorilor poate fi luat un grup de trei oameni: doi burghezi cu faţa descoperită, care încadrează, plini de mândrie, „pe cavalerul îmbrăcat în armură, luat prizonier şi ruşinat de postura în care se află.

„Burghezi”, mărunte patrii de burghezi: cuvintele au apucat să fie aruncate, absurde, comode. Wefner Sombarţ a insistat mult asupra problemei naşterii unei societăţi, şi, încă mai mult, a unei mentalităţi noi. „La Florenţa, dacă nu mă înşel, spre sfârşitul secolului al XIV-lea, scria el, se întâlneşte pentru prima oară burghezul perfect” 77. Dacă vreţi. În fapt, luarea puterii (1293) de către *Arti Maggiori* – *„artele linii”* şi *Arte di Calimala* – a fost la Florenţa victoria îmbogăţiţilor vechi şi noi, a spiritului de iniţiativă. Sombart, ca de obicei, preferă să pună problema în planul mentalităţilor, a evoluţiei spiritului raţional, mai degrabă decât în cel al societăţii sau chiar în cel al economiei, unde se temea să urmeze drumul lui, Marx.

Se instaurează o nouă mentalitate, în: linii mari cea a primului

capitalism, ezitant încă, al Occidentului, un ansamblu de reguli, de posibilităţi, de calcule, artă de a câştiga bani şi artă de a trăi totodată. Dar şi joc şi risc: cuvintele cheie ale limbii negustoreşti: *fortuna*, *centura*, *ragione*, *prudenza „sicwtă,* delimitează riscurile de care tre305 buie să te fereşti. Bineînţeles, nici vorbă, să mai trăieşti de azi pe mâine, în felul nobililor, care îşi majorau încasările – de bine de rău – până la nivelul cheltuielilor, cheltuielile fiind cele ce conduc jocul. După care, Dumnezeu cu mila! Negustorul va fi chibzuit cu bunul lui, îşi va. socoti cheltuielile în funcţie de venituri, iar investiţiile după cât îi aduc. Clepsidra s-a întors în sensul cel bun. El îşi va economisi şi timtpul: un negustor ne şi spune că ch*i tempo ha e tempo aspetta,* te*mpo sperde7* & Să traducem, abuziv dar logic: Ti*me is money.*

În Occident, oraşele şi capitalismul au fost în fond acelaşi lucru. „Capitalismul pe cale de a se naşte" foretinde Lewis Mumford, înlocuind puterea „feudalilor şi a burgheziei de guildă" prin puterea noii aristocraţii negustoreşti a sfărâmat cadrul îngust al oraşelor medievale, ceea ce este adevărat, pentru ca să se lege însă, până la urmă, de Stat, învingătorul oraşelor, dar moştenitorul instituţiilor, al mentalităţii orăşeneşti şi cu totul incapabil să se lipsească de ele79. Esenţialul este că, şi după ce pierde situaţia de cetate, oraşul continuă să-şi păstreze preponderenţa, să domnească, chiar trecând în serviciul efectiv sau aparent al prinţului. Soarta norocoasă a Statului continuă să fie şi soarta lui norocoasa: Portugalia s-a realizat într-un oraş, în Lisabona; Ţările de Jos – în Amsterdam; prioritatea englezească este prioritatea Londrei (capitala a făurit Anglia aşa cum ai vrut-o după revoluţia liniştită de la 1688). Greşeala economiei spaniole imperiale a fost că s-a realizat în Sevilla, într-un oraş controlat, stricat de „funcţionari" corupţi, dominat de multă vreme de capitalişti străini, şi nu într-un oraş puternic, liber, în stare să-şi făurească în voie şi să-şi a-sume, el singur, o adevărată politică economică. Tot astfel, Ludovic al XIV-lea nu izbuteşte să întemeieze o „bancă regală", în ciuda mai multor proiecte (1703, 1706, 1709) pentru că, faţă cu puterea monarhică, Parisul nu-i poate da adăpostul unui oraş neîngrădit în mişcările şi răspunderile lui. 3

Acceptă formele urbane ale Occidentului un „model"?

I

Acestea fiind zise, să ne închipuim o istorie a oraşelor Europei

cuprinzând întreaga serie a formelor pe care le-au luat, de la oraşul grecesc până la oraşul din secolul al XVIII-lea, adică tot ce a putut construi Europa, acasă la ea şi în afara ei, spre Răsăritul moscovit şi dincolo de Atlantic. S-ar putea găsi o mie de feluri de a clasa această materie bogată, după criterii politice, economice sau sociale. Politice: s-ar putea deosebi capitale, fortăreţe, oraşe *administrative*, în deplinul înţeles al acestui cuvânt. Economice: s-ar putea deosebi (porturi, oraşe de etapă pe drumurile mari, oraşe negustoreşti, oraşe industriale, pieţe financiare. Sociale: s-ar putea întocmi o listă de oraşe ale rentierilor, ale Bisericii, ale Curţii, ale meseriaşilor… Ar însemna să adopţi o serie de categorii lipsite de surpriză, divizibile în subcategorii, în stare să cuprindă tot felul de variante locale. O clasificare de acest gen are avantajele ei, nu atât pentru problema oraşului văzut în general, cât pentru studiul unei economii oarecare, bine delimitată în timp şi în spaţiu.

Dimpotrivă, anumite distincţii, mai generale şi reaşezate în contextul evoluţiilor mai vechi, oferă o clasificare mai utilă din punctul nostru de vedere. Simplificând, Occidentul a cunoscut în cursul experienţelor făcute de el trei tipuri esenţiale de oraş: oraşele deschise, adică cele pe care, nimic nu le desparte de câmpul înconjurător şi care se şi confundă cu el (a); oraşele închise în ele însele, şi asta în sensul cel mai strict al cuvântului, ale căror metereze delimitează mai mult o existenţă decât un domeniu (B); în sfârşit, oraşele puse sub tutelă, înţelegând prin aceasta gama întreaga a forme or de aservire faţa de prinţ şi de stat (C).

În mare, A îl precede pe B, B precede pe C. Dar această ordine nu are caracterul unei succesiuni riguroase; este vorba mai degrabă de direcţii, de anumite dimensiuni între care joacă destinul complicat al oraşelor occidentale, care nu au eyolu.at cu toate în acelaşi ritm, nici. Într-un acelaşi fel. Vom vedoa mai târziu dacă această „grilă” este valabilă la întocmirea unei clasificări a oraşelor din lumea întreagă.

Primul tip: oraşul de tită antic, grec sau roman, care se deschide spre hinterlandul lui agrar, spre ” ţâră”, la egalitate” cu ea80. Atena acceptă între zidurile ei, ca cetăţeni de drept, pe eupatrizii crescători de cai ca şi pe ţăranii mici cultivatori de viţă de vie, atât de dragi lui Aristofan: de cum vede trâmba de fum care se înalţă deasupra Pnyxului şi care este un semnal, ţăranul porneşte spre oraş şi spire

adunarea poporului, în care îşi are locul alături de semenii lui. La începutul războiului peloponeziac, întreaga Attică ţărănească se refugiazăfiresc spre marele oraş, se aş. aza acolo, în timp, ce spartanii pustiesc ogoarele, livezile de măslini, casele. Atunci când aceştia se retrag, în pragul iernii, oamenii de rând de la ţară apucă drumiţi, spre fostele lor locuinţe. În fapt, cetatea greceasca, este suma, adunarea dintre un oraş şi vasta sa, zonă rurală. Şi este aşa fiindcă oraşele abia a «j *început să se nască* (un secol sau două, sunt puţin. lucru la această scară), n-au apucat să se dega –, jeze din nebuloasele ţărăneşti; fiindcă, mai mulţdecât atât, nu intră în discuţie separarea activităţilor industriale, acest măr al discordiei de mai, târziu. Este adevărat că Atena are un cartier aţ ceramicii în care trăiesc olarii oraşului, dar aceştia-nu au decât nişte dughene mărunte. Oraşul are şun port, Pireul, în care foiesc meteci, sclavi eţiberaţi şi sclavi şi în care se desfăşoară o activi –, tate artizanală, să nu zicem o industrie sau o preindustrie. împotriva acestei activităţi se ridica prejudecăţile unei societăţi agrare care o dispreţuieşte; ea este, prin urmare, îndeplinită de străini şi de sclavi. Mai presus de toate însă, prosperitatea Atenei nu durează destul de mult aşa încât conflicţele sociale şi politice să se coacă şi să aducă în scenă conflicte de felul celor florentine. Abia de surprindem unele simptome. De altfel, satele au meseriaşii lor, fierării în care, pe timp de iarnă, oamenii se duc cu plăcere să se încălzească. P, e 300

scurt, industria este elementară, 1 străină, 1 discretă. Tot aşa, dacă parcurgi ruinele vechilor oraşe romane, odată ajuns dincolo de porţi, te trezeşti dintr-odată în plin câmp: nu există cartiere „mărginaşe”, ceea ce înseamnă că nu există industrie, un artizanat activ, bine organizat în domeniul lui (propriu.

Tipul oraşului închis, unitate în sine, patrie liliputană, exclusivă, este reprezentat de oraşul medieval: meterezele lui sunt ca o frontieră serioasă de astăzi. De partea cealaltă a barierei poţi da cu tifla vecinului: el nu-ţi mai poate face nimic. Ţăranul care se rupe de pământ şi ajunge în oraş devine aicolo dintr-odată un alt om: el este liber, cu alte cuvinte, el a scuturat nişte servituţi cunoscute, detestate, ca să accepte altele, al căror sens nu îl întrezăreşte totdeauna dinainte. Dar ce-are a face? Atunci când stăpânul îl cere, el poate să-şi râdă de cererea lui dacă oraşul l-a adoptat, în secolul al XVIII-lea, în Silezia, în Moscovia până în secolul al XIX-lea, se pot încă auzi frecvent asemenea

reclamaţii, de altfel desuete.

Este adevărat *ci* oraşul îşi deschide cu uşurinţă porţile, dar nu ajunge să intri pe ele ca să te preschimbi neîntârziat şi cu adevărat într-un om al lui. Cetăţenii cu drept deplin *sunt* o minoritate pizmaşă, un oraş mai restrâns în oraşul propriu-zis. În Veneţia, la 1297, datorită *serfatei*, închiderii Marelui Consiliu, s-a înălţat o adevărată citadelă a bogaţilor. *Nobilii* Veneţiei se transformă într-o castă închisă timp de secole. Extrem de puţini sunt cei oare izbutesc să-i descuie uşile. Sub ei, categoria simpilor *cittadini* este, fără îndoială, mai primitoare. Dar Senioria a creat foarte devreme două cetăţenii: cea de *intus* şi cea de *intus et extra*, una parţială, cealaltă completa. Ba încă trebuie să locuieşti de 15 ani în oraş pentru a avea dreptul s-o ceri pe prima, 25 pentru cea de a doua. Se înregistrează puţine excepţii de la această regulă care nu este numai formală, ci ceh răspunde unei artumioe suspiciuni: un decret al Senatului din 1386 interzice chiar noilor cetăţeni 1 (şi celor cu cetăţenie completă) să facă negustorie nemijlocită cu negustorii nemţi, Ia Veneţia, la *Fondego dei Tedesebi* sau în afara acestuia. Poporul de rând este tot atât de bănuitor sau potrivnic faţă de noii veniţi. În iunie 1520, după spusele lui Marin Sanudo, oamenii de pe stradă se încaieră cu ţăranii, abia veniţi de pe Terraferma, recrutaţi ca vâslaşi pe galere sau ca soldaţi. „*Poltroni*, le strigă veneţienii, *ande arar*". Potlogarilor, ştergeţi-o la arat81.

Bineînţeles, Veneţia este un exemplu extrem. Ea datorează păstrarea constituţiei proprii, până în 1797, regimului sau aristocratic, reacţionar la culme, şi, în egală măsură, cuceririi ţinuturilor de pe Terraferma, din secolul al XV-lea, care îi întinde stăpânirea până la Alpi şi Brescia. Ea va fi ultimul *polis* al Occidentului. Dar la Marsilia, în secolul al XVI-lea, ca să obţii cetăţenia, acordată cu zgârcenie, trebuie să ai „zece ani de domiciliu, să posezi bunuri imobiliare şi să te căsătoreşti cu o fată din oraş". Dacă nu, rămâi în masa necetăţenilor oraşului, *Ies manans*. Această concepţie îngustă cu privire la cetăţenie este o regulă generală.

Necontenit, în tot timpul acestei lungi experienţe, se întrezăreşte mărul discordiei: cine puns mâna pe industrie, pe meserii, pe privilegiile, pe profiturile lor? în realitate oraşul, autorităţile, negustorii lui întreprinzători. Ei vor hotărî dacă trebuie luat sau dacă trebuie încercată luarea dreptului zonei rurale a oraşului de a toarce,

de a ţese, de a vopsi ţesăturile sau dacă, dimpotrivă, se poate trage un folos din concedarea lui. Totul este cu putinţă în acest du-te-vino, aşa cum o arată istoria particulară a fiecărui oraş.

Înăuntrul zidurilor, în ce priveşte munca (nu îndrăzneşti să spui industrie, pur şi simplu), totul este reglementat sau urmează să fie, ca să mulţumească nişte bresle care se bucură de monopoluri exclusive, strâns legate unele de altele, apărate cu arţag şi cu ferocitate de-a lungul unor frontiere nehotărâte care îngăduie cu uşurinţă conflicte derizorii. Autorităţile urbane nu stăpânesc întotdeauna situaţia. Puţin mai devreme sau puţin mai târziu, ele consfinţesc – banul ajută şi el în acest sens – 310

superiorităţi patente, recunoscute, onorifice, consacrate de bani sau de putere: la Paris, începând din 1625, cele „Şase Corpuri" (postăvarii, băcanii, negustorii de mărunţişuri, blănării, „bonetierii" – care fabrică şi vând bonete, „scufii", dar şi ciorapi şi, în general, „tricotaje" –, aurarii) reprezintă aristocraţia negustorească a oraşului: la Florenţa, *l'Arte de la lâna şi l'Arte di Calimala* (care se ocupă de vopsitul postavurilor din nord, importate neprelucrate). Dar nimic nu poate să evoce aceste vechi realităţi mai bine decât o fac muzeele orăşeneşti din Germania: la Ulm, de exemplu, fiecare corporaţie are un fel de tablou, de fapt un triptic: pe panourile laterale sunt pictate scene caracteristice meseriei. Pe panoul central, ca în – tr-un preţios album de familie, nenumărate portrete mici ne evocă generaţiile de meşteri care au trecut prin corporaţie, secole de-a rândul.

Un exemplu mai pregnant: în secolul al XVIII-lea, City-ul. londonez şi anexele lui (întinse de-a lungul., meterezelor), este fieful unor corporaţii

— Pline de pretenţii, desuete şi puternice. Raţiunea pentru veare W: estminster şi „suburbiile" se dezvoltă continuu, notează un economist bine informat

(17, 54), este evidentă. Aceste „suburbii" sunt libere şi „oricare cetăţean îndemânatec găseşte acolo câmp deschis, în vreme ce Londra hrăneşte în sânul său

92— de companii exclusive de tot felul (corporaţii), ai căror membri numeroşi împodobesc în fiecare an, într-un alai fără rânduială, triumful gălăgios al Lordului Primar" 82. Să oprim proiecţia pe acest cadru frumos. Şi să lăsam de o parte; pe celălalt tărâm al organizării

muncii, în jurul Lon

drei şi aiurea, meşteşugurile libere, în afara breslelor şi a îngrădirilor impuse de ele, frână şi scut1

În acelaşi timp”.

Ultima categorie: *oraşele stăpânite*, cele ale primei epoci moderne. Într-adevăr, oriunde ne-am întoarce ochii prin Europa, de îndată ce Statul s-a aşezat temeinic, el a disciplinat oraşele, în mod1 violent sau nu! cu o înverşunare instinctivă. Aşa fac, fără să se; fi înţeles între ei, Habsburgii ca şi – ” Suveranii Pontifi, prinţii germani ca şi membrii familiei Medici sau regii Franţei. În afară de Ţările de Jos, în afară de Anglia, cuvântul de ordine. este supunerea.

Priviţi Florenţa: familia Medici a aservit-o încetul cu încetul, lucrurile desfăşurându-se aproape cu eleganţă pe vremea lui Lorenzo, dar, după 1532 şi după revenirea la putere a familiei Medici, procesul se precipită. În secolul al XVII-lea, Florenţa nu mai este decât Curtea Marelui Duce: acesta a pus mâna pe tot, pe bani, pe dreptul de a comanda, de a împărţi onorurile. Din Pailatul Pitti, pe malul stâng al Arnului, o galerie, o cale secretă la urma urmei, îngăduie Prinţului să treacă fluviul şi să se ducă la *Uffizi*. Această galerie, care mai există şi astăzi, este firul de păianjen care, de pe margine, supraveghează oraşul prins în p>lasă.

În Spania, *corregidorul*, un „intendent” urban, supune „comunele” bunului plac al Coroanei. Bineînţeles, aceasta lasă micilor nobili locali veniturile, deloc mărunte, şi vanităţile administraţiei locale; ea convoacă pe delegaţii *regidorilor* oraşelor (care sunt profitorii sistemului venal de impuneri şi dări) ori de câte ori se adună Cortesurile, adunare scorţoasă, care prezintă cu plăcere doleanţele acestora, dar votează ca un singur om impozitul pentru rege. În Franţa, „bunele oraşe” sunt gospodăreşte aşezate în temeiul privilegiului pe care îl reprezintă municipalităţile şi numeroasele lor scutiri de impozite: totuşi, gata la ordin; prin decretul de la 21 decembrie 1647, guvernul regal dublează taxele lor de concesiune şi îşi adjudeca jumătate din ele. Parisul, şi el gata la ordin, constrârts adesea să ajute Trezoreria regală, este implicat şi în marea operaţie financiară cu titlurile de îm – prumut numite Hotel de Ville. Nici măcar Ludovic al XIV-lea mi abandonează capitala, Versailles, în realitate, nu este o localitate distinctă de oraşul uriaş din apropiere, şi de când e lumea

regalitatea are obiceiul să se învârtă în jurul oraşului puternic, de care se şi teme: ea stă un timp la Fontainebleau, la Saint-Germain, la Saint-Ckwd; la Luvru se aşază la marginea oraşului, la Tuil-eries se găseşte aproape afară din el-Se pare că 312

aceste oraşe prea populate trebuie conduse de la distanţă, cel puţin din vreme în vreme. Filip al II-lea este tot timpul la Escorial, iar Madridul e abia! a începuturile lui. Mai târziu, ducii Bavariei se stabilesc la Nymphenberg; Frederic al II-lea, la Potsdam; împăraţii, alături de Viena, la Schoen-brunn.

— De altfel, Ludovic al XIV-lea, ca să revenim la el, nu uită să-şi afirme autoritatea chiar la Paris şi să-şi menţină prestigiul chiar în oraş; sub domnia lui se construiesc cele două pieţe regale: place des Victoires şi place Vendôme; se întreprinde „minunata construcţie" a Invalizilor. Datorită lui, Parisul se deschide spre câmpia din apropiere, după modelul oraşelor Barocului, prin căi largi pe care se înşiruie trăsurile şi se organizează defilările militare. În realitate, un fapt şi mai important, din punctul nostru de vedere, este crearea în 1667 a funcţiei de locotenent al poliţiei, cu puteri exorbitante. Cel de al doilea titular al ei, marchizul d'Argenson, numit în acest post cu treizeci de ani mai târziu (1697), „a montat maşina, nu întocmai cum se află ea astăzi, ne explică Sébastien Mercier, dar el, cel dintâi, i-a închipuit arcurile şi roţile cele mai de seamă. Se spune chiar că această maşină merge astăzi singură".83

Evoluţii deosebite

Dar este bine înţeles că evoluţia urbană nu se face de la sine, că >ea nu este un fenomen *endogen*, dezvoltându-se într-un mediu închis. Ea este întotdeauna expresia unei societăţi, care o supune unor constrângeri, dinăuntru dar şi dinafară, şi din acest punct de vedere clasificarea noastră este, să repetăm lucrul acesta, mult prea simplă. Acestea fiind zise, cum funcţionează ea, în afara domeniului strict al Europei occidentale?

a. *Oraşele AmericH coloniale*.

— Ar trebui să spunem ale Americii iberice, căci cazul oraşelor englezeşti rămâne un caz aparte: ele trebuie să trăiască» prin propriile forţe, să iasă din *wilderness*, 313 din singurătatea, din pustiul lor, pentru a lua apoi legătura cu lumea; ele sunt oraşe medievale, dacă se poate spune aşa. Oraşele America iberice au avut un destin mai simplu,

mai bine delimitat.

Construite ca nişte castre romane între patru valuri de pământ, ele sunt nişte garnizoane pierdute în mijlocul unor întinderi ostile, legate între ele printr-o circulaţie lenta, întinsă de-a lungul unor uriaşe spaţii pustii. În epoca în care oraşul me

dieval al privilegiilor cucereşte întreaga Europă, în toată America hispano-portugheză prevalează ordinea antică, în afara marilor oraşe ale vice-regilor: México, Lima, Santiago de Chile, San Salvador (Bahia), adică a unor organisme oficiale, încă de la început parazitare.

Nu există în această Americă oraşe strict negustoreşti sau având o poziţie minoră: de pildă, Recife, oraşul negustorilor, se înalţă alături de oraşul aristocratic Olinda al marilor proprietari de plantaţii, *senhores de engenhets* şi stăpâni de sclavi, Avem a face, (dacă vreţi, cu Pireul sau Phalerul faţă cu Atena lui Pericle. Buenos Aires, după cea de a doua întemeiere a lui (cea bună, din 1580), % este şi el un târguşor negustoresc, un fel de Megara sau de Egina. Oraşul are ghinionul să fie încon* jurat numai de indieni *bravos*, nişte sălbatici, şi e locuitorii lui se plâng, în această Americă în care albii trăiesc ca nişte rentieri, că sunt siliţi să-şi câştige „punea cu sudoarea frunţii lor”. Dar din Anzi, de la Lima, sosesc caravane de catâri sau care mari de lemn, şi asta reprezintă o modalitate de a ajunge la argintul de la Potosi; din Brazilia sosesc cu velierele zahărul şi, curând, aurul; prin contrabanda la care se dedau velierele purtătoare de sclavi negri se ajunge în Portugalia şi în Africa. Dar Buenos Aires rămâne o excepţie în mijlocul „barbariei” Argentinei care e pe cale să se nască.

De obicei, oraşul american este minuscul, fără daruri venite din departe, ca celelalte oraşe. El se conduce singur: nimeni nu se preocupă de soarta lui. Stăpânii sunt protorietarii funciari: ei ţin în oraş case, care de-a lungul faţadei, spre stradă, au înfipte în zid verigile de fier de care îşi leagă caii. 31

Ei sunt „oamenii de bine”, 05 *homens bons*, din Camerele municipale ale Braziliei sau *Ios hacen-dados* din magistraturile orăşeneşti spaniole (*Ios cabildos*). Tot atâtea mărunte Sparte, mici Thebede pe timpul lui Etpaminonda. S-ar zice că în America istoria oraşelor occidentale a reînceput de la zero. Fireşte, nu exista o deosebire între oraş şi zona agrară şi nici industrie de împărţit. Acolo

unde industria se arată, ca la México, de pildă, ea cade în sarcina sclavilor sau a pseudosclavilor. Nu ne putem închipui un oraş medieval având meşteşugari şerbi.

b. *Cum trebuie clasate oraşele ruseşti*? La prima vedere, nicio îndoială: oraşele care supravieţuiesc sau răsar din nou în Moscovia duptă teribila catastrofă care a fost invazia mongolă nu mai trăiesc după fusul orar occidental. Ele sunt totuşi oraşe mari, ca Moscova sau Novgorodul, dar ţinute în frâu, câteodată de o manieră feroce. Proverbul spune, cel puţin în secolul al XVI-lea: „Cine se poate pune cu Dumnezeu şi cu marele Novgo-rod?”, dar proverbul nu are dreptate. Oraşul a fost tpus cu asprime la locul lui în 1427, apoi în 1477 (el a fost silit să dea 300 de căruţe pline cu aur). Execuţii, deportări, confiscări se înşiruie unele după altele. Dar mai ales, aceste oraşe sunt prinse în circuitele lente ale unui trafic pe întinderi uriaşe, într-un fel asiatice, încă sălbatice: în 1650, la fel ca mai înainte vreme, navigaţia fluvială, transporturile cu sania, convoaiele de care, toate se mişcă cu îngrozitoare pierderi de timp. Adesea este chiar primejdios să te apropţii de sate şi, seara, trebuie să faci popas afară, în mijlocul naturii, aşa cum se întâmplă pe unele drumuri balcanice, aşezând căruţele în cerc, toată lumea fiind pregătită de apărare.

Din toate aceste motive, oraşele Moscoviei nu se impun monumentalei lor câmpii; ea acţionează asutpra lor mai mult decât pot ele să-şi dicteze voinţa unei lumi de ţărani de o extraordinară forţă biologică, deşi este vorba de o lume nefericită, neliniştită, în veşnică mişcare. Faptul esenţial este 3 – 5 că „recoltele la hectar în ţările europene din est, din secolul al XVI-lea până în cel de-al XIX-lea, au rămas în medie constante” şi la un nivel scăzut84. Nu există un surplus de producţie important şi, deci, nu există nici oraşe cu adevărat îndestulate. Cele din Rusia nici nu au în serviciul lor acele, oraşe secundare care sunt una din caracteristicile – Occidentului şi ale traficului sau dinamic.

În aceste condiţii, nenumăraţi ţărani şerbi, practic fără pământ, devin insolvabili faţă de seniorii lor şi chiar faţă de stat. Că sunt lăsaţi fie să plece la oraş, fie să-şi găsească de lucru în gospodăriile ţăranilor bogaţi, e cam acelaşi lucru. La oraş, ei devin cerşetori, hamali, băieţi de (prăvălie, câteodată negustori şi meseriaşi îmbogăţiţi. Rămaşi pe loc, ei sunt meşteşugarii satului sau caută în comerţul ambulant şi transport

(această industrie ţărănească) câştigul suplimentar fără de care n-ar putea trăi. Nimeni nu poate zăgăzui această forfotă irezistibilă, această căutare agitată, cu atât; mai mult cu cât ea se produce cu binecuvântarea; boierului interesat, căci aceşti meseriaşi şi negus –, tori rămân, oricum, şerbii lui, obligaţi să-i plătească „dijmă”, o formă d; redevenţă, oricare ar fi fost reuşita lor socială85.

Aceste imagini şi altele asemănătoare schiţează un destin care seamănă, totuşi, cu ceea ce a putut cunoaşte Occidentul la începuturile urbanizării sale un proces mai tpuţin ascuns, comparabil cu cezura din secolele XI-XIII, un intermediu în timpul căruia totul porneşte de la sate şi de la seva lor ţărănească. Am zice noi, o soluţie intermediară între A şi C; etapa mediană neivindu-se încă. Ca din senin apare prinţul, precum căpcăunul din poveste.

c. *Oraşele imperiale ale Orientului şi Extremului Orient.* – în Orient ai par aceleaşi probleme, aceleaşi ambiguităţi, dar mai profunde decât în Europa.

Numai atunci când se prăbuşesc Imperiile apar în Islam oraşe asemănătoare cu cele ale Europei medievale, stăpâne o clipă pe soarta lor. Atunci se înregistrează zilele bune ale civilizaţiei islamice, dar aceste păsuiri sunt limitate, în beneficiul unor 3

oraşe marginale, la Cordova cu siguranţă sau în oraşele secolului al XV-lea, adevărate reipublici urbane, ca Ceuta înaintea ocupaţiei portugheze (1415) sau ca Oranul înaintea ocupaţiei spaniole (1509). De regulă, oraşul, oraş enorm, aparţine prinţului, adesea califului: Bagdadul sau Cairo.

Oraşe imperiale sau regale, după împrejurare, sunt şi oraşele Asiei îndepărtate, uriaşe, parazitare, material de lux, maleabille, Delhi la fel ca Vijna-yanagaruil, ca Beijingul său, înainte de el, ca Nan-kingul (cu toate că acesta este imaginat destul de diferit). Nu ne vom mira de importanţa uriaşă pe care o au prinţii. Şi de îndată ce unul e devorat de către oraş, sau mai degrabă de către propria Curte, răsare altul şi înrobirea începe din nou. Nu ne vom mira mai mult nici atunci când vom vedea că aceste oraşe nu sunt în stare să smulgă satelor întreaga masă a producţiei meşteşugăreşti: ele sunt oraşe deschise şi dependente în acelaşi timp. Pe deasuipra, în India ca şi în China, structurile sociale stânjenesc destinul liber al oraşului. Acesta nu îşi înfăptuieşte independenţa nu numai din pricina bastonadei

mandarinului sau a cruzimilor prinţului faţă de negustori şi de cetăţenii de rând, ci şi pentru că societatea este „prinsă”, este într-un fel de stare de precristalizare.

În Indii, sistemul castelor împarte, fărâmiţează dinainte orice comunitate urbană. În China cultul *neamului* se împotriveşte unui amestec asemănător sau comparabil cu cel care a creat oraşul Occidentului, adevărată maşină de sfărâmat vechi legături, de aşezat indivizii ipe un acelaşi plan, unde aporturile de imigranţi creează un mediu „american”, dacă vreţi, în care oamenii locului dau tonul, îi învaţă pe ceilalţi un mod de viaţă, un *way of liţe*. De altă parte, nicio autoritate independentă nu reprezintă oraşul chinezesc în ansamblu, faţa de stat sau faţă de puterea evidentă a statului. Acesta este polul Chinei vii, active şi care gândeşte. Oraşul, reşedinţă de funcţionari şi seniori, nu e nici treaba meşteşugarilor şi nici a negustorilor; niciun fel de burghezie nu creşte bine în el. De cum 317 răsare, cât de cât, această burghezie se şi gândeşte să trădeze, fascinată de splendorile vieţii de mandarin. Oraşele şi-ar trăi viaţa aşa cum vor, şi-ar încropi-o, dacă individul şi capitalismul ar avea mână liberă. Dar statul tutelar nu le dă asemenea prilej. El are, vrând-nevrând, câteva clipe de neatenţie: la sfârşitul secolului al XVI-lea, apare o burghezie şi se dăzlănţuie febra afacerilor, al căror rol îl putem ghici în activitatea marilor forjerii de lângă Beijing, în atelierele de porţelan care se dezvoltă la King Tuen şi, într-o şi mai mare măsură, în avântul industriei mătăsii la Su Cen, capitala provinciei Kiangţu86. Dar avem a face cu un foc de paie. Odată cu venirea manciunenilor criza chineză se rezolvă în detrimentul libertăţii urbane, în secolul al XVII-lea.

Numai Occidentul a înclinat pe faţă către oraşele lui. Ele l-au împins înainte. Eveniment uriaş, repetăm, dar încă iprost explicat în ce priveşte cauzele lui adânci. Ce ar fi devenit oraşele chinezeşti dacă joncile ar fi descoperit calpul Bunei Speranţe, la începutul secolului al XV-lea, şi ar fi folosit din plin această şansă de cucerire mondială?

MARILE ORAŞE

Multă vreme, oraşe mari nu au existat decât în Orient şi în Extremul Orient. Uimirea lui Marco Polo divulgă lucrul acesta: Estul este pe atunci tărâmul Imperiilor şi oraşelor uriaşe. Începând din secolul al XVI-lea, şi într-o măsură mai mare în timpul celor două secole care urmează, oraşe mari apar şi în Occident, pun mâna pe

rolurile principale pe care le păstrează din acel moment cu strălucire. Europa a recuperat, în felul acesta, o întârziere, a lichidat o lipsă (dacă despre lipsă era vorba). Iat-o, în orice caz, dedată unor luxuri şi plăceri noi şi gustând, odată cu ele, din amărăciunile care vin împreună cu marile şi, de pe atunci, prea întărite oraşe.

Cine poartă răspunderea? *Statele*.

Acest avânt tardiv este de negândit fără progresul constant al Statelor: ele ajung din urmă galopul oraşelor. Capitalele lor, fie că vor merita pe viitor lucrud acesta, fie că nu îl vor imerita, sunt privilegiate. De acum înainte, ele se întrec între ele pe terenul modernităţii: care dintre ele îşi face primele trotuare, care îşi pune primele felinare, care primele pompe cu aburi, primele sisteme coerente de aducţie şi de distribuţie a apei potabile, prima numerotare a caselor? Toate aceste lucruri sunt cunoscute la Londra şi la Paris cam în ajunul Revoluţiei.

Prin forţa lucrurilor, oraşul care n-a prins a-oeastă şansă rămâne de căruţă. Cu cât rămâne mai întreagă vechea lui carcasă, cu atât mai mult are şansa să rămână goală. Încă în secolul al XVI-lea, puseul demografic favorizase fără deosebire toate oraşele, indiferent de mărime, pe cele importante ca şi pe cele mărunte. În secolul al XVII-lea, şansa politică se concentrează asupra unor oraşe şi le ocoleşte pe altele; în ciuda unei conjuncturi sumbre, ele cresc, nu se opresc din creştere, atrag spre 1 ele oameni şi privilegii.

Londra şi Parisul conduc mişcarea, dar şi Nea-ole, foarte multă vreme privilegiat şi care numă-*i* 300.000 de locuitori încă de pe (la sfârşitul seco-ilui al XVI-lea. Parisul, pe care conflictele inrne franceze îl reduc poate la 180.000 de locuitori! 1594, îşi dublează probabil populaţia pe vretea lui Richelieu. Şi pe urma acestor mari oraşe: ţin altele, pas cu pas; Madridul, Amsterdamul! curând Viena, Münchenul, Copenhaga şi, peste iate, Sankt Petersburgul. Numai America pregetă. se angajeze în cursă, dar populaţia sa globală te încă foarte scăzută. Izbânda neaşteptată de la Dtosi (100.000 de locuitori prin 1600) este vicpria trecătoare a unei tabere de mineri. Oricât de rălucitoare sunt México, Lima sau Rio de Janeiro, e nu se grăbesc să adune mase importante de oaeni. Către 1800, Rio are cel mult 100.000 de lolitori. Cât priveşte oraşele Statelor Unite, labo-oase, independente, ele sunt mult dincolo de aste izbânzi princiare.

Acest puseu de mari aglomeraţii, care coincide i primele state

moderne, explică, într-un anumit 1, vechiul fenomen pe care-l reprezintă marile aşe din Orient şi din Extremul Orient, nu pe ăsura unei densităţi de populaţie care ar fi supe) ară celei din Europa (se ştie că adevărul este cu tul altul), ci pe dimensiunea unor puternice uniţi politice: Istanbulul are neîndoielnic 700.000 locuitori încă din secolul al XVI-lea, dar în spae oraşului enorm stă enormul Imperiu al Os-inliilor. În spatele Beijingului oare, în 1793, ar fi mărat 3 milioane de locuitori, există o singură lină. În spatele oraşului Delhi, aproape o singură die.

Exemplul Indiei arată cât sunt de legate aceste aşe oficiale de prinţ, până la absurd. Dificultăţile lirice, ba chiar capriciile prinţului, au dezrăda-iat şi replantat de mai multe ori capitalele. În iră de excepţiile care confirmă regula – Benares, ahabad, Delhi, Madura, Trichinotpoly, Multar, mânar-ele nomadizează pe distanţe destul de in de-a lungul secolelor. Chiar Delhi s-a deplade două sau de trei ori, în propria sa vatra, Ia 320

mică distanţă, dar s-a deplasat, într-un fel de dans pe loc. Capitala Bengalului se află la Rajinahal în 1592, la Dacca în 1608, la Murshihad în 1704. Aşa că, de îndată ce prinţul lui îl părăseşte, oraşul e în primejdie, se degradează, moare câteodată. Dacă are «n ceas de noroc, înfloreşte din nou. La-hore, în 1664, are case „mult mai înalte decât sunt la Delhi sau Agra, dar în lipsa Curţii, care n-a mai călătorit pe aici de mai bine de douăzeci de ani, cele mai multe au căzut în ruină. Nu mai rămăseseră decât cinci sau şase străzi de luat în seamă, dintre care două sau trei aveau mai bine de o leghe mare în lungime şi pe care se vedeau de asemenea miuilţime de clădiri doborâte” 87

De altfel, nu încape greşeală: Delhi este oraşul Marelui Mogol mai mult decât poate fi Parisul al lui Ludovic al XIV-lea. Oricât de bogaţi «în câteodată bancherii sau negustorii de pe marea stradă Chandni Tehoke, ei nu înseamnă nimic în comparaţie cu suveranul, cu propria-i Curte, cu armata. Când Aureng Zeb face, în 1663, călătoria care îl va purta până în Caşmir, el este urmat de întregul oraş, căci acesta nu poate trăi fără bunăvoinţa şi dărnicia lui; se iscă o îmbulzeală de necrezut, o gloată pe care un medic francez (participant la expediţie o estimează la trei sau patru sute de mii de oameni88. Ne putem închirpui Parisul urmându-l pe Ludovic al XIV-lea, în 1672, în Olanda sau pe Ludovic al XV-lea, în 1744, la Metz?

Un fenomen care seamănă mai mult cu puseul urban din Europa este avântul contemporan al oraşelor japoneze. În 1609, atunci când Roderigo Vi-vero, minunându-se de ceea ce vede, traversează arhipelagul, cel mai mare oraş nu mai este Kyōto, fosta capitala în care locuieşte Mikadoul şi moţăie autoritatea imperiala89. Cei în jur de 400.000 de locuitori ai lui îl pun în rândul al doilea, în urma oraşului Edo (500.000 de locuitori şi o garnizoană uriaşă care, împreună cu familiile militarilor, ridică la dublu cifra populaţiei, adică la un milion în total). Locul trei revine oraşului Ōsaka, cu 300.000 de locuitori. Osakă, loc de înl tâlnire al negustorilor Japoniei, este totuşi abia în ajunul marii sale expansiuni: 400.000 de locuitori în 1749, 500.000 în 178390. Secolul al „XVII-lea este în Japonia secolul Osakăi, un secol „burghez", cu alură florentină dacă vreţi, cu o anumită simplificare a vieţii ipatriciene şi cu înflorirea unei literaturi realiste, din anumite privinţe populară, scrisă în limba naţională, şi nu în chineză (limbă a oamenilor cultivaţi) ca până atunci, şi care îşi caută cu plăcere sursele care îi alimentează verva în cronica şi în scandalurile din Cartierul Florilor91. Dar în curând va învinge Yedo, capitala şogunului, oraşul autoritar cu instituţiile lui administrative, concentrarea bogaţilor săi proprietari funciari, *daimyō*, care sunt obligaţi să locuiască în oraş jumătate din an, puşi oarecum sub sutorave-ghere, şi cane vin şi pleacă de aici la anumite date în cortegii lungi şi fastuoase. De la reorganizarea şogunală, de la începutul secolului al XVII-lea, ei îşi construiesc locuinţele într-un cartier anumit, despărţit de restul oraşului şi rezervat nobililor, „singurii care îşi ţin armele colorate şi aurite agăţate deasupra porţilor". Unele din aceste porţi ar-moriate costă mai bine de 200.000 de ducaţi, după spusele informatorului nostru spaniol (1609) 92. Creşterea oraşului Tokyo (Yedo) nu se va mai opri. În secolul al XVIII-lea, el este poate de două ori cât Parisul, dar în acel moment Japonia are o populaţie mai numeroasă decât populaţia Franţei şi un guvern neîndoielnic tot atât de autoritar şi centralizator cât cel de la Versailles.

La ce servesc ele?

În conformitate cu legile unei aritmetici politice simple şi restrictive, cu cât un Stat este mai întins şi mai centralizat, cu atât mai mult are capitala lui şansa de a fi un oraş (populat. Regula este valabilă pentru China imperială ca şi pentru Anglia dinastiei de Hanovra sau

pentru Parisul lui Ludovic al XVI-lea şi al lui Sébastien Mercier. Chiar B22

pentru Amsterdam, adevărata capitală a Provinciilor Unite.

Aceste oraşe, aşa cum vom vedea, reprezintă nişte cheltuieli uriaşe, economia lor nu se echilibrează decât (prin aporturi din afară, alţii trebuie să le plătească luxul. Atunci, la ce servesc ele în acest Occident în care apar şi se impun cu o asemenea forţă? Ele fabrică Statele moderne, o sarcină uriaşa, o trudă uriaşă. Ele marchează o cotitură a istoriei mondiale. Ele fabrică pieţele naţionale fără de care Statul modern ar fi o pură ficţiune. Căci, într-adevăr, piaţa britanică nu ia naştere numai din cauza uniunii politice a Angliei cu Scoţia (1707), a *Union* 4 ct-ului cu Irlanda (1801), nici din cauza desfiinţării, benefice în sine, a numărului mare de „vămuiri" locale sau a animării transporturilor, a „nebuniei canalelor" şi a mării, „liber-schimbiste" prin natura ei, care înconjoară insulele, ci din cauza fluxului şi refluxului de mărfuri care vin şi pleacă din Londra, uriaşă inimă exigentă, care ritmează totul, care agită şi linişteşte. Adăugaţi rolul cultural, intelectual şi chiar revoluţionar al acestor sere calde: el este uriaş. Dar el se (plăteşte, se cere plătit cu un preţ foarte mare.

Universuri dezechilibrate

Totul trebuie soldat, dinăuntru, dinafară sau, şi mai bine, din amândouă părţile deodată. Amsterdamul este, astfel, un oraş admirabil; el a crescut repede: 30.000 de locuitori în 1530, 115.000 în 1630, 200.000 la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Oraşul caută mai degrabă bunăstarea decât luxul, se îngrijeşte cu înţelepciune de dezvoltarea cartierelor lui, cele patru canale semicirculare materializând, între 1482 şi 1658, avântul nestingherit al oraşului, asemenea inelelor concentrice ale unui trunchi de copac. Aerat, luminos, cu şirurile lui de pomi, cu cheiurile, cu oglinzile lui de apă, oraşul şi-a păstrat fizionomia originala. O singură eroare, dealtmmterea relevatoare: spre sud-vest, cartierul Jordaan a fost dat pe mâna unor societăţi de antrepriză nu prea scrupuloase; fundaţiile sunt prost făcute, canalele sunt înguste, ansamblul cartierului se situează sub nivelul general al oraşului. Şi, bineînţeles, tocmai aici se instalează un proletariat amestecat, format din evrei sau mă-rani emigraţi din Portugalia şi din Spania, din refugiaţi hughenoţi francezi, din sărăntoci de toate provenienţele93.

La Londra, cel mai mare oraş din Europa (860.000 de locuitori la sfârşitul secolului al XVIII-lea), călătorul prin trecut riscă o decepţie. Oraşul n-a profitat pe deplin, dacă se (poate spune aşa, de ravagiile incendiului din 1666, ca să se reconstruiască într-un mod raţional, în ciuda planurilor propuse şi mai ales a celui, foarte frumos, a lui Wiren. El creşte iară la întâmplare şi nu se înfrumuseţează decât la sfârşitul secolului al XVII-lea, când se termină, în vest, marile lui pieţe, Goilden Square, Grosvenor Square, Berkeley Square, Red Lion Square, Kensington Square94.

Evident, comerţul este unul din motoarele monstruoasei aglomerări. Dar Werner Sombart arată că, în 1700, cel mult 100.000 de persoane puteau trăi de t pe urma profiturilor aduse de comerţ. Toate împreună, acestea n-ar putea aduna, la capitolul beneficii, suma totală a listei civile acordată regelui William al III-lea, 700.000 de lire. Londra, de fapt, trăieşte mai ales pe seama Coroanei, a înalţilor, mijlociilor şi mărunţilor funcţionari pe care îi întreţine aceasta, înalţii funcţionari plătiţi în chip princiar, cu lefuri de 1.000, 1.500, chiar 2000 de lire; ea trăieşte şi pe seama nobililor şi a nobilimii mărunte, *gentry*, care se stabileşte în oraş, a reprezentanţilor din Camera Comurvelor care, încă de pe vremea domniei reginei Ana (1702 – 1714), au luat obiceiul să locuiască la Londra cu nevestele şi copiii, a prezenţei purtătorilor de rente de stat, din ce în ce mai numeroşi, odată cu trecerea anilor. Un sector terţiar trândav proliferează, profită de rente, de salarii, de surplusurile lui, şi dezechilibrează, în beneficiat

Londrei, viaţa viguroasă a Angliei, creându-i o unitate şi nevoi artificiale95.

La Paris, spectacolul este identic. Oraşul, în plin avânt, îşi sfarmă zidurile, îşi adaptează străzile la circulaţia de trăsuri, îşi amenajează pieţele şi adună o masă uriaşă de consumatori abuzivi. De prin 1760 este plin de şantiere de construcţie, semnalate de departe de marile roţi elevatoare „care ridică în aer pietre uriaşe”, aproape de Sainte-Genevieve şi în „parohia Madeleine” 96. Mirabeau Bătrânul, „Amicul oamenilor”, voia să izgonească din oraş 200.000 de persoane, începând cu ofiţerii regali şi marii proprietari şi terminând cu cei veniţi în capitală să-şi pledeze procesele şi care, poate, nici nu şi-ar fi dorit altceva decât să se întoarcă acasă.97. Este adevărat că aceşti bogătaşi sau aceşti risipitori de nevoie fac să trăiască o „mulţime de

negustori, de meseriaşi, de servitori, de hamali" şi atâţia ecleziaşti şi „preoţi cu tonsură"! „În mai multe case, povesteşte Sébastien Mercier, găseşti un abate pe care îl numesc prieten şi care nu este decât un cinstit valet (...). Apoi vin preceptorii care şi ei sunt abaţi" 98. Fără a mai socoti episcopii plecaţi din diooezele lor. Lavoisier a întocmit un bilanţ al capitalei: la capitolul cheltuieli, 250 de milioane de livre pentru oameni, 10 milioane pentru cai; la activ, 20 de milioane de beneficii comerciale, 140 de rente de Stat şi lefuri, 100 de milioane rente funciare sau de la întreprinderi din afara oraşului99.

Aceste realităţi nu scapă observatorilor şi teoreticienilor economiei: „bogăţiile oraşului atrag după sine plăcerile", spune Cantillon; „cei, mari şi cei bogaţi, notează dr. Quesnay, s-au retras în capitală" 100; Sébastien Merçi»? r face o listă interminabila cu „neproductivii" enormului oraş. „Nu, spune un text italian din 1797, Parisul nu este o adevărată piaţă negustorească, oraşul e prea ocupat să-şi facă aprovizionarea, el nu preţuieşte decât prin cărţile lui, prin obiectele de artă şi de modă şi prin uriaşa cantitate de bani care circulă acolo şi prin speculaţia fără seamăn – afară de Amsterdam – cane se face cu schimburile de valori. Toată industria lui este închinată numai luxului: covoare de Gobelins sau Savonnerie, bogate cuverturi de pe rue Saint-Victor, pălării care se exportă în Spania, în Indiile Orientale şi Occidentale, ţesături de mătase, taftale, ceaprazuri şi panglici, haine bis? riceşti, oglinzi (foile mari din care se fac vin de la Saint-Gobain), aurărie, tipărituri..." mi.

Acelaşi spectacol la Madrid, la Berlin sau la Neapjole. Berlinul are, în 1783, 141 283 de locuitori, număr în care se include (soldaţii cu familiile lor). O garnizoană de 33 088 persoane şi (funcţionarii cu familiile lor) 13.000 de „birocraţi", 10 074 servitori, adică, adăugând la toate acestea Curtea lui Frederic al II-lea, 56.000 de oameni „salariaţi" de stat102. Un caz morbid, în fond. În ce priveşte oraşul Neapole, cazul lui merita un poptas.

La Neapole, de la Palatul regal la Mercato

Sordid şi frumos totodată, păduchios şi preabo-gat, neîndoielnic fplin de viaţă şi vesel, Neapole, în ajunul Revoluţiei franceze numără sigur 4 – 500.000 de locuitori. După Londra, Paris, şi Istanbul, la egalitate cu Madridul, el este cel de-al patrulea oraş al Europei. Printr-o spărtură largă de front, începând din 1695, el s-a întins către

Borgo di Chiaja; acesta, în faţa celei a doua rade a oraşului (prima este Marinella), aparţine bogaţilor, căci autorizaţiile date, în 1717, de a construi în afara zidurilor îi privesc aproape numai pe ei.

În ce (priveşte sărăcia, domeniul ei începe la Largo del Castello unde se desfăşoară încăierările burleşti pe care le prilejuieşte împărţirea gratuita de alimente, până la Mercato, fieful ei, în faţa câmpiei dei Paludi, care începe dincolo de ziduri. Trăiesc atât de înghesuiţi încât viaţa lor se revarsă în stradă, unde îşi pun la uscat rufele, aşa cum le întind astăzi de la o fereastră la alta. „Cei mai mulţi dintre cerşetori nu au case, ei îşi găsesc 326

adăpost peste noapte prin grote şi staule, prin case dărăpănate sau alte locuri care nu sunt cu nimic mai bune, ai căror proprietari, având drept capital un felinar şi o mână da paie, îi lasă să le folosească, pentru un *grano* (moneda măruntă napolitană) sau ceva mai mult pe noapte”. „Îi vezi, continuă prinţul de Strongoli (1783), culcaţi ca nişte animale dezgustătoare, fără deosebire de vârstă sau de sex; nu e greu să-ţi închipui toate ticălo

şiile care urmează şi toată liota de plozi care se zămislesc pe-acolo” 103. Numărul acestor oameni săraci, foarte săraci şi zdrenţăroşi se ridică la cel

puţin 100.000 la „sfârşitul secolului. „Mişună, fără.

1 familie, singura legătură cu Statul fiind ştreangul şi trăind într-un asemenea talmeş-balmeş încât numai Dumnezeu s-ar putea descurca printre ei” 104. În timpul îndelungatei foamete din 1763 – 1764, oamenii mor pe stradă.

De vina este numărul lor prea mare. Neapole îi cheamă, dar nu poate să-i hrănească pe toţi. Ei trăiesc de pe o zi pe alta, dacă trăiesc! Alături de ei, lâncezeşte şi o mulţime de meşteşugari famelici, o mică burghezie strâmtorată. Marele Gio-vanni Baptista Vico (1668 – 1741), unul din ultimele spirite universale ale Occidentului, în stare să vorbească *de omni re scibili*, câştigă o sută de ducaţi pe an ca profesor la Universitatea din Neapole şi nu izbuteşte să trăiască decât dând tot mai multe lecţii particulare, „urcând şi coborând scările altuia” 105.

Deasupra acestei mulţimi lipsite de orice fel de bunuri să ne închipuim o supersocietate de curteni, de mari seniori funciari, de înalte feţe bisericeşti de funcţionari corupţi, de judecători, de avocaţi… în cartierul oamenilor legii se află una din zonele imunde ale oraşului,

Castel Capuro, unde îşi are sediul *Vicaria*, un fel de Parlament al oraşului, unde dreptatea se vinde şi se cumpără şi „unde potlogarii pândesc buzunarele şi pungile”. Cum, se întreabă un francez prea raţional, cum se face că edificiul social se ţine în picioare, de vreme ce este „încărcat de o populaţie la limita extremă, 3 2? de o cerşetorime numeroasă, de o slujnicărime uluitoare, de un cler secular şi călugăresc considerabil, de o militărime de mai bine de douăzeci de mii de oameni, de un popor întreg de nobili şi de o armată de treizeci de mii de oameni ai legii?” 106.

Dar sistemul se ţine, cum s-a ţinut întotdeauna? cum se ţine şi aiurea, ba se ţine cu cheltuială puţină. Mai întâi, nu toţi aceşti privilegiaţi sunt răs – < plătiţi cu generozitate. Cum ai pus mâna pe ceva bani, cum treci de partea nobililor. „Măcelarul care ne serveşte nu mai lucrează decât prin băieţii; de prăvălie, de când este duce” 107; cu alte cuvinte de când şi-a cumpărat un titlu de nobleţe. Dar, încă o dată, nu saniteţi obligaţi să-l credeţi pe preşedintele de Brosses. În al doilea rând şi mai ales, datorită Statului, datorită bisericii, datorită nobilimii, datorită negustoriei, acest oraş atrage către el întregul surplus al regatului Neapolelui în care sunt mulţi ţărani, păstori, marinari, mineri, meşteşugari, cărăuşi care ţin la tăvăleală, buni la muncă. Oraşul se hrăneşte din această muncă exterioară, din afara lui, dintotdeauna, încă de pe vremea lui Frederic al II-lea, a Angevinilor, a spaniolilor. Biserica, împotriva căreia scrie istoricul Giannone, în 1723, lungul său pamflet *Istoria civile del Regno di Napoli*, posedă cel puţin 2/3 din bunurile funciare ale regatului, nobilimea 2/9. Iată cine restabileşte balanţa Neapolelui. Nu rămâne, este adevărat, decât 1/9 (pentru *„la gente piu bassa di compagna” m*.

Atunci când, în 1785, Ferdinand, regele Neapolelui, şi soţia sa Maria-Carolina vizitează Toscana „luminilor” şi pe marele duce Leopold, nefericitul rege al Neapolelui, mai mult *lazzarone* decât tprinţ luminat, se plictiseşte de lecţiile pe care k primeşte din belşug, de reformele ipe care i le laudă toţi. „Într-adevăr, spune el într-o zi cumnatului său, marele duce Leopold, nu ajung să înţeleg la ce îţi serveşte toată ştiinţa ta; citeşti fără încetare, poporul tău tot aşa şi, cu toate astea, oraşele tale, capitala, Curtea ta, toate sunt aicea triste, lugubre. Eu nu ştiu nimic şi, totuşi, poporul meu este cel mai vesel dintre toate popoarele” 109 Dar Neapole, capitală veche, înseamnă

întinsul 3>

regat al Neajpolelui, pe deasupra Sicilia. În comparaţie cu el, Toscana încape în podul palmei.

Sankt Petersburgul în 1790

Sankt Petersburg, oraş nou ridicat prin voinţa ţarului, prezintă din plin anomaliile, dezechilibrările structurale, aproape monstruoase, ale marelui oraş al primei lumi moderne. Şi avem avantajul că distpunem, în 1790, de un bun ghid al oraşului şi al regiunii înconjurătoare, dedicat de autorul lui, germanul Johann Gottlieb Georgi, ţarinei Eca-terina a II-a110. Este de ajuns să-l frunzărim.

Desigur, puţine locuri sunt mai neprielnic; şi ingrate decât cel pe care Petru cel Mare a pus, la 16 mai 1703, prima piatră a celebrei fortăreţe Petropavlovsk. A fost nevoie de toată voinţa lui neînduplecată pentru ca oraşul să se înalţe în mijlocul acestor insule, pământuri stând aproape sub ap? pe marginea Nevei şi a celor patru braţe ale ei (Neva Mare şi Mică; Nevska Mare şi Mică); solul nu se ridică decât puţin spre est, în direcţia Arsenalului şi a mănăstirii Alexandru Nevski, în vreme ce spre vest el este atât de] os încât inundaţiile sunt inevitabile. Nivelul de alertă al fluviului dezlănţuie şirul de semnale obişnuite: lovituri de tun, steaguri albe ziua, felinare aprinse noaptea în permanenţă în turnul amiralităţii, clopote care bat fără întrerupere. Dar toate acestea vestesc primejdia, nu o opresc. În 1715, tot oraşul este inundat; la fel, din nou, în 1775. În fiecare an, el este ameninţat. El trebuie să se ridice deasupra acestei primejdii de moarte care-l pândeşte la nivelul solului. Fireşte, de cum sapi o groapă iese apă, la o adâncime de 2 picioare, cel mult de 7, astfel că nu există pivniţe. Trebuie făcute fundaţii de piatră, cu tot preţul lor ridicat, chiar pentru construcţiile de lemn, dată fiind putrezirea raptidă a bulumacilor în solul umed. A fost nevoie să se sape canale prin tot oraşul, cu omailurile căptuşite cu fascine sau blocuri de granit, ca Moika, ca Fontanka, unde trag! 8 329 bărcile care aduc lemn şi merinde.

La rândul lor, străzile şi pieţele au fost ridicate de la 2 la 5 picioare, după loc, printr-o muncă fantastică, prin sătpături, prin lucrări de zidărie, cu cărămizi sau blocuri de piatră, prin bolţi care susţin drumurile pavate şi care îngăduie în acelaşi timp scurgerea apei de pe stradă în Neva. Această muncă uluitoare a fost întreprinsă

într-un mod sistematic după 1770, începând de la „frumoasele cartiere” din jurul Amiralităţii, de pe malurile Ne-vei Mari, de către generalul locotenent von Bauer, din ordinul Ecaterinei a II-a şi pe cheltuiala vis-teriei imperiale.

Urbanizarea a fost, prin urmare, înceată, costisitoare. A fost nevoie să se reia traseul străzilor şi pieţelor, să se îngrădească proliferarea intempestivă a caselor, să se reconstruiască din piatră clădirile (publice, bisericile, cum s-a întâmplat cu îndepărtata mănăstire Alexandru Nevski, şi numeroase case, cu toate că lemnul a rămas multă vreme materialul cel mai folosit. El are calităţi dintre cele mai preţioase: căldura relativă a interioarelor, lipsă de umiditate, ieftinătatea şi repeziciunea construcţiei! Pereţii nu sunt făcuţi ca la Stockholm din bârne cioplite, ci din trunchiuri întregi. Numai faţada este câteodată placată cu scânduri: în acest caz, poate fi ornată cu câteva cornişe, pusă în valoare printr-un joc de culori. Un ultim avantaj al acestor case de lemn îl constituie faptul că ele se modifică cu uşurinţă, se transportă chiar, întregi, dintr-un punct al oraşului în altul. În casele de zidărie, mai costisitoare, tparterul, îmbrăcat adesea în plăci de granit, serveşte de pivniţă, şi la rigoare de locuinţă proasta. Sunt preferate camerele de sus, aşa că aceste case au cel puţin un era; adesea două, câteodată (rar) trei.

Sankt Petersburg este deci un şantier de construcţie foarte animat. Pe Neva îi vin bărci încărcate cu var, piatră, marmoră (din jurul lacului Ladoga şi de pe coasta Vîborgului), blocuri de granit; bârnele de brad sunt aduse prin plutărit şi pierd astfel, se spune, din calităţile lor intrinsece. Cel mai ciudat spectacol de pe şantiere sunt tot muncitorii, toţi ţărani veniţi din nord, zidari şi dulgheri. A330

28. PLANUL SANKT-PETERSBURGULUI ÎN 1790.

A şi *B*: *cele două braţe ale Nevei*; *C* şi *D*: *braţele râului Nevska*. În *centru*, *pe malul de nord al Nevei*, *fortăreaţa Petropavlovsk*. *La vest*, *marea insulă a lui Vasili*, *legată de Amiralitate printr-un pod de vase*. *De la A miralitate*, *pe malul de sud al Nevei*, *se desfac în evantai cele trei mari transversale* (*cea mai spre est*: *Nevski Prospekt*). *Înaintarea oraşului spre sud este marcată de cele trei canale semicirculare*.

ceştia din urmă, *plotniki*, „dulgheri”, n-au altă unealtă afară de secure; salahori, dulgheri, zidari, cu toţii vin să se angajeze de cum se sfârşeşte iarna. Pe un loc gol până atunci, în câteva săptămâni, „se

înalţă fundaţiile unei case de piatră, cu pereţii care cresc tparcă văzând cu ochii şi acoperiţi de muncitori, în vreme ce, de jur-împrejur, ca într-un adej vărat sat, se ridică cocioabele de pământ în careg locuiesc ei".

Locul pe care se clădeşte oraşul are, bineînţeles", şi avantajele lui, dacă n-ar fi decât valoarea economică şi frumuseţea inegalabilă a Nevei, mai lată decât Sena, cu apele mai vijelioase decât ale Tamisei şi care oferă între Petropavlovski, Vasiliostrov („insula lui Vasili") şi cartierul Amiralităţii una din perspectivele urbane şi fluviale cele mai frumoase din lume. Neva vine cu barcazurile, cu bărcile ei, se întâlneşte cu marea la Kronstadt şi sc. 331 transformă, începând de la insula lui Vasili pe care

I

I

se află cartierul negustorilor, Bursa şi vama, într-un port maritim foarte activ. Sankt Petersburg, prin urmare, este într-adevăr acea fereastră deschisă spre Occidentul pe care Petru cel Mare a vrut să-l încorporeze vieţii violente a poporului său. Pe deasupra, Neva furnizează oraşului apă potabilă, despre care se spune că este fără cusur.

Atunci când vine iarna, prinsă de gheaţă „ea se transformă în drum de sănii şi în loc de întâlnire pentru marile petreceri populare. De lăsata secului, în „săptămâna brânzei", adevărate movile artificiale, cu armături de scânduri şi de bârne, sunt ridicate pe gheaţa fluviului şi de pe înălţimea lor se pornesc săniuţe uşoare care alunecă pe o pistă lungă, degajată, cu o viteză nebuni, „de-ţi taie răsuflarea". Şi prin alte părţi, la voia întâmplării, se construiesc derdeluşe, piste asemănătoare, prin parcuri sau prin curţi, dar cele de pe Neva, pe care poliţia le supraveghează, adună o mulţime fabuloasă: întregul oraş vine să vadă spectacolul.

Doar poduri de vase traversează fluviul şi braţele lui, două trec peste Neva Mare; cel mai important dintre ele, cel din apropierea pieţii în care se înalţă şi astăzi statuia lui Petru cel Mare (de sau mai degrabă după Falconnet), ajunge pe insula lui Vasili. El este susţinut de 21 de vase, amarate la cele două capete de câteva bărci încărcate, solid ancorate. Între vase, punţi mobile îngăduie trecerea navelor. Fusese obiceiul ca şi acest pod, ca toate celelalte, să fie retras la începutul

toamnei, dar din 177/9 podurile sunt lăsate pe loc, prinse de gheaţa fluviului. Când vine dezgheţul, podul se dislocă de la sine şi, după ce se duc ultimele sloiuri, iar apele sunt libere, el este reconstituit.

În gândul fondatorului său, oraşul ar fi trebuit să se dezvolte la sud şi la nord de fluviu, în acelaşi timp, pornind de la Petropavlovsk. Dar creşterea a fost disimetrică, cu încetinitorul pe malul drept al Nevei, destul de rapidă pe cel stâng. Pe acest mal privilegiat, cartierul Amiralităţii şi piaţa Petru cel Mare constituie inima oraşului, până la canalul Moika, ultimul spre sud care are cheiuri de piatră. Este cel mai restrâns sector, al oraşului, dar 332

cel mai bogat, singurul în care casele de zidărie (cu excepţia unei clădiri imperiale) constituie regula (30 de construcţii publice, 221 case particulare, adesea palate). Aici se găsesc celelalte străzi ale Micului şi Marelui Milion, măreaţa stradă de pe malul Nevei, începutul prospectului Nevski, Amiralitatea, Palatul de iarnă şi piaţa lui uriaşă, galeria Ermitajului, Senatul, biserica de marmură a Sfântului Isac, care s-a construit atât de încet, şi piaţa cu acelaşi nume (1819 – 1858) 111.

Un *zoning* voit, conştient, desparte pe bogaţi de săraci, împingând spre periferie industriile şi alte munci stânjenitoare, de exemplu pe cea a cărăuşilor. Aceştia au, dincolo de canalul Ligovici, oraşul lor aparte, jalnic, întretăiat de spaţii goale, cu un târg! de vite. La est de Amiralitate, turnătoria de tunuri (construcţie de lemn datând din 1713, refăcută în piatră în 1733) se învecinează cu Arsenalul, ridicat de prinţul Orlov între 1770 şi 1778. Oraşul are şi o Monetărie, mori de-a lungul Nevei, în aval şi în amonte de oraş, meşteşugarii lui, mai bine hrăniţi decât în Suedia sau Germania, având dreptul la cafea zilnic şi la vodcă înainte de fiecare masă. Se fabrică aici pânzeturi excelente de tipul celor olandeze, iar la Kasinka, în apropiere, o manufactură după chipul celei de la Gobelins produce tapiserii foarte frumoase. Iniţiativa cea mai discutabilă a fost, probabil, strângerea tuturor micilor prăvălii la un loc, în mari pieţe, ca şi la Moscova. O asemenea „piaţă" a existat începând din 1713 în „insula Petersburgului" (aproape de Petropavlovsk), apoi o alta în apropiere de Amiralitate. După incendiul care a mistuit-o în 1736, ea a fost mutată de o parte şi de alta a „Marelui Prospect", în 1784. Aceste concentrări de prăvălii îi silesc pe locuitori să facă nişte drumuri foarte lungi. Dar scopul a fost atins: frumoasele cartiere şi-au păstrat

caracterul lor oficial şi rezidenţial.

Evident, nu pot fi ocolite unele neorânduieli: câteodată, o cocioabă sordidă se ridică alături de un palat, grădini de zarzavat (pline de ţărani din regiunea Rostovului) se învecinează cu parcurile

13 prin care, în zilele de sărbătoare, cânta muzici militare. Dar puteau lucrurile să se desfăşoare altfel într-un oraş care creşte repede, favorizat de preţurile foarte mari „de amploarea recrutării de mână de lucru şi de mijloacele, de voinţa unui guvern? Sankt Petersburg are 74 273 de locuitori în 1750; 192 486 în 1784; 217 948 în 1789. Mai bine de un sfert din populaţia Hui, 55 621 de persoane în 1789, este format din marinari, soldaţi şi cădeţi (cu familiile lor). Această latură artificială a aglomerării este foarte bine marcată de diferenţa enormă dintre populaţia masculină şi cea feminină (148 520 faţă de 69 428): Petersburgul este un oraş de garnizoană, de servitori, de oameni tineri. Dacă ne-am lua după cifra botezurilor şi deceselor, oraşul ar avea, în anumite perioade, un exces de naşteri, dar cifrele incomplete ne pot înşela. În orice caz, predominanţa deceselor între 20 şi 25 de ani ne arată că oraşul capitală face un import mare de oameni tineri şi că aceştia plătesc des tributul cerut de climat, de friguri, de tuberculoză.

Acest val de imigranţi este destul de pestriţ: funcţionari sau nobili care vor să se ajungă, ofiţeri, marinari, soldaţi, tehnicieni, profesori, artişti, măscărici, bucătari, preceptori străini, guvernante şi mai ales ţărani care aleargă spre oraş în număr mare, de prin ţinutul sărac din împrejurimi. Aici ei devin cărăuşi, precupeţi (sunt acuzaţi chiar – culme a ironiei – că ar fi vinovaţi de scumpetea de pe piaţă); iarna, ei sptarg gheaţa de pe Ne va; blocurile tăiate (această muncă o fac finezii) sunt băgate în gheţăria pe care orice casă mare o are la parter; cu o jumătate de rublă pe zi, ei curăţa zăpada şi nu mai termină s-o dea la o parte de pe lângă casele bogătaşilor. Pentru una sau două copeici, ca birjari, ei duc clientul cu sania unde vrea acesta prin enormul oraş şi fac staţie (pe la răspân-tii pe locurile pe care, vara, îi găseşti pe birjarii de trăsuri. Finezele sunt fete în casă sau bucătărese, îşi fac treaba bine şi se mărită adesea cu băieţi pe măsura lor.

„Aceşti locuitori (...) formaţi din atâtea diferite naţii (...) păstrează felurile lor deosebite de a trăi” 334

şi de a crede; bisericile ortodoxe se învecinează cu templele protestante şi cu bisericile *rascolnicilor*. „Nu s-ar putea găsi niciun oraş

în lume, continuă informatorul nostru (1765), în care, ca să spunem aşa, fiece locuitor să vorbească un număr atât de mare de limbi. Nu se află, până şi dintre servitorii cei mai mărunţi, care să nu vorbească în rusă, germană şi fineză, iar printre persoanele care au oarecare educaţie se întâlnesc adesea unele care vorbesc opt sau nouă limbi (...) din care fac câteodată un amestec care are în el ceva p făcut" 112

Originalitatea Sankt Petersburgului este realmente acest amestec. În 1790, J.G. Georgi se întreabă dacă există un caracter specific al petersburghezului. El îi recunoaşte gustul pentru nou, pentru schimbări, pentru titluri, pentru bunăstare, pentru lux, pentru risipă. Să traducem: avem a face cu gusturi de om al capitalei, modelate mai de aproape sau mai de departe după cele ale Curţii. Aceasta dă tonul prin cerinţele ei, (prin sărbătorile ei, care sunt tot atâtea prilejuri de veselie generală, cu „luminăţiile" lor minunate, aprinse la clădirea Amiralităţii, la palatele oficiale, la casele bogaţilor.

În inima unui ţinut sărac, enormul oraş pune la nesfârşit probleme de aprovizionare. Desigur, nu e nimic mai simplu decât să aduci din lacul Ladoga sau Onega, în bărci pline cu apă, /peşte viu, dar vitele mari şi oile vin la abatoare din Ucraina, din Astrahan, *de* pe (Don şi Volga, adică de la 2000 de verste, chiar din Turcia; şi mai sunt şi altele, totul pe măsura oraşului. Un deficit cronic se soldează pe seama Vistieriei imperiale şi a uriaşelor venituri ale boierilor. Toţi banii împărăţiei curg spre palatele princiare şi store casele bogate în care creşte numărul tapiseriilor, comodelor, mobilelor preţioase, lambriurilor sculptate şi aurite, plafoanelor pictate în stil „clasic"; unde apartamentele se împart în numeroase camere particulare, ca la Paris şi la Londra, cu, şi aici, o servitorime proliferantă.

Spectacolul cel mai caracteristic îl oferă poate, pe străzile oraşului şi în împrejurimi, trecerea zgomotoasă a echipajelor şi trăsurilor, absolut nece

sare într-un oraş de dimensiuni enorme, cu străzi noroioase şi cu zile scurte pe timpul iernii. O ordonanţă imperială reglementează, în această privinţă, trufaşul drept al fiecăruia: numai generalii – şefi sau cei asimilaţi acestui grad pot să înhame la trăsură 6 cai, cu doi călăreţi însoţitori, în afară de vizitiu. Din scădere în scădere, ajungem la locotenent şi la burghez care au dreptul la 2 cai, la meseriaş şi la negustor care trebuie să se mulţumească cu unul singur. O serie de

prescripţii reglementează şi livreaua servitorilor, după gradul stăpânului lor. Când are loc o recepţie imperiala, trăsurile fac la sosire un tur sutplimentar, ceea ce îngăduie ca fiecare să-i vadă pe ceilalţi şi să fie, la rându-i, văzut. Cine ar îndrăzni în aceste condiţii să vină într-o trăsură de piaţă, cu nişte cai nearătoşi sau cu un vizitiu îmbrăcat ţărăneşte? Să încheiem cu un detaliu: când curtenii sunt invitaţi la castelul de la Peterhof, aşezat, ca şi palatul de la Versailles, la vest şi afară din oraş, la Sankt Petersburg nu mai găseşti, se spune, nici un singur cal.

Penultima călătorie: *Beijing*

Am putea face încă multe asemenea călătorii, fără ca ele să influenţeze concluzia: întotdeauna, luxul capitalei trebuie purtat de spinarea altora. Niciuna nu poate trăi din munca făcută cu mâinile ei. Papa Sixt al X-lea (1585 – 1590), ţăran căpos, înţelege prost Roma vremii sale; el vrea s-o pună „să muncească”, să implanteze în oraş industrii, proiect pe care realitatea îl respinge fără ca să fie prea multă nevoie de ajutorul oamenilor113. Sébastien Mercier visează, împreună cu alţi câţiva, să facă din Paris port la mare ca să aducă în oraş activităţi inedite. Dacă lucrul acesta ar fi fost posibil, după chipul Londrei, pe atunci cel mai mare port din lume, Parisul ar fi rămas un oraş parazitar, trăind pe spinarea altuia.

Aşa se întâmplă cu toate capitalele, cu toate oraşele, care strălucesc de luminile şi excesele civilizaţiei, bunului gust, plăcerilor, fie că e vorba de Madrid sau de Lisabona, de Roma, de Veneţia, care se încăipăţânează să supravieţuiască trecutei ei măreţii, sau de Viena care, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, ocupă primul loc în ierarhia eleganţei europene. Şi de México de asemenea, de Lima, de Rio de Janeiro, noua capitală a Braziliei, începând din 1763, şi (pe care, de la an la an, călătorii n-o mai recunosc, într-atâta creşte şi, într-un cadru de la natură somptuos, devine omeneşte mai frumoasă. Sau de Delhi, în care splendoarea Marelui Mogol îşi supravieţuieşte, de Batavia unde colonialismul precoce al olandezilor dă la iveală cele mai frumoase flori ale lui, încă de pe atunci veninoase.

Dar ce alt exemplu poate fi mai frumos decât cel pe care îl dă, la porţile Nordului, jumătate din an sub frigul îngrozitor al Siberiei – un vânt drăcesc, zăpadă amestecată cu gheaţă – Beijingul, capitală a împăraţilor manciurieni! O populaţie uriaşă, 2 milioane cu siguranţă,

poate 3 milioane de locuitori, se împacă aici, de bine, de rău, cu asprimea unui climat căruia nu i-ar rezista nimeni fără belşugul „cărbunelui de piatră care ţine şi păstrează focul de cinci ori de şase ori mai mult decât cărbunele de lemn” 114 şi, nu mai puţin, fără blănurile obligatorii în zilele de iarnă. În sala regală a Palatului, părintele de Magaillans, a cărui carte apare abia în 1688, a văzut adunaţi până la 4.000 de mandarini acoperiţi „de la cap şi până la picioare cu zibeline de un preţ peste măsură de mare”. Bogaţii se învelesc literalmente în blănuri, îşi căptuşesc cu blană încălţările, şeile, scaunele, corturile, cei mai puţin bogaţi mulţumindu-se cu piei de miel, iar săracii cu cele de oaie115. Pe timp de iarnă, toate femeile „poartă scufii şi căciuli, fie că umblă cu lectica, fie călare; şi au bună pricină pentru aceasta, mărturiseşte Gemelli Care-i, căci în pofida hainei mele îmblănite, frigul era neîndurător”, „prea tare pentru mine, adaugă el; hotărâi să părăsesc acest oraş (19 noiembrie 1697)” 116. „Frigul iernii este atât de mare, notează 17 un călugăr iezuit cu un secol mai târziu (1777), încât nu poţi deschide nicio fereastră înspre partea de nord, iar gheaţa, timp de mai bine de trei luni, rămâne groasă de un picior şi jumătate” 117. Canalul imperial care asigură aprovizionarea oraşului este închis de gheţuri din luna noiembrie şi până în martie.

În 1752, împăratul Kien Long plănuieşte o intrare triumfala în capitală pentru a sărbători cea de a şaizecea aniversare a mamei sale; cortegiul urma să sosească, în bărci somptuoase, de-a lungul râurilor şi canalurilor, dar frigul timpuriu compromite sărbătoarea; zadarnic bat mii de servitori apa, pentru a o împiedica să îngheţe, zadarnic scot repede afară bucăţile de gheaţă care se formează, împăratul şi suita lui trebuie „să înlocuiască bar –, cele cu sănii” 118.

Beijingul îşi expune cele două oraşe, cel vechi şi cel nou, şi numeroasele lui cartiere periferice (în principiu, câte unul în faţa fiecărei porţi, cel mai întins fiind cel de la poarta de vest, pe unde intră în oraş cele mai multe drumuri imperiale) în mijlocul unui şes întins şi jos, bătut de vânturi, şi încă şi mai expus inundaţiilor neaşteptate ale râurilor din câmpie, fluviul Pei Ho şi afluenţii lui, care în perioada viiturilor pot să rupă digurile, să-şi schimbe cursul, să se deplaseze la distanţe de kilometri.

Oraşul nou, către Sud, are forma unui dreptunghi în tocmai perfect şi se lipeşte de cel vechi cu la

ura lui mai largă dinspre nord. Acesta din urmăiste un pătrat cu laturile mai mici decât lungimea

treptunghiului alăturat. Pătratul este orașul vechi

J dinastiei Ming, având în centru Palatul imperial.

n timpul cuceririi din 1644, Palatul a suferit lumeroase distrugeri, multă vreme vizibile, pe care nvingătorul le repară mai mult sau mai puţin re

e de Pentru înlocuirea unora din bârnele uriașe, e pildă, a fost nevoie, cu întârzierile ușor de băut care decurg de aici și nu întotdeauna cu succes, să se recurgă la îndepărtatele pieţe sudice.

Încă din epoca Ming, orașul vechi s-a dovedit elncăpător pentru populaţia în creștere a capiilei, așa încât orașul dreptunghiular de sud s-a 338

format cu mult înainte de cucerirea din 1644: „Avea ziduri de pământ încă din 1524; apoi, începând din 1564, ziduri și porţi de cărămidă”. Dar după cucerire, învingătorul a păstrat pentru el orașul vechi; din acel moment, el devine orașul tătăresc, chinezii fiind izgoniţi în orașul meridional.

Observăm că orașul vechi ca și cel nou, amândouă având structuri regulate, sunt de dată recentă, așa cum ne arată și neobișnuita lărgime a străzilor, mai cu seamă atunci când sunt orientate de la sud la nord; în general, ele sunt mai înguste de la est spre vest. Fiecare stradă are numele ei, „ca strada Rudelor Regelui, strada Turnului alb, a Leilor de fier, a Peștelui uscat, a Rachiului și așa și altele. Se vinde o carte care nu vorbește decât despre numele și așezarea străzilor, de care se slujesc valeţii care-i însoţesc pe Mandarini în locurile unde se duc și la tribunalele lor și care duc darurile lor, scrisorile lor și poruncile lor prin deosebite locuri din oraș… [Cu toate că este una din străzile trasate de la est spre vest, cea mai frumoasă dintre toate aceste străzi, este cea care se cheamă *Cham gan kiai*, adică strada Odihnei celei veșnice […] mărginită dinspre nord de zidurile Palatului Regelui și dinspre partea de sud de deosebite tribunale și Palate de mari Seniori. Ea este atât de mare încât are mai bine de treizeci de *toises* [aproape 60 de metri] în lăţime și faima ei este atât de mare încât savanţii în scrierile lor – o întrebuinţează spre a însemna întregul oraș, luând partea drept întreg; căci este totuna dacă spui că un om se află pe strada Odihnei celei veșnice sau dacă spui că el

este la Pe-kim [Beijing]” ...119

Aceste străzi largi, aerate, sunt pline de lume. „Mulţimea de popor este atât de mare în acest oraş, explică părintele Magaillans, încât nu îndrăznesc să spun şi nu ştiu nici măcar cum să fac spre a fi înţeles. Toate străzile din oraşul cel vechi şi din cel nou sunt pline, atât cele mici, cât şi cele mari, şi cele care sunt în mijloc, cât şi cele care merg către margini; şi mulţimea este aşa de mare peste 19 tot, încât nu poate fi asemuita decât cu târgurile şi

A AN *m* JII *În* Pi.î

...i

—. *I* *’14* *nu*

* *1 – 1*

*”. **

X we

amn

2 IJINGUL ÎN SECOLUL AL XVIII-lea.

hematie care arata dispunerea celor trei oraşe (cel vechi, cel nou ti imperial). Al „muntele” artificial al palatului; al curţile lire. (Extras din Histoire genirale des voyages, I. *V*, *Paris*, aznicele din Europa noastră” 120. În 1735, pă*t* du Halde constată la rândul său „mulţimea narată de popor care umple aceste străzi şi zeala pe care o pricinuieşte numărul uluitor i, de catâri, de măgari, de cămile, de căruţe.

e, de lectice, fără a socoti osebite pâlcuri de sau două sute de oameni care se adună din loc spre a asculta ghicitorii, scamatorii, cânşi pe alţii care povestesc niscaiva istorii care să râzi şi să te înveseleşti, ori tot felul de 340

şarlatani care-şi împart leacurile şi arată efectele lor minunate. Persoanele care nu sunt din prostime ar fi oprite în orice clipă, dacă

înaintea lor nu ar merge un călăreţ care îndepărtează mulţimea, vestind-o să le facă loc” 121. Încercând să transmită senzaţia pe care i-o dă îmbulzeala străzii chinezeşti (1577), un spaniol nu găseşte nimic mai potrivit decât să spună că „Dacă ai fi aruncat un bob de gnu, el n-ar fi putut să cadă jos” 122. „În toate părţile, notează un călător englez cu două secole mai târziu, se văd lucrăton, purtând cu ei sculele şi, căutând de lucru, şi negustori ambulanţi, îmbiindu-te cu mărfuri de vânzare” 123. Această mulţime se explică, evident, prin cifra ridicată a populaţiei, în 1793. Beijingul, pe atunci departe de *a*. avea suprafaţa Londrei, ar fi fost de două sau de trei ori mai populat.

Casele sunt scunde, chiar şi cele ale bogaţilor. Dacă ele au, aşa cum se întâmplă prea adesea, cinci sau şase apartamente, acestea nu sunt aşezate unele deasupra altora, ca în Europa, ci „dând unele în altele şi despărţite prin curţi mari” 124. Astfel ca, pe măreaţa *Cham gan kiai*, nu trebuie să ne închipuim o succesiune de faţade arogante faţă în faţă cu palatul imperial. Mai întâi că ar fi indecent să etalezi un asemenea lux în faţa casei împăratului; în al doilea rând, obiceiul este ca aceste palate particulare să nu aibă către stradă decât o poartă mare, având de o parte şi de alta două clădiri destul de scunde, care sunt ocupate de servitori, de negustori, de muncitori. Străzile sunt mărginite astfel de dughene, de prăvălii, străjuite de stâlpi înalţi pe care sunt prinse „firmele”, însemnele lor, împodobite adesea cu banderole de pânză. Casele înalte ale seniorilor se află dincolo de stradă; aceasta este exclusiv negustorească, artizanală. „Acest obicei slujeşte spre înlesnirea tuturor; căci în oraşele noastre (europene), aşa cum scrie părintele de Magaillans, în mare parte străzile sunt mărginite de case ale unor persoane de seamă; şi în felul acesta, spre a face rost de cele trebuincioase, eşti silit să mergi prea departe, la piaţa sau către porţi, în timp ce la Pe-Kim, şi la fel se întâmplă

Călătorii descriu în amănunt acest alt oraş pe care-l constituie, în oraşul vechi, Palatul imperial, reconstruit pe locul Palatului Yuanilor (mongolilor) şi aproape o moştenire a fastului dinastiei Ming, cu toate că în 1644 vechiul palat a fost transformat în ruine. Două incinte, una într-alta, şi amândouă „în formă de careu lung”, foarte mari şi înalte, îl izolează de Oraşul Vechi. Zidul este „tencuit înspre înăuntru şi înspre afară cu un ciment sau var roşu şi acoperit cu un mic acoperiş de ţigle smălţuite într-o culoare galbenă aurie”. Incinta interioară este făcută

din „cărămizi mari, toate de aceeaşi mărime, şi înfrumuseţată de creneluri bine orânduite”. Un şanţ lung şi adânc, plin cu apă şi „locuit de peşti excelenţi” o precede. Între cele două incinte se află palate cu deosebite destinaţii, un râu traversat de poduri şi, spre vest, un destul de întins lac artificial...127.

Inima palatului este, în spatele celei de a doua incinte, oraşul interzis, Oraşul Galben, în care trăieşte împăratul, apărat de gărzile lui, de străjerii porţilor, de maeştrii de ceremonii, de metereze, de şanţuri şi de marile pavilioane de colţ cu acoperişuri articulate, numite *Kiao leou*. Fiecare clădire, fiecare poartă, fiecare pod are numele lui, obiceiurile lui, dacă se poate spune aşa. Oraşul interzis măsoară 1 km pe 780 m. Dar este mai lesne să-i descrii sălile goale, părăginite, aşa cum Le-a receptat, cu nenumărate detalii, curiozitatea europeană, după 1900, decât vechea lui activitate, pe care o bănuieşti uriaşă: întregul oraş trăia în jurul acestui izvor de putere şi de binefaceri.

I se poate lua măsura destul de bine după interminabila enumerare a veniturilor împăratului, atât în bani cât şi în natură (să reţinem acest registru dublu). Nu e foarte limpede ce valoare reală ar putea reprezenta cei „optsprezece milioane şase sute de mii scuzi de argint”, suma la care se ridică prin 1668 fondul principal al venitului imperial în bani, fără a mai socoti, de asemenea în bani, confiscările, impozitele indirecte, domeniile Coroanei sau domeniile împărătesei. Cea mai tan*i3* gibilă, cea mai ciudată rămâne masa redevenţelor *se* vând peşti aduşi vii în căzi cu apă, decât pieţele de vânat în care un călător vede pentru o clipă o cantitate prodigioasă de căprioare, de fazani, de potârnichi... Aici, neobişnuitul face să nu se mai vadă cotidianul.

Londra, de la Elizabeta la George al III-lea

Dar să ne întoarcem din această lungă călătorie până în Anglia, unde cazul Londrei ne va îngădui să încheiem acest capitol şi, odată cu el, volumul de faţă132. Toate lucrurile care privesc această prodigioasă dezvoltare urbană sunt cunoscute sau pot fi cunoscute.

Încă de pe vremea domniei Elizabetei, observatorii văd în Londra un univers de excepţie. Pentru Thomas Dekker este vorba de „floarea tuturor oraşelor”, incomparabil mai frumoasă de-a lungul fluviului ei decât Veneţia însăşi în minunata perspectivă de pe Canal Grande, un spectacol şters faţă de cel pe care-l reprezintă Londra133.

Samuel Johnson (20 septembrie 1777) este încă şi mai liric: „Să fii sătul de Londra, înseamnă să fii sătul de viaţă; căci Londra cuprinde tot ceea ce poate să-ţi dea viaţa” 134.

Guvernul regal împărtăşeşte aceste iluzii, cu toate că uriaşa capitală îl înfricoşează tot timpul: în ochii acestuia, ea este un monstru şi creşterea ei nesănătoasă trebuie, cu orice preţ, oprită. În realitate, ceea ce nelinişteşte tot timpul pe guvernanţi şi pe deţinătorii de avere este invazia oamenilor săraci şi, odată cu ea, înmulţirea cocioabelor, cuiburi de păduchi, care ameninţă întreaga populaţie, inclusiv pe cei bogaţi *„and so a danger to the Queen's own life and the spreading of a mortality over the whole nation”*, scrie Stow, care se teme pentru sănătatea reginei Elizabeta şi a întregii populaţii135. În 1580 apare prima interdicţie de construcţii noi (în afara unor excepţii în favoarea oamenilor avuţi); altele urmează în 1593, 1607, 1625. Aceste interdicţii fac să crească, provocând 15 totodată împărţirea caselor existente, numărul conhanseatice până în 1597 şi care „este, de când au fost izgoniţi negustorii străini, rezervat pentru degustarea vinurilor de Rin”. Un personaj din teatrul lui Thomas Dekker, spune simplu: „Ne întâlnim, azi după masă, la casa vinului de Rin, la Stillyard...” ™.

Folosirea râului se extinde tot mai mult spre aval, către mare, întrucât docurile sunt de fapt nişte bazine interioare formate la coturile fluviului, care nu au fost încă adâncite, în afară de Brunswick, doc pe care îl foloseşte Compania Indiilor (1656). Un al doilea doc, Greenland Dock, pentru baleniere, se construieşte în 1696 – 1700. Dar marile bazine flotante datează din ultimii ani ai secolului al XVIII-lea. O primă imagine a ceea ce reprezintă portul comercial poate fi surprinsă fie la Billingsgate, fie la debarcaderul Turnului Londrei, fie şi mai bine în punctul în care se găseşte zăvorul lui, Custom House, Casa Vămii, arsă în 1666, dar reconstruită imediat de către Carol al II-lea, în 1668. Spectacolul se prelungeşte până la Ratciiff, „infam loc de întâlnire al curvelor şi hoţilor”, până la Limehouse, la cuptoarele de var şi la tăbăcăriile de acolo, până la Blackwall unde plăcerea de a vedea navele la ancoră te obligă să suporţi „foarte puternicul miros de gudron...”. Estul londonez marinăresc, meşteşugăresc şi cam pungăşesc nu e plăcut la vedere, iar duhorile lui nu sunt o poveste.

Bogăţiile care se descarcă de pe navele acostate defilează prin faţa unei mulţimi de oameni nenorociţi. Ce tentaţie! în 1789, „tâlhăria

îngrozitoare al cărei teatru este Tamisa (...) şi care se exercită asupra tuturor felurilor de proprietăţi comerciale, şi în mod deosebit asupra producţiilor Indiilor occidentale, este privită (...) ca unul din cele mai spăimântătoare flageluri". Cei mai primejdioşi pungaşi nici nu sunt „piraţii râului", care operează în bande organizate, furând, când le pică, o ancoră, o parâmă, ci paznicii, cei care descarcă vasele, marinarii de pe bărcile de serviciu sau de pe gabare, „ciocârlanii de corabie", cei ce bat malurile, chi-47 purile în căutarea de parâme aruncate, de fiare merge de la Black Friars Steps sau de la Birdwell Dock până la Turnul Londrei. Şapte porţi îi întrerup traseul: Ludgate, Newgate, Aldersgate, Cripplegate, Moorgate, Bishopgate, Aldgate. În faţa fiecăreia dintre ele, o barieră arată limita până la care se exercită autoritatea londoneză. Cartierele de margine, anexate în felul acesta, sunt *the liberties*, districtele din afara zidurilor, întinse câteodată: bariera care precede Bishopgate se situează astfel în hotarul Smithfieldului, la vest de Holborne; la fel, când ieşi prin Ludgate, trebuie să străbaţi toată Fleet Street, ca să ajungi în sfârşit la Temple Bar, în dreptul Templului ex-Tem-plierilor, la capătul Ştrandului. Multă vreme, Temple Bar a fost o simplă poartă de lemn. În acest fel, Londra, sau mai degrabă City, s-a revărsat, încă înainte de domnia Elizabetei, dincolo de marginile ei strâmte, ajungând până la localităţile din câmpia învecinată, legându-se de ele printr-un şir de drumuri, de străzi mărginite de case.

Pe vremea Elizabetei şi a lui Shakespeare, inima oraşului a bătut în interiorul zidurilor. Centrul ei se află pe axa care continuă Podul Londrei spre nord şi, prin străzi cu deosebite nume, ajunge la Bishopgate. Axa de vest aliniază un şir de străzi, începând cu Newgate, la vest, până la Aldgate, la est. Sub Elizabeta, „răscrucea" se găsea lângă Stocks Market, la capătul de vest al lui Lombardt Street.

La doi paşi mai departe, se ridică, pe Cornhill, Royal Exchange, întemeiat în 1566 de către Tho-mas Gresham, şi numită la început, în amintirea Bursei de la Amsterdam, Bursa Regală (*Byrsa Londinensis, vulgo the Royal Exchange*, spune legenda unei gravuri din secolul al XVII-lea). Numele din urmă i-a fost decernat în mod oficial de către Elizabeta, în 1570. Este un adevărat turn al lui Babei, spun martorii, cu deosebire spre prânz, când vin aici negustorii să-şi încheie afacerile; în timp ce, în jurul curţilor sale, prăvăliile cele mai elegante atrag în permanenţă o clientelă bogată. Nu departe de Royal Exchange se află

Guildhall, de fapt Primăria Londrei, şi totodată prima Bancă 19 a Angliei, adăpostită la începuturile ei în Grocers minister, devine cartierul nobilimii; aici se instalează ea şi aici se deschide în curând, în 1609, o altă Bursă, un grup de prăvălii de lux: încă de pe timpul domniei lui Iacob I, articolele de modă şi „podoabe" fac furori pe aici.

În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, o puternică mişcare a împins oraşul în toate direcţiile dintr-odată. La marginea lui se constituie cartiere îngrozitoare, adesea adevărate „bidonvilles", cu cocioabe abjecte, cu industrii „urâte" (nenumărate cărămidarii, mai ales), cu crescătorii de porci hrăniţi cu lăturile oraşului, cu mormane de gunoaie, cu străzi sordide, ca la Whitechapel, unde îşi fac de lucru cizmarii. În alte cartiere asemănătoare trăiesc ţesătorii de mătase sau de lâna.

Lăsând deoparte cartierele de vest, în care pajiştile şi verdeaţa pătrund prin masa verde din Hyde Park sau Saint James Park şi prin grădinile care înconjoară casele bogate, satul şi ţarinile fug din apropierea imediată a Londrei. Pe vremea lui Shakespeare şi a lui Thomas Dekker, oraşul se mai sprijinea încă pe locuri aerate şi pline de verdeaţă, pe ogoare, pe copaci, pe sate adevărate, în care se mai puteau vâna raţe, în care puteai mâna în adevărate hanuri de ţară ca să bei bere sau ca să mănânci prăjituri cu mirodenii (la Hogsdon) sau *hlington white pot*, un fel de cremă caramel, faima satului Islington. Aşadar, „aerul care adie în cartierele exterioare ale capitalei, scrie ultima biografă a lui Thomas Dekker, nu este totdeauna greu şi impur: prin teatrele de la sud, nord şi nord-vest, toată pofta de viaţă a Veselei Anglii, dar şi imaginaţia ei fină şi vibrantă, pătrund cartierele mărginaşe... şi, dincolo de ele, oraşul întreg". Anglia cea veselă, adică Anglia cinstit ţărănească a evului mediu: viziune romantică, nu falsă. Dar această fericită legătură nu va dura138.

Ansamblul londonez, care se întinde fără oprire, se scindează sau, mai bine spus, încheie procesul de scindare în două. Mişcarea, declanşată de multă vreme, se precipită după marele incendiu din 1666.

1 care distruge practic centrul, ca să nu spunem aproape tot City-ul. Încă înainte de această catastrofă, William Petty explică (1662) că Londra se întinde spre vest ca să scape „de afuma tura, de abureala, de putoarea îngrămădelilor toate câte sunt la est, căci vântul suflă mai

toată vremea din vest (...). Aşa încât palatele celor mai de seamă oameni şi casele celor care ţin de acestea se muta către Westminster, iar fostele case mari din City se fac hale pentru companiile negustoreşti ori sunt prefăcute în locuinţe... „139. În felul acesta, are loc o alunecare a bogăţiei londoneze spre vest. Dacă, încă în secolul al XVII-lea, centrul oraşului se află în vecinătatea Comhill-ului, el a ajuns astăzi, în 1979, nu prea departe de Charing Cross, adică în extremitatea occidentală a Ştrandului. Cât drum a putut străbate!

În acelaşi timp, Estul şi anumite cartiere periferice se proletarizează din ce în ce mai mult. Pretutindeni unde găseşte loc prin lumea londoneză, sărăcia se aşază, se înfige. Paginile cele mai sumbre ale acestei poveşti privesc două categorii de dezmoşteniţi, irlandezii şi evreii din Europa centrală.

O imigraţie irlandeză insinuantă se organizează devreme, pornind din districtele cele mai famelice ale insulei. Sunt ţărani care acasă la ei sunt condamnaţi la o porţie minimă de către regimul proprietăţii funciare şi, nu mai puţin, de către o creştere demografică ce aduce insula până la catastrofa din 1846. Obişnuiţi să trăiască împreună cu vitele, împărţindu-şi cu ele cocioabele, ei se hrănesc cu puţin lapte, cu cartofi; buni la tăvăleală, înhămându-se la orice treabă fără să crâcnească, ei se învoiesc în mod obişnuit ca muncitori agricoli în jurul Londrei, de cum începe cositul. De aici, unii dintre ei ajung până la Londra şi rămân agăţaţi de ea. Se înghesuie în cocioabele sordide din parohia Saint Gilles, fieful lor, în partea de nord a City-ului; trăiesc câte 10 şi 12 persoane într-o singură cameră, fără ferestre, acceptând salarii cu mult sub nivelul obişnuit, făcând pe docherii, pe cărămidarii, cărând lapte, ba chiar închinând ca352

mere mobilate. Ei se încaieră între ei, duminicile, Ja beţie; se înfruntă în cursul unor adevărate bătălii cu proletarii englezi care cară cu plăcere pumni acestor concurenţi pe care nu îi pot îndepărta.

O aceeaşi tragedie cunosc evreii din Europa centrală, alungaţi din Boemia în 1744, din Polonia în 1772, fugind din faţa persecuţiilor. În 1734, ei sunt în număr de 5.000 sau 6.000 în Anglia, iar în 1800, numai la Londra, 20.000. împotriva lor se dezlănţuie cea mai urâtă mânie populară. Încercările sinagogilor de a opri această imigraţie periculoasă, care tranzitează prin Olanda, se dovedesc inutile. Ce pot face, după aceea, aceşti nenorociţi? Evreii localnici îi ajută, dar nu pot

nici să-i scoată de pe insulă, nici să le dea mijloace de trai. Organizaţiile meşteşugăreşti londoneze nu îi acceptă, îi resping. Şi de nevoie, devin telali, negustori de fiare vechi, strigând pe străzi, câteodată în vreo brişcă veche, pungaşi, hoţi, falsificatori de bani, tăinuitori. Succesul lor târziu, ca boxeri profesionişti, şi chiar inventatori ai unui box ştiinţific, nu le reface reputaţia, cu toate că Daniel Mendoza, campion celebru, a făcut şcoală140.

Numai pornind, într-adevăr, de la acest parter de sărăcie se poate înţelege drama Londrei, criminalitatea ei abundentă, drojdia socială, biologia ei dificilă. Să spunem, totuşi, că odată cu pavarea străzilor, cu aducţiunile de apă, cu un control al construcţiilor, cu progresele făcute de iluminatul oraşului, situaţia materială se ameliorează, în mare, ca şi la Paris.

Ce trebuie să conchidem? Că Londra, alături de Paris este un bun exemplu de ceea ce putea să fie o capitală a «Vechiului Regim”. Un lux pe care trebuie să-l plătească alţii, o reuniune de câţiva aleşi, numeroşi servitori şi săraci, legaţi totuşi împreună de o anumită soartă colectivă a marii aglomerări.

Soartă comună? De pildă, înspăimântătoarea murdărie a străzilor, duhoarea lor, familiară seniorului ca şi oamenilor de rând. Fără îndoială, masa acestora este cea care o creează, dar ea ajunge până la toţi. Probabil ca, până în plin secol al XVIII-lea, multe sate erau relativ mai puţin murdare decât marile oraşe; ne este îngăduit, probabil, să ne închipuim că, din punctul de vedere al locuitorilor lor, cetăţile medievale sunt mai plăcute şi mai curate decât ele, cum ne îndeamnă şi Lewis Mumford141: cetatea medievală nu se sufoca sub povara numărului, izvor de glorie şi de mizerie totodată; se deschidea larg spre zona ei rurală; îşi găsea apa pe loc, în interiorul zidurilor, şi nu trebuia să se ducă s-o caute în depărtări.

De fapt, oraşul uriaş nu poate face faţă unor sarcini care cresc neîncetat şi, în primul rând, nu-şi poate asigura curăţenia elementară; securitatea, lupta contra incendiilor şi inundaţiei, aprovizionarea, poliţia au prioritate. Şi, de altminten, chiar dacă ar vrea să facă altfel, ea nu poate face altfel.

Cele mai rele mârşăvii materiale constituie condiţia ei obişnuită”.

Totul se trage de la numărul prea mare de oameni. Dar marele

oraş îi atrage. În viaţa lui parazitară, fiecare dintre ei, în felul lui, găseşte câteva fărâmituri, fiecare se alege acolo cu ceva. Că prin aceste oraşe privilegiate există totdeauna câte ceva de ciupit, o dovedeşte drojdia lor, lumea lor interlopă; ea se aduna inevitabil în cele mai prestigioase dintre ele. În 1789, Colquhoun se plânge:

„Situaţia... s-a schimbat cu totul după revoluţia vechiului guvern din Franţa. Toţi pungaşii şi nelegiuiţii care, până în acel timp, alergau spre Paris din toate părţile Europei, se uită la Londra ca la locul lor de întâlnire generală şi ca la teatrul pe scena căruia îşi pot arăta, cu cel mai mare folos, îndemânarea şi tâlhăriile...” Parisul a ajuns la sapă de lemn şi şobolanii părăsesc corabia. „Necunoaşterea limbii engleze care era scăparea noastră (...) nu mai este o piedică: niciodată n-a fost limba noastră atât de general răspândită şi niciodată folosinţa limbii franceze n-a fost atât de obişnuită în această ţară, cu deosebire printre oamenii tineri...” 1”2., 354

Urbanizarea, vestirea unui om nou

Nici prin gând nu ne trece să ne luăm după tristul conservator care a fost Colquhoun. Oraşele uriaşe au defectele şi meritele lor. Ele creează, să spunem încă o dată lucrul acesta, Statul modern, în aceeaşi măsură în care ele sunt create de acesta; pieţele naţionale se extind sub impulsul lor şi chiar naţiunile; ele sunt în inima capitalismului şi a acestei civilizaţii moderne care, în Europa, îşi amesteca, cu fiecare zi tot mai mult, feluritele culori. Pentru istorie, ele sunt, mai înainte de orice, un test prodigios asupra evoluţiei Europei şi celorlalte continente. A-l interpreta bine înseamnă a desprinde de aici o vedere de ansamblu asupra întregii istorii a vieţii materiale şi a-i depăşi limitele obişnuite.

Problema, la urma urmei, este problema creşterii aşa cum se pune ea în economia „Vechiului Regim”. Oraşele sunt aici un exemplu de dezechilibru profund, de creştere disimetrică, de investiţie iraţională şi neproductivă la scara naţiunii. Să fie de vină luxul, apetitul acestor uriaşi paraziţi? Chiar asta spune Jean-Jacques Rousseau în *Emile*: „Tocmai marile oraşe secătuiesc un stat şi constituie slăbiciunea lui: bogăţia pe care o produc ele este o bogăţie aparentă şi înşelătoare; ea înseamnă mulţi bani şi rezultate neîndestulătoare. Se spune că oraşul Paris aduce regelui Franţei cât o provincie; eu cred însă că îl costă cât mai multe provincii; că, nu numai dintr-o privinţă, Parisul e

hrănit de către provincii şi că cea mai mare parte din veniturile lor se varsă în acest oraş şi rămân în el fără ca să se mai întoarcă vreodată nici poporului, nici regelui. E de negândit, în acest veac al socotitorilor, că nu e unul care să poată înţelege că Franţa ar fi mai puternică dacă Parisul ar fi nimicit" 143.

Remarca este abuzivă, dar numai în parte. Şi problema e pusă. De altfel, un om de pe la sfârşitul secolului al XVIII-lea, atent la spectacolul vremii sale, este în drept să se întrebe dacă aceşti

355 monştri urbani nu sunt, în Occident, prevestirea unor blocaje asemănătoare cu cel care loveşte Imperiul roman având, în centrul lui, greutatea moartă a Romei, sau cu cel care atinge China, susţinând spre nordul îndepărtat masa inertă a Beijingului. Blocaje; finale de evoluţie. Noi ştim ca temerile sunt nejustificate. Eroarea unui Sébastien Mercier închipuindu-şi lumea anului 2440144 constă în credinţa că această lume a viitorului nu îşi va schimba scara. El vede viitorul în învelişul prezentului pe care îl are sub ochi, adică Franţa lui Ludovic al XVI-lea. El nu bănuieşte posibilităţile uriaşe care se mai deschid încă în faţa aglomerărilor monstruoase ale timpului său.

În fapt, oraşele foarte populate, în parte parazite, nu se formează de la sine. Ele sunt ceea ce societatea, economia, politica le îngăduie să fie, le obligă să fie. Ele sunt o măsură, o scară. Dacă luxul se etalează în ele cu insistenţă, înseamnă că societatea, că economia, că ordinea culturală şi politică sunt astfel făcute, ca surplusurile, capitalurile se înmagazinează în ele, în parte pentru că nu au altceva mai bun de făcut. Şi, înainte de toate, marele oraş nu trebuie judecat singur; el este prins în masa întreagă a sistemelor urbane, el le animă, dar acestea îl determină. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, ceea ce există este o urbanizare progresivă, care se va accelera în secolul următor. Dincolo de aparenţele Londrei şi Parisului are loc trecerea unei arte, a unui fel de a trăi, către o artă nouă, către un fel diferit de a trăi. O lume a „Vechiului Regim", mai bine de trei sferturi rurală, se trece, se strică încet, sigur. De altfel, nu numai marile oraşe asigură dificila instaurare a acestei noi ordini. Capitalele vor asista la Revoluţia industriala ce urmează să înceapă ca simple spectatoare. Nu Londra, ci Manchester, Birmingham, Leeds, Glasgow şi nenumărate mici oraşe proletare vor lansa timpurile noi; nici chiar capitalurile acumulate de patricienii secolului al XVIII-lea nu sunt cele ce se vor investi în noua

aventură; Londra nu va folosi mişcarea în folosul ei, prin legături băneşti, decât prin 1830. Parisul, o clipă, este atins de industria nouă, apoi, renunţă atunci 356

când se manifestă primele ei realităţi, în beneficiul cărbunelui din nord, a căderilor de apă de pe râurile alsaciene sau a fierului din Lorena. Toate acestea destul de târziu. Călătorii francezi care vizitează Anglia în secolul al XIX-lea, atât de adesea critici, se înspăimânta de gradul de concentrare şi de urâţenia industrialismului, „ultimul cerc al infernului”, spune Hyppolite Taine. Dar ei nu ştiu că Anglia în prada urbanizării, a îngrămădelii de oameni, în oraşe prost construite şi născute nu ca să-i primească bine, este chiar viitorul Franţei şi al ţarilor în drum spre industrializare. Oare cei care văd astăzi Statele Unite sau Japonia îşi dau seama întotdeauna că au sub ochi viitorul mai apropiat sau mai îndepărtat al propriilor lor ţări?

J

ÎN LOC DE CONCLUZIE

O carte, fie ea chiar de istorie, scapă de sub controlul autorului ei. Cea de faţa mi-a luat-o înainte-Dar ce se poate spune, serios şi valabil, despre nesupunerea ei, despre capriciile ei, chiar despre logica ei specifică? Copiii noştri acţionează după cum îi taie capul. Şi noi suntem, cu toate acestea, responsabili de actele lor.

Mi-ar fi plăcut, pe ici, pe colo, un plus de explicaţii, de justificări, de exemple. Dar o carte nu este extensibilă la cerere şi, mai ales, ca să poţi surprinde subiectele, multe şi deosebite, ale vieţii materiale, ai avea nevoie de anchete sistematice, riguroase fără a mai pune la socoteală nenumăratele corecturi, revizuiri, observaţii. Toate acestea lipsesc deocamdată. Ceea ce am spus prin text sau prin imagine ar cere discuţii, adaosuri, prelungiri. N-am vorbit nici despre toate oraşele, nici despre toate tehnicile, nici despre toate realităţile elementare ale locuinţei, îmbrăcămintei, mesei.

Micul sat din Lorena în care am crescut, copil, trăia încă după ceasul dintr-un foarte bătrân turn de clopotniţă; iazul lui mişca vechea roată a unei mori, un drum de bolovani vechi de când lumea se azvârlea ca un şuvoi în poarta casei mele; casa mea fusese şi ea reconstruită în 1806, anul bătăliei de la Jena, şi în gârla din jos de pajişte se puneau pe vremuri la topit snopii de cânepă. E de ajuns să mă gândesc la toate acestea şi, din punctul meu de vedere, cartea

aceasta o ia încă odată de la început. Fiecare cititor o poate umple cu 358

alte imagini, ale lui, pe urmele unei amintiri, ale unei călătorii, ale unei lecturi. Călătorind în zorii zilei prin Germania anilor 1920, un personaj din *Siegfried et le Limousin* are impresia că trăieşte încă pe vremea războiului de treizeci de ani. La un cot de drum, de stradă, oricine poate face asemenea întoarceri în trecut. Chiar în economiile de vârf, un vechi trecut material îşi inserează prezenţele reziduale. Acestea dispar sub ochii noştri, dar cu încetineală şi niciodată într-un acelaşi fel.

Acest prim volum al unei lucrări care cuprinde trei nu are, desigur, pretenţia de a prezenta întreaga viaţă materială şi din întreaga lume, din secolul al XV-lea până în al XVIII-lea. Ceea ce oferă el este o încercare de a privi laolaltă toate aceste spectacole, de la cel al alimentaţiei până la cel al mobilierului, de la tehnici la oraşe, şi prin forţa lucrurilor de a delimita ceea ce este şi ceea ce a fost viaţa materială. Delimitare anevoioasă, de fapt: mi s-a întâmplat chiar să depăşesc cu bună ştiinţă unele frontiere ca să le pot cunoaşte mai bine, aşa cum am făcut în ceea ce priveşte realităţile hotărâtoare care sunt moneda şi oraşele. Iată ce dă un prim sens întreprinderii mele: dacă nu văd totul, măcar să situez totul, să aşez totul la locul lui, şi la scara necesară a întregii lumi.

O a doua etapă: trecând printr-o serie de peisaje, pe care istoricii nu le prezintă până la urmă decât rar şi care stau sub evidentul semn al incoerenţei descriptive, să încerc să clasez, să pun ordine, să readuc o materie disparată la nişte linii mari, la simplificările explicaţiei istorice. Această preocupare lămureşte volumul de faţă, îi arată bătaia, chiar dacă programul a fost, pe ici pe-colo, mai degrabă schiţat decât împlinit, într-o oarecare măsură datorită faptului că o carte menită marelui public este o casă de pe care schelele trebuie scoase. Dar şi datorită faptului că este vorba, repet, despre un domeniu slab explorat, ale cărui surse trebuie, una: câte una, regăsite şi verificate personal.

Bineînţeles, viaţa materială se prezintă mai întâi sub forma anecdotică a mii şi mii de fapte diverse. Să le zicem evenimente? Nu, ar însemna să le sporim importanţa şi să nu le înţelegem natura. Faptul că Maximilian, împărat al Sfântului Imperiu Roman Germanic, în

timpul unui banchet, îşi bagă mâna prin talere (aşa cum ne relevă un desen) este un fapt banal, nu un eveniment. Sau faptul că, înainte de execuţie, Cartouche îşi doreşte un pahar de vin şi nu o cafea... Avem a face aici cu colbul mărunt al istoriei, cu o micro-istorie, în sensul în care Georges Gurvitch vorbea despre micro-sociologie: fapte mărunte care, repetându-se indefinit, este adevărat, se afirmă ca nişte realităţi în lanţ. Oricare dintre ele este o mărturie despre altele mii, asemănătoare, care trec prin materialitatea timpului şi care *durează*.

Aceste suite, aceste „serii", aceste „durate lungi" mi-au reţinut atenţia: ele trasează liniile de fugă şi orizontul tuturor acestor peisaje trecute, şterse de vreme. Ele introduc în aceste peisaje o ordine, presupun nişte echilibre, dezvăluie permanenţe, ceea ce există, până la urmă, mai mult sau mai puţin explicabil în această dezordine aparentă. O „lege", spunea Georges Lefebvre „este o constantă". Evident este vorba de constante cu termen, lung sau mediu, primele reţinându-ne mai mult decât celelalte atunci când a fost vorba despre plantele hrănitoare, despre îmbrăcăminte, despre case, despre diviziunea veche şi decisivă dintre oraşe şi sate... Viaţa materială se supune mai uşor acestor evoluţii lente decât alte sectoare ale istoriei oamenilor.

După cum va fi observat cititorul, dintre aceste regularităţi, am scos în faţă pe cele care relevă civilizaţii şi culturi. Această carte se intitulează, nu fără motiv, *Civilizaţie materială*: înseamnă că am ales un limbaj. Civilizaţiile creează, într-adevăr legături, adică o ordine, între mii de bunuri culturale, în realitate heteroclite, la o primă vedere parca străine unele de altele, de la cele care ţin de spiritualitate şi inteligenţă, până la obiectele şi uneltele vieţii cotidiene.

După un englez care călătoreşte în China (1793) „uneltele cele mai obişnuite au (aici) ceva deosebit în construcţia lor; adesea de fapt, este vorba de o deosebire neînsemnată, dar ea arată limpede că, în stare mai mult ori mai puţin să îndeplinească acelaşi lucru ca cele din alte ţări, unele n-au slujit de model celorlalte: bunăoară, partea de sus a nicovalei care, peste tot prin alte părţi, este plată şi puţin înclinată, în China are o formă scobită". Aceeaşi observaţie în legătură cu foalele de fierărie: „Foalele sunt făcute ca o cutie pe care este potrivită atât de bine o portiţă mişcătoare încât, atunci când o trag pe aceasta înapoi, golul care se face în cutie bagă aerul cu repeziciune prin deschiderea ce o face un fel de căpăcel, şi, în acelaşi timp, vântul iese printr-o

deschizătură care se află de partea cealaltă” 1. Suntem departe de burduful mare de piele din forjeriile europene.

Este un fapt că fiecare univers cu populare densă a elaborat un grup de răspunsuri elementare şi o tendinţă supărătoare de a rămâne la ele, din cauza forţei de inerţie care este unul din marii făuritori de istorie. Atunci ce este o civilizaţie, dacă nu aşezarea unei omeniri anumite într-un spaţiu anumit? Este o categorie a istoriei, un clasament necesar. Omenirea nu tinde să devină *una singură* (şi ea n-a ajuns încă să fie una singură) decât de la sfârşitul secolului al XV-lea. Până atunci, şi tot mai mult pe măsură ce ne întoarcem în trecut, ea a fost împărţită între planete diferite, fiecare dintre ele adăpostind o civilizaţie sau o cultură a ei, cu originalităţile şi cu opţiunile de lungă durată ale fiecăruia. Chiar aprpiate unele de altele, soluţiile nu pot fi confundate.

Lungă durată şi civilizaţie, aceste ordonări preferenţiale cheamă alături de ele clasamentul suplimentar inert al societăţilor, omniprezente şi ele. Totul este ordine socială, ceea ce pentru un istoric sau pentru un sociolog, rămâne, la urma urmei, o reflecţie demnă de La Palisse sau de domnul Jour-dain. Dar adevărurile banale au importanţa lor. De-a lungul acestor pagini, am vorbit despre bol gaţi şi săraci, despre lux şi despre mizerie, despre cele două tărâmuri ale vieţii. Acestea sunt adevăruri monotone, la fel de valabile în Japonia, că şi în Anglia lui Newton, ca şi în America precolum-biană în care, înainte de venirea spaniolilor, interdicţii foarte stricte reglementau felul de a te îmbrăca, aşa fel ca poporul să se deosebească de stăpânii lui. Atnuci când dominaţia europeană i-a coborât pe toţi la rangul de „indigeni” supuşi, reglementările şi deosebirile au dispărut sau aproape au dispărut. Materialul din care le erau făcute hainele – lâna grosolană, bumbac sau ţesătură de agave, pânza de sac am zice noi – abia dacă îi mai deosebea pe unii de alţii.

Dar în loc de *societăţi* (cuvântul este, cu toate acestea, foarte vag),.ar trebui mai degrabă să vorbim despre *socio-economii*. Marx are dreptate: cine posedă mijloacele de producţie, pământul, corăbiile, meşteşugurile, materiile prime, produsele y finite şi nu într-o mai mică măsură poziţiile dominante? Rămâne evident, cu toate acestea „că aceste două coordonate: societatea şi economia nu sunt singure îndeajuns; statul multiform, cauză şi consecinţă totodată, îşi impune

prezenţa, răstoarnă; raporturile, le deviază, îşi joacă rolul, adesea anevoie „în aceste arhitecturi care pot fi regrupate printr-un fel de tipologie a diferitelor socio-economii ale lumii, unele cu sclavi, unele cu şerbi şi seniori, unele cu oameni de afaceri şi precapitalişti. Aceasta înseamnă că revenim la limbajul lui Marx, să rămânem alături de el, chiar dacă nu adoptăm exact termenii lui sau ordinea riguroasă care ar face ca toate societăţile să treacă prin aceste structuri, dintr-una în alta. Problema rămâne cea a unei clasificări, a unei ierarhii gândite a societăţilor. Nimic nu scapă – începând cu planul vieţii materiale – acestei necesităţi, termenul lung.

Faptul că asemenea probleme civilizaţia, societatea, economia, Statul, ierarhiile valorilor „sociale" – se impun în planul realităţilor modeste ale vieţii materiale, dovedeşte el singur că istoria, încă în acest (perimetru, se prezintă cu enigmele ei, cu dificultăţile ei, aceleaşi cu cele pe care le întâlneşte oricare dintre ştiinţele despre om în luptă cu obiectul ei. Omul nu se reduce niciodată la un personaj care să poată fi surprins într-o simplificare acceptabilă. O asemenea întreprindere rămâne visul imposibil al unora şi altora. Abia surprins sub cel mai simplu aspect, omul se afirmă din nou în complexitatea lui obişnuită-şi, de altfel, m-am consacrat, ani de zile, acestui domeniu istoric, cu siguranţă nu pentru că îl socoteam mai simplu sau mai limpede. Nici pentru că ar fi prioritar din punct de vedere al numărului, sau pentru că ar fi neglijat de obicei de către istoria cea mare, sau – motiv care în ochii mei, a avut, totuşi, pondere – pentru că mă condamna la concret, într-o epocă (asta, a noastră, actuala) în care, logică, filosofie, ştiinţe sociale şi matematizare dezumanizează istoria. O reîntoarcere la solul hrănitor m-a sedus, nu m-a hotărât. Dar era oare cu putinţă să ajungi la o bună înţelegere a vieţii economice luată în ansamblul ei, dacă nu erau deloc prospectate, mai întâi, chiar temeliile casei? Aceste temelii a vrut să le pună. cartea de faţă şi pe ele vor fi construite cele două volume care urmează şi completează întreprinderea.

Odată cu viaţa economică, vom ieşi din domeniul rutinei, al cotidianului inconştient. Totuşi, viaţa economică este formată şi ea din nişte ritmicităţi, o viziune veche şi progresivă a muncii provoacă despărţiri şi întâlniri necesare oare hrănesc viaţa activă şi conştientă de fiecare zi, cu profiturile ei mărunte, cu micro-capitalismul ei, care

nici nu pare demn de ură, abia desprins de obişnuita trudă. Şi din nou deasupra, la ultimul nivel, vom plasa capitalismul şi marile lui orientări, şi jocurile lui, care şi încep să pară diabolice celor mai mulţi dintre muritori. Ce are a face, vom fi întrebaţi, această sofisticare, cu vieţile umile de pe treptele cele mai de jos ale scării? Totul, poate, căci ea le include în jocul pe care il 363 conduce. Am încercat să spun acest lucru, încă din primul capitol al acestei cărţi, subliniind denivelările *lumii inegale* a oamenilor. Aceste inegalităţi, aceste nedreptăţi, aceste contradicţii, mari sau minuscule, care animă lumea, o transformă fără oprire în structurile ei superioare, singurele într-adevăr mobile. Căci numai capitalismul are o libertate relativă de mişcare. În funcţie de moment, el poate da o lovitură spre dreapta sau spre stânga, se poate îndrepta, alternativ sau în acelaşi timp, spre profiturile comerţului sau spre cele pe care le aduce manufactura, ba chiar spre cele ale rentei funciare, ale împrumutului de Stat sau ale cămătăriei. Faţă de structurile puţin flexibile, de cele ale vieţii materiale şi, nu mai puţin de cele ale vieţii economice obişnuite, lui îi este dat să aleagă domeniile în care vrea şi poate să se amestece şi cele pe care le lasă să se descurce singure, fabricând din nou fără încetare, pornind de la aceste elemente, propriile sale structuri, transformând, încetul cu încetul, în treacăt, structurile altora.

Acestea toate au făcut din precapitalism imaginaţia economică a lumii, izvorul şau semnul tuturor marilor progrese materiale şi al celor mai grele exploatări ale omului de către om. Nu numai din cauza însuşirii „plus-valorii”, a muncii oamenilor. Ci şi din cauza acestei disproporţii de forţe şi de situaţii care face ca, la scara unei naţiuni ca şi la scara universului, să existe mereu, în funcţie de nişte circumstanţe, un loc liber, un sector care poate fi exploatat mai profitabil decât altele. Chiar dacă alegerea este în fapt destul de restrânsă, putinţa de a alege rămâne un imens privilegiu.

NOTE

Note la capitolul 4

1. P. GOUBERT, *Beauvais et la Beauvaisis de 100*
a 1130… op. cit., p. 230.

2. Bartolomé BERMASSAR, *Valladolid au Siècle d'or*.

Une ville *de* Castilia et sa *campagne* au XVJe siècle, 1967, pp. 147 – 151.

3. Jean-Baptiste TAVERNIER, Les *Siz Voyages*
1682, I, p. 350.
4. Amintire şi fotografie personale.
5. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., II, p. 15.
H. S. MERCIER, *Tableau de Paris*, op. cit., I, p. 21, şi II, p. 281.
7. Ibid., IV, p. 149.
8. E.J.F. BĂRBIER, *Journal historique et anecdoti*. *que du regne* de *Louis* XV, op. cit., I, p. 4.
9. Gaston ROUPNEL, La *Viile* et *la* campagne *au*
XVUE sfecle, 1955, p. 115.
10. X. de PLANHOL, „Excursion de geographie a-graire. Iile pârtie: la Lorraine meridionale", în: *Geographie et histoire agraires, actes du* colloque *internaţional de VUniversité de Nancy*, *Mémoire n*° *21*, 1959, pp. 35 – 36/
11. F. VERMALE, op. cit. pp. 287 – 288 şi notele.
12. P. de SAINT-JACOB, op. cit., p. 159.
13. René TRESSE, „La fabrication des faux en France", în: *Annales E.S.C.*, 1955, p. 356.
14. A. de MAYERBERG, Relation *d'un* voyage *en*
Moscovie, 1688, p. 105.
15. M. de GUIGNES, op. cit., II, pp. 174 – 175.
16. Abbe PREVOST, op. cit., VI, p. 24.
17. Ibid., p. 26.
18. *Ibid*., pp. 69 – 70.
bb 19. A. de MAYERBERG, op. cit., pp. 105 – 106.
20. La *Pologne* au *XVIIIE* sfecle *par* un *precepteur français, Hubert Vautrin*, publicată de Maria CHO-LEWO-FL ANDIN, 1966, pp. 80 – 81.
21. J.A. de MANDELSLO, 1659, op. cit., II, p. 270.
22. G. MACARTNEY, op. cit., III, *p*. 260; M. de
GUIGNES, *Voyage a Peking*… 1808, II, pp. 11.
180 *passim*.
23. L.S. YANG, *Les Aspects* économiques *des travaux publics dans la Chine imperiale* 1964, p. 38.
24. Pierre CLEMENT, Sophie CHARPENTIER, *L'Habitation Lao, dans les regions de Vientiane et de*
Louang-Prabang, 1975.

25. *Voyage du Chevalier Chardin en Perse*, 1811, IV, pp. 111 şi urm.

26. Noel du FAIL, op. cit., pp. 116 – 118.

27. Johann Gottlieb GEORGI, Versuch *einer* Beschreibung der *Russisch* Ifayserlichen *Residenzstadt St. Petersburg*... 1790, pp. 555 – 556.

28. Hermann KOLESCH, Deutsches *Bauemtum im*
Elsass. Erbe und Verpflichtung, 1941 p. 18. „Când un om de rând va vrei să-şi facă o casă a sa, va socoti 5 Holzer (trunchiuri de copac), dintre care un boiandrug, o cosoroabă, o bârnă lungă pentru coamă şi două „bolduri" sau pari scurţi de sprijinit acoperişul".

29. F. VERMALE, op. cit., p. 253.

30. Romain BARON, „La bourgeoisie de Varzy au
XVI le siècle", în: *Annales* de *Bourgogne*, iuliesept. 1984, p. 191.:

31. *Archeologie du village diserte*, 2 vol., Cahiers *dei*
Annales n° 27, 1970.

32. X. de PLANHOL şi J. SCHNEIDER, „Excursiori en Lorraine septentrionale, villages et terroirs Iorrains", în: „*Geographie et histoire agraires, actes du colloque internaţional de l'Université de Nancy*".
*Mémoire n „2*1, 1959, p. 39.

33. Docteur Louis MERLE, La *Metairie* et *l'évolu*
tion agraire de la Gâtine poitevine, 1958, cap. III
pn. 75 şi urm.

34. *Richerche sulle dimore rurali în Italia*, publicată de Centro di Studi per la geographia etnologica.
Universitatea din Florenţa, începând din 1938.

35. Henri RAULIN, *La Savoie* (1977), primul volum ni.
colecţiei L'Architecture *rurale française*. *Corpus*
des *genres*, des *types* et *des variantes*, colecţie.
care reia datele unei anchete inedite efectuate între 1942 şi 1945 sub conducerea lui P.L. DUCHAR-TRE şi G.H. RIVIERE.

36. O. BALDACCI, *La Casa rurale în Sardegna*, 1952, nr. 9 al colecţiei citate, *Ricerche sulle dimore rurali*.

37. C. SAIBENF, *La Casa rurale nella pianura e nella collina lombarda*, 1955; P. VILAR, *La Catalogne et l'Espagne*... op. cit., II.
36 (5

38. Jacques HILAIRET, Dictionnaire *historique des rues de Paris*,

be ed., 1963, I, pp. 453 – 454, 553
554, 131.
39. Madeleine JURGENS şi Pierre COUPERIE, „Le logement a Paris aux XVIe et XVIIE Siècles”, în:
Annales E.S.C., 1962.
40. Pentru datele precedente, S. MERCIER, op. cit.
I, pp. 11 şi 270.
41. P. GOUBERT, op. cit., p. 230, nota 34.
42. G. ROUPNEL, op. cit., pp. 114 – 115.
43. P. ZUMTHOR, *La Vie quotidienne en Hollande*… op. cit., pp. 55 – 56. i
44. Lewis MUMFORD, La *Câte* a *travers l'histoire.*
1964, pp. 485 – 486.
45. Peter LASLETT, *Un monde que nous avons pierdu*, op. cit., pp. 7 – 8.
46. Louis DERMIGNY, *Les Mémoires de Charles de*
Constant sur le commerce à la Chine, 1964, p 145, şi M. de GUIGNES, op. cit., III, p. 51.
47. S. POLLARD şi D. CROSSLEY, The *Wealth of*
Britain, pp. 97 şi urm.; M. BARLEY, în: *The*
Agrarian History *of* England *and Wales*, publicată de Joan Thirsk, IV, 1967, pp. 745 şi urm.
48. Marc VENARD, Bourgeois *et paysans au XVIIe siècle*. *Recherches sur le role des bourgeois parisiens dans la vie agricole au sud de Paris*, 1957.
49. William WATTS, *The Seats of the Nobility and*
Gentry in a collection of the most interesting ană picturesque views… 1779.
50. Fynes MORYSON, An *Itinerary*, 1617, I, p. 265.
51. Bernardo Gomes de BRITO, *Historia tragico-maritima*, VIII, 1905, p. 74.
52. Bernardino de ESCALANTE, Primeira *Historia de China* (1577), 1958. p. 37.
53. Abbe PREVOST, op. cit., V, pp. 507 – 508 (călătoria lui Izbrand Ides, 1693).
54. *Mémoires… par les missionnaires de Pekin, op.*
cât, II, 1777, pp. 648 – 649.

55. M. GONON, La *Vie* quotidienne *en Lyonnais* d'après les *testaments*, *XIVe*-XVI*e siècles*, 1968, p. 68.

56. P. de SAINT-JACOB, op. cit., pp. 553, 159.

57. Le Guide *du pelerin* de *Saint-Jacques* de *Compostelle*, publicat de Jeanne VIELLIARD, 1963, p. 29.

58. *Ordonnance de Louis XIV… sur le fait des caux et forests, 13 août 1669*, 1703, p. 146.

59. Daniel DEFOE, Journal *de* l'année *de* la *peste*, publicat de J. AYNARD, 1943, pp. 115 şi urm.

60. *Me dit*… I 415

fii-*Ibid*., I, p. 234.

62. Citat de Louis CARDAILLAC, *Morisques et chre-nens*. *Un affrontement polémique*, 1977, p. 388.

63. După spusele Branislavei TENENTI, şefă de lucrări la École des Hautes-Etudes.

(i4. Pierre Daniel HUIET, *Mémoire touchant le negoce et la navigation des Hollandais… en 1699*, publicat de P.J. BLOCK, 1903, p. 243.

65. Osman AGA, *Journal*, publicat de R. KREUTEL şi

Otto SPIES, sub titlul: *Der Gefangene der Giaueren*.

1962, p. 150.

66. Rodrigo de VIVERO, Du *Japon* et *du* bon *gouvernement de l'Espagne et des îndes*, publicată de

Juliette MONBEIG, op. cit., p. 180.

(i7, G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., II, p. 17.

68. Le Japon *du XVIIIe siècle vu par un botaniste suedois*, publicată de Claude GAUDON, 1966, pp. 241 – 242.

69. M. de GUIGNES, op. cit., II, p. 178.

70. CHARDIN, op. cit., IV, p. 120.

71. *Ibid*., IV, pp. 19 – 20.

72. Armenag SAKISIAN, „Abdal Khan, seigneur kurde de Bitlis au XVI le siècle et ses tresors", în: Journal *asiatique*, aprilie-iunie, 1937, pp. 255 – 267.

73. Cuvântul „biologie", care a părut unora dintre criticii mei drept o exagerare, nu trebuie, evident, luat în sens propriu. Dar niciun *adult* european nu este în stare, fără o adevărată reciclare, să

V i amână ore întregi aşezat „turceşte". (Chardin, 4 care a trăit

zece ani în Persia, s-a obişnuit şi se simţea bine până la urmă). Reciproca este şi ea adevărată: indieni sau japonezi mi-au mărturisit că, pe furiş, în câte un cinematograf parizian, îşi strângeau picioarele sub ei, aşezându-se în singura poziţie confortabilă din punctul lor de vedere.

74. G.F. GEMELLI CARE-I, *op. cit* „I, p. 257.

75. John BARROW, *Voyage en Chine*, 1805, I, p. 150.

76. M. de GUIGNES, op. cit., 1795, I, p. 377.

77. Marie-Loup SOUGEZ, Styles *d'Europe*: *Espagne*.

1961, pp. 5 – 7.

78. Întrebuinţez acest cuvânt, în general, pentru a desena un nivel inferior celui de „civilizaţie".

79. J.-B. LABAT, op. cit., II, pp. 327 – 328.

8 J. Gilberto FREYRE, *Casa Grande e Senzala*, 1933; *Sobrados* e *Mucambos*, 1936.

81. J.-B. LABAT, op. cit., IV, p. 380.

82. C. CULMENT, *La Maison*, 1929, p. 10.

83. Henri HAVARD, Dictionnaire *de Vameublement et de la decoration*... 1890, IV, p. 345; J. WILHELM, La *Vie* quotidienne *au Marais, au XVIie siècle*, 1966, pp. 65 – 66.

84. A. FRANKLIN, op. cit., IX: Varietes *gastronomiques*, p. 16.

85. *Ibid*., p. 19.

86. N.-A. de la FRAMBOI9IERE, *Qluvres*... 1613.

I, P. 115.

368

369

87! SAVARY, op. cit., IV (1762), col. 903.

88. *Ibkl*., II (1760), col. 114.

f: i. William ÎIARRISON, „An historical Description ol! the lianei of Britaine", în: R. HOLINSHED, *Clironiclea oi England, Scotlaud and lreland*, 1901, I, p. 357.

! i0. M. de MONTAIGNE, *Journal da voyage en Italie*, op. cit., p. 1154.

co. S. POLLARO şi D. CROSSLEY, *Wealth of Britain*... op. cit., pp. 98 şi 112.

92. M. GACHARD, Retrăite *et mort de Charles Quint*, op. cit., II, p. 11.

93. M. de MONTAIGNE, Journal *de* voyage *en Ita*
— *Lie*, op. cit., p. 1129.
94. Elie BRACKENHOFFER, *Voyage en France 1643*
1644, 1927, p. 143.
95. British Museum, Ms. Sloane, 42.
90. E. BRACKENHOFFER, op. cit., p. 10.
97. Marquis de PAULMY, op. cit., p. 132.
98. *Encyclopédie populaire serbo-croato-slovene*, 1925 – 1929, III, p. 447. Datorez aceste informaţii, între altele, colaborării doamnei Branislava Tenenţi.
9 D. M. dt; MONTAIGNE, *Journal de voyage en Italie*, op. cit., p. IKIO.
100. Edmond MAFFEI, Le *Mobilier* civil *en Belgique au Moyen Âge*, f.a… pp. 45 – 46.
101. Pentru paragraful precedent, *ibid*., pp. 48 şi 49.
102. Charles MORAZE, în: Eventail *de* l'histoire *vivante*, 1953. Melaages Lucien Febvre I, p. 90.
103. La Palatine, citat de doctorul CABANES, *Moeurs intimes du passe*, lre serie, 1958, pp. 44 şi 46.
104. Ch. MORAZE, art. cât., pp. 90 – 92.
105. L.-S. MEROIER, *Tableau de Paris*, op. cit., XII, p. 33 (i.
106. Sursă pierdută.
107. Citat de CABANES, op. cit., p. 32.
108. MONTAIGNE, Journal *de* voyage *en Italie*, *op*.
cât., pp. 1130 – 1132.
109. E. BRACKENHOFFER, op. cit., p 53.
110. Citat de CABANES, op. cit., p. 32.
111. *Ibid*., p. 35.
112. B.N., Ms. fr. n.a. 6277, f° 222 (1585).
113. CABANES, op. cit., p. 37 şi notă.
114. L.
— S MERCIER, *Tableau de Paris*, op. cit., XII, p. 335.
115. *Ibid*., X, p. 303.
116. Comtesse d'AULNOY, La *Cour* et *la* viile *de*
Madrid; relation *du* voyage *d'Espagne*, ed. Pion.
1874 – 1876, p. 487.
117. A. WOLF, *A History of Science, Technology and*

Philosopliy in the lsih Century, 1952, pp. 547 – 549.

118. Storia della *technologia*, publicată de C. SINGER şi alţii, op. cit., TI, p. 653.

100.

119. E. MAFFEI, op. cit., p. 5; J. SAVARY, op. cit.

III, col. 840 şi II, col. 224.

120. E. MAFFEI, *ibid*., *p*. 4.

121. André G. HAUDHICOUBT, „Contribution à l'étude du moteur humain", în: *Annales d'histoire sociale*, aprilie 1940, p. 131.

122. E. MAFFEI, op. cit., pp. *U* şi urm.

123. *Ibid*., pp. 27 – 28.

124. Citat de A. FRANKLIN, op. cit., IX; *Varietes gastronomiques*, pp. 8 şi.9.

125. E. MAFFEI, op. cit., p. 36.

126. Ch. CULMENT, La *Maison*, op. cit., p. 68.

127. Acesta este sensul frumoasei cărţi a lui Mario

PRAZ (La *Filosofia dell'arredamento*, 1964). Am apelat amplu la ea pentru următoarele două pagini.

128. Princesse PALATINE, *Lettres*, ed. 1964, p. 353, scrisoarea din 14 aprilie 1719.

129. Un „hotel", un palat, în piaţa Vendôme costa, în 1751, 104.000 livre; în 1788, un „hotel" din rue du Temple, 432.000. Ch. CULMENT, La *Maison*, op. cit., p. 5.

130. *Ibid*., p. 30.

131. *Ibid*., p. 31.

132. L. MUMFORD, *La Câte* a *travers l'histoire*, *op*.

cât, p. 487.

133. GUDIN, Aux *mânes* de *Louis XV*, citat de Ch.

CULMENT, op. cit., p. 8.

134. *Ibid*., p. 9.

135. L.-S. MERCIER, Tableau *de Paris*, op. cit., II, p. 185.

136. Anonyme, *Dialogues sur la peinture*, citat de Ch.

CULMENT, op. cit., p. 9.

137. M. PRAZ, *La Filosofia dell'arredamento*, op. cit., pp. 62 – 63 şi 148.

138. Citat de M. PRAZ, ibid., p. 146.

139. L. MUMFORD, op. cit., p. 488.

140. L.-S. MERCIER, Tableau *de Paris*, op. cit., V, p. 22 şi VII, p. 225.

141. Eugene VIOLLET-LE-DUC, Dictionnaire *raisonne d'archéologie française du XIe au XVie siècle*.

1854 – 1868, VI, p. 163.

142. G. CASTER, *Le Commerce du pastel et de* l'epicerie a *Toulouse, 1450 – 1561*, op. cit., p. 309.

143. *Journal d'un cure de campagne au XVIIe siècle*, publicat de H. PLATELLE, 1965, p. 114.

144. Marquise de SEVIGNE, *Lettres*, ed. 1818, VII, p. 386.

145. G. MACARTNEY, op. cit., III, p. 353.

146. J. SION, Asie *des moussons*, op. cit., p. 215.

147. K.M. PANIKKAR, Histoire *de Vinde*, 1958, p. 257.370

148. Mouradj d'OHSSON, *Tableau general de l'Empire ottoman*, citat de Georges MARŞAIS, *Le Costume musulman d'Alger*, 1930, p. 91.

149. G. MARCAIS, *ibid*., p. iii.

150. P. de MAGAILLANS, Nouvelle *lâelation* de *la*

Chine, op. cit., p. 175.

151. R. de VIVERO, op. cit., p. 235.

152. VOLNEY, Voyage *eu* Syrie *et* en *Egyple pendant les* armées *1783, 1784. et 1785, 178*7, 1, p. 3.

153. J.-B. LABAT, op. cit., I, p. 268.

154. Jean-Baptiste SAY, Cours *complet d'economie* politique *pratique*, V, 1829, p. 108.

155. Abbe Marc BEHTHET, „Études historiques, économiques, sociales des Rousses", în: *A Travers les villages du Jura*, 1963, p. 263.

15 (j. MOHEAU, op. cit., *p. 262*.

157. *Ibid*., pp. 261 – 262.

158. P. de SAINT-JACOB, op. cit., p. 542.

159. Luigi dai PANE, *Storia del lavoro în Italia*, 1958, p. 490.

160. *Voyage de Jérôme LÂppomano*, op. cit., II, p. 557.

161. Orderic VITAL, Historiae *ecclesiasticae libri tredecim*, 1845, III, p. 324.

162. Ary RENAN, Le *Costume* en *France*, ia., pp.

107 – 108.

163. François BOUCHER, *Histoire du costume en Occident*, 1965, p. 192.

164. Jacob van KLAVEREN, *Europäische* Wirtschaftsgeschichte *Spaniens*, im *16* und *17 Jahrhundert*.

1960, cf. „Mode" în index şi p. 160 nota 142; *Viaies de extranjeros por España*, *op. cit* „II, p. 427.

165. Amédée FREZIER, Relation *du* voyage *de la mer du Sud*, 1716, p. 237.

166. ESTEBANILLO-GONZALEZ, Vida *y* îiec/jos… în: *La Novela picaresca española*, op. cit., p. 1812.

167. *Zocoli* sunt pantofii cu talpă de lemn foarte înaltă, destul de decoltaţi, care izolau plimbăreţele veneţiene de solul umed.

168. Londra P.R.O. 30 – 25 – 157. Giornale autografo di
Francesco Contarini da Venezia a Madrid.

169. S. LOCAŢELLI, Voyage *de France*, moeurs *et* coutumes *i rangaises*, *1664 – 1665*… 1905, p. 45.

170. /M.T. JONES-DAVIES, *Un Peintre de la vie lon-donienne*, *Thomas Dekker*, 1958, I. p. 280.

171. L.-S. MERCIER, Tableau *de* Paris, op. cit., I, pp. 166 – 167.

172. R. de VIVERO, op. cit., p. 226.

173. *Voyage du chevalier Chardin*… op. cit., IV, p. 1.

174. *Ibid*., IV, p. 89.

175. Jean-Paul MARANA, Lettre *d'un* Sicilien *a un de* ses *amis*, publicată de V. DUFOUR, 1883, p. 27.

176. Marquis de PAULMY, op. cit. p 211

177. Ernst SCHULIN, op. cit., p. 220.

178. Carlo PONI, „Competition monopoliste, mode et capital: le marche internaţional des tissus de soie au XVIIIe siècle", dactilogramă, comunicare la colocviul de la Bellagio.

179. J.-P. MARANA, op. cit., p. 25.

180. L.-S. MERCIER, *Tableau de Paris*, op. cit., VII, p. 160.

181. J. SAVARY, op. cit., V., col. 1262; Abbe PREVOST, op. cit., VI, p. 225.

182. P. de MAGAILLANS, op. cit., p. 175.

183. *Ibid*.

184. L.-S. MERCIER, citat de A. GOTTSCHALK, Histoire de*l'a liment>ation*… op. cit., II, p, 266.

185. J.-J. RUTLIGE, Essai *sur* le *caractere* et *les* moeurs *des François comparées a* celâes *des Anglois*, 1776, p. 35.

186. Docteur CABANES, *Moeurs intimes du passe, 2<**
serie, *La vie aux bains*, 1954, p. 159.
187. Ibid., pp. 238 – 239.
188. Ibid. pp. 284 şi urm.
189. Ibid., pp. 332 şi urm. i.
190. Jacques PINSET et Yvonne DESLANDRES, *Histoire des soins de beaute*, 1960, p. 64.
191. Docteur CABANES, op. cit., p. 368, notă.
192. L. MUMFORD, op. cit., p. 586.
193. L.A. CARACCIOLI, op. cit., III, p. 126.
194. A. FRANKLIN, *Les Magasins de nouveautes*, II, pp. 82 – 90.
195. J.J. RUTLIGE, op. cit., p. 165.
196. L.L. CARACCIOLI, op. cit., III, pp. 217 – 218.
197. Pentru cele două paragrafe care urmează, cf.
A. FANGE, *Mémoires pour* servir *à l'histoire de la* borbe *de l'homme*, 1774, pp. 99, 269, 103.
198. Marquis de PAULMY, op. cit., p. 193.
199. M. PRAZ, *La Filosofia dell'arredamento*, op. cit.
Note la capitolul 5
1. M. MAUSS, Sociologie *et anthropologie*, 1973, p.
371.
2. Marc BLOCH, „Problèmes d'histoire des techniques".
Recenzie la: Commandant RICHARD LEFEBVRB DES NOETTES, „L'Attelage, le cheval de selle a travers les âges. Contribution à l'histoire de l'escla-vage", în: *Annales d'histoire économique et sociale*, 1932, pp. 483 – 434.
3. G. La ROERIE, „Les transformation du gouvernail", în: *Annales d'histoire économique et sociale*.
1935, pp. 564 – 583.
4. Lynn WHITE, „Cultural climates and technological advances in the Middle Ages", în: *Viator*, vol.
II, 1971, p. 174. – 37
5.
6
8
9 10 11.
12.13.

14.
15.
16.17.18.19.
20 21.22 23.
24 25.
26.
27
28
29.

Între 1730 şi 1787, o serie de decizii ale Parlamentului oraşului Paris reglementează folosirea secerii: Robert BESNIER, Cours *de droit*, 1963

1964, p. 55. Vezi şi René TRESSE, în: *Annales*.

E.S.C., 1955, pp. 341 – 358.

Sursă pierdută: este vorba, poate, de o conferinţă a lui Pirenne.

Vezi *infra*, III. pp. 491 şi urm.

Abbot P. USHEH, *Historia de las invenciones mecdnicas*, 1941, p. 280.

Citat de M. SORRE, op. cit., II, p. 220.

Sursă pierdută.

E. LE ROY LA DURIE, *Les Paysans de Languedoc*, op. cit., I, p. 468.

L.-S. MERCIER, *Tableau de Paris*, op. cit., IV, p. 30.

P. G. POINSOT, *l'Ami des cultivaleurs*, op. cit.

II, pp. 39 – 41.

Mémoire de Paris guverney, A.N. F12, 647 – 648 (o propunere de a scuti de dări „pământurile lucrate cu braţele”).

G MACARTNEY, op. cit., III, p. 368; Abbe PREVOST, op. cit., VI, 126.

P. de MAGAILLANS, op. cit., pp. 141, 148.

G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., IV, p. 487.

Ibid. p. 460.

Jacob BAXA, Guntwin BRUHNS, *Zucker im Le-ben der VÖlker*, 1967, p. 35. SONNERAT a făcut câteva desene destul de exacte ale acestor maşini elementare: *Voyage aux îndes orientales et* à la *Chine*, 1782, I, p. 108. Gravura 25, moara de ulei.

Mémoires... par les missionnaires de Pekin, op. cit., 1977, II. p. 431.

Voyage de François BERNIER, op. cit., 1699, II, p. 267.

L.-S. MERCIER, *Tableau de Paris*, op. cit., VIII, p. 4.

A. de HUMBOLDT, *Essai politique sur le royaume* de la *Nouvelle Espagne*, op. cit., II, p. 683.

A. de SAINT-HILAIRE, op. cit., I, pp. 64 şi urm.

Nicolás SANCHEZ ALBORNOZ, La Saca de *mulas de Saltă al Perú*, *1778 – 1808*, Universidad Nacio-nai del Litoral, Santa Fé, Argentina, 1965, pp. 261321.

CONCOLORCORVO, *Itineraire* de *Buenos Aires* a *Lima*, 1962, introducere de Marcel Bataillon, p. 11.

La Economia española según el censo de jrutos y manufaeturas de 3799, 1960, pp. VIII şi XVII. N. SANCHEZ ALBORNOZ, *op cât*, p. 296. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., IV, p 251.

30. Emilienne DEMOUGEOT, „Le chameau et l'Afrique du Nord romaine", în: *Annales E-S-C*, 1960, n° 2, p. 244.

31. Xavier de PLANHOL, „Nomades et Pasteurs. I.

Genese et diffusion du nomadism e pastoral dans l'Ancien Monde", în: *Revue yeographique de l'Est*, n° 3, 1961, p. 295.

32. M. de GUIGNES, op. cit., I, 1808, p. 355.

33. Henri PERES „Relations entre le Tafilalet et le

Zbudan a travers le Sahara", în: *Melanges*…

offerts a *E.F. Gautier*, \1937, pp. 409 – 414.

34. Sursa exactă pierdută. Fără îndoială A.N.A.E.

B. III Oricum, observaţia este confirmată de J.-B.

TAVERNIER, op. cit., *1*, p. 108.

35. Abbe PREVOST, op. cit., XI, p. 686.

36. Libro de *agricultura*, ed. 1598, pp. 368 şi urm.

37. C. ESTIENNE şi J. LIEBAUT, L'Agriculture *et maison rustique*, 1564, f° 21.

38. Français Quesnay *et* la *physiocritie*, op. cit., II, pp. 431 şi urm.

39. B.N. Estampes, 1576 – hărţi şi planuri, Ce D

16926 et 16937.

40. P. de LAS CORTES, document citat, British Museum, Londra.

41. J. de GUIGNES, op. cit. III, p. 14.

42. Abbe PREVOST, op. cit., VI, pp. 212 – 213; J.-B.

DU HALDE, op. cit., II, p. 57.

43. P. de MAGAILLANS, op. cit., pp. 53 – 54.

44. Abbe PREVOST, *Voyages*... op. cit., VII, p. 525 (Gerbillon).

45. Vezi *infra*, II, p. 109.

46. *Medit*... I, p. 427.

47. Abbe PREVOST, op. cit., VIII, pp. 263 – 264 (Călătoria lui Pyrard, 1608).

48. *Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier, op. cât.*, II, p. 59.

49. Giovanni BOTERO, Relaţioni *universali*, Brescia. 1599, II, p. 31.

50. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit. II, p. 72.

51. Relazione di *Gian* Francesco *Morosini*, bailo *a Constantinopoli*, 1585, în: Le *Relazioni* degli avibasciatori veneti *al* Senatot publicate de E. ALBERI, seria III, vol. III, 1855, p. 305.

52. *Medit*... I, p. 318.

53. Théophile GAUTIER, *Constantinople*, 1853, p. 166.

54. J. LECLERCQ, De *Mogador* o *Biskra*, Mavoc *et Algerie*, 1881, p. 123.

55. A. BABEAU, Le *Village*... op. cit., pp 308, 343 344.

56. Vezi, cu privire la aceste cumpărături în Anglia. Irlanda, Spania, Algeria, Tunisia, Maroc, Arabia. Neapole, Sardinia, Danemarca, Norvegia, A.N., 01. mapele 896 – 900.

57. A.d. S. Mantova, Å Gonzaga, Genova 757.374 56.

58. După câte reţin din lectura fondurilor Mediceo. A.d. S, Florenţa.

59. J.-B.-H. LE COUTEULX DE CANTELEU, *Étude sur l'histoire du cheval arabe*, 1885, în special pp. 33 – 34.

00. *Medit*... I, p. 260.

61. Jules MICHELET, *Histoire de France*, ed. Rencontre, V, 1966, p. 114.

62. VASSELIEU, dit Nicolay, Reglement *general de l'artilerie*... 1613.

63. LAVOISIER, „De la richesse territoriale du royaume de

France”, în: Collection *des principaux economistes*, XIV, retipărită în 1966, p. 595.

64. P. QUIQUERAN DE BEAUJEU, La *Provence louee*, 1614. Diferenţa de preţ creşte odată cu în

troducerea în cultură a zonelor colinare. În 1718, un catâr preţuieşte de două ori mai mult decât un cal. R. BACHREL, *Une Croissance*: *la Basse-Provence rurale*, op. cit., p. 173.

65. R. BACHREL, *ibid*., pp. 65 – 67.

66. LAVOISIER, op. cit., p. 595; *Reflexions d'un citoyen-proprietaire*, 1792, B.N., Rp. 8577.

67. L.-S. MERCIER, Tableau *de Paris*, op. cit., I, p.

151; IV, p. 148.

68. L. – 9. MERCIER, Tableau *de Paris*, op. cit., III, pp. 300 – 301, 307 – 308.

69. L.-S. MERCIER, Tableau *de Paris*, op. cit., IX, pp. 1 – 2.

70. *Ibid*., X., p. 72.

71. E.J.F. BĂRBIER, op. cit., I, pp. 1 – 2.

72. L. MAKKAI, „Productivite et exploitation des sources d'énergie, XHe-XVIIE”, raport inedit, *Semaine de Prato*, 1971.

73. Greffin AFFAGART, Relation *de* Terre *Sainte*

(*1533 – 1534*), publicată de J. CHAVANON, 1902, p. 20.

74. F. BRAUDEL, „Genève en 1603”, în: *Melanges d'histoire... en* hommage *au* professeur *Anthony*

Babei, 1963, p. 322.

75. Robert PHILIPPE, *Histoire et technologie*, dactilogramă, 1978, p. 189.

7 (5. E. KAMPFER, op. cit., I, p. 10.

77. Storia della *tecnologia*, publicată de C. SINGER.

°*p*. *dt*., II, p. 621. Pentru Polonia, statistica pierdută. Cifre incomplete la T. RUTOWSKI, *Istoria* morilor în *Galiţia* (în lb. poloneză), 1886.

78. Aceasta este. de altfel, estimaţia lui VAUBAN. *Proiect d'une dâme royale*, 1707, pp. 76 – 77.

79 – L. MAKKAI, articolul citat.

80. *Storia* della *tecnologia*, 11, op. cit., pp. 625 – 627 Şi Jacques PAYEN, *Histoire des sources d'énergie*.

75 81. Lynn WHITE, *Technologie medievale*, 1969, p. 108.

82. CERVANTES, Don *Quichote*, citat de L. WHITE, *ibid*., p. 109; *Divina Commedia*, *Inferno*, XXXIV, *ibid*., p. 109; *Divina Commedia*, *Inferno*, XXXIV.

6.

83. *Storia della tecnologia*, op. cit., p. 639.

84. Pentru cele două paragrafe care urmează, *ibid*.

III, pp. 94 şi urm.

85. Model expus la Deutsches Brotmuseum la Ulm.

86. Ruggierro ROMANO, „Per una valutazione della flotta mercantile europea alla fine del secolo

XVIII", în: *Studii in onore di Amintore Fanfani*.

1962, V, pp. 573 – 591.

87. Toate calculele de mai sus au fost făcute potrivit informaţiilor ce mi-au fost comunicate de către J.-J. HEMARDINQUER.

88. Maurice LOMBARRD, *L-hlam* dans *să premiere grandeur*, 1971, pp. 172 şi urm.

89. Bartolomeo CRESCENTIO, Nautica *mediteirranea*.

1607, p. 7.

SE. *Annuaire statistique de la Meuse pour l'An XII*.

91. Paul W. BAMFORD, Forests *and* French *Sea*

Power, *1660 – 178*9, 1956, pp. 69, 207 – 208 şi *passim* pentru datele din cele două paragrafe precedente.

92. François LEMAIRE, Histoire *et antiquités* de *la viile et duche d'Orléans*, 1645, p. 44; Michel DE-VEZE, *La Vie de la forêt française*, *au* XV/e *sfecle*, 2 vol. 1961.

!)! J. SION, *Les Paysans de la Normandie orientale*… op. cit., 1909, p 191.

94. R. PHILIPPE, dactilogramă citată, p. 17.

95. F. LUTGE, Deutsche *Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, 1966, p. 335.

96. Bertrand GILLE, *Les Origines* de *la grande metallurgie en France*, 1947, pp. 69 şi 74.

97. A. KECK, în *Istoria* minelor *pe* teritoriul *Poloniei* (în poloneză), 1960, p. 105; Antonina KECKO-WA, Ocnele *din* regiunea *Cracoviei*, sec. XVI-*XVIII*, în poloneză, cu rezumat în germană, 1969.

98. Pentru paragraful precedent, informaţii furnizate de Micheline BAULANT, după dezbaterile Biroului Oraşului Paris.

99. Michel DEVEZE, raport inedit. Semaine de Prato.

1972.

100. P. de MAGAILLANS, op. cit., p. 163.

101. *Medit*… I, pp. 112, 354, 158.

102. Thomas PLATTER, op. cit., p. 204.

103. Antonio de GUEVARA, Epistres *dorees*, *morales et familieres*, în: Biblioteca *de* autores *españoles*.

1850, XIII, p. 93.

104. B.L.C. JOHNSON, „L'influence des bassins houillers sur l'emplacement des ueines a feu en Angleterre avânt circa 1717", în: Annales *de l'Est*.

1956, p. 220.

105. Sursă pierdută. 37°

100.

106. Citat de S. MERCIER, op. cit., VII, p. 147.

107. P. de SAINT-JACOB, op. cit., p. 488.

108 *Dictionnaire du commerce et des marchandises*, publicat de M. GUILLAUMIN, 1841, I, p. 295.

109. J.-C. TOUTAIN, *„Le produit de Vagricuâture française de 1100 a 1958*: *I*. *Estimation du produit au*

XVIIIE's", în: *Cahiers de l'IS*. *E.A*., iulie 1961, p.

134; LAVOISIER, op. cit., p. 603.

110. P. de MAGAILLANS, op. cit., pp. 12 – 13.

111. *Medit*… I, p. 200.

112. Guy THUILLIER, *Georges Dufaud et les debuts du grand capitalisme dans la metallurgie*, *en Nivernais au XIXE și ecle*, 1959, p. 122 și referințele din notă. Alte exemple la Louis TRENARD, în:

Charbon et *Sciences humaines*, 1966, pp. 53 și urm.

lKi. Max PRINET, „L'industrie du se en Franche-Comte avânt la conquête française", în: *Mémoires de la socie-te d'emulation du Doubs*, 1897, pp. 199 – 200.

114. M. ROUFF, Les *Mines* de *charbon* en *France* au XVIIIE *sfecle*, 1922, p., 368 – 386 și 418.

115. Jean LEJEUNE., La *Formation* du *capitalisme* moderne dans *la* principaute *de* Liège *au XVI*.

svecle, 1939, pp. 172 – 176.

116. *Medit*, I, 561.

117. J. NICKOLLS, Remarques *sur* les *avantages et*
Ies desavantages de la France et de la Grande-Bretagne, op. cit., p. 137.
118. *Ibkl*, p. 136.
119. Vezi *infra*, III, pp. 490 şi urm.
120. John U. NEF, „Technology and civilization", în:
Studii in onore di Amintore Fanfani, 1962, V, în special pp. 487 – 491.
121. Asemenea calcule sunt riscante şi deci discutabile. Problema ar trebui reluată după sugestiile lui
Jacques LACOSTE, „Retrospective energétique mondiale sur longue perioade (mythes et reali ţes)", în:
Informations et reflexions, aprilie 1978 n° 1, care se sprijină pe cartea lui PUTNAM, *Energy in the iuture*. El nu pune în discuţie clasamentul energetic pe care îl prezint eu, dar 1) crede că energia de care dispuneau oamenii perioadei preindustriale era mai însemnată decât se spune şi că era risipită de către ei; 2) că o criză a lemnului, declanşată încă din secolul al XVI-lea. poate fi comparată prin urmările ei cu criza petrolului din zilele noastre.
122. Histoire générale *des techniques*, publicată de
M. DAUMAS, 1965, II, p. 251.
123. Abbo PREVOST, op. cit., VI, p. 223.
L
124. Ei. *infra*, III, pp. 434 şi urm.
125. Lewis MORGAN, *Ancient Society*, 1877, p. 43.
126. Ştefan KUROWSKI, *Historyczny proces wyrostu gospodarezego*, 1963.
127. E. WAGEMANN, *Economia mundial*, op *cât*, I, p. 127.
128. P. DEYON, *Amiens*, capitale *provinciale*… *op*.
cât., p. 137.
129. Ferdinand TREMEL, Das *Hanăelsbuch* des *Judenburger Kaufmannes Clemens Korber, 1526 – 1548*.
1960.
130. A.-G. HAUDRICOURT, „La fonte en Chine: Comment la connaissance de la fonte de fier a pu venir de la Chine antique à l'Europe medievale", în: *Metaux et civilisations*, II, 1946, pp. 37 – 41.
131. *Voyage du chevalier Chardin*, op. cit., IV, p. 137.

132. N.T. BELAIEW, „Sur le «damas» oriental et les lames damassees", în: Metaux *et civilisations*, *i*.

1945, pp. 10 – 16.

133. A. MAZAHERI, „Le sabre contre l'epee ou l'origine chinoise de «l'acier au creuset»", în: *Annales*

E.S.C., 1958.

134. J.W. GILLES, „Les fouilles aux emplacements des anciennes forges dans la region de la Sieg, de la Lahn et de la Dill", în: *Le Fer* a *travers les âges*, 1956; Augusta HURE, „Le fier et ses antiques exploitations dans le Senonais et le

Jovinien" în: Bulletin *de* la *société* des *sciences liistoriques*... *de l'Yonne*, 1933, p. 3; „Origine et formation du fier dans le Senonais", *bid* –, 1919, pp. 33 şi urm.; A. GOUDARD, „Note sur l'exploitation des gisements de scories de fier dans le departament de l'Yonne", în: *Bul*. de *la Société d'archéologie de Sens*, 1936, pp. 151 – 188.

135. J.W. GILLES, art. cât.

136. J.-B. LABAT, op. cit., II, p. 305.

137. *Histoire générale des techniques*. op. cit., publicată de M. DAUMAS, II, pp. 56 – 57.

138. Ferdinand TREMEL, Der *Frühkapitalismus în*

Innerosterreich, 1954, pp. 52 şi urm.

139. *Ibid*., p. 53 şi fig. 87.

140. Auguste BOUCHAYER, *Les Chartreux*, *maltres de forges*, *1927*.

141. B. GUENEE, *Tribunaux et gens de justice dans* le bailliage *de* Senlis à la *fin* du *Moyen Âge*

(*vers 1380*-*vers 1550*), op. cit., p. 33, nota 22.

142. *Storia della tecnologia*, publicată de C. SINGER, op. cit., III, p. 34; M. FRANCOIS... Note sur l'industrie sidevurgique..." în: Mémoires *de* la société nationale *des* antiquaires *de France*, 1945, p. 18.

378

143. N-am regăsit documentul consultat la Veneţia

(A.d. S. sau Museo Correr) care indică efectivul lucrătorilor din domeniul prelucrării fierului. Bune descrieri ale acestei activităţi în 1527, 1562, 1572

În: *Relazioni di rettori veneti în Terraferma*, XI.

1978, pp. 16 – 17, 78 – 80, 117.

144. Richard GASCON, Grand *commerce* et *vie* urbaine au *XVIe siècle*; Lyon *et* ses *marrhands*.

1971, pp. 133 – 134.

145. Eli HECKSCHER, „Un grand chapitre de l'histoire du fier: le monopole suedois”, în: *Annales* d'histoire économique *et sociale*, 1932, pp. 131

133.

146. Op. cit., tabel statistic în anexă.

147. Arturo UCCELLI, Storia *della tehnica*, 1945, p.

87.

Note la capitolul 6

1. Aldo MIELI, *Panorama general de historia de la ciencia*, II, 1946, p. 238, nota 16.

2. Carlo M. CIPOLLA, *Guns and sails in the early*

*Păase of European Expansion 1400 – 170*0, 1965 p.

104.

3. *Storia della tecnologia*, publicată de C. SINGER, op. cit., II, p. 739.

4. Friedrich LtlTGE, *Deutsche Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, 1966, p. 209.

5. *Storia della tecnologia*, publicată de C. SINGER, op. cit., p. 739.

6. Lynn WHITE, Medieval *Technology* and *Social*

Change, 1962, p. 101.

7. Jorge de EHINGEN, *Viage*... în: *Viajes estranjeros por España y Portugal*, publicate de J. García

Mendoza, 1952, p. 245.

8. CM. CIPOLLA, *Guns and sails in the early Phase* of european *expansion*., op. cit., pp. 106 – 107.

9. C. de RENNEVILLE, *Voyages*... op. cit., V, p. 43.

10. SANUDO, op. cit., III, 170 şi urm.

11. Michel MOLLAT, în: Histoire *du Moyen Âge*, editată de E. PERROY, op. cit., p. 463.

12. Şi 13. Karl BRANDI, Kaiser *Karl V*., 1937, p.

132.

14. W. SOMBART, *Krieg und Kapitalismus*, op. cit., pp. 84 – 85.

15. Chroniques de *Froissart*, *ed*. 1888, VIII, pp. 37

Şi urm.

16. SANUDO, *Diarii*, I. 1879, col. 1071 – 1072.

„Ralph DAVIS, „Influences de l'Angleterre sur le declin de Venise au XVIIe siècle", în: *Decadenza economică Veneziana nel* secolo *XVII*, 1957, pp.

18; Mémoire du chevalier de Razilly au Cardinal de Richelieu, 26 novembre 1626, B.N., Ms.n.a., 9389, *P* 66 v°.

19. Le Loyal Serviteur, La *Tres Joyeuse et Tr es Plaisante Histoire… de Bayard*, op. cit., 1872, p. 280.

20. Blaise de MONTUC, *Commentaires*, ed Pleiade.

1965, pp. 34, 46.

21. Pentru cele două paragrafe precedente, cf. W.

SOMBART, *Krieg und Kapitalismus*, op. cit., pp.

78 şi urm.

22. Miguel de CASTRO, *Vida del soldado espatiol Miguel de Castro*, 1949. p. 511.

23. M. de MONTAIGNE, *Journal de voyage en Italie*, op. cit., p. 1155.

24. *Medit*… II, p. 167.:

25. Raport al lui Savorgnan de Brazza, privind ultimii ani ai secolului al XVI-lea, la Archivio di

Stato sau la Museo Correr, la Veneţia.

26. W. SOMBART, op. cit., *p*. 88.

27. *Ibid*., p. 93.

28. F. BREEDVELT van VEEN, *Louis de Geer 1587*

1655 (în olandeză), 1935, pp. 40 şi 84.

29. În 1555? Fosta serie K la Arhivele Naţionale din

Paris (A.N.), transferate la Simaneas.

30. *Medit*… II, p. 168.

31. *Medit*… II, p. 134.

32. P. de LAS CORTES, doc. citat.

33. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., IV, p. 374.

34. A. BLUM, *Les Origines du papier, de l'imprimerie et de la gravure*, 1935.

35. Lucien FEBVRE, H.J. MARTIN, *L'Apparitian du livre*, 1971, pp. 41 – 42.

r/i

36. *Ibid*., pp. 42 şi 47.

37. *Ibid* –, p. 47.
38. *Ibid*., p. 20.
39. *Ibid*., p. 36.
40. T.F. CARTER. *The Invention of printing în China and its spread westward*, 1925, *passim*, şi în special pp. 211 – 218.
41. Loys LE ROY, *De la Vicissitude ou Variete des* chosesent' *U nivers*, 1576., p. 100, citat de Renii
ETIEMBLE, *Connaisons-nous* la *Chine*? 1964. p.
40.
42. L. FEBVRE, H.J. MARTIN, op. cit., pp. 60 şi urm., 72 – 93.
43. *Ibid*., p. 134.
44. *Ibid*., p. 15...
45. *Ibid*., pp. 262 şi urm.: „!
— Mi. *Ibid*., p. 368.
47. *Ibid*... *p*. 301...
48. *Ibid*., pp. 176 – 188.
49. Jean POUJADE, *La Route des îndes et ses navires*, 1946.
50. *Medit*... I, p. 499.

51.
52.53.
54.
55.
56.57.
58.
59.60.
61.
62 63: 64 65
66.67.
68.
6 – 9.70.
7.1.72.
73.
74.75.
76
77
— 78

Problema rămâne deschisă, cel puţin pentru un specialist ca Paul Adam. Cu toate acestea, am fost uimit când am văzut, pe o frescă egipteană reprezentând expediţia reginei Hatşepsut în Ţara Punt (Marea Roşie), alături de corăbii egiptene cu vele pătrate, desenată o mică barcă *locală cu velă triunghiulară*. În legătură cu acest detaliu, am căutat zadarnic un comentariu la egiptologi.

Vezi *infra*, III, p. 93.

Ricnard HENNING, *Terrae incognitaie*, III, 1953, p. 122.

O literatură considerabilă cu privire la subiect, începând de la P. PELLIOT, „Les grands voyages maritimes chinois au debut du XVe siècle", în: *T'oung Pao*, XXX, 1933, pp. 237 – 452.

Alexandre de HUMBOLDT, *Examen critique de l'histoire de la geographie du nouveau continent et des progres de Vastronomie nautique aux quin-zieme et seizième siècles*, 1836, I, p. 337.

Jean BODIN *La République*, 1576, p. 630.

Thome CANO, *Arte para fabricar… naos de guerra y merchante*, 1611, p. 5 v°.

Laurent VITAL „Pr*emier Voyage* de *Charles Quint* Cn *Espugne,* 1881, pp. 279 – 283.

Muzeul Czarloryski, Cracovia, 35, fila 35 şi 55.

G. de MENDOZA, *Histoire du grund royaume de la Chine*… 1606, p. 238.

R. de VIVERO, op. cit., p. 194. J.-B. DU HALDE, op. cit., *ÎI* p. 160.

J. BARROW, *Voyage en Chine*, op. cit., I, p. 62.

G. MACARTNEY, op. cit., II, *pp. 74 – 75*.

Jacques HEERS, în: „Les grandes voies maritimes dans le mode. VX>-XIXe siècles". *XUE Congres… d'histoire maritime*, 1965, p. 22.

R. de VIVERO. op. cit., p. 22.

J. HEERS, în: „Les grandes voies maritimes…", art. cât., p. 22.

P. VIDAI, DE LA BLACHE, Principes *de geographie humaine*, op. cit., p. 266. Joseph NEEDHAM. conferinţă la Sorbona. M. de GUIGNES, *Voi/age a Peking*… op. cit., *I*, pp. 353 – 354.

Abbe PREVOST. op. cit., VI. p. 170. Voyage du médecin J. Fries, editat de W KIRCHNER op. cit., pp. 73.74. CONCOLORCOJÂVO, op. cit., pp. 56 – 57. *Ibid*., p. 56.

°*yage* faict *par moţ/* Pierre *Lescalopier*, publicat parţial de E. CLERAY, în: Revue *d'histoire diplomatique*, 1921, ipp 27 – 28 *G*.F.

GEMELLI CARE-I. op. cit., I, p. 256. P. de MAGAILLANS, op. cit., pip. 47 şi urm. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., III, pp 22 – 23

79. Georg FRIEDERICI, EI Caracter de *descubrimiento y de la conquista de America*, ediţia spaniolă.

1973, p. 12.

80. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., VI, p. 335.

81. J. HEERS, „Les grandes voies martimes…" art.
cât., pp. 16 – 17; W.L. SCHURZ, The *Manila*
Galleon, 1959.

82. Jean-Franeois BERGIER. Les *Foires de Genève et* l'économie *internaţionale de la Renaissance*, 1963, pp. 218 şi urm.

83. M. POST AN, în: The *Cambridge* Economic *History of Europe*, II, pp. 140 şi 147.

84. Otto STOLZ, „Zur Entwicklungsgeschichte des
Zoliwesens innerhalb des alten Deutschen Reichs", în: *Vierteljahrschrtă* fur *Sozial- und Wirschajtsgeschichte*, 1954, p. 18 şi nota.

85. Geronimo de UZTÂRIZ, Theorie *et* pratique *du*.
commerce et de la marine, 1753, p. 255.

86. M. POSTAN, în: *The Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 149 – 150.

87. P. du HALDE, op. cit., II, pp. 158 – 159.

88. P. de MAGAILLANS, op. cit. pp. 158 – 159, 162.
164.

89. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., IV., p. 319.

90. G. MACARTNEY, op. cit., IV. p. 17; III, p. 368.

91. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., III, p. 29.

92. Jacques HEERS, Genes *au* XV*e siècle*, 1961, pp.
274 şi urm.; *Medit*, I, p. 527.

93. *îbia*., p. 277.

94. Raport cu privire la captură al lui Sir John BUR-ROUGH, R. HAKLUYT, *The Principal Navigations*
…ed. 1927, V, pp. 66 şi urm.; Alfred de STERN-BECK, *Histoire des flibustiers*, 1931, pp. 158 şi urm.

95. *Medit*… I, pp. 254, 260.

96. H. CAVAILLES, *La Route française, son histoire, să iondion*, 1946, pp. 86 – 94.

97. Henri SEE. *Histoire* économique *de la France*, I.
1939, p. 294.
98. L.-S. MERCIER, *Tableau de Paris*, op. cit., V, p.
331
99. MACAULAY, citat de J.M. KULISCHER, *Storia economica*... op. cit., II, p. 552; Sir Walter BE-SANT, *London in the tirae of the Stuarts*, 1903, pp.
338 – 344.
100. Arthur YOUNG, *Voyage en France*, 1793, I, p. 82.
101. A. SMITH, op. cit... II, p. 382.
102. L. DERMIGNY, *La Chine et VOccident*. *Le commerce* a *Canton au XVIIIe siècle*, *1719* – 1833, *op*.
cât., III, pp. 1131 şi urm.
103. Vezi *intra*, II, pp. 306 şi urm.
104. H. BECHTEL, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*, op. cit., I, p. 328.
105. Armando SAPORI, *Una Compagnia di Calimala ai primi del Trecento*, 1932, p. 99.3
100.
106. P. De SAINT-JACOB, op. cit., p. 164.
107. *Storia della tecnologia*, publicată de C. SINGER, op. cit., II, p. 534.
108. J.-B. SAY, Cours *complet d'economie potitique pratique*, ed. 1966, II. p. 497, nota 2.
109. *Der moderne Kapitalismus*, op. cit., II, pp. 231 – 420.
110. Vezi *intra*, II, pp. 306 şi urm.
111. Vezi *infra*, *ibid*.
112. Marcel ROUFF, Lei-*Mines de charbon en France au XVI* – de *sfecle (1744 – 1791)*, 1922, pp. 368 şi urm.
113. Voyage du *Chevalier* Chardin., op. cit., IV, pp. 24 şi 167 – 169.
114. Thierry GAUDIN, L'Ecoute *des silences*, 1978.
115. *Storia della tecnologia*, publicată de C. SINGER.
op. cit., III, p. 121.
HG. A.d.s. Veneţia, Senato terra.
117. Marc BLOCH, Meumges *historiques*, 1963, II, p. 836.
118. Arch. Simancas, E° Flandes, 559.

119. A. WOLF, A *History* of *Science*, *technology* and philosophy in the *16th* and *17th centuries*, pp. 332 şi urm.

120. D. SCHWENTER, Deliciae *physico-mathematical* oder mathematische *und* philosophische *Ezquick stunden*, 1636.

121. A.N., A.E., Bni, 423, Haga, 7 sept. 1754.

322. Gerhard MENSCH, *Das technologische Patt*, 1977.

383

Note la capitolul 7

1. N. du FAIL, *Propos rustiques et facețieux*, op. cit., pp. 32, 33, 34.

2. Marquise de SEVIGNE, op. cit., *Vil*, p. 386.

3. A.N., H. 2933, f° 3.

4. G.F. GEMELLI CARE-I op. cit., I, pp. 6, 10 şi urm. şi *passim*.

5. Data descoperirii circulației sangvine de către Harvey: 1628.

6. William PETTY, „Verbum Sapienți" (1691), în: *Les-Oeuvres économiques*, I, 1905, p. 132.

7. L.F. de Tollenare, Essai sur les *entraves que le commerce* eprouve *en Europe*, 1820, pp. 193 şi

210.

8. Mă gândesc la Some *Considerations* on *the Conséquence*; *of the Lowering of Interest and Rais-ing the Value of Money*, 1691, Ci Eli HECK-SCHER, *La Epoca mercantilista*, 1943, pp. 648 şi urm.

Jacob van KLAVEREN, „Rue de Quincampoix und Exchange Alley, die Spekulations jahre 1719 und 1720 în Frankreich und England", în: *Vierteljahr-schrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, oct. 1963, pp. 329 – 359.

10. Princesse PALATINE, *Lettres*… de 1672 a *1722*.

1964, p. 419, scrisoarea din din 11 iunie 1720.

11. Vezi *infra*, II, pp. 355 şi urm.

12. Scipion de GRAMMONT, Le *Denier royal*, 1620, p. 20. Mai mulți autori vorbesc despre această monedă de sare – în formă de cărămidă, spun ei în general – de dimensiuni diferite, după locul în care circulă.

13. J.B. LABAT, op. cit., III, p. 235.

14. *Ibid*., p. 307.

15. *Monumenta missioniana africană*, *Africa occidental*, VI, 1611 – 1621, publicate de Antonio BRASIO, 1955, p. 405.

16. LI CHIA-JUI, în chineză, articol semnalat (nr.

54) de *Revue* bibliographie *de sinologie*, 1955.

17. Articol din presa italiană.

18. Paul EINZIG, *Primitive money in its ethnological, historical and economical aspects*, 1948, pp. 271

272.

19. *Ibid*., pp. 47 şi urm.; E. ÎNGERSOLL, „Wampum and its history", în: *American Naturalist*, 1883.

20. W.G.L. RANDLES, *L'Ancien Royaume du Congo* des Origines à la *fin* du *XIXe siècle*, 1968, pp.

71 – 72.

21. G. BALANŢIIER, *La Vie quotidienne au royaume de Kongo*... op. cit., p. 124.

22. Vitorino MAGALHHĂES-GODINHO, *L'Économie de l'Empire portugais au XVe et XVIe siècles*, 1969

pp. 390 şi urm.

23. G. BALANŢIIER, op. cit., pp. 122 – 124.

24. Adam SMITH, Recherches *sur* la *nature et les causes de* la *richesse* des *nations*, ed 1966, I, p.

29.

25. Pierre VILAR, *Or et monnaie dans l'histoire*, 1974, p. 321.

26. Isaac CHIVA, raport dactilografiat cu privire la

Corsica; şi Germaine TILLION, „Dans l'Aures le drame des civilisations archaïques" în: *Annales*

E.S.C., 1957, pp. 393 – 402.

27. François LA BOULLAYE, *Les Voyages et observations du Sieur de la Boullaye*... 1653, pp. 73

74.

28. C.L. LESUR, *Des progres de la puissance russe*.

1812, p. 96, nota 4.

29. W. LEXIS, „Beiträge zur Staţistik der Edelmetalle", în: Jahrbucher *fur* Nationalb konomie *und*

Staţistik, 1879, p. 365.

30. Ruggiero ROMANO, „Une economie coloniale: le

Chili au XVIIIe siècle", în: *Annales E.S.C*., 1960, pp. 259 – 285.

31. Manuel ROMERO DE TERRERO, Los *Tlacos coloniales*. *Ensayo numismatico*, 1935, pp. 4 şi 5.384

30.

32. *Ibid*., pp. 13 – 17. N-ar fi existat monedă de aramă în Mexic înainte de 1814.33 Sursă pierdută.

34. E. CLAVIERE şi J.P. BRISSOT, De *la France et des tats-XJnis*, 1787, p. 24 şi nota 1.

35. Alfons DOPSCH, Naturalwirtschaft *und Geldwirtschafb* in der *Weltgeschichte*, 1930.

3 G. Ca în Corsica: *Medit*... I, p. 351, nota 2.

37. Museo Correr, Dona delle Rose, 181, f 62.

38. M. TAKIZAWA, The *Penetration of Money economy în Japan*... op. cit., pp. 33 şi urm.

39. *Ibid*., pp. 38 – 39.

40. Andrea METRA, II *Mentore* perfetto *de negozianti*, op. cit., III, p. 125.

41. Venise MARCIANA, *Scritture*... oro *et argento*.

VII-MCCXVIII, 1671; Ugo TUCCI, „Les emissions monetaires de Venise et les mouvements internationaux de l'or", în: *Revue historique, 1978*.

42. A.N., A.E., B III, 365 (1686), Memorii generale.

43. V. MAGALHÃES-GODINHO, *l'Économie de* l'Empire portugais *au XVe et* XVI*e siècles*, op. cit., pp. 512 – 531.

44. *Ibid*., pp. 353 – 358.

45. *Ibid*., pp. 358 şi urm.

46. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., III, p. 278.

47. *Ibid*., III, p. 2.

48. *Ibid*., III, p. 226.

49. V. MAGALHÃES-GODINHO, op. cit., pp. 357, 444
şi urm.

50. *Ibid*., pp. 323, 407 şi urm.

51. *Ibid*., pp. 356 – 358.

52. F. BALDUCCI PEGOLOTTI, *Practica della mercatura*, 1766, pp. 3 – 4.

53. Pentru paragrafele precedente, vezi V. MAGAL-HÂES-GODINHO, op. cit., pp. 399 – 400.

54. P. de MAGAILLANS, Nouvelle *Relation* de *la*
Chin, op. cit., p. 169.

55. V. MAGALHÃES-GODINHO, op. cit., p. 518.

56. Maestre MANRIQUE, Itinerano *de* las *Misiones que hizo el*

Padre F. Sebastrăn Manrique, 1649, *p*.

285.

57. B. N, Ms. fr. n.a. 7503, f°46.

58. P. de LAS CORTES, doc. cât., f° 85 şi 85 v”.

59. Documentul citat, nota 57.

<i0. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., IV, p. 43.

fii. „Mémoire sur l’interet de l’argent en Chine”, în: *Mémoires concernant l’histoire, les sciences etc*, par les Missionnaires de Pekin, IV, 1779, pp. 309 – 311.

62. L. DERMIGNY, *La Chine et l’Occident*. *te commerce* a *Canton*... op. cit., I, pp. 431 – 433.

63. Abb6 F. GALIANI, *Della Moneda*, 1750, p 214.

64. G. de UZTARIZ, op. cit., p. 171.

65. G.F. GEMELLI CARFRI, op. cit., VI, pp. 353

354 (1719).

66. Vezi *infra*, III, cap. IV, p. 309.

67. Cu privire la *Kipper-und Wipperzeit*, F. LUTGE.

Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, op. cit., pp. 289 şi urm.

68. Eari J. HAMILTON, „American Treasure and

Andalusian Prices, 1503 – 1660”, în: *Journal of* Economic and *Business Historp*, *j*, 1928, pp. 17 şi

35.

69. Raphaei du MANS, *Estat de la Perse en 1660*, publicată de Ch. SCHEFER, op. cit., p. 193.

70. Karl MARX, *Le Capital*, Ed. sociales, 1950, I, p.

106, nota 2.

71. Frank SPOONER, L’Économie *mondiale et les* frappes monetaires *en France, 1493 – 168*0, 1956, p. 254.

72. *Ibid*., p. 21

73. Josef KULISCHER, Allgemeine *Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 1965, II, p. 330.

74. P. de SAINT-JACOB, op. cit., p. 306.

75. Antonio della ROVERE, *La Crisi monetăria* siciliana (*1531 – 1802*), publicată de Carmelo TRAS-SELLI. 1964, pp. 30 şi urm.

76. E.J.*F*. BĂRBIER, op. cit., I, p. 185

77. Vezi *infra*, II, pp. 188 şi urm.

78. Pentru amănuntele din acest paragraf, vezi *infra*.

III, p. 398.

79. „Maximes generales" în: *François Quesnay et la physiocraţie*, ed. I.N.E.D., *op. cit* –, II, p. 954 şi nota

7.

80. Werner SOMBART, *Le Bourgeois*, 1926, pp. 38

39.

81. F. GALIANI, *Della Moneda*, op. cit., p. 56.

82. *L.S*. MERCIER, Tableau *de Paris*, op. cit., I, p. 46.

83. W. LEXIS, „Beiträge zur Statistik der Edelmetalle", art. citat.

84. *Ibid*.

85. Geminiano MONTANARI, *La Zecea*, 1683, în: Economişti del *Cinque* e *Seicento*, publicată de A.

GRAZIANI, 1913, p. 264.

86. I. de PINTO, *Trăite de la circulation et du credit, pp. cât*., p. 14.

87. B.N., Ms. fr., 5581, f° 83; cf. de asemenea II Mentore perfetto*denegozianti*, op. cit., v, articolul

„Surate", p. 309.

88. F. SPOONER, op. cit., pp. 170 şi urm.

89. Josef KULISCHER. Allgemeine *Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 1975, II, pp. 344 – 345.

90. *Ibid*. 386

91. Luigi EINAUDI, prefacă la *Paradoxes inedits du seigneur de Malestroit*, 1937, p. 23.

92. E. PASQUIER, *Les Recherches de la France, op*.

cât., *p*. 719.

93. F. BRAUDEI, şi F. SPOONER „Prices în Europe from 1450 to Z750", în: *Cambridge economic history of Europe*, IV, pp. 445; cifrele cu privire la aurul şi argintul american sunt, în mod evident, cele date de Earl J. Hamilton.

94.1. de PINTO, *Trăite de la circulation*… op. cit., p. 33.

95. J.A. SCHUMPETER, *Storia dell'analisi economică*.

1959, I, p. 386.

96. F. GALIANI, *Della Maneta*, op. cit., p. 278.

97. I. de PINTO, *Trăite de la circulation*… op. cit., *p*. 34.

98. *Ibid*., p. 34, nota.

99. A.N. „F 2, 2175, III. Documente din 1810 şi 1811 eu privire la nerestituirea datoriilor contractate în timpul asediului.

100. F.W. von SCHROTTER, *Furstliche Schatz und Rent-Cammer*, 1686, citat de Eli HECKSCHER, op. *cât*, pp. 652 – 653.

101. P. de SAINT-JACOB, op. cit., *p*. 212.

102. Vezi *infra*, II, cap. II, pp. 119 şi urm.

103. M. de MELASTROIT, „Mémoires sur le faict des monnoyes...”, în: Paradoxes *inedits du seigneur de Melestroit*, publicată de Luigi EINAUDI, 1937, p. 105.

104. D. HUME, „Essay sur la balance du commerce”, în: *Melanges d'economie politique*, op. cit., p. 93.

105. L.-S. MERCIER, op. cit., *IX*, *pp*. 319 – 320.

106. S.D. GOTEIN, „The Cairo Genrza as a source for the history of Muslim civilization”, în: *Studia islamică*, III, pp. 75 – 91.

107. H. LAURET, *La Loi de Gresham au Moyen Âge*. *1932*, *pp*. 104 – 105.

108. John LAW, „Premier mémoire sur les banques”, în: *Oeuvres... contenant les principes sur le Numeraire, le Commerce, le Credit et les Banques*. 1970, p. 197.

109. B. SCHNAPPER, *Les Rentes au XVIE sfecle*. *Histoire d'un instrument de credit*, 1957 p. 163.

110. Vezi *infra*, II, cap. V, p. 466, şi urm.

111. *Medik*... I, p. 527.

112. *Ibid*., p. 528.

113. Sursă pierdută.

114. J.A. SCHUMPETER, ed. italiană, op. cit., *I*, *p*. 392.

115. *Ibid*., p. 392.

116. *Recherches sur le commerce*, 1778, p VI.

117. S. de GRAMONT, *Le Denier royal*, 1620, p. 9.

lă;

”.

Note la capitolul 8

1. „Ideologia germană” (1846), în: Karl MARX, *Precapitalist Economic Formations*, publicată de Erich

HOBSBAWM, 1964, p. 127.

2. În prima ediţie a acestei lucrări, p. 370.

3. În: *Towns and societies*, publicată de Philip ABRAMS şi E.A. WRIGLEY, 1978, pp. 9, 17. 24 – 25.

4. *Voyages d'Ibn Battuta*, publicată de Vincent MONTEIL, 1969, I, pp. 67 – 69.

5. R. BARON, „La bourgeoisie de Varzy au XVIIe siècle", în: Annales *de Bourgogne*, art. cât., pp. 161 – 208, în special pp. 163 – 181, 208.

6. P. Deane, W.A. COLE, *British Economic Growth*. 1964, pp. 7 – 8.

7. R. GASCON, în: Histoire *économique* et *sociale* de la *France* publicată de BRAUDEL şi LA-BROUSSE, I1, p. 403.

8. H. BECHTEX „W*irtschaftsstil des deutsches Spătmittelalters,* 13*50 – 15*0*0*, 1930, pp. 34 şi urm.

9. *Cahiers de doleances des paroisses du bailliage de Troyes pour les états generaux de 1614*, publicate de Yves DURÂND, 1966, p. 7.

10. O. SPENGLER, *Le Declin de l'Occident*, 1948, II, pp. 90 şi urm.

11. J.B. du HALDE, *Description géographique, historique, chronologique*, politique *et* physique *de l'Empire de la Chine et de la Tartarie chinoise*. 1785, I, p. 3.

12. E. KÂMPFER, op. cit., III, p. 72.

13. J. KULISCHER, op. cit., ed. italiană, II, pp. 15 – 16.

14. R. CANTILLON, op. cit., p. 26; M. REINHARDT. „La population des villes…", în: *Population*, aprilie /1954, 9, p. 287.

15. J. KULISCHER, op. cit.; Pentru Rusia, B. T. URLANIS (în rusă, Moscova, 1966) dă cifra de 3, 6% (populaţie urbană de 500.000 locuitori), citat de V.I. PAVLOV, *Historical premises for India's tranziton to capitalism*, 1978, p. 68.

16. C. BRIDENBAUCH, *Cities in the Wilderness*, 1955, pp. 6 şi 11; Pentru Japonia, Prof. *Furuschima*, citat de T.C. SMITH, *The Agrarian origins of modern Japan*, 1959, p. 68.

17. Jan de VRIES, *The Dutch rural economy in the golden age, 1500 – 170*0, 1974, tabel p.'86.

18. M. CLOUSCARD, *L'Etre et le code*, 1972, p. 165.

19. Jane JACOB9, *The economy* of *cities*, 1970.

20. Citat de J.-B. 9AY, Cours *d'economie politique*, op. cit., *IV*, pp. 416 – 418.388

18.

21. F. LUTGE, op. cit., p. 349.

22. R. GASCON, în: Histoire *économique* et *sociale* de la *France*, publicată de BRAUDEL şi LA-BROUSSE, I, p. 360.

23. După W. ABEL, *infra*, III, p. 240.

24. Georg STEINHAUSEN, Geschichte *der deutschen Kultur*, 1904, p. 187.

25. *La Civiltà veneziana del Settecento*, Publicată de Fundaţia Giorgio Cini, 1960, p. 257.

26. Sursă pierdută.

27. Arehivo General de Simancas, *Expedientes de hacienda*, 157.

28. „Saco de Gibraltar: „În: Tres *Relaciónes historicas*, „Colección de libros raros o curiosos", 1889.

29. *Medit*... I, p. 245.

30. Jean PUSSOT, *Journalier ou mémoires*, 1857, p. 16.

31. Ernst Ludwig CARL, Trăite *de* la *richesse des princes et de leurs états*, 1723, II, pp. 193 şi 195.

32. A. de MAYERBERG, op. cit., pp. 220 – 221.

33. Vezi *infra*, III, pp. 386 şi urm.

34. G. MACARTNEY, op. cit., II, p. 316.

35. L.-S. MERCIER, Tableau *de Paris*, op. cit., IX, pp. 167 – 168; VI, pp. 82 – 83; V, p. 282.

36. *Medit*... I, p. 313.

37 – C.E. PERRIN, „Le droit de bourgeoisie et]: mm. -gration rurale a Metz au XIIIe siècle", în: *Aanu-aire de la Société d'histoire et d'archéologie de la Lorraine*. XXX, 1921, p. 569.

38. H.J. BRUGMANS, *Geschiedenis van Amsterdam*.

8 vol. 1930 – 1933.

39. Vezi *supra*, cap. I, nota 39.

40. Citat de Hugues de MONTBAS, La *Police parisienne sous Louis XVI, 1949*, p. 183.

41. L.-S. MERCIER, Tableau *de Paris*, op. cit., III, pp. 226 – 227, 232, 239.

42. *Ibid*., p. 239.

43. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., *I*, p. 370.

44. *Voyage*... de *Pierre Lescalopier*, op. cit., p. 32.

45. Hans MAUERSBERG, *Wirtschaftă-und Sozial-geschichte Zentraleuropa ischer Städte în neueren Zeit*.

1960, p. 82.

46. Voyage de *M*. de *Guignes*, op. cit., I, p. 360.

47. J.A. de MANDELSLO, op. cit., II, p. 470.

48. P. de MAGAILLANS, op. cit., pp. 17 – 18.

49. Leopold TORRES BALBAS, *Algunos Aspectuos del mudejarismo urbano medieval*, 1954, p. 17.

50. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., IV, p. 105.

51. P. LAVEDAN și J. HUGUENEY, *L'Urbanisme au Moyen Âge*, 1974, pp. 84 – 85 și fig. 279.

52. Charles HIGOUNET, „Les «terre nuove» florentines du XIVe siècle", în: *Studi in onore di Amintere Fanfani*, III, 1962, pp. 2 – 17.

19 53. L.-S. MERCIER, op. cit., XI, p. 4.

54. M.T. JONES-DAVIES, *op. cit* „I, p. 190.

55. F. Coreal, *Relation des voyages aux landes occidentales*, op. cit., I, pp. 152 și 155.

56. H. CORDIER, „La Compagnie prussienne d'Embden au XVIIIe siècle", în: T'oung *Pao*, XIX.

1920, p. 241.

57. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., IV, p. 120.

58. G. F GEMELLI CARE-I, op. cit., I, p. 230.

59. L.-S. MERCIFR, Tableau *de Paris*, op. cit., VI, p. 221; V, p. 67; IX, p. 275.

60. J. SAVARY, *Dictionnaire*... op. cit., V, col. 381.

61. Vu – QUOC THUC, în: *Les Villes*... publicată de Société Jean Bodin, 1954 – 1957, II, p. 206.

62. Sursă pierdută.

63. După *Padrón 1561*. Archivo General de Simancas. *Expedientes de hacienda*, 170.

64. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., VI, pp. 366 – 367

65. Rudolf HĂPKE, *Briigges Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*... 1908.

66. B. GUENEE, *Tribunaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis*... op. cit., p. 48.

67. L.-S. MERCIER, op. cit., III, 1782, p. 124.

68. Articol din presă; sursa exactă pierdută.

69. P. du HALDE, op. cit., I, p. 109.

70. Pentru explicaţiile oare urmează am folosit colocviul inedit al Şcolii des Hautes Études, Vie section, *Les Villes*, 1958.

71. R. MANTRAN, *Istanbul dans la seconde moitié du*
XVII*e siècle*, op. cit., p. 27.

7... Kaphael du MANS, *Estat de la Perse en 1660*... publicată de Ch. SCHEFER, 1890, p. 33.

73. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., II, p. 98.

74. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., I, p. 262.

75. W. ABEL, Geschichte *der* deutschen *Landwirtschaft*, 1962, pp. 48 şi 49.

76. Giovanni PECLE şi Giuseppe FELLONI, *Le Monede genovesi*. 1.975, pp. 27 – 30.

77. W. SOMBART, *Le Bourgeois*, op. cit., p. 129.

78. C. BEC, *Les Marchands écrivains a Florence, 1375*
— 1434, 1967, p. 319.

79. L. MUMFORD, op. cit., pp. 328 – 329.

80. Cele două paragrafe care urmează se inspiră din
Max Weber.

81. M. SANUDO, *Diarii*, XXVIII, 1890, col. 625.

82. J. NICKOLLS, *Remarque sur les avantages de la*
France... op. cit., p. >215.

83. L.-S. MERCIER, *Tableau de Paris*, op. cit., VIII, p. 163.

84. B.H. SLICHER VAN BATH, *Yield Ratios, 1810*
1820, op. cit., p. 16.

85. *Vezi infra*, III, pp. 386 şi urm.

86. J. GFRNET, *Le Monde chinois*, op. cit., *p*. 371.

87. Abbe PREVOST, *Voyages*... op. cit., X, p. 104, după Bernier.
390

88. *Ibră*, p. 103.

89. Rodrigo de VIVERO, *Du Japon et du bon* gouvernement del' *E*

spagne et *des îndes*, publicat de

Juliette MONBEIG, 1972, pp. 66 – 67.

90. YASAKI, Social *Change* and *the* City *în Japan*.

1968, pp. 133, 134, 137, 138, 139.

91. R. SIEFFERT, *La Littérature japonaise*, 1961, pp. 110 şi urm.

92. R. de VIVERO, op. cit., pp. 58 şi 181.

93. L. MUMFORD, La *Câte* a *trăvers l'histoire*, *op*.

cât., pp. 554 – 557.

94. P. LAVEDAN şi J. HUGUENEY, Histoire *de l'Urbanisme*, op. cit., p. 383.

95. W. SOMBART, *Luxus und Kapitalismus*, op. cit., pp. 37 şi urm.

96. L.-S. MERCIER, Tablaau *de Paris*, op. cit., VIII, p. 192.

97. MIRABEAU pere, L'Ami *des* Hommes *ou Trăite de la population*, 1756, 2 e pârtie, p. 154.

98. L.-S. MERCIER, *Tableau de Paris*, op. cit., I, p. 286.

97. MIRABEAU nere, L'Ami *des* Hommes *ou Trăite*

90. LAVOISIER, *De la richesse territoriale du royaume de France*, ed. 1966, pp. 605 – 606.

100. F. QUESNAY, „Questions interessantes sur la population, l'agriculture et le commerce...", în: *F*.

Quesnay et *la physiocraţie*, op. cit., II, p. 664.

101. A. METHA, II *Mentore perfetto*... op. cit., V.

pp. 1 şi 2.

102. W. SOMBART, *Luxus und Kapitalismus*, op. cit., p. 30.

103. Principe de STRONGOLI, Ragionamenti *economici*, politici *e militari*, 1783, I, p. 51, citat de

L. dai PANE, în: Storia *del* lavoro *în Italia*, *op*.

cât., p. 192 – 193.

104. *Ibid*.

105. René BOUVIER şi André LAFFARGUE, *La Vie* napolitaine au *XVIIIE şi ecle*, 1956, pp. 84 – 85.

106. *Ibid*., p. 273.

107. C. de BROSSES, *Lettres Historiques et critiques sur l'Italie*, an VII, II, p. 145.

108. R. BOUVIER şi A. LAFFARGUE, op. cit., p. 273

109. *Ibid*., *p*. 237.

110. Johann Gottlieb GEORGI, Versuch *einer Bpschreibung der*...

Rezidenzstadt St. Petersburg, nu., cât., a fost utilizat pentru ansamblul paragrafelor care urmează.

111. *Guide Baedeker Russie*, 1902, p. 88

112. J. SAVARY, *Dictionnaire*… op. cit., *V.*, col. 639.

113. J. DELUMEAU, op. cit., pp. 501 şi urm.

114. P. de MAGAILLANS1, op. cit., p. 12.

115. *Ibid.*, pp. 176 – 177.

116. G.F. GEMELLI CARE-I, op. cit., IV, pp. 142

şi 459.

117. Missionnaires des Pekin, Mémoires *concernant l'iiistrire, Ies sciences, Ies nioeurs*… op. cit., III.

1778, p. 424.

118. Lettre du P. Amiot, Pekin, 20 octobr 1752, în:

Lettres edifiantes et curieuses écrites des missions étrangeres, XXIII, 1811, pp. 133 – 134.

119. P. de MAGAILLANS, op. cit., pp. 176 – 177.

120. *Ibid.*, p. 278.

121. J.B. du HALDE, op. cit., I, p. 114.

122. G. de MENDOZA, Histoire *du* grand *royaume de la Chine*… op. cit., p. 1.05.

123. MACARTNEY, op. cit., III, p. 145.

124. P. SONNERAT, op. cit., II, p. 13.

125. P. de MAGAILLANS. op. cit., pp. 277 – 278.

126. Abbe PREVOST, op. cit., VI, p. 126.

127. P. de MAGAILLANS, op. cit., pp. 278 şi urm.

128. P. de MAGAILLANS, op. cit., pp. 268 – 271.

12.9. *Ibid.*, pp. 272 – 273.

130. *Ibid.*, pp. 150 – 151.

131. *Ibid.*, pp. 153 – 154.

132. Pentru paginile care urmează am folosit lucrările: William BESANT, *London in the eighteenth*

Century, 1902; André PARREAUX, *La Vie* quotidienne en *Angleterre* du *temps* de *George III*;

Leonce PEILLARD, *La Vie quotidienne a Londres au tempe*; *de Nelson et de Wellington, 1774 – 1852*.

1968; LEMONNIER, *La Vie quotidienne en Angleterre sous Elizabeth*; *T.F. REDDAWAY*, *The* Rebuilding of *London* after *the* Great

Fire, 1940;

The Ambulator or the strargew's Companion în o tour of London, 1782; Georges RUDE, *Hanoveriar*.

London, 1971; M. Dorothy GEORGE, *London Life hi the eighteenth Century*, 1964.

133. M.T. JONES-DAVIES, op. cit., I, p. 193.

134. M.T. JONES-DAVIES, op. cit., I, p. 149.

135. John STOW, A *Survey* of *London* (1603), 1720

II. p. 34.

136. M.T. JONESL-DAVIES, op. cit., I, p. 177.

137. P. COLQUHOUN, op. cit., I, pp. 293 – 327.

138. M.T. JONES-DAVIES, op. cit., I, p. 166.

139. W. PETTY, *Trăite des taxes et contributions*, în Les Œuvres*économique s* de *Sir* William *Petty*.

1905. I, pp. 39 – 40.

140. P. COLQUHOUN, op. cit., I, pp. 166 – 168, 250 – 251

141. L. MUMFORD, *La Cita a travers l'histoire, op. cit*...

pp. 375 şi urm.

142. P. COLQUHOUN, op. cit., II, pp. 301 – 302.

143. Jeain-Jacques ROUSSEAU, „Emile", în: (*Euvres complètes*, IV, cd. Pleiade, 1969, p. 851.

144. S. MERCIER, *L'An deux miile quatre cent quarante*, op. cit.

Notă la încheiere

1. *G*. MACARTNEY, op. cit., III, p. 159.

392

POSTFAŢĂ

Hrănită de o anumită istoriografie şi contaminând o arie care nu i se cuvine, o nevoie primitivă de idoli scotoceşte şi prin viaţa eroilor marii aventuri intelectuale, Până în 1814, când tăiat în bucăţi a fost împărţit amatorilor de relicve ca un banal tricou de fotbalist, un „măr al lui Newton" era arătat oricărui vizitator curios, iar grădina lui Woolsthorpe unde se presupune că a avut loc „evenimentul" a rămas până astăzi un loc de pelerina).

Acolo, cel puţin, exista un măr. *De cele mai multe ori însă, lipsită de relief romanesc, viaţa pionierului de pe frontierele ignoranţei, a descoperitorului de Americi ale gândului, a conquista-dorului Lumilor Noi ale ideii, răspunde decepţionat nevoii noastre de pitoresc*

hagiografic.

O legătură trebuie să existe totuşi, între vieţuirea individului, între asumarea obligată a cotidianului, cu ritmurile lui sacadate şi înceată trecere a gândului spre împlinire. La urma urmei, venită din adâncuri şi hrănită de adâncimile celui care o poartă, ideeanţi ESX *&" iluttUUare şi, în ciuda legendei mărului, ea nu cade şi nu se pogoară, venită de aiurea. O altă frecvenţă de timp stăpâneşte însă cu pulsaţia ei lentă acest alt strat de trăire descătuşat de servituţile condiţiei biologice elementare. În câmpul gravitaţional al permanenţei, mecanismele ceasului jurnalului şi al confidenţei îşi strică mersul şi bat câmpii. La urma urmei, în ciuda biografiilor romanţate, ideea nu este niciodată eveniment. Cită legătură poate avea mărul cu lentele ei seisme?*

Fernand Braudel este în primul rând o operă şi mai ales o idee. El rămâne, pe bună dreptate, numele emblematic al celei de a doua *generaţii a „şcolii de la Annalles", al generaţiei combatante din anii hotărâtori în care şcoala avea să câştige, una după alta, „luptele pentru istorie" despre care vorbise Lucien Febvre, bătăliile decisive pentru cucerirea noilor teritorii ale unei „istorii a oamenilor", pentru reprospectarea istoriei ca spaţiu predilect al unei antropologii cvadridimensionale.*

S-a născut la Lumeville-en-Ornois, în 1902. Satul copilăriei evocat *chiar în cartea de faţă, ca o primă iubire trecută pentru totdeauna amintirilor, cu abia nostalgică* şi *stăpânită duioşie, nu poate fi străin de gândurile istoricului de mai târziu cu privire la timpul fundamental al istoriei, de îndoielile lui în legătură cu valabilitatea universală a timpului evenimenţial.*

„Micul sat din Lorena în care am crescut, copil, trăia încă după ceasul dintr-un foarte bătrân turn de clopotniţă; iazul lui mişca vechea roată a unei mori... şi în gârla din jos de pajişte se puneau pe vremuri la topit snopii de cânepă. E de ajuns să mă gândesc la toate acestea – mărturiseşte Braudel la 65 de ani – şi, din punctul meu de vedere, cartea aceasta o ia încă odată de la început". Drumul de bolovani „vechi de când lumea" care se azvârlea ca un şuvoi în poarta casei reconstruită în 1806, în anul bătăliei de la Jena, schiţează o primă linie firavă, una dintre miile de linii modeste şi esenţiale din care se înfiripă desenul complicat al permanenţelor, pe care, la celălalt capăt al Europei, Nicolae Iorga îl întrezărea pornind de la o tot atât de solidă structură rurală.

Şi cât de îmbietoare ar putea fi încercarea de a găsi în acelaşi perimetru o explicaţie pentru lipsa de grabă, pentru timpul trăit fără ceas cu senina 3

credinţă în munca zilnică înţeleasă ca o misiune, pentru comuniunea cu obiectul ei mereu perţectabil, pentru răbdătoarea lui împlinire, pentru setea de trăinicie sub semnul cărora stă geneza îndelungă a cărţilor fundamentale care aveau să impună numele lui Braudel şi să dea „istoriei noi" impulsuri hotărâtoare. Amintind de Brâncuşi, opera se construieşte cu o ştiinţă (sau o artă) a aşteptării şi înseamnă o viaţă.

Profesor agregat în 1923, Braudel trăieşte aproape zece ani (1923 – 1932), ani fără îndoială hotărâtori pentru formarea lui, anii în care îşi descoperă vocaţia de istoric, la Alger, departe de marile centre universitare şi ştiinţifice metropolitane. Aproape însă de marea din care avea să facă personajul principal al primei sale cărţi. Contactul direct cu această Mediterana, „Mediterana de pe celălalt tar im, parcă pe dos", este un permanent prilej de? neditaţie şi, în egală măsură, un fel de a frecventa istoria, de a avea acces la comunicarea ei cea mai directă cu oamenii, de a intra în ea pe o poartă încă deschisă, necunoscută dincolo, înţepenită într-o altă ipostază a timpului, într-un alt timp, poate cel mai aproape de adevărul oamenilor.

„Am iubit Mediterana cu pasiune, scrie el în prefaţa primei ediţii a cărţii, neîndoielnic pentru că sunt venit din miazănoapte, ca atâţia alţii, după atâţia alţii, l-aş fi închinat cu bucurie lungi ani de studii în ce mă priveşte cu mult mai mult decât întreaga mea tinereţe. În schimb, nădăjduiesc că un pic din această bucurie şi multă din lumina ei vor lumina paginile acestei cărţi. Idealul ar fi, fără îndoială, asemeni romancierilor, să aşezi personajul după voie, să nu-l pierzi din ochi nicio clipă, să tot aminteşti fără încetare marea lui prezenţă. Din nefericire sau din fericire, meşteşugul nostru nu are admirabilele docilităţi ale romanului. Cititorul ce va voi să abordeze această carte aşa cum doresc eu, ar face deci bine să aducă propriile amintiri, viziunile lui despre marea Interioară şi, la rându-i, să coloreze textul meu, să mă ajute să recreez această largă prezenţă, ceea ce m-am silit să fac atât cât am putut eu…

feu cred că marea, aşa cum poţi s-o vezi şi s-o iu-Xbeşti, rămâne cel mai mare document cu putinţa

Mespre viaţa ei trecută".

Jnftuenţa lui H. Berr şi a lui L. Febvre îşi are, fără îndoială, rolul ei în evoluţia spirituală a istoricului şi, desigur, în drumul de început al cărţii. Dar Mediterana *se naşte încet, ca o carte de meditaţie, rod al unei necontenite confruntări cu sine, al unor nesfârşite reveniri de-a lungul cărora, atacat mereu sub alte unghiuri, obiectul cercetării* îşi *dezvăluie magia, polarizează idei, pe care această subtilă dialectică interioară le decantează mereu şi le limpezeşte. Fapt esenţial, Braudel îşi descoperă vocaţia de istoric remodelând obiectul istoriei. Orice s-ar spune şi dincolo de influenţe, tendinţe şi şcoli (detectabile şi analizabile), un asemenea demers, semn neîndoielnic al marii personalităţi, rămâne o întreprindere de strict caracter personal, greu de desprins de trăirile cele mai intime, pentru care datul strict biografic (şi chiar amintirea târzie) nu mai pot constitui chei.*

„Când am început-o (cartea), mărturiseşte Braudel, în 1923, am făcut-o sub forma clasică, desigur mai prudentă, a unui studiu închinat politicii mediteraneene a lui Filip al II-lea. Dascălii mei de atunci erau foarte mulţumiţi de el. Ei îl vedeau rânduindu-se în cadrele acelei istorii diplomatice, destul de indiferent la câştigurile geografiei, puţin grijuliu (ca, prea adesea, chiar diplomaţia) faţă de economie şi de problemele sociale; destul de dispreţuitor faţă de faptele de civilizaţie, de religii, ca şi de litere şi arte, aceşti 7 nari martori ai oricărei istorii valabile, şi care, bine zăvorâtă în părerile lui preconcepute, nu-şi îngăduia nicio privire dincolo de birourile de cancelarie, spre viaţa adevărată, fecunda şi densă".

Urmează căutări răbdătoare în arhivele spaniole, veneţiene, raguzane, la Simancas, la Dubrovnik, în Italia, în care Braudel, pe drumul despărţirii de ideile istoriei tradiţionale, descoperă comori nebănuite vreodată de „vânătorii documentului istoric".

397

„Puteam să nu observ?", se întreabă Braudel cu „dincolo de jocul îndepărtat şi sacadat al Spaniei (destul de tern dacă lăsăm deoparte marele act pasionat de la Lepanto)", Mediterana a avut o istorie a ei, un destin al ei, o viaţă puternică şi că această viaţă merită mai mult decât „rolul unei pânze de fundal pitoreşti". „Puteam să nu o observ?" Dincolo de documente sau, dacă ştii să vezi, prin documente şi pe lângă ele istoria, care rămâne o poveste de viaţă, continuă sau, pur şi simplu,

există. Mediterana continuă să trăiască sau, pur şi simplu, există. „Viaţa ei este amestecată cu pământul, poezia ei mai bine de jumătate rustică, marinarii ei sunt în orele libere ţărani; ea este marea măslinilor şi viilor tot atât cât marea barcazurilor înguste cu lopeţi ori a navelor rotunde ale negustorilor, şi istoria ei nu poate fi despărţită de lumea terestră care o învăluie mai mult decât poate fi scos lutul din mâinile olarului care îl modelează”.

Lectura documentului în Mediterana *ţine de ceea ce Jacques Le Goff numea „promovarea unei noi erudiţii”, „o nouă concepţie a documentului” care „nu este nevinovat” şi care trebuie „destructurat pentru a-i dezvălui condiţiile de producere”. În felul acesta şi în acelaşi timp sunt „încercuite, explicate tăcerile istoriei”, iar „istoria se aşază la fel de bine pe golurile ca şi pe plinurile care au supravieţuit”. Această arheologie a cunoaşterii deschide unul dintre orizonturile cele mai înnoitoare ale cărţii şi va constitui unul din elementele fundamentale ale unei noi „strategii a cercetării”, definită tot mai limpede după apariţia cărţii de lucrările altor reprezentanţi ai noii istorii.*

În 1935 şi 1937, Braudel profesează în Brazi-Lia, alături de C. Lévi-Strauss şi P. Monbeig. Viaţa intervine din nou în operă şi, neîndoielnic, îi aduce în element esenţial, căci istoria „la scara oamenilor”, aşa cum o înţelege tot mai bine bărbatul de 3$ de ani care traversează Atlanticul, această prelungire a Mediteranei, această fascinantă obsesie a oamenilor ei nu se poate face decât într-o perspectivă, „mondializată”, în cadrul comparativ care, numai el, poate să restituie valoarea intrinsecă a datului istoric, o tipologie şi o topologie a lui. „Singura istorie adevărată care nu se poate face decât *prin întrajutorare, spunea M. Bloch, este istoria universală”. Mina de ajutor o dăduse viaţa şi cartea „începea să capete adevărata ei faţă”.*

Dar pentru deplina împlinire, mai era nevoie ca toate gândurile adunate în ea să treacă marele examen al întâlnirii dintre momentul cel mai dramatic al vieţii autorului ei şi drama colectivă de totdeauna a omenirii, reînnoită şi mondializată de flăcările celui de al doilea război ce avea să cuprindă lumea întreagă vestindu-i schimbarea la faţă. Cartea a fost „scrisă în gând” în cei cinci ani pe care Braudel i-a trăit în prizonierat în Germania. Departe de biblioteci şi de fişe, departe de arhive şi de surse, cartea s-a întrupat în chinurile unuia dintre cele mai tragice şi dezastruoase experimente istorice, nu fără urme, chiar dacă

ele sunt mai greu de detectat.

Aşa a apărut, în 1949, debut târziu, la 47 de am. Medkerana, *cartea unei vieţi, rodul a douăzeci de ani de căutare profundă*. *Primul ei titlu fusese* Filip al II-lea, Spania şi Mediterana: *un „erou”, un decor populat de un corp de ansamblu care să-l pună în valoare şi o realitate bănuită dincolo de culise*. *Titlul definitiv al cărţii, măsoară tot drumul parcurs de istorie*: Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea. *Pornind de la rolul, de la „partea mediului” spre „destinele colective” şi, de acolo, spre „evenimente”, „succesiunea celor trei părţi ale cărţii inversează, spre folosinţa cititorului, itinerariul istoricului în această coborâre ambiţioasă spre adâncuri” (Maurice Aymard)*. *Odată cu aceasta, Braudel pune în evidenţă o triplă valoare a timpul*ui său, *poate mai corect spus, construieşte o durată cu trei dimensiuni*: *un timp geografic, aproape structural, timpul geo-istoriei, în limitele căruia se organizează raporturile dintre om şi mediu, o durată ecologică a istoriei*; *un timp social, timpul dominat de mişcările ritmate ale economiilor şi societăţilor, timpul conjuncturilor şi, în sfârşit, timpul scurt, timpul individual, dominat de evenimente, „o agitaţie de suprafaţă” care nu are niciun sens în afara dialecticii ritmurilor profunde, nespectaculoase dar fundamentale, sub care se ascund „cele mai lente realităţi structurale”, „echilibrul instabil dar durabil dintre oameni, climatul şi solul, pământul şi marea, animalele şi plantele, care statornicesc posibilităţile şi limitele civilizaţiilor” (Aymard)*. *Până şi războiul, dominantă a evenimenţialului, un eveniment al evenimentelor, nu poate fi privit ca o „contra-civilizaţie”, căci „chiar atunci când scapă controlului direct al Statelor, el ia formele relativ stabile pe care i le impun societăţile care se înfruntă, cu oamenii lor, cu tehnicile lor, cu mijloacele lor financiare, cu locurile privilegiate ale conflictelor lor”*. *Condiţionarea reciprocă a celor trei timpuri, dialectica lor subtilă, implică faptul istoric într-o reţea complexă de explicaţii plurivalente, îl „globalizează”, îl restituie cu şi mai multe reliefuri şi nuanţe unei înţelegeri fără îndoială unitare, dar nu univoce, în peisajul intelectual al anilor ’50, cartea lui Braudel „avea să surprindă, să şocheze pe unii*, să *fascineze pe mulţi şi să impună o nouă viziune asupra istoriei” (Aymard)*. *Această „viziune nouă” este, în carte şi prin carte, cea a lui Braudel şi ea, de altfel, avea să se mai adâncească, să se mai împlinească, să se limpezească încă, aşa cum o arată, printre altele, ediţia a doua a*

Mediteranei. *Dar fascinaţia pe care o exercită atunci, primirea cu care este întâmpinată de îndată, îşi găseşte explicaţia în faptul că ea se deschide spre un orizont pregătit, şi mai mult ca oricând pregătit în acel moment*.

Începuturile „istoriei noi" sunt identificate de către cea mai mare parte a cercetătorilor francezi cu prima serie a revistei Annalles, *apărută în 1929 şi editată de Lucien Febvre şi Marc Bloch, profesori la universitatea abia „refrandzată" a Strasbourgului. Dar despre o „istorie nouă" vorbise înaintea acestora Henri Berr, fondatorul (încă în 1900) unei* Revue de synthèse historique *care pro*

3 t?

I Plan a în „L evol-ion de a î? CON? el" «*t de e* [

P *e „aţ*

d e *de cu 400*

noaştere a unor mecanisme care le influenţează hotar/tor destinele. *În „social"*, *„termen vag" dar care u fascina, fondatorii revistei* Annal Jes *văd mediul prin excelenţă istoric în care eroul impostor al istoriografiei evenimentului, omul (eventual cu o mare), face loc oamenilor, mediul în care „ştiinţele despre om" devin ceea ce trebuie ele să fie, „ştiinţe despre oameni"*: *„ştiinţe ale oamenilor*.

Desigur, în înfăţişarea pe care a căpătat-o această primă orientare a Analelor nu se poate trece cu vederea influenţa difuză, mai directă, sau intermediată a unor tendinţe politice predominante în epocă, în linia unei anumite înclinaţii franţuzeşti pentru o „istorie populistă". *Unul din cercetătorii proble? noi, Momigliano, îşi intitulează studiul „Istoria socială în Franţa de la Comună la Annalles"*, *„istoria nouă" îl revendică pe Michelet iar „La Nouvelle Histoire"*, *lucrare programatică a şcolii, foarte zgârcită din acest punct de vedere, face loc unui articol despre Gramsci*.

*Articolul program care deschide primul număr al Ana*lelor *expune intenţiile fondatorilor*. *Hotărât „socială" şi interdisciplinară, revista îşi propune mai ales „prin exemplu şi prin faptă" şi mai puţin prin „articolele de metodă, dizertaţii teoretice"*, *să scoată istoria din făgaşul bătut al istoriografiei tradiţionale încremenită într-un academism sterp al manualului sau cursului universitar „evenimenţial" şi „pozitivist" al instituţiilor de făcut istorie*. *În ciuda intenţiilor, începuturile revistei,*

„minoritare şi agresive” (Revel-Chartier), sunt remarcabile mai ales prin luările de poziţie, prin articolele programatice şi polemice, aspre câte odată, în care principiile „noii istorii” sunt opuse felului de a face istorie predominant în „instituţii”, începând cu cele universitare. În ciuda intenţiilor şi în ciuda evidentei lor valori, lucrările celor de la Annal Jes *nu traduc integral programul atât de limpede şi de seducător, mai ales pentru că „specializarea”, compartimentarea cercetării menţine limite resimţite în câmpul ideal unificat îl „istoriei globale”,* pentru *că integrarea interdisciplinară nu îşi găseşte încă instrumentele, pe care toată lumea le caută totuşi.*

„Trebuia mai întâi – scriu, făcând bilanţul mişcării, Jacques Revel şi Roger Chartter – să nu dăm acestei mişcări intelectuale mai multă rigiditate şi doctrină decât a avut ea efectiv. În ciuda a ceea ce au spus adversari însuşi în eroare sau sectari prea fervenţi, Annalles *n-au constituit niciodată o capelă dogmatică. În jurul unui proiect ştiinţific conştient, dar definit foarte larg (punerea în lucrare a unei concepţii noi despre istorie) ea a reunit cercetători veniţi din orizonturi destul de deosebite: personalităţi prestigioase (ca Pirenne), dar şi o reţea de prieteni, adesea obscuri (mulţi au şi rămas aşa), constituită în jurul câtorva întreprinderi comune; indivizi, dar şi grupe gata formate (ca durkheimienii celei de a doua generaţii sau echipa de la Revue de Synthèse). Chiar între Bloch şi Febvre, e lesne să recunoaştem după ce toate au trecut, sensibilităţi şi proiecte destul de limpede deosebite... Sociologia intelectuală a Analelor rămâne să fie făcută. Mai mult* decât *o şcoală, este vorba de un soi de nebuloasă în expansiune constantă, dotată cu o capacitate de atracţie şi de amalgainare remarcabile. Ea precede dintr-un dublu criteriu, negativ şi pozitiv. Negativ: de la întemeiere, reţeaua se defineşte împotriva practicilor sau instituţiilor; ea manifestă deci existenţa unei serii de opoziţii în interiorul câmpului ştiinţific. Pozitiv: revista se vrea, în chip sistematic, locul inovaţiei istoriografice „mergând, atât fit se poate face acest lucru (spune chiar Braudel, referindu-se la „noile” Anale n.m.), chiar la limita inovaţiilor care se schiţează”. Ala îndoiesc că explicaţia faptului pentru care „o mişcare care a aşezat reflecţia metodologică în centrul preocupărilor sale a rămas atât de indiferentă la unitatea sa teoretică” ar fi „moştenirea unei vechi neîncrederi a istoriografiei franceze... faţă de ideologii” şi nu cred că se poate vorbi de o „indiferenţă” programatică*

față de marxism „ca corp de doctrină” mai ales: \: o se-mu din colaboratorii revistei și nu dintre cei periferici, și-au manifestat deschis adeziunea la marxismul militant. Și nu este mai puțin adevărat ca pozițiile istoriei „tradiționale” sau ale profesioniștilor „documentului” evenimențial, nu pot fi explicate prin adeziunea unora dintre aceștia la curente de stânga sau chiar la marxism „ca un corp de doctrină”. Nu un „reacționarism” funciar sau un anume conservatorism politic al adversarilor revistei Annalles *îi situează în raport de ea. Seignobos, „adversarul oficial” al revistei afișa idei de stânga și foarte mulți din istoricii de orientare marxistă care s-au ocupat de marile mișcări sociale sau revoluționare au practicat (și practică) o concepție ierarhică a devenirii istorice încarnată necesar prin conducători – oameni de guvernă-mint sau lideri revoluționari – și prin instituții (aparatul de stat, parlamentul, partidele politice* etc.) *„(André Burgulere) sau (adaug eu) prin „mase”, înțelese ca o altă instituție, ba încă, și nu o singură dată, mai intratabilă și mai solemnă dec/t organele relicvă ale administrației britanice. Acesta este și sensul criticii violente pe care o făcea Febvre (1936) concepției lui A. Toynbee, gândirii lui „vitaliste” care datează „de ieri, dacă nu de alaltăieri”, și care cu ajutorul unei metode comparative grosolane, atemporale întemeiată pe „metafore”, reduce istoria la o joacă a celor 21 de „civilizații” care trec, toate, prin trei faze succesive – geneză, maturitate, declin – conform legii lui „Challenge and response”. Istoria după Toynbee, spune Febvre, se poate rezuma la formula bibliotecarului care răspunde șahului,* gata să *moară și vrând să învețe istoria toată, atunci, în clipa dinaintea morții: „Emirule, îi spune bătrânul înțelept, emiru’e, oamenii se nasc, iubesc și mor”. Nu este vorba, prin urmare, de o istorie „nedoctr/nară”, decât în măsura în care „doctrina” cenzurează istoria sau o „modelează”, reducând-o sub o formă sau alta la un finalism doctrinar. „Indiferența teoretică” din acest punct de vedere, este de discutat. Dar este probabil exact că un anumit „empirism voluntar, conștient, a contribuit fără îndoială mult la dinamismul Analelor. El se înțelege mai bine dacă ne punem întrebări în legătură cu unitatea reală a întreprinderii, care pare să se situeze într-o confruntare între istorie și științele sociale”.*

Și este neîndoielnic adevărat că printre factorii care au influențat hotărâtor evoluția gândirii istorice și puternica reacție negativă față de „vechiul” mod de a face istorie, marxismul rămâne, orice s-ar spune (și

orice ar spune conjunctural chiar vreunul din reprezentanţii „istoriei noi”) *unul hotărâtor*. *În opoziţie cu istoria istoricista şi relativistă, incapabilă să-şi depăşească mediocritatea doctorală lipsită de instrumentele navigaţiei de larg, cantonată în măruntele certitudini ale „evenimenţialului” importanţa marxismului, mai exact a curentelor angajate pe linia concepţiei materialiste şi dialectice cu privire la procesul istoric, constă în faptul că – spune G*. *Barraclough în studiul său fundamental despre* Tenidimţele actuale ale istoriei – *„se arăta în stare să asigure schimbul istoricismului, în accepţia sa idealistă şi relativistă, în momentul când acesta, absorbit de problemele lui interne, pierdea deja Wiult din prima Sa vigoare”*. *Efortul de a face din istoriografie altceva decât o cronologie a macro-faptului divers, altceva decât o cronică a catastrofelor (în anii ’30, H.A.L*. *Fisher spunea că nu poate vedea în istorie nici „rit*? *n „şi nici structuri, că ea reprezintă un şir „de situaţii critice”*, *spărgându-se ca nişte valuri succesive) tindea să creeze un concept universal în stare să dea coerenţă jsau, cel puţin, să descopere o urmă de logică internă în trăirea istorică a oameni or*. *Faţă de seducătoarea „epopee a libertăţii 1 imaginată de Croce, faţă de construcţia nu mai puţin literară a lui Toynbee, ca să nu mai vorbim de „filosofiile” istorice cu totul în afara realităţilor solide ale materiei, marxismul, în ciuda distorsionărilor conjunclurale, a demagogiei simplificatoare şi chiar a încercărilor de* a-l *monopoliza sectar într-un unic centru de adevăr, oferea mai mult decât un model oarecare*. *Charles Moraze, unul din reprezentanţii foarte autorizaţi* ai *şcolii* de *la Anale*, observa *retro*spectiv (*1967*) că *sistemul* lui *Marx reprezenta exact antipodul, antiteza*, sistemului *detestat, al concepţiei dezvoltate în adăpostul moral al aparenţe or* înşelătoare *ale idealismului”*. *„Influenţa crescândă a marxismului (încă din perioada interbelică, n*.*m*.) *se datorează în principal faptului că oferea singura bază într-adevăr satisfăcătoare pentru o punere în ordine raţională a faptelor complexe ale istoriei umanităţii”*. *Investigarea proceselor sociale şi economice ca fenomene de durată lungă* (în *opoziţie* cu *descriptivismul pauper al vechii istoriografii politice şi evenimenţiale*); *necesitatea* integrării *„istoriilor”* particulare *în contextul global al structurile sociale (în opoziţie cu izolaţionismul* specializărilor *„pozitive”)*; *locul „masei”*, al *oamenilor* în *„făurirea istoriei” (în opoziţie* cu *exaltarea* eroului *atestat*, al *vedetei privilegiate* „făcătoare *de istorie”)*; *luminarea „motoarelor”*

istoriei, a marilor ei opoziţii esenţiale, a temporalităţii lor, străine în intenţia lui Marx de orice urmă de „finalism” (în opoziţie cu înşiruirea simplistă pe firul tâmpului a unor „fapte istorice” venite incert din cele patru vânturi cu istoria birocratică făcuta ca să dateze haosul) şi, mai ales, încercarea de a oferi „modele” şi un „model” în câmpul prin excelenţă istoric al societăţii, aducând premiselor teoretice ale oricărei interpretări istorice în câmpul istoriei însăşi (departe de doctrinele mitizante ale senilelor „filosofii” ale istoriei), cel puţin acestea sunt marve influenţe pe care marxismul le-a exercitat, mai direct sau mai indirect, asupra tuturor istoricilor frământ'aţi pe atunci de soarta disciplinei lor, de sensul „meseriei de istoric” şi punctele lui permanente de contact cu evoluţia „istoriei noi”. Şi totuşi cel puţin o „omisiune” a operat. Căci dacă, pentru un timp, la începutul de secol, marxismul a putut fi socotit doar „o formă aberantă şi în mod deosebit insidioasă a cultului consacrat pe atunci pozitivismului” (H. S. Hughes), valenţele Lui înnoitoare nu mai scăpau marilor istorici dintre cele două războaie care îi receptau cu voie Sau fără voie influenţa difuză, din ce în ce mai

4

Feb mmmm are

*

Istorie ţi

«7

devii „altfel %°de™ «tice

alt

Elochi» AlpHne Proverb ti T°gle p faci e lor decât

Bloch A yee.

mutual;

t ea, t l co ca mtr Q

simm mmmm tve> activişi anchetele e 6 co tatea secţiei a Vi-a, în ciuda împotrivirilor mediului academic, va izbuti să realizeze până la urmă, totuşi, „o străpungere în structurile şi practicile universale”. Unul dintre cei mai activi participanţi la acţiunea care pregăteşte „relansarea istoriei noi” este încă de la primele ei manifestări Braudel, din 1947 titularul unei „direcţii de studii” nou create la „Şcoala practică de înalte studii” şi care se cheamă de „istorie geografică”.

Acesta este momentul apariţiei Mediteranei pe care Febvre, „descoperitorul” istoricului pe care îl cooptase în conducerea Analelor, o

salută cu un entuziasm pe care numai sentimentele nu îl pot explica. Mediterana şi lumea mediteram în epoca lui Filip al II-lea (*două personaje de anvergură inegală, şi nu cel de-al doilea îl depăşeşte pe primul, ceea ce reprezintă deja o noutate*) *– ieri, teza lui Fernand Braudel ne aducea un plan cu totul nou şi, într-un sens revoluţionar. Hotărât să resitueze marile ţeluri ale politicii spaniole, în sensul cel mai larg „politice”, în cadrul istoric şi geografic natural, el studiază mai întâi forţele permanente care acţionează asupra voinţelor umane, care apasă asupra lor fără ca ele să-şi dea seama de aceasta, care le deviază în cutare sau cutare direcţie: şi este aici o analiză, nicicând încercată până acum, a ceea ce reprezintă ca forţă care conduce, canalizează, contrariază de asemenea şi frânează, sau, dimpotrivă, exaltă, accelerează jocul forţelor umane – a ceea ce, cu un cuvânt pronunţat într-o doară, numim Mediterana. După care, într-o a doua parte, el face apel la forţele particulare, dar animate de o anumită constantă – forţe impersonale şi colective, dar, de data aceasta, datate şi, ca să spunem aşa reperate ca fiind strict cele care acţionează în secolul al XVI-lea, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, adică în spaţiul de timp pe care îl umple domnia lui Filip al II-lea al Spaniei. A treia parte: evenimentele. Talazul tumultuos, clocotitor şi confuz al faptelor. Magnetizate adesea de forţele permanente pe care le studiază pruna carte – influenţate şi conduse de forţele stabile pe care cea de* a doua

40B

409

*carte le recenzează – dar hazardul mizează pe ele, hazardul brodează pe canavaua ţesăturii tor variaţiile lui cele mai străluci*toare şi *mai neprevăzute”.*

Recenzia lui Febvre poartă titlul „Spre o altă istorie”. Căci de este un oarecare adevăr în afirmaţia că nici intuiţiile şi nici atacurile lui Bloch şi Febvre „împotriva exceselor celor mai grosolane şi a insuficienţelor istoriei istorizante *nu prezentau un caracter „esenţial nou”* (*Barraclough*)*, felul lor de a înţelege istoria n-ar fi şocat pe un istoric din generaţia precedentă, ca Berr, că rămâneau puţine lucruri pe care Berr să nu le fi spus, este discutabilă părerea că schimbarea adusă de prima serie a Analelor era „de ordin metodologic”* (*Barraclough*)*. Este adevărat că şi Bloch şi Febvre nu se mulţumiseră să ia poziţie pe plan teoretic, că ei încercaseră să practice istoria în care credeau „studiind în*

detaliu incidenţele practice ale noilor lor obiective” şi să elaboreze o metodologie care să li se adapteze”. Dar este şi mai adevărat că încercările lor fuseseră „fragmentare”, iar lucrările multora din prietenii lor de idei nu depăşeau în fond bunele lucrări de istorie economică sau socială pe care le scriau în aceeaşi epocă, fără acoperirea vreunui program doctrinar mulţi alţii. E poate mai exact să spunem că, spre deosebire de Berr, fondatorii Analelor înţeleseseră că „istoria nouă” nu poate fi o „sinteză”, o chestiune la urma urmei de însumare, că ea trebuie să inoveze şi (sau mai ales) în domeniul metodologiei, să-şi apropie noile teritorii printr-o reinventariere atentă, piesă cu piesă, a propriului patrimoniu. Din acest punct de vedere, în bună parte, şi metodologia rămânea în domeniul teoretic prin excelenţă, al bunelor intenţii.

Inspirată de ideile care animaseră acţiunea, mai ales negativă şi contestatară, a Analelor antebelice, metodologia care avea să provoace adevărata naştere a „istoriei noi” a fost elaborată de istoricii «generaţiei a doua”, Braudel, Vilar, Labrousse.

Şi nu neapărat pentru că are prioritatea apariţiei, Mediterana lui Braudel, prin excelenţă, marchează acest nou început. Febvre avea dreptate să cheme, abia cu ea, la călătoria, atât de trudnic şi lung pregătită spre o „alta istorie”.

Este greu de spus în ce măsură intuia Febvre toate implicaţiile tripartiţiei temporare schiţată de Braudel, consecinţele ei hotărâtoare pentru integrarea celor mai multe din dezideratele teoretice ale şcolii în materia vie a istoriei, pentru posibilitatea practică şi nelimitată de deschidere a atât de doritelor canale de comunicare cu celelalte „ştiinţe ale oamenilor”, cu fiecare dintre ele pe palierul de timp compatibil, de la „permanenţele” geografiei până la cvasi-inexplicabilele salturi de umoare ale psihopatologiei timpului evenimenţial. Dar el a înţeles fără îndoială că odată cu această carte, „istoria nouă” se poate impune realmente „prin exemplu şi prin faptă”, că şcoala se ilustrează, în sfârşit, printr-o capodoperă, „carte inclasabilă, izbândă poetică şi lecţie de metodă” (Aymard).

410

La moartea lui Lucien Febvre (1956), Braudel rămâne principalul animator al Analelor. Succesor al acestuia la Collège de France (1949) şi la preşedinţia celei de a VI-a Secţii la École de Hautes Études, numele lui se identifică cu triumful şcolii în Franţa şi cu „internaţionalizarea”

ideilor ei. „Vreme de treizeci de ani, scrie Maurice Aymard, F. Braudel împarte idei, stabileşte direcţiile de lucru, orientează pe tinerii cercetători, alege oamenii, creează condiţiile dialogului, deschis încă astăzi”. Fără Izidoială principala direcţie de acţiune a Analelor de până la război, lupta împotriva „istoriei politice”, ieşirea istoricilor din cabinetele ministeriale şi din camerele parlamentare, deschiderea spre observaţia în direct a grupurilor sociale, a structurilor economice, abordarea fiecărei societăţi în sensul adâncimii sale celei mai mari (aşa cum altă dată impresioniştii lansează lozinca părăsirii atelierelor în favoarea plein air-ului, adaugă André Burguiere) îşi păstrează actualitatea. Dar ea capătă aspecte noi. Integrate unei viziuni globale, silite la confruntări, supuse unor contra-interogatorii fără sfârşit, o sumedenie de generalizări grăbite intrate în folclorul superior al disciplinei, o mulţime de presupuneri bănuielnice, care umpleau căile cele mai bătute ale istoriografiei, intrate în peisajul natural al locului, au fost demolate, îndepărtate, izgonite. Această nouă *deschidere, această operă de asanare, a provocat (şi mai provoacă) rezistenţele cele mai rebele, reacţiile cele mai academice şi violente, dar reprezintă în acelaşi timp una din contribuţiile cele mai active ale „istoriei noi” la dezvoltarea ştiinţelor istorice.*

Integrând unei metodologii tot mai sigure tehnici de cercetare dintre cele mai neortodoxe, deschisă practic oricăror inovaţii, şcoala de la Anale se menţine cu hotărâre în perimetrul istoric. Şi unul din elementele cele mai ilustrative îl constituie din acest punct de vedere atitudinea faţă de exagerările „structuraliste” din anii ’50. „Istoria nouă” nu vrea să fie altceva decât istorie şi adepţii ei înţeleg că o metodologie care tinde să devină doctrină, care nu îşi propune altceva decât propria confirmare, poartă cu ea toate tarele tiraniei ideologice. O istorie făcută din sisteme şi structuri este echivalentul unei imposibile antropologii sociale bazată pe studiul anatomic al scheletului şi rămâne tot atât de departe de „istoria nouă” cât, de cealaltă parte, istoria fals umanizată a „vieţii cotidiene”, întemeiată pe „un tip de erudiţie surâzătoare şi anodină” (Burguiere), în care viaţa de fiecare zi este văzută ca un decor al istoriei mari”; politică şi evenimenţială. O istorie „globală”, o „istorie totală”, da! Dar o istorie, adică o „ştiinţă a oamenilor” şi despre oameni şi nu o ştiinţă a abstracţiilor despre ei. Refuzând tentaţia structuralistă, „şcoala” celei de a doua generaţii de la Anale militează pentru un dialog

*al ştiinţelor sociale în perimetrul istoriei, nu neapărat în folosu*l şi *exclusiv*. *Rămâne semnificativ în cel mai înalt grad că lingvistica iremediabil contaminată de structuralism, se plasează în afara contactelor a-it de fertile dintre ştiinţele surori şi că cei de la*

Anale deplâng acest fapt, promovând în acelaşi timp un model care este Dumezil, venit din domeniul indo-europenisticii credincioasa modelului istoric.

O *adevărată poftă de istorie, credinţa* în *viabilitatea demersului ei specific, certitudinea că ea nu poate exista decât acolo unde se simte pulsul vieţii oamenilor, interminabila ei văluire, căldura ei specifică, domină demersul celei de a doua generaţii de la Anale*.

Şi dacă, într-adevăr tendinţele actuale în istoriografia mondială, merg spre o legare a istoriei de ştiinţele sociale, care „treceau altă dată drept antiteza ei", „acesta este, în sensul cel mai larg al termenului, aportul esenţial al şcolii, despre care aduc mărturie mulţi istorici care nu ţin direct de ea" (Barraclough). *Dar ceea ce deosebeşte opera ei cea mai bună, în corpul căreia cărţile lui Braudel ţin un loc de frunte, este această credinţa în sensurile umane ale istoriografiei, dorinţa de a păstra istoria în îmbrăţişarea „pământului hrănitor", „pământului oamenilor" la care se gândea tânărul istoric privind apele luminoase ale Mediteranei*. *Şi datorită acestui efort, „Analele au dotat Franţa cu un model de schimburi între sociologie şi istorie*… *infinit mai subtil şi mai variat decât varianta americană" (Momigliano), care le datorează totuşi atât de mult*.

În 1958 apare articolul lui Braudel „Istorie şi ştiinţe sociale. *Durata lungă", o luare de poziţie programatică care măsoară întreaga distanţă parcursă de gândurile omului şi de concepţiile şcolii pe care o conducea*. *Istoria historicianistă (aşa cum există o politică politicianistă), istoria evenimenţială, continuă să fie modelul negativ şi Braudel condamnă din nou „evenimentul exploziv, noutate sunătoare*… *a cărui fumăraie abuzivă umple conştiinţa contemporanilor", tot una cu „timpul scurt", cu „cea mai capricioasă şi înşelătoare dintre durate"*. *El vede chiar în „recitativul conjuncturei, al ciclului, al semisecolului lui Kondratieff" pericolul apariţiei unui nou fenomen evenimenţial, identificat în „patetismul economic de durată scurtă", intwducând din nou în circulaţie „pateticul politic de modă foarte veche"*. *În opoziţie cu timpul evenimenţial, durata lungă oferă un punct de observaţie adecvat*

căci îngăduie o mai bună înregistrare a fenomenelor masive, a mulţimilor din care se degajă modelele, structurile, seriile, un întreg eşafodaj menit să măsoare şi să lumineze din toate unghiurile materia istoriei. Durata lungă pare să fie modalitatea specifică a istoriografiei de a opera convenabil cu structurile, cu modelele, cu sistemele, de a le restitui realităţii nemodelate care este singura ei realitate. „Cea mai fecundă perspectivă definită de pionierii istoriei noi – scria Le Goff – a fost cea a duratei lungi". Ea a înlesnit reluarea dialogului cu celelalte ştiinţe sociale, preocupate mai toate de construirea unor „modele, de descoperirea unor continuităţi şi văzând perspectiva istorică ca pe un nesfârşit tunel tenebros în care calamităţi de tot soiul pun piedici nu numai omului abstract pe care îl menţineau în centrul preocupărilor lor ci şi unei observaţii netulburate a lui. Pledoaria lui Braudel încearcă o reconciliere, schiţarea unui limbaj comun care să ţină seama de dimensiunea esenţială a timpului, limpezită pe liniile duratei lungi. „Aş, dori ca ştiinţele sociale – scrie el – să înceteze, provizoriu, să tot discute în legătură cu frontierele lor reciproce, cu ceea ce este sau nu este ştiinţă socială, cu ceea ce este sau nu este structură... Să încerce mai degrabă să traseze, de-a lungul cercetărilor noastre, liniile, dacă există pe acolo linii, care ar orienta o cercetare colectivă, şi, tot aşa, temele care ar îngădui să fie atinsă o primă convergenţă. Aceste linii, eu personal le-aş numi: matematizare, reduceri la spaţiu, durată lungă... Adică acele abstracţii care, pe poarta duratei lungi, deschisă de el, au intrat în perimetrul istoriei, înţeleasă, aşa cum îi place s-o spună, ca un ansamblu al ansamblurilor".

În 1968, Braudel lasă locul la conducerea Analelor, al căror unic director fusese atâta vreme, unui comitet colectiv de conducere din care făceau parte Jacques Le Goff şi Emmanuel Le Roy La-durie. Perioada braudeliană a Analelor se încheia cu un bilaţ strălucit. „Timp de mai bine de douăzeci de ani, scrie Maurice Aymard, acţiunea lui F, Braudel se identifică cu lărgirea câmpului istoriei şi cu dezvoltarea spectaculoasă a ştiinţelor sociale. Analele şi cea de a Vi-a secţie de la E.P.H.E. sunt instrumentele instituţionale ale acestei afirmări a noii istorii şi a deschiderii sale, ieri către geografie, economie şi sociologie şi, mai aproape de noi, către psihologie, antropologie sau lingvistică. Discipline dinamice, care aduc cu ele categoriile lor şi conceptele lor, dar care adesea nu ştiu nimic despre vecinele lor: întreg efortul Im Braudel, în

articolele lui de metodă ca şi în activitatea lui de învăţământ... tinde atunci să creeze condiţiile dialogului, să aşeze dezbaterea la cuvenitul său nivel, să apere, împotriva primejdiei permanente a unei fragmentări a cunoaşterii, unitatea necesară a ştiinţelor omului. O unitate care implică elaborarea unui limba] comun, căruia istoria... poate să-i aducă dimensiunea fundamentală a timpului". „În măsura în care ele s-au dezvoltat în afara unei Universităţi pe atunci bănuitoare, indiferentă sau ostilă – adaugă Aymard – structurile actuale ale cercetării şi ale deprinderii cercetării care definesc, văzute din străinătate, şcoala istorică franceză – şcoala Analelor – poartă marca sa personală".

E mult? E puţin? „Şcoala istorică franceză" s-a mpus şi, ceea ce Momigliano diagnostica just în

1961, (vorbind pe atunci la viitor), a luat „locul

Kupat altă dată în Europa de către şcoala istorică

ermană ca pepinieră de istorici". A apărut o a reia, o a patra generaţie a Analelor. Cercetarea torică şi condiţiile ei s-au schimbat desigur. Ce imâne, până la urmă din „unitatea de referinţă roclamată de o comunitate ştiinţifică sensibil lăr

tă şi schimbătoare" se întreabă Jacques Revel şi oger Chartier.

Rămâne în primul rând momentul fundamental care istoria a asimilat organic adevărauu ei ateriai, socialul, împlinirea practică a *ceea ce* 41

pentru generaţia lui Febvre reprezenta un dezi-aerat. Astăzi, într-adevăr, nu mai există istorie socială. Istoria nu este decât socială, adică o cuprindere globală a intercondiţionărilor din centrul cărora oamenii îşi pun întrebările lor fără răspuns. Rămâne direcţia pe care acest moment fundamental a imprimat-o unei mişcări cu amplitudine amplă, de înscris neîndoielnic în parametrii duratei lungi. Rămâne, atât de braudeliană, credinţa într-o istorie umană, într-o istorie vie, într-o istorie frumoasă.

Toate acestea sunt mai mult decât o metodologie, sunt un alt chip de a înţelege lumea, un alt ţel de a gândi, un alt drum deschis spre o altă cunoaştere, început în urmă cu mulţi ani în Lorena sau pe malurile Mediteranei atemporale. Dar cine ar îndrăzni să-i refacă meandrele? Plecat din Lorena la Paris, apoi la Alger, dând ocol Mediteranei, cutreierând apoi mările până în miticul Eldorado brazilian, fără să bage în seamă hotarele iluzorii ale anilor, un om s-a afundat în timp şi a venit

de acolo cu o altă măsură a lui. Pentru o clipă, care poate avea câteodată douăzeci sau treizeci de ani, a fost un istoric foarte cunoscut care a condus o mare şcoală de istorie. În această altă interpretare posibilă, la împlinirea datoriei, omul s-a întors la cartea lui. Odată cu rescrierea Mediteranel, *la douăzeci de ani după prima ediţie, folosind toate câştigurile cercetării pe care ideile ei fundamentale o porniseră, o animaseră, o susţinuseră, împlinind-o cu rodul necontenitei întoarceri la marile întrebări, Braudel se înscria în clasa marilor înţelepţi, a cuminţilor luminaţi pentru care cea mai înaltă datorie înseamnă desăvârşita exprimare de sine. Că Braudel face parte dintre cei care scriu frumos istorie, dintre cei ce fac literatură în adevăratul şi cel mai înalt înţeles al cuvântului, nu încape îndoială-Dar aici nu e v*°? *ba de calofilie, ci de o deplină luminare a căilor pe care suflul unei vieţi izbuteşte să ajungă la sferele pure ale ideii. Opera* îşi *depăşeşte prin aceasta obiectul şi devine în egală măsură o exem*lă *piară pildă de viaţă.*

I

În 1976, la cea de a treia ediţie a Mediteranei, *Braudel constata că ceea ce „se schimbă cel mai mult este problematica meseriei noastre. Nu mai văd societatea sau statul sau economia ca ieri. Cititorul îţi va da seama de acest lucru raport*ându-*se la cele trei volume ale* Civilizaţiei materiale, *ce urmează să apară în curând, în care am putut să-mi formulez mai bine punctele de vedere şi să explic supravieţuirea, uimitoare chiar în ochii mei, a prosperităţii relative a Mediteranei". Este vorba aici despre cartea de faţă şi despre o sfântă uimire în faţa lucrului meşterit de tine care poate veni după aproape treizeci de ani şi care este neîndoielnic sensul acestei exemplare lecţii. Doctorul honoris causa al Universităţilor din Bruxelles, Oxford, Madrid, Geneva, Florenţa, Varşovia, Cambridge,* São *Paulo, Padova, Londra, Chicago, Saint Andrews, Edinburgh n-a pierdut acea sfântă uimire faţă de jocul de oglinzi al mării în stare să-şi povestească singură istoria şi care stă la temeiul celei de a doua lucrări fundamentale ale lui, ale cărţii de faţă, o „mondializare" a ideilor din* Mediterana. *A ideilor care nu pugoară de nicăieri, care vin din adâncurile neştiute ale celui ce le poartă trăind sub semnul unei alte pulsaţii a timpului, în care detaliul biografic nu mai are nicio importanţă. Sublimată în idee viaţa se rânduieşte în marea veşnicie a căutărilor fără de sfârşit a adevărului, blestemul şi binecuvântarea veşnicei trăiri omeneşti.*

*

INDICE

— /

Ivuerarea *Structurile cotidianului* constituie primul volum, publicat de Editura „Meridiane”, din principala operă a istoricului francez Fernand Braudel intitulată generic *Civilizaţie materială*, *economie şi capitalism*, *secolele XV-XVIII*; următoarele volume din această lucrare intitulate *Jocul finanţelor* şi *Timpul lumii* se aflå în pregătire şi urmează să apară în curând.

Din motive editoriale şi tipografice versiunea românească a cărţii a fost împărţită în 2 volume, astfel că referirile lui Fernand Braudel din Introducere şi Cuvânt înainte la volumele II şi III ale lucrării trebuie înţelese ca trimiteri la volumele respective ale ediţiei franceze.

CUPRINS